

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISKE MEDDELELSER
OM
KØBENHAVN

HISTORISKE MEDDELELSER
OM
KØBENHAVN

UDGIVNE AF KØBENHAVNS KOMMUNALBESTYRELSE

VED

AXEL LINVALD

RAADSTUEARKIVAR

ANDEN RÆKKE

III. BIND

KØBENHAVN

I KOMMISSION HOS G. E. C. GAD

1927—28

Trykt hos Nielsen & Lydiche (Axel Simmelkær), København.

INDHOLD

AFHANDLINGER

	Side
Underbibliotekar <i>C. Behrend</i> : Om nogle Skuespillerinder fra 18. og Beg. af 19. Aarhundrede	281
Forfatter <i>Carl C. Christensen</i> : De første Cigarer i København og Tobaksrøgningsforbudene for 100 Aar siden	417
Stud. mag. <i>C. Elling</i> : Philip de Lange som Søetatens Bygmester Fuldmægtig i Magistraten, cand. jur. <i>Emil Hjort</i> : Om Formularen ved de borgerlige Vielser	375 404
Museumsinspektør, Magister <i>Chr. Axel Jensen</i> : Knippelsbro-Minder i Bymuseet	10
Borgmester, Dr. phil. <i>Ernst Kaper</i> : Hovedstadens 800-Aars-Minde Museumsinspektør, cand. mag. <i>Hans Kjær</i> : Haven ved Prinsens Palais	301 533
Oversergent <i>Victor Krohn</i> : Kastellet Frederikshavns ældste Kirke og dets kirkelige Forhold	50
— Huset i Falsters Kontregarde og dets Beboere	207
— Bageriet og Møllen i Kastellet	547
Gymnastikinspektør, Kaptajn <i>H. P. Langkilde</i> : Raadstuens Fattigbøsse	220
— Fornærmelse mod en Skildvagt	522
Raadstuearkivar, Magister <i>Axel Linvald</i> : Mikkel Wibes Sølvbægre	1
Ingeniør <i>Vilh. Marstrand</i> : Hammerstrup og Sjelør	410
Magister <i>Albert Olsen</i> : Staten og Lavene	81
Oberst <i>H. U. Ramsing</i> : Bierck eller Uicbelle. Endnu et Blad af Købstadrettens Historie	40
— Hammerstrup og Kongens Enghave	199
— Frankisk og flamsk Købstadsvæsen i den tidlige Middelalder	225
— Hammerstrup og Sjelør	414
Præst ved »De gamles By« <i>R. P. Rasmussen</i> : Den murede Galges Plads paa Vester Fæled	498

	Side
Museumsinspektør, Kaptajn <i>Otto Smith</i> : Grevinde Danner, Conferensraad Thomsen og Frederik VII's Vaabensamling paa Christiansborg.....	137
Overretssagfører <i>Arne Sundbo</i> : St. Jørgens Mark, Solbjerg By og Nyby Ladegaard. Københavns gamle Grænse mod Frederiksberg	160
— Københavns ældste Vandforsyningsanlæg.....	249
— Vandbygningsarbejder i det 17. Aarhundrede. Studier til Københavns Topografi.....	306
— Søborghus — Lundehuset — Store Vibenshus.....	470
Flv. Adjunkt <i>Fr. Weilbach</i> : Gyldendalske Boghandels Ejendom i Klareboderne og dens Bygmester.....	19
— Hof- og Stadsrettens Gaard paa Østergade	507

OPTEGNELSER OG BREVE

Af Borgmester, Overpræsident <i>Jens Jensens</i> Barndomserindringer	457
J. F. Clemens' Beretninger om 1801 og 1807 i Breve til Johan Bülow. Meddelt af cand. phil. <i>Olaf Carlsen</i>	590

SMAASTYKKER

1. En Bekendelsesmaskine. Af Kredslæge <i>Kristian Carøe</i> (†)...	79
2. Ved Kong Frederik VI.s Død. Meddelt af <i>M. K. Zahrtmann</i>	297
3. De første Cigarer. Et Supplement af <i>Carl C. Christensen</i> ..	528
4. Kong Frederik VI.s Dødssted. Af <i>M. K. Zahrtmann</i>	529
5. En gammel Vagtinstruks. Meddelt af <i>Victor Krohn</i>	529
6. En Bryllupsregning fra 1784. Meddelt af <i>Carl C. Christensen</i>	531
Raadstuearkivar, Magister <i>Axel Linvald</i> : Meddelelser fra Raadstuearkivet 1926.....	61
— Meddelelser fra Raadstuearkivet 1927.....	443
Register	597

BILLEDFORTEGNELSE

	Side
Mikkel Wibes Bæger.....	3
Nordenvinden. Figur paa Knippelsbro.....	11
Søndenvinden. Figur paa Knippelsbro.....	12
Østenvinden og Vestenvinden. Figurer paa Knippelsbro.....	13
Eckersberg: Grundplan af Knippelsbro med Skibe.....	15
Knippelsbro. Maleri af Jakob Petersen.....	17
Gyldendalske Boghandels Ejendom: Façaden til Gaden. Opmaaling af Foreningen af 3. Decbr. 1892.....	21
— Plan af Stueetagen. Opmaaling af Architect Gerhard Poulsen	23
— Stukloft i Stueetagen. Fot.....	24
— Stukloft i Stueetagen. Fot.....	25
— Stukloft i Stueetagen. Fot.....	28
— Stukloft i Stueetagen. Fot.....	29
— Den gamle Bagbygning.....	31
— Den gamle Sidebygning.....	33
— Det nye Baghus og Sidehus.....	35
— Vinduer med Stukrammer.....	37
Grundrids af Artilleristokken (i Kastellet)'s nordlige Del.....	55
Side af Skydeselskabets Broderbog.....	64
Side af Skydeselskabets Broderbog.....	65
Kort over Byen Solbjergs Beliggenhed.....	168
Kort over St. Jørgensgaards Mark.....	181
Kort over Kongens Enghave.....	201
Grundrids, Profil og Façade af Fortifikations- og Artillerismedien indenfor Falsters Batteri. 1745.....	211
Huset i Falsters Kontregarde i sin nuværende Skikkelse.....	216
Absalon. Statue over Indgangen til Københavns Raadhus.....	301
Admiralitetet paa Gammelholm. Tegning af Ph. de Lange 1746.	377
Hovedmagasinet paa Gammelholm. Midtpavillonen. Stik.....	382
Arsenalet paa Christiansholm. Stik.....	386
Arsenalet paa Christiansholm. Portalparti. Fot.....	387

	Side
Nyholms Mastekran. Fot.	393
Takkeleghusene paa Langøen. Fot.	395
Brudstykke af Kopi af J. C. Gerckens og C. Ehlers' Plan over Københavns Jorder og Grunde. 1771	499
Moderne Kort over Kvarteret omkring Amerika Mølle med An- givelserne af Galgestedet indtegnet	503
Hof- og Stadsrettens Gaard. Harsdorffs Tegning Litra A	518
Hof- og Stadsrettens Gaard. Harsdorffs Tegning Litra B	519
Haveanlægget ved Prinsens Palais	536
Havens ydre Del	538
Prinsens Palais. Havefaçaden. Fot.	539
Haven ved Prinsens Palais. 1928. Fot.	541
Stormgade — Ny Vestergade — Karréen	542
Haven ved Prinsens Palais set mod Ny Vestergadefløjen. 1928. Fot.	544
Længdesnit og Grundrids af det af Fr. III projekterede Slot i Kastellet	549
Nutidsbillede af Kastelsbageriets nordlige Fløj	559
Det saakaldte »Loppeteater« i Kastellet	575
Kastellets nuværende Mølle i Kongens Bastion	585
Det Indre af Kastelsbageriet før Moderniseringen	587

=====

MIKKEL WIBES SØLVBÆGRE.

AF AXEL LINVALD.

Som det fornylig har været offentlig meddelt, har Københavns Kommunalbestyrelse paa Borgmester Kapers Initiativ og gennem venskabelig Overenskomst med det kongelige københavnske Skydeselskab og danske Broderskab opnaaet, at 4 Sølvbægre, de saakaldte »Borgmesterbægre« eller »Mikkel Wibes Bægre«, som i ældre Tid fandtes paa Københavns Rådhus, men i 1786 og 1896 var blevet Selskabet overladt, nu for Fremtiden opbevares i Bymuseet.

De smukke og statelige Bægre er af Sølv og beskrives¹⁾ som rørformede Pokaler af en Type, som bl. a. kendes fra Nürnberg. De har en høj klokkeformet Fod med dreven Tungebort nederst, pæreformet riflet Stilk og drevne radiale Rifler i Kummens runde Bund. Under Mundranden er der graverede Ornamenter, Kartoucher, Frugtklaser ophængte i Festons, Fugle og andre Dyr, samt et Skjold med Bomærke, Aarstallet 1613 og et MW (Mikkel Wibe). Graveringerne er varierede paa hvert enkelt Bæger, især Dyrene. Paa de tre er der mer eller mindre fantastiske Fugle, af hvilke nogle minder om Papegøjer, paa et optræder der foruden Fuglene et Par Snegle og paa det fjerde Bæger springer Hund og Ræv, Hjort

¹⁾ Jørgen Olrik: Danske Sølvarbejder fra Renaissance til vore Dage. S. 7, samt Meddelelser af Hr. Museumsinspektør Magister Chr. Axel Jensen.

og Hind, medens et Par Harer sidder over de drevne Bukler. Baade Fuglene og de springende Dyr hører med til Datidens Ornamentskat og har næppe symbolsk Betydning. Laaget har drevne radiale Rifler og Topkugle med opstaaende Blomst. Under Bunden er stemplet Københavns Prøvesølvsmærke, de tre Taarne med Aars-tallet 1610, et af de ældste Prøver paa dette Kontrolmærke, samt Mesterstemplet M H, hvis Tydning er tvivlsom¹⁾. Bægrene er fra første Færd nummererede 1—4, med graverede Arabertal.

Om Bægrenes Oprindelse oplyser en gammel Tradition, at de af Mikkel Wibe, Raadmand 1602—09 og Borgmester 1609—24, er skænket til det danske Kompagni, d. v. s. det senere Skydeselskab. Dens Udgangspunkt er sikkert Resens Efterretninger om Københavns Raadhuset²⁾, hvor det hedder³⁾, at Borgmester Mikkel Wibe har »givet« de nævnte Bægre »til det danske Kompagni«. P. H. Resen, Historiker og Byens Borgmester 1664 og Præsident fra 1672 til sin Død i 1688, havde utvivlsomt Betingelser for at vide Besked.

Om Bægrene oprindelig har været Selskabet overladt som dets Ejendom er alligevel usikkert. Givet er det, at de stedse har været opbevaret paa Københavns Raadhus i Raadstuearkivet. De er saaledes opførte i et Par gamle Fortegnelser fra det 18. Aarhundrede, som findes blandt Arkivets Registraturer og Papirer. I det ene af dem siges det udtrykkeligt, at Borgmester Mikkel Wibe »haver foræret« dem »til Raadstuen«. I den trykte Registratur fra 1786, der ogsaa indeholder en Forteg-

¹⁾ Jvnf. Olrik: Danske Guldsmedemærker Nr. 341, der som Bægrenes Mester gætter paa Mads Claussøn, Marcus v. d. Krempe eller Marcus Clausøn.

²⁾ Blandt hans Samlinger i Raadstuearkivet, trykt i Danske Saml. VI Bd. S. 97 ff.

³⁾ Danske Saml. VI Bd. S. 111.

Mikkel Wibes Bæger.

nelse over Byens Sølvtoj, meddeles kun¹⁾, at der er »Anledning til at troe, at de have været foræret af ham til at bruges af de da værende 4 Borgmestere udi Samqvem ved det gamle Danske Compagniets Broderskab og Skydeselskab«. I den nedenfor anførte Korrespondance 1786—87 findes ingen Udtalelser, som tyder paa, at man paa dette Tidspunkt er gaaet ud fra, at de omtalte Bægre skulde være Skydeselskabets Ejendom. Borgmester Herslebs Skrivelse af 7. Sept. 1786²⁾ nævner ikke med et eneste Ord, at de 4 Bægre skulde tilhøre Selskabet. Tvertimod erklærer han, at der ikke findes nogen »beviislig Oplysning« om Ejendomsforholdet, og mener blot, at de nok kan udleveres til Selskabet, »om de end til Raadstuen er skienckede«. Dermed stemmer det ogsaa, at Magistraten i sin Skrivelse til Selskabets Dommere 15. Novbr. 1786³⁾ alene udtaler, at Bægrene findes paa Raadhuset »og formodentlig for Skyde-Selskabet egentlig have været bestemt«. Kun i Selskabets Takkeskrivelse af 30. Novbr. 1786⁴⁾ er det blevet til, at de »formenes at have tilhørt det gamle Danske Compagnie. Endelig kan tilføjes, at de to af Bægrene (Nr. 3 og 4) er mærkede »K M 1786«. Efter Graveringens Karakter at dømme er dette indridset omtrent samtidigt med Udleveringen⁵⁾.

At Ejendomsforholdet har været uklart, har sin naturlige Forklaring. Lige fra de ældste Tider har der mellem Magistraten og det Danske Kompagni og Skydeselskab bestaaet det allernærmeste Fællesskab. Som Samlingssted for Byens velhavende Borgerskab har Selskabet sikkert i uofficielle Former øvet en betydelig Ind-

¹⁾ S. 159.

²⁾ Mag. Kopib. 1786, Septbr.—Decbr. Nr. 208. (Bilag).

³⁾ Mag. Kopib. 1786, Septbr.—Decbr. Nr. 208.

⁴⁾ Kollegiebreve 1786. B. Nr. 167.

⁵⁾ Meddelelse af Hr. Museumsinspektør Chr. Axel Jensen.

flydelse paa Byens Styrelse og Besættelsen af dets Embeder. Omvendt har Magistratsmedlemmerne altid spillet en væsentlig Rolle i Selskabets Ledelse. Ifølge Københavns Stadsret 1443 valgtes Oldermændene af Borgmester og Raad; ifølge Skraaen 1582 skulde den ene af dem være Medlem af Magistraten. Ogsaa i de følgende Aarhundreder var Forholdet et lignende. Som et praktisk Udslag af dette Fællesskab kan nævnes det mærkelige Faktum, at de Penge, som i 1682 indkom ved Salget af Kompagnihuset, uden videre anvendtes til Betaling af Byens Gæld. Selskabets gamle Broderbog fra 1620 saavel som den af Christian III 1542 skænkede Papegøje med Sølvkæde og andre Kostbarheder opbevaredes paa Raadhuset. Desværre passede man ikke bedre paa den sidste Skat, end at den i 1701 blev bortstjaaet¹⁾. Hele dette Fællesskab forklarer, at der aldrig er bleven draget nogen fast Grænse mellem Byens og Kompagniets Ejendele.

Indenfor Skydeselskabet har man haft en anden Opfattelse. Dets officielle Historieskriver, afdøde Oberst N. P. Jensen, har saaledes²⁾ direkte polemiseret mod en Udtalelse af Dr. phil. Oluf Nielsen³⁾ om »Byens eller Magistratens Medejendomsret« til de forskellige Sager. Særlig fremhæver han, at Mikkel Wibes Bægre bærer Indgravninger, som hentyder til Papegøjeskydning og Jagt. Efter at have omtalt Udleveringerne 1786 og 1896 slaar han fast, »at Selskabet derved har faaet tilbage, hvad der er dets retmæssige Ejendom«.

Udleveringen af Bægrene til Skydeselskabet, i 1786 og i 1896, fandt Sted under følgende Omstændigheder.

¹⁾ Hist. Medd. om København. I. Rk. V. Bd. S. 78 f. N. P. Jensen: Det kongelige Skydeselskabs Historie. S. 22 ff.

²⁾ N. P. Jensen: Anf. Arb. S. 46 ff.

³⁾ Oluf Nielsen: Københavns Historie. IV Bd. S. 294.

Borgmester H. C. Hersleb var i 1786 paa Magistratens Vegne beskæftiget med at gennemgaa Raadstuearkivet og sammen med en Kollega samt Arkivaren at udarbejde den nye Registratur, som i det nævnte Aar udkom i Trykken. Under dette Arbejde blev han opmærksom paa de forskellige Sager, som stod i Forbindelse med Skydeselskabet. At han selv, som han nævner, i ti Aar havde været dets Chef og overværet dets Fugleskydninger, maatte yderligere skærpe hans Interesse for dem.

Resultatet blev en udførlig Skrivelse, som han 7. Sept. 1786 tilstiller Magistraten¹⁾.

Først og fremmest nævner han her, at Kronprins Frederik nu for tredje Gang havde bæret Selskabet med sin Nærværelse. Alligevel var der ikke bleven bekostet nogen Plade for ham indført i Broderbogen. Han ønsker nu, at det maa ske. I denne Forbindelse nævner han ogsaa de forskellige Sager i Raadstuearkivet og stiller Forslag om, hvad der bør gøres med dem²⁾. En gammel Messinglysekrone, hvis mange Navneinitialer samt Aars-tal og en Papegøje viser, at den oprindelig har »tilhørt det Danske Compagnie Huus og ventelig været brugdt der«, mener han saaledes passer bedre i Skydeselskabets nye Bygning og foreslaar, at den udleveres til Brug i denne.

Endelig kommer han til Mikkel Wibes Pokaler:

Af dette og meere begynder ieg at troe, at de Sølv Pocaler med Michel Wibe paa, som var Directeur for Skyde Selskabet og efter Beretning skal have givet dem till de 4 Borgemestere at driche af ved Skyde Selskabet, og derfor siunis, da ingen beviislig Oplysning om enten af Deelene, at det billigste og retteste var, at Magistraten, som nu alle, saavidt ieg veed, er Ordens Brødre, ved et Brev sendte de 2de af disse Michel Vibes Pocaler till Broderskabets Brug for Fugle Kongen og Chefen at driche de andre approberede Sundheder efter de kongel., som af de andre Pocaler driches,

¹⁾ Se S. 2. Note 4.

²⁾ Jvnf. S. 4.

da det kunde være nock, om de end til Raadstuen er skienckede, at de 2de deraf till hands Hukommelse bevares der og 2de till Broderskabet. Hvilcket alt saaledis till nærmere Godtbefindende indstillis.

Alle disse Forslag behandledes i Magistratens Møder d. 11. Sept. og 1. Nov. 1786¹⁾, og det vedtoges, at Messinglysekronen og de to Pokaler skulde udleveres til Selskabet.

Ved Skrivelse af 15. November 1786²⁾ blev der givet Skydeselskabet Underretning om de trufne Beslutninger. Dets Skrivelse af 30. November 1786³⁾ viser, at Selskabet har modtaget baade Lysekronen og de to Pokaler⁴⁾.

Som Forklaring af denne Overdragelse er der Grund til at understrege, at Forbindelsen mellem Magistraten og Skydeselskabet netop i sidste Halvdel af det 18. Aarhundrede var særlig intim. Ved Konventionen af 19. April 1765 var Hovedstadens Overpræsident stillet i Spidsen for det som »Chef«. I hans Fraværelse fungerede den Borgmester, som ellers førte Forsædet i Magistraten. Tvivl om Regnskaber skulde afgøres enten af Chefen eller af Magistraten. Af Borgmester Herslebs omtalte Skrivelse 7. September 1786 fremgaar det, at alle Magistratsmedlemmer var Ordensbrødre. Yderligere foreslog Hersleb i samme Skrivelse, at der skulde udarbejdes en Overenskomst mellem Magistraten og Selskabet, hvorefter dets Bygning og Inventarium skulde tilhøre Staden:

». . . Thi Staden og Raadstuen er det eneste borgerlige Publique, hvorunder alle slige Stiftelser og Indretninger henhøre. Og afgøris icke dette, saa vill i Tiiden 100 Disputer existere.

1) Mag. Res. prot. 1785—87. S. 423.

2) Se S. 3. Note 1.

3) Se S. 3. Note 2.

4) Af et Brev fra Generalprokurør Cold til Skydeselskabets Administration ²⁰/₂ 1812 (Afskrift blandt Tvermoes Papirer) fremgaar det, at Messinglysekronen allerede paa dette Tidspunkt var forsvundet.

Thi nu er dette Broderskab og Institut ved Bygningens Fuldførelse kommet paa det høyeste Anseelse og da maaskee nærmest ved sin Undergang.«

Dette Herslebs Forslag har været til Behandling i Magistraten d. 11. September 1786¹⁾, men førte ikke til nogen Beslutning. Derfor har det dog ligefuldt Interesse som Udtryk for den dagældende Opfattelse af Forholdet mellem Byen og Skydeselskabet. Spørgsmaalet om Ejendomsretten til de forskellige Genstande, der blev Selskabet overladt, har ikke kunnet være af videre Betydning for Hersleb og hans Kolleger²⁾.

Med Hensyn til de to Pokaler, som i 1896 er blevet udleveret til Skydeselskabet, ligger Forholdet adskillig klarere. Af en Skrivelse fra Borgmester H. N. Hansen 31. Juli 1896³⁾ fremgaar det med al Tydelighed, at Kommunen ved denne Lejlighed har forbeholdt sig til enhver Tid at kunne forlange dem tilbage:

»Da jeg ved min Nærværelse ved Selskabets Sammenkomst d. 8 d. M. medbragte de to Mikkel Vibeske Sølvbægere, som hidtil have beroet her i Magistraten, udtalte jeg paa Magistratens Vegne, at disse tvende Bægere fremdeles tilhørte Magistraten, hvorfor de ogsaa vare betegnede med Mærket »K. M. 1896«⁴⁾, og at de efter den ærede Bestyrelses Ønske vel kunde forblive paa Skydebanen, men at denne Indrøm-

¹⁾ Se Side 5, Note 1.

²⁾ Som anført foreslog Hersleb alene, at »Magistraten ... ved et Brev sendte de 2de af disse Michel Vibes Pokaler til *Broderskabets Brug*.« Af Magistratens Raadstueprotokol fremgaar det ligeledes, at Byens Styrelse i fuld Overensstemmelse med Forslaget har bifaldet, at Pokalerne »... sendes Selskabet *til Brug*«. I Skrivelsen, hvorved Magistraten gav Selskabet Underretning om sin Beslutning, anvendes samme Form: Pokalerne vil mod Kvittering blive overladt »*til Brug* for Selskabet«.

³⁾ Mag. 1. Afd. Journalsag 1381/1896.

⁴⁾ Den nævnte Gravering findes nu paa de Bægre, der er mærkede med de oprindelige Numre 1—2.

melse dog kun var ganske midlertidig og derfor til enhver Tid af Magistraten kunde tages tilbage.

Denne min Udtalelse ønsker jeg herved skriftlig at bekræfte . . .«

(sign.) H. N. Hansen.

Vilh. Lassen.

Er Ejendomsforholdet til Mikkel Wibes Bægre i Tidens Løb bleven indviklet og tvivlsomt, maa Spørgsmaalet siges nu omsider at have fundet en salomonisk Afgørelse: Skydeselskabet bevarer Ejendomsretten til de to i 1786 udleverede Bægre, Magistraten til de to andre. Det første maa trøste sig med fire moderne Kopier, den sidste opnaar, at faa dem alle samlet i Byens Raadhus. Begge kan de benytte dem ved festlige Lejligheder. Alle vil glæde sig over, at et lille Minde om vor Hovedstads Fortid paany er vendt tilbage til dets gamle Hjem¹⁾.

¹⁾ Det kan tilføjes, at en af Borgmestrene — da der nu er 5 Borgmestre — har skænket Magistraten et femte Bæger og at en af Raadmændene har skænket 5 Raadmandsbægre i moderne Stil, alle seks Bægere udførte af Oldermænden for Guldsmedelaug.

KNIPPELSBRO – MINDER I BYMUSEET.

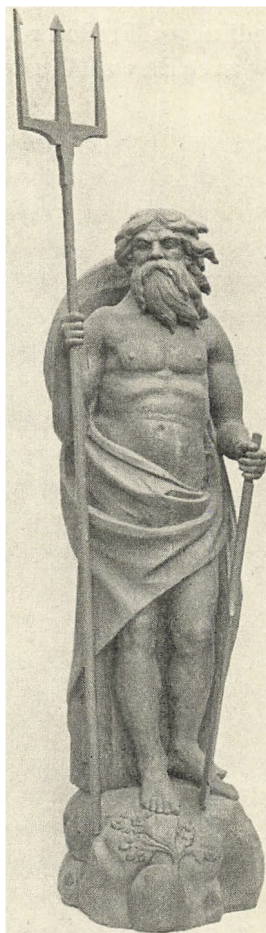
Af CHR. AXEL JENSEN.

I dette Tidsskrifts femte Bind har Havnedirektør H. C. V. Møller samlet en Række interessante Oplysninger om Knippelsbros Historie gennem Tiderne, og S. 261 er der her aftrykt et Tilbud fra Billedhugger F. C. Willerup paa Udførelsen af de fire Træstatuer og forskellige ud-skaarne Træornamenter, som kom til at smykke den sidste gamle Træbro efter dens Hovedstandsættelse 1816. Overslaget viser, at alt Snitværket blev udført i Fyrretræ, og skønt det sikkert i Overensstemmelse med Overslagets Ord blev gennemtrukket to Gange med hed Olie og grundet for at konserveres mod Forraadnelse, fik Udsmykningen kun en ret kort Levetid. Det er blot paa Billeder fra 1830'erne, at man ser den ornamentale Del af Udsmykningen, »Trupherne«, 3: Trofæerne med Frederik VI's kongekronede Navnetræk, der 7 Alen lange var anbragte over Brogalgerne. Nøjagtigt naar disse Topstykker er nedtagne, kan Forf. ikke oplyse, men det maa være sket engang ved 1850¹⁾. Paa de talrige Billeder, baade Malerier og Fotografier, som viser den gamle Bro i dens Tilstand i Aarene nærmest før Nedrivningen 1868—69, mangler disse Dekorationer. Men indtil Træbroens sidste Dage stod de fire store Figurer paa deres Poster over Fortovsportene ved Siden af de store Brogalger, og de blev

¹⁾ Paa et Lithografi, der forestiller Troppernes Hjemkomst 1851, synes Trofæerne at være erstattede af Festdekorationer.

først fjærnedede ved den endelige Nedrivning af Frederik VI's Brobygning.

Kun faa Københavnere, selv blandt de mest historisk interesserede, har vidst, at disse Figurer endnu eksisterede. De var havnede paa Brattingsborg hos Excellence, Lensgreve Chr. Danneskiold-Samsøe, der jo var en ivrig og kyndig Samler af Kunstantikviteter, ikke blot af Porcelæn, men ogsaa af gamle danske Møbler og Snitværker. Hvorledes Lensgreven i sin Tid har erhvervet dem, kan ikke oplyses, men han kendte deres Herkomst og foreviste dem allerede for mange Aar siden for Forf., der som ung Student besøgte Brattingsborg for at studere de rige Samlinger. Figurerne stod dengang magasinerede i et af Slottets Udhuse, og saa vidt jeg mindes, var det Lensgrevens Plan at opstille dem som Havefigurer. Men denne Tanke kom ikke til Udførelse, og Brattingsborgs nuværende Ejer, Excell. Lensgreve Aage Danneskiold-Samsøe, har ment, at deres rette Plads var paa Københavns nyordnede Bymuseum, og har derfor skænket dem til Museet, som trods sin begyndende Pladsmangel selvfølgelig har modtaget den værdifulde Gave med største Glæde.

Nordenvinden.

Kunstværker kan de fire store Figurer ikke kaldes. Billedhugger Frederik Christian Willerup havde ganske vist været Elev af Wiedewelt og havde i 1760'erne vundet

Søndenvinden.

Kunstakademiets Medailler, baade dem af Sølv og den lille og den store Guldmedaille, men nogen større Begavelse var han ikke, og han er mest bekendt i dansk Kunsthistorie, fordi Thorvaldsens Fader arbejdede hos ham paa Larsens Plads, og fordi Thorvaldsen selv har gaaet i Lære hos ham. Traditionen herom knytter sig særligt til Portskulpturen fra den 1792 byggede Gaard Ny Vestergade Nr. 17, som nu efter Ejendommens delvise Ombygning opbevares i Thorvaldsens Museum¹⁾. Selv var Willerup fra 1776 til sin Død (i Nyboder) 1819 knyttet til Holmen, hvor han 1801 dekoreredes med det da stiftede Hæderstegn for 25 Aars Tjeneste. Som Billedhuggermester ved Flaaden har han sikkert især skaaret Gallionsfigurer, og det lader sig ikke nægte, at Knippels-

brofigurerne bedst kan karakteriseres som Gallionsfigurer med Ben.

¹⁾ Sml. C. F. Wilckens: Thorvaldsen, p. 51. Om Thorvaldsens Samtaler med Brovægteren paa Knippelsbro, der var hans Navnefælle, se sammesteds p. 14.

Ifølge den nævnte Kontrakt skulde de fire Statuer forestille »de fire Hovedvinde«, et sjældent forekommende Motiv, for hvilket der næppe fandtes alment gængse

Østenvinden.

Vestenvinden.

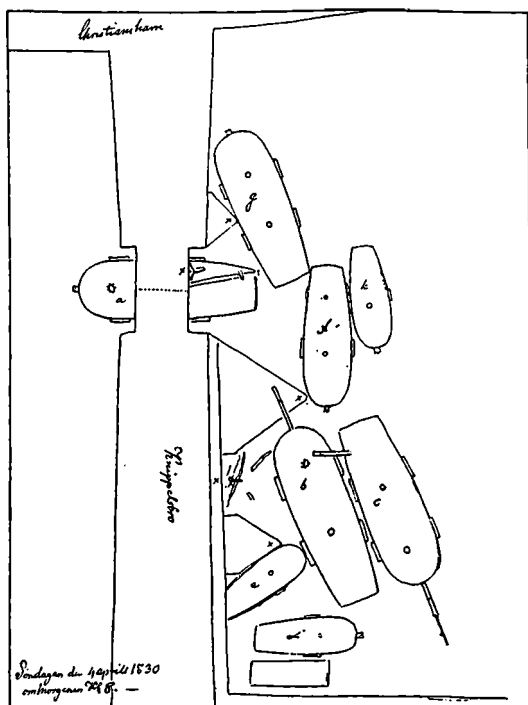
Allegorier. Willerup har gjort de to Skikkelser mandlige, de to kvindelige. Af Mændene er den ene karakteriseret som Neger, med kort krøllet Haar, flad Næse og tykke Læber, og skal altsaa forestille Søndenvinden, medens den anden, der er udstyret som Havets Gud Neptun, maa

betegne Nordenvinden. Af Kvinderne bærer den ene en Blomsterkrans, den anden en Vandkrukke, hvoraf Vandet flyder i Strømme, Hentydninger til Sommerens blide Østenvind og den nedbørbringende Vestenvind. Billeder fra 1860'erne viser, at de to mandlige Figurer var opstillede paa Broens Nordside, mod Gammelholm, de to kvindelige paa Sydsiden, mod Langebro. Nærmest Christianshavn stod Negeren og den vandbærende Kvinde. Billederne viser desuden, at Træet trods Willerups varme Fernisbehandling ikke har kunnet modstaa Vejrligets Angreb. Baade Negerens Spyd og Neptunsattributerne, Trefork og Aare, var forsvundne, ja endogsaa nogle af Hænderne og Underarmene manglede. For nogle Aar siden har Lensgreven ladet disse og andre ødelagte Dele supplere af den dygtige Snedker og Billedskærer Bertel Olsen paa Samsø, som paa sine gamle Dage igen har bosat sig paa sin Fødeø efter tidligere at have arbejdet en Aarrække her i København, hvor han især beskæftigede sig med at restaurere gamle Møbler og bl. a. medvirkede ved Folkemuseets Opstilling i 1885.

Næsten samtidig med Modtagelsen af de udskaarne Figurer har Bymuseet ved Køb erhvervet en anden interessant Erindring om den gamle Knippelsbro, et Maleri af en Begivenhed i Havnen 1830, da en Del Smaaskibe af en voldsom Søndestorm blev drevet op imod Broen. Maaske vilde der ad arkivalisk Vej kunne findes fyldigere Oplysninger om denne Katastrofe, men man vil dog næppe træffe nogen mere instruktiv Forklaring til Billedet end de Notitser, som Maleren C. V. Eckersberg har indført i sin Dagbog, og som Emil Hannover gengiver (S. 213) i sit Værk om den danske Malerkunsts Fader sammen med den Grundplan, Eckersberg tegnede af Skibenes Beliggenhed. Planen gengives her i Reproduktion, og Beskrivelsen lyder:

»Ved en, Natten imellem den 3. og 4. April 1830, efter

et Tordenveir opkommen stærk orkanagtig Storm af S.V., med en overordentlig stærk Strøm fra Østersøen, skeete flere betydelige Havarier paa Skibe, som ved Storm og Strøm vare drevne fra deres Fortøiningspladser, deels paa hinanden, og deels imod Knippelsbro, hvorved denne

Eckersberg: Grundplan.

ogsaa havde lidt betydelig Skade. Skibene, hvoriblandt nogle vare meget stærk beskadigede, laae om Morgenen Kl. 8 den 4. April omtrent i den Stilling, som Planen her viser, da Strømmen endnu var meget stærk. Kl. noget efter 10 Formiddag standsede Strømmen pludseligen, og tog med Heftighed en modsat Retning, hvorved Skibene

kom fra hinanden. Det Syn disse Skibe, imens de endnu laae ved, og under Broen, frembød, var yderst sælsomt og frygteligt.

a. En engelsk Brig, lastet med Stenkul, havde lagt ved Bryghuset ved Langebro, den havde under Broen mistet Bugsprydte og begge Master alt som der knuust og hang fast under Vindebroen dels ved sit første Mærs og dels ved et Stag.

b. En engelsk Brig, var udladet, havde mistet sin Fokkemast.

c. En engelsk Brig, beskadiget paa Spilet og Lønningen, som dog var sluppet bedst.

d. En Fiskerquase, aldeles sønderknust og siunket.

e. Fiskerquase, synkefærdig, meget beskadiget, hang fast med Forenden paa den engelske Brig, og med Agterenden imellem Broens Pæle.

f. Dansk Galease, meget beskadiget rundt omkring; den havde mistet sit Bugsprydte ved at rende Fokkemasten over paa den engelske Brig.

g. En Skonnertbrig (formodentlig tysk) havde mistet Bugsprydte, havde faaet Skade paa Bougen, og Agterspejl, Gabjollen sønderknust.

h. En tysk Slup, skal have taget betydelig Skade paa Agterspeilet.

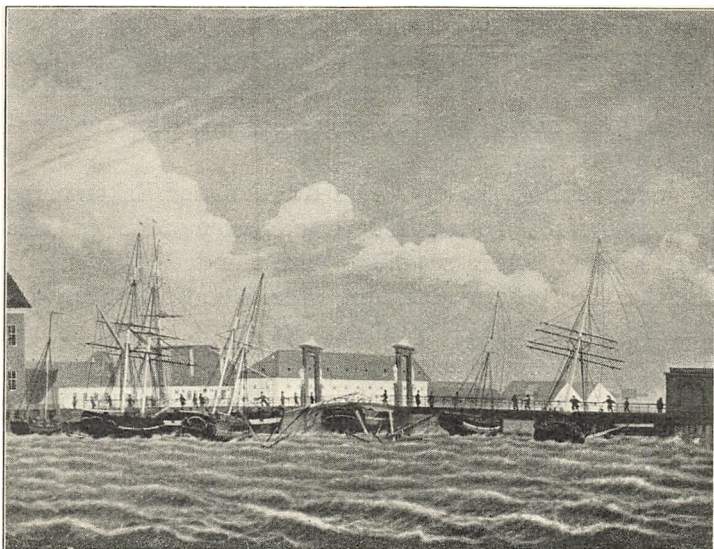
j. En Fiskerquase, der var blevet liggende, men havde ogsaa lidt Skade paa Bougen og flere Steder.

x. Paa disse Stæder var Broen synligen beskadiget.«

Det af Bymuseet erhvervede Maleri minder i sin Malemaade ikke lidt om Eckersberg, og skønt det langt fra er fint nok til at kunne tilskrives Mesteren selv, kan der ikke være Tvivl om, at det er malet af en Mand i hans nærmeste Kreds. Det skyldes sikkert Skibsfører og Sømaler Jakob Petersen (1774—1854), der efter at have sejlet og ført Skib i mange Aar lededes ind paa Kunstnerbanen gennem de tegnede og kolorerede Skibsbilleder.

som før Fotografiens Dage var saa yndede i Flensborg og alle andre Søfartsbyer¹⁾. Paa dette Felt mødtes han med Eckersberg, hvem han, sammen med Søofficeren E. V. Normann hjalp ved Udarbejdelsen af hans til de mindste Detailler korrekte Marinebilleder, og som til Gengæld lærte ham at bruge Penselen med større Færdighed. Pe-

Maleri af Jakob Petersen.

tersen naaede at blive Udstiller paa Charlottenborg (1833) og fik solgt et enkelt Billede til den kgl. Malerisamling. Blandt de udstillede Malerier nævnes Knippelsbro ikke, men Navnebestemmelsen er dog ganske sikker. Thi der findes i Konsul J. F. Erichsens udmærkede Samling af Billeder fra Tiden c. 1800 en Akvarel af ganske samme Størrelse og med ganske samme Motiv som Maleriet, der er betegnet: »Morgenen den 4. April 1830 efter Orcanen

¹⁾ En farvelagt Skibstegning med Jakob Petersens Signatur findes i den Billedsamling, som nu er ophængt paa Flensborghus.

Natten forud. Tegnet af Jacob Petersen«. En Sammenligning mellem de to Billeder synes at vise, at Maleriet er Original, Akvarellen en Gentagelse, hvilket ikke behøver at udelukke, at det er Jacob Petersen selv, som har gentaget Motivet i et Par Eksemplarer. Paa begge Billeder ses de samme Bygninger, Brogalgerne rejser paa Baggrund af det store Magasin paa Bremerholm; paa venstre Haand titter Hjørnet af Nybørs frem, og paa højre Haand har man en Portmur ved den nu forsvundne Ejendom Brogade Nr. 1. Selve Figurerne maa dengang have staaet hvidmalede, medens de paa yngre Billeder viser sig graalige eller brunlige.

Sammenholder man J. P.'s Billeder med Eckersbergs Situationsplan, vil man finde Overensstemmelse paa alle Hovedpunkter, men samtidig flere mindre Afvigelser i Detailler. Dette kan ikke undre, da Situationen kun varedede nogle faa Timer. Muligvis har J. P. ogsaa ændret lidt paa Skibenes Placering, fordi han øjensynligt gerne har villet vise Agterstavnene med Skibenes Navne, som Eckersberg ikke har naaet at notere. Paa Briggen under Broklapperne læses »Young Regulus of Newcastle«, paa Skibet nærmest Christianshavn »Ida af Kjøbenhavn«, paa Skibene nærmest Slotsholmen »Ann, Newcastle« og »Johanne«.

For den, som kender Nutidens Havn og den sidste Knippelsbros Færdselsvanskeligheder, er Willerups Figurer fra Træbroen og Jakob Petersens Stormbillede karakteristiske Illustrationer af Havneforholdene under Frederik VI. Hvilken Forandring i Løbet af hundrede Aar!

GYLDENDALSKE BOGHANDELS EJENDOM I KLAREBODERNE OG DENS BYGMESTER.

Af FR. WEILBACH.

Den store og fornemt udseende Gaard, hvori Gyldendalske Boghandel har haft Sæde i 140 Aar, har allerede derved faaet historisk Betydning. Men Gaarden, hvis Historie gaar adskilligt længere tilbage end Søren Gyldendals Tid, er ogsaa i sig selv mærkelig. Forhusets Façade er vist enestaaende ved de dekorative Stukrammer, som omgiver Vinduerne i de 5 midterste Fag. Indvendig er der i en Række Værelser bevaret smukke Stuklofter fra det 18de Aarhundrede, og naar man forsker i Bygningens Historie, vil man finde, at det ikke er nogen Tilfældighed, at den er saa rigt udstyret med Stukkatorarbejde.

Som Façaden ser ud nu, har den set ud i omtrent 180 Aar. Beviset herfor har vi i Thuras »Hafnia hodierna« (1748—49), hvor Huset er afbildet paa Tab. 42. Thura kalder det for »et stort og meget anseeligt Borgerhus«, en ganske træffende Betegnelse. Det har nok en vis fornem Holdning, men en nærmere Betragtning vil dog hurtig overbevise en om, at det ikke kan være et Værk af en af Tidens mere fremragende Bygmestre som Thura eller Eigtved. Paa den anden Side er det ikke noget almindeligt Murmesterhus. Bygmesteren har været indøvet i Baroktidens Regler for Façadekomposition. Han har forstaaet, at Ensformigheden i den 15 Fag lange Façade

maatte brydes; han har derfor givet Midtpartiet med de 5 Vinduesfag et lille Fremspring og dekoreret Vinduerne med de smukke Stukrammer; men han har ikke, som en mere betydelig Bygmester vilde have gjort, givet det dominerende Midtparti en Modvægt ved ogsaa at fremhæve de to yderste Fag ved Enderne paa lignende Maade. Dog giver de to Porto og Kældernedgangene en vis Balance. Portene har oprindelig været ganske ens af Ydre; den enes barokke Ornamenter er moderne, opsat af Leuning Borch i 1904; Sprosserne i Portvinduet er tegnet af Thorvald Bindsbøll.

En anden Mærkelighed ved den Gyldendalske Boghandels Ejendom er den højst besynderlige Tagkonstruktion paa Forhuset. Bygningen har i det hele taget Interesse i flere Henseender, og det vil lønne sig at udforske dens Historie lidt nøjere. Der har tidligere været skrevet herom i en Jubilæumsartikel, der fremkom i »Tilskueren«s Decemberhæfte 1920 i Anledning af Forlagets 150aarige Bestaaen. Men det, som her meddeles om Husets Opførelsestid og første Bygherre, er ikke rigtigt. Forfatteren mener, at Huset er bygget af Gehejmeraad og Overceremonimester Victor Christian von Plessen, som ejede Gaarden 1754—71. Men det er umuligt, da Huset som foran omtalt er afbildet i »Hafnia hodierna«. Det kan heller ikke være rigtigt, at Plessen havde købt Grunden af Murmester Christian Bøhme og (Stukkator) Abraham Stoy; thi Stoy døde i 1734 og Bøhme gik fallit i 1743. Huset er i Virkeligheden mere end 20 Aar ældre, og vi maa for at faa Rede paa dets Bygningshistorie gaa tilbage til Tiden omkring Københavns store Brand 1728.

Før Branden laa der her paa en Grund, der — ligesom Nicolai v. Hüttens Grund ved Købmagergade — var matrikuleret under Nr. 9 af Rosenborg Kvarter, et Hus, der tilhørte Enevold Schrøders Enke. Grunden var 89

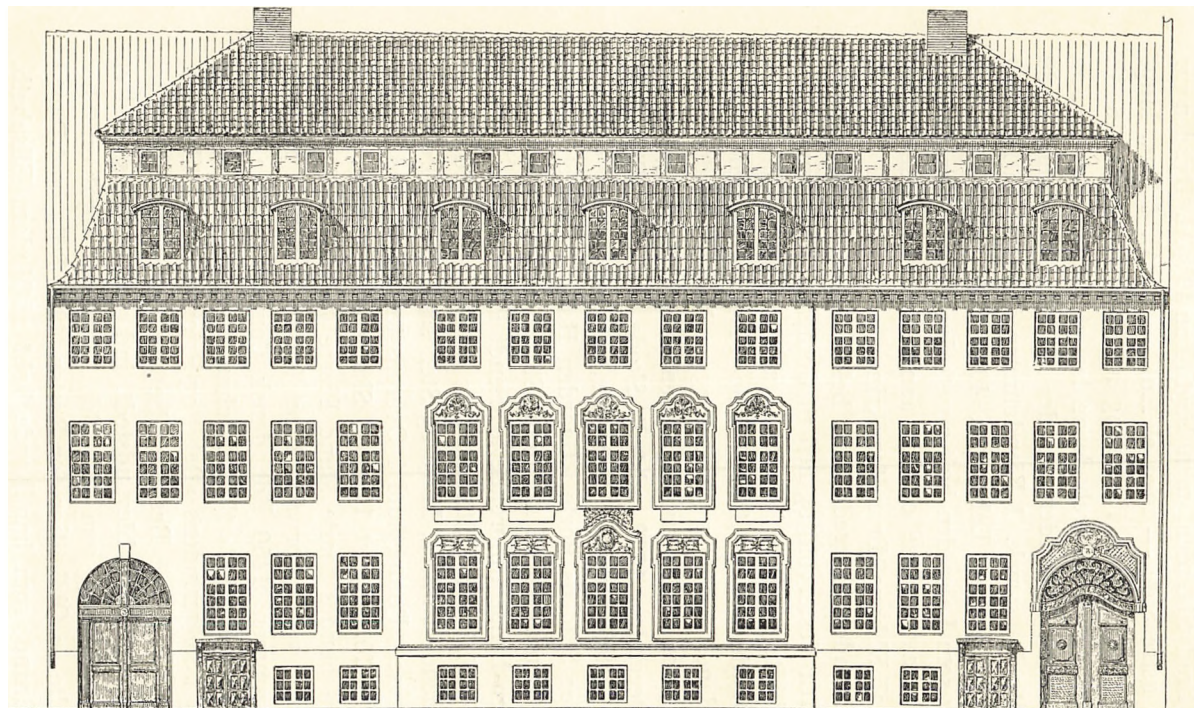

Fig. 1. Façaden til Gaden. Opmaaling af Foreningen af 3. Decbr. 1892.

*Comaall of
17 Hansen & Co.
Agency of Architecture
1908.*

Alen bred til Gaden, men bagtil kun $49\frac{1}{2}$ Al. Dybden var langs østre Side — med et Huk — 47 Al. 4 Tm., langs vestre Side, altsaa i Retning af Købmagergade, 46 Al. 15 Tm. Ud til Klareboderne laa et Forhus med 7 Fag Grundmur; i Gaarden var der 17 Fag Grundmur og 39 Fag Bindingsværk. I Ejendommen indestod en Prioritet til Mons. Johan Lehn paa 4000 Rdl. Mad. Schrøder havde som Lejer den højt ansete Justitiarius Chr. Braem. (Københavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728, udg. af Kbhvns. Brandforsikring).

Branden hærgede som bekendt især Byens ældste Dele fra Vestervold og ned til Gothersgade. Mange af de brandlidte var ikke i Stand til at genopbygge deres Huse og maatte for at tilfredsstille Prioritetshaverne sælge Grundene. Saaledes gik det ogsaa Mad. Schrøder. Den 29. Januar 1731 blev ved Københavns Byting læst et den 29. December 1730 udstedt Skøde, hvorved Elisabeth, Enke efter Enevold Schrøder, boende paa Vesterbro udenfor Stadens Porte i Gaarden Holbech kaldet, sælger til velfornemme Sr. Abraham Stoy, Stuccateur her i Staden, en hende tilhørende afbrændt Plads i Klareboderne ved Nicolai von Hüttens Plads og Bygning med de der befindende Rudera, Mure og Sten samt tvende Portioner Tugthusets Pompevand i Overensstemmelse med Maalebrev af 10. August 1724 og Skøde af 1. August samme Aar til hendes første Mand Pierre Cabot. Et Stykke af Grunden var i Forvejen taget fra til Gadens Udvidelse. Købesummen, 1450 Rdl. dansk Courant, skulde betales »i klingende Mønt« til Hr. Johan Lehn til Hvidkilde paa Afslag i Sælgerindens »Debit og Prioritetsgæld« til denne.

Trods denne Bestemmelse gik Johan Lehn samme Dag, som Skødet blev udstedt, ind paa at nøjes med et kontant Afdrag paa 200 Rdl., medens Abraham Stoy udstedte en Obligation for Resten, 1250 Rdl., med Pant i den Grund, som han havde købt af Madam Elisabeth.

Obligationen blev tinglæst 12. Februar 1731 (Obligationsprotokol i Landsarkivet).

Det er for en stor Del kendte Navne, vi møder her. Johan Lehn var en Broder til den bekendte Godsejer

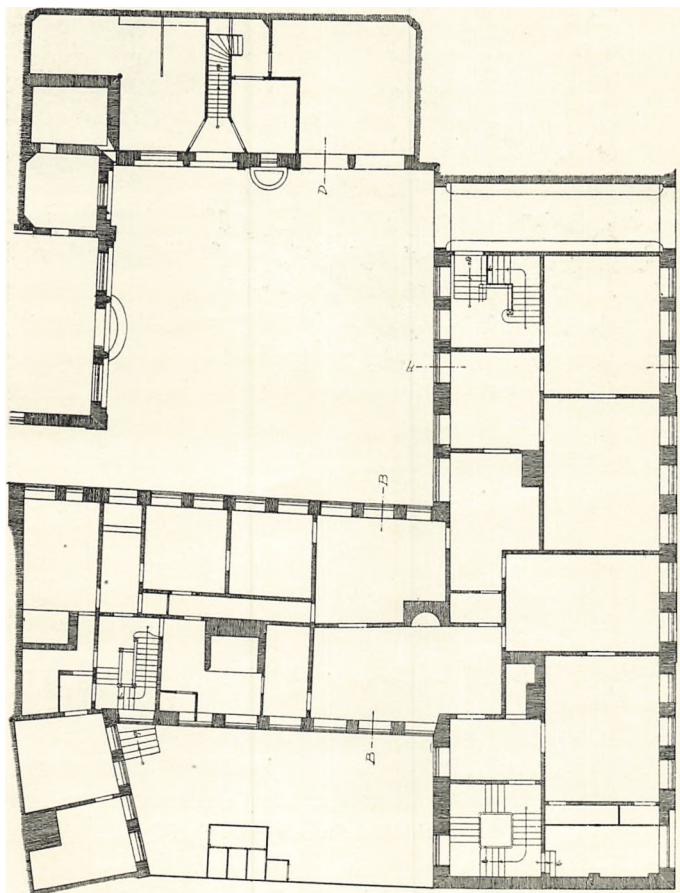

Fig. 2. Plan af Stueetagen. Opmaaling af Architect Gerhard Poulsen.

Abraham Lehn til Højbygaard og Berridsgaard paa Laaland. De to Brødres Rigdom var en Arv fra deres Fader, Vinhandler og Skibsreder Abraham Lehn, hvis Gaard paa Christianshavn, Strandgade Nr. 6, endnu gemmer

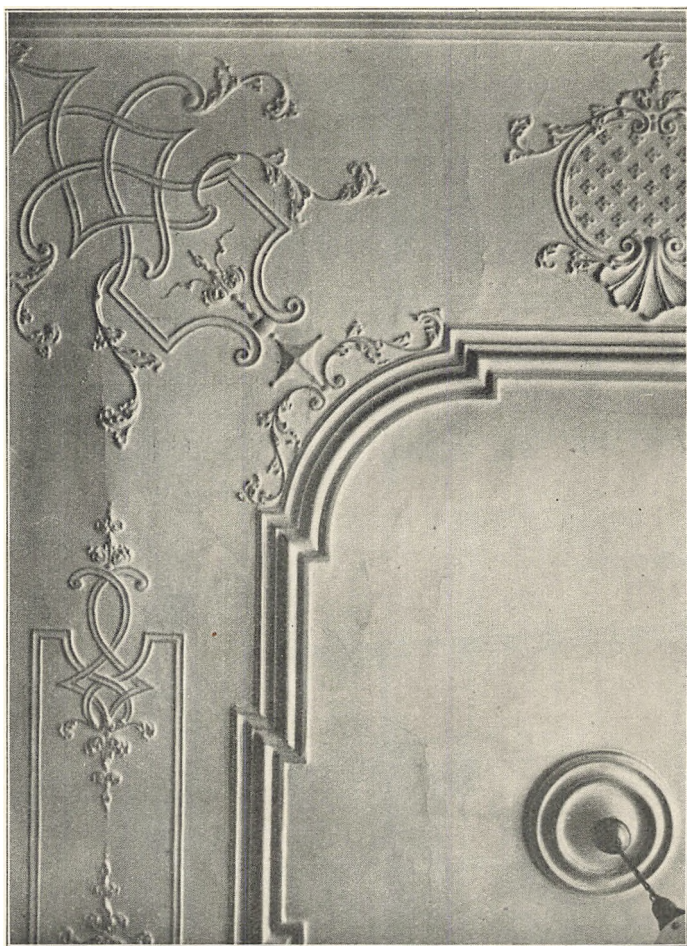

Fig. 3. Stukloft i Stueetagen. Fot.

Minder om sin Ejers Velstand. Der er baade malede Vægtapeter og smukke Stuklofter.

Pierre Cabot, som altsaa er den første kendte Ejer af Stedet — tidligere hørte Grunden sammen med v. Hütens Ejendom paa Købmagergade — var af fransk Her-

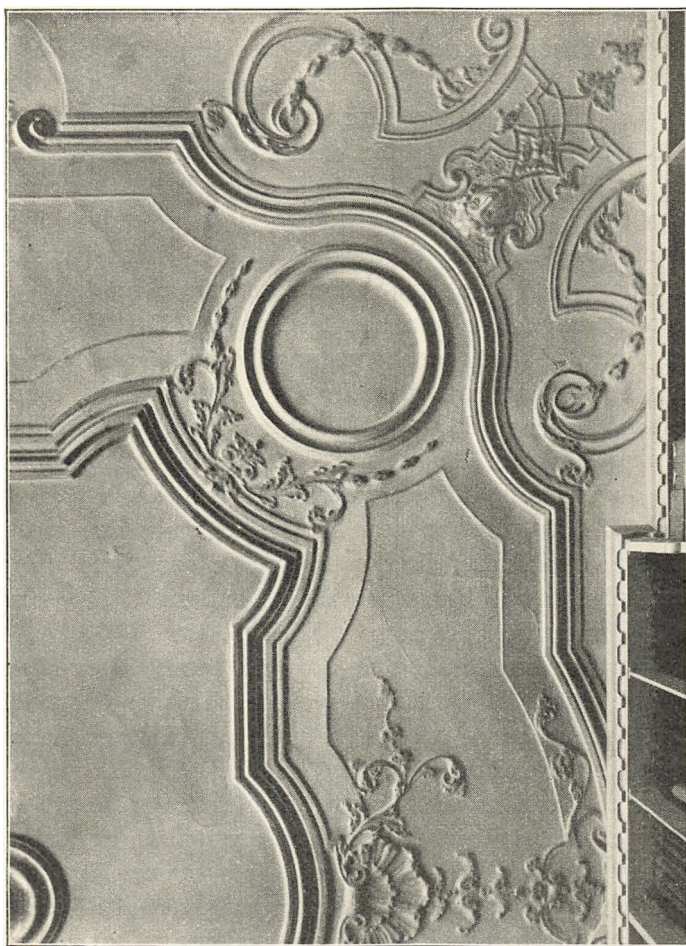

Fig. 4. Stukloft i Stueetagen. Fot.

komst, men fik i 1715 Borgerskab i København som Herbergerer. Han var vistnok Fader til Juveler og Stads-kaptajn Paul Cabot, hvis Søn var Maleren Johan Herman Cabot.

Ogsaa Køberen Abraham Stoy er velkendt. Han

har sammen med Carl Henrik Brenno, Antonio Auzoni og de to Brødre Sturmberg været med til at smykke Frederik IV.s Slotte, navnlig Fredensborg, med Stukkaturarbejde. Han var tillige Murmester med Borgerskab fra 30. Marts 1729, og han var altsaa Mand for selv at udføre en stor Del af Arbejdet ved Opførelsen af den nye Bygning. Han naaede dog ikke at se den færdig; men at den i det mindste til Dels er opført i hans Levetid, fremgaar af Københavns Skiftekommissions Forseglingsprotokol, hvor man under 4. September 1734 (Fol. 195) læser, at der foretoges Forsegling hos Madame Margarethe Poulsdatter efter hendes nylig afdøde Mand Murmester Abraham Stoy »udi Enkens iboende og under Bygning staaende Gaard udi Klareboderne beliggende«. Stoy døde nemlig 4. September og blev begravet den 9. Sept. 1734 ifølge et bevaret Ligvers, der har den meget passende Overskrift: »Der gestiegene Häuser- und gefallene Leibes Bau«. Han var ved sin Død kun 37 Aar gammel. (Personahist. Tidsskr. 8. R. II, S. 208).

Kort før sin Død havde Stoy 11. Juni 1734 udstedt en Obligation til Overlandbygmester Krieger for 5000 Rdl., hvilket sandsynligvis betyder, at Krieger havde Penge til gode hos Stoy for Arbejde eller Leverance, f. Eks. af Tømmer. Han var jo, som det er skildret i en tidligere Artikel i dette Tidsskrift, en driftig og alsidig Forretningsmand. Der er naturligvis ogsaa en Mulighed for, at Krieger har hjulpet Abraham Stoy med Planlægningen af Byggearbejdet, eller at han endog har udført Tegningerne. I saa Fald vil han jo være Husets egentlige Bygmester; men det interessante ved Bygningen bliver dog det, at det baade udvendig og indvendig bærer saa tydelige Spor af Abraham Stoy's eget Arbejde som Stukkatur.

I 1736 træffer vi som Ejer Murmester Johan Christian Böhme, som havde taget Borgerskab 17. Oktober

1735. Den 11. December 1736 udsteder han en Obligation (tinglæst 25. Februar 1737), hvori han erklærer at være skyldig til Overlandbygmester Krieger 1500 Rdl. d. Courant med 5 pCt. Rente. Som Sikkerhed gav han ham Pant i sin i Klareboderne beliggende Gaard med tilhørende to Pompers Redskaber, »samt den paa Grunden staaende og nu fuldførte nye opbygte grund-muurede Bygning, baade Gade- og Side-Huuser«, alt efter Skøde af 29. December 1730 og Maalebrev af 10. August 1724. For dette Laan fik Krieger og hans Arvinger 2. Prioritet, da han jo allerede havde laant 5000 Rdl. »til min Formand Sl. Abraham Stoy«.

Dette Udtryk maa efter Tidens almindelige Sprogbrug betyde, at Bøhme havde giftet sig med Abraham Stoy's Enke, og det stemmer med, at han som Adkomst til Ejendommen havde Skødet af 29. December 1730, der var udstedt til Stoy. Det var ikke Skik dengang at udstede nyt Skøde, naar en Ejendom ved Enkens Giftermaal gik over til »Eftermanden«.

Bøhme har altsaa i 1736 tilendebragt Opførelsen. Han har vel navnlig bygget Sidefløjene; thi Forhuset maa i det væsentlige have været færdigt i Abraham Stoy's Tid, ogsaa hvad det indvendige Arbejde angaar. Det viser Stuklofterne, hvad vi senere skal komme tilbage til. Bøhme lod 8. December 1736 Bygningerne brandforsikre, hvorved de vurderedes til 13,000 Rdl. Denne ældste Taksation er særlig vigtig, fordi den er samtidig med Husets Fuldendelse og giver et ret tydeligt Billede af Bygningernes Udseende.

Først nævnes »Et grundmuret Gadehus, 15 Fag 3 Etager og Frontespitz over 5 Fag, og grundmuret Kielder, med gebrokket Tag, i Dybden 16 Alen«. Man ser heraf, at den nuværende Tagform, skønt den er gammel, ikke er den oprindelige. »Forlægget« med de 5 dekorede Vinduesfag har oprindelig baaret en stor trekantet

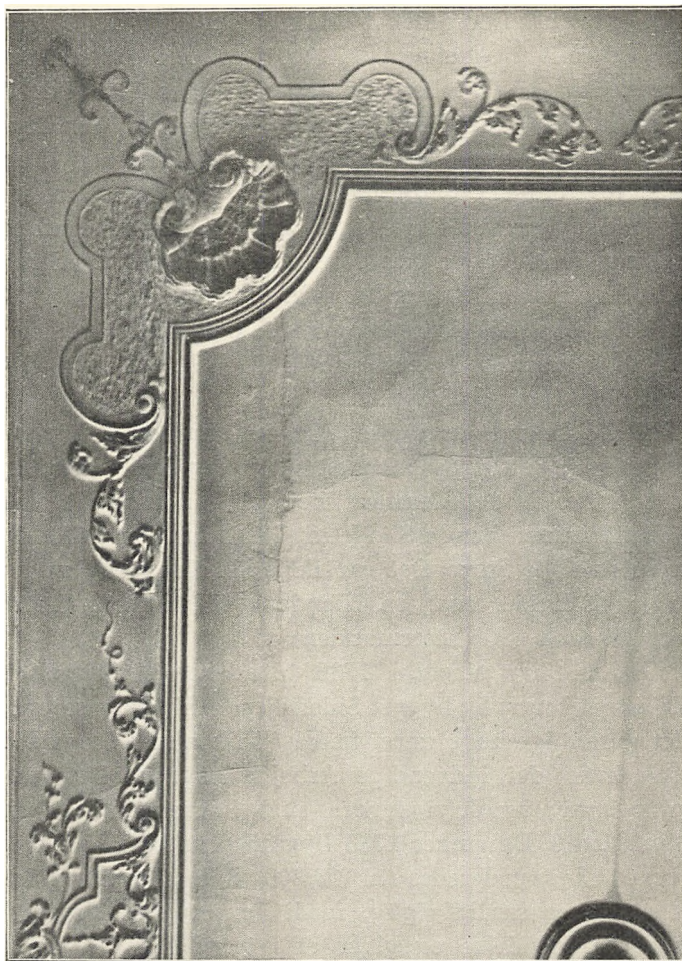

Fig. 5. Stukloft i Stueetagen. Fot.

Frontispice, et fra den hollandske Barok stammende Motiv, som er almindeligt paa større Borgerhuse fra denne Tid. Façaden har dermed haft en smukkere og naturligere Afslutning for oven end den nuværende usædvanlige Tagform med den brede Kvist. Denne beskrives

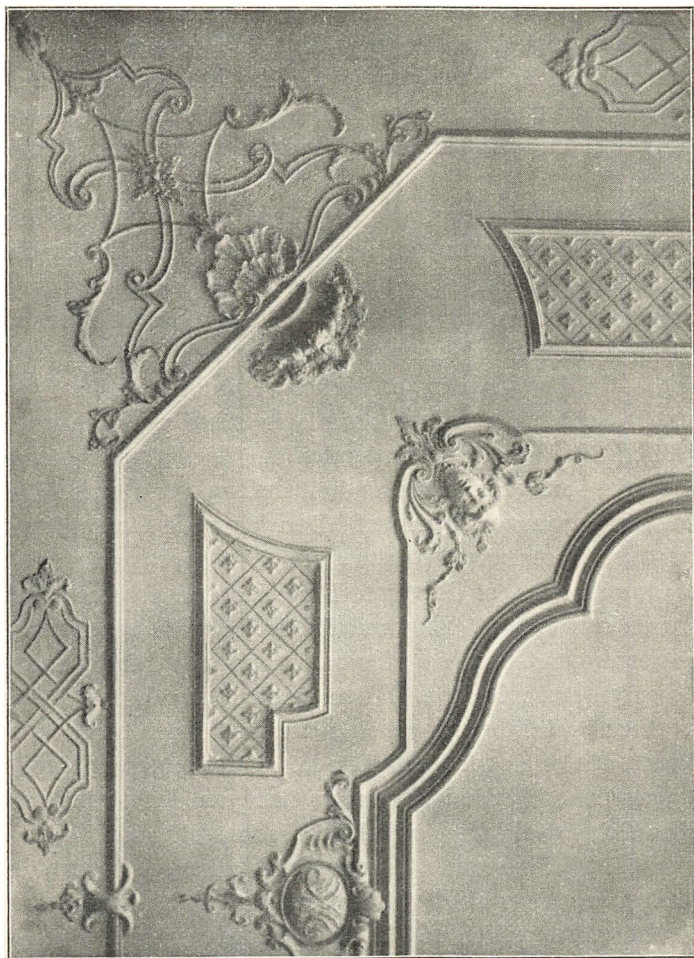

Fig. 6. Stucloft i Stueetagen. Fot.

i en senere Brandforsikring fra 1788 ganske træffende, i Tidens halvtyske Haandværkersprog, saaledes: »Til Gaarden for de 13 Fag et Gebrok, hvori er 7 Vinduer, derover et opstaaende Overbyg af Mur og Bindingsværk, hvori er 6 Vinduer. Til Gaarden ligeledes et Gebrok og Over-

byg med ligesaa mange Vinduer«. Forandringen maa være sket nogle faa Aar efter Husets Opførelse, da Kvisten ses paa Afbildningen i »Hafnia hodierna«. Anledningen har maaske været den, at Loftsetagen er blevet udlejjet til en eller anden Virksomhed, der har krævet godt Lys.

Foruden Forhuset var der ifølge den ældste Taksation følgende Bygninger: »Et Heeltag grundmuret Sidehus, 10 Fag 2 Etager, Quist over 3 Fag og grundmuret Kielder, i Dybden $15\frac{1}{2}$ Alen. — Et grundmuret Tverhus, 4 Fag 2 Etager og grundmuret Kielder, i Dybden $8\frac{1}{2}$ Alen — i Baggaarden et Halvtag Bindingsværks Sidehus, 2 Loft høj 13 Fag; derudi er Stald og Remiser, i Dybden 10 Alen«. Vi genkender her de endnu staaende Sidefløje, som ganske vist er helt ombyggede i nyere Tid. Det kan ogsaa ved Hjælp af »Den generale Opmaalingsbog over Rosenborg Kvarter« fra 1755 (i Raadstuearkivet) konstateres, at de gamle Fløje laa paa samme Plads som de nuværende. En bred Sidefløj strakte sig fra Hovedbygningens Bagside ud paa Grunden og delte denne i to ulige store Gaarde. I den mindre, mod Vest, ligger Tverhuset; Staldbygningen laa derimod i den store østre Gaard; det er noget paafaldende, at den siges at ligge i Baggaarden; i Virkeligheden laa den paa den nuværende østre Sidefløjs Plads i »Hukket«, som gaar ind i Nabo-grunden til Pilestræde. Formodentlig har der været et Plankeværk, som skilte Staldgaarden fra det øvrige.

De to Porte førte ind til de to Gaarde; men den vestre var en falsk Port, idet en stor Del af Portrummet var opfyldt af en Hovedtrappe, saa at der kun var Passage for gaaende; hvis man har kunnet køre ind i den lille Gaard, maa det have været paa den Maade, at man først kørte ind i den store Gaard og derfra bag om Sidefløjen ind i den lille. Det er muligt, at Abraham Stoy og hans

Eftermand Bøhme har benyttet den forreste Del af Porten til Værksted eller Oplag af Materialier.

Naar man ser paa foranstaaende Plan over Bygningernes Stueetage, som er fra Tiden før den sidste store Ombygning i 1904, bemærker man, at der gaar et Længdeskillerum ned igennem Sidefløjen, og at For-

Fig. 7. Den gamle Bagbygning. Efter L. C. Nielsen: Fr. V. Hegel.

huset er delt saaledes, at de to store 3 Fags Værelser til Gaden hører sammen med den østre Del af Sidefløjen, medens den vestre Del hører til en Lejlighed, der havde et 3 Fags og et 2 Fags Værelse til Gaden. Det fremgaar heraf, hvad man ogsaa paa Forhaand maatte antage, at Abraham Stoy ikke har bygget dette palægigtige Hus til Bolig for sig selv alene. Den Tids Haandværkere var som oftest lidet velstaaende og boede tarveligt. At dette ogsaa var Tilfældet med Stoy, fremgaar af et Reskript til den københavnske Bygningskommission af 24. Marts 1731,

hvori han betegnes som »en fattig og ikke aldeles paa-lidelig Mand«. Bygningskommissionen havde sluttet Kontrakt med ham om noget Arbejde paa Frue Kirke; men i Gehejme-Konseillet var man ikke helt sikker paa, at Stoy var »vederhæftig og capabel at præstere de med ham sluttede Kontrakter«. Det er tydeligt, at det har været Abraham Stoy's Hensigt at udleje den største Del af Ejendommen med den store Gaardsplads til et velhavende Herskab, som holdt egen Ekvipage. Den mindre Del omkring den lille Gaard har han selv tænkt sig at bebo; herom vidner Monogrammet AS, som han har sat i Stukloftet i det største af de to Gadeværelser, der hører til denne Lejlighed. Desuden har der maaske været flere Lejere i øverste Etage; dennes oprindelige Indretning er vanskelig at udrede, da her er sket store Forandringer i Tidens Løb. Om Kælderetagen ved vi fra Brandtaksationen 1788, at de 5 Fag fra Vest imod Gaden var indrettet til en Lejekælder.

Medens Sidefløjene er ombyggede fra Grunden og saaledes intet indeholder, der gaar tilbage til Bygningernes Opførelsestid, er der i Forhuset adskilligt bevaret, særlig i Stueetagen. Ved østre Port er der en smuk Trappe med Balustre i Barokstil; den tilsvarende mod Vest, der som sagt laa i selve Porten, er flyttet ned i Sidefløjen og helt fornyet. De fire Værelser til Gaden, af hvilke de tre nu er slaaet sammen til et stort Forretningslokale, har endnu de gamle Stuklofter, som viser Værelsernes oprindelige Inddeling. I det forreste Værelse, regnet fra østre Port, finder man en for Abraham Stoy karakteristisk Stukdekoration med smalle Baandornamenter af lignende Art som dem, der ses over de ydre Vinduesindfatninger i Stueetagen. De kendes ogsaa fra Stoy's Stukkaturer paa Fredensborg. I det næste Rum er der anvendt en kraftigere Modelling, saaledes som den var almindelig i Frederik IV.s Tid. Auzonis Stukkaturer paa

Slottet i Odense har en lignende Karakter. Derefter kommer den mindre 2 Fags Stue, som hører til Lejligheden mod Vest. Her er Loftet i Midten glat, omgivet af en Ramme med Muslingornamenter i Hjørnerne, der stemmer med Ornamentet over de øverste Vinduer paa Façaden; det er umiskendeligt, at den ydre og den indre Dekoration

Fig. 8. Den gamle Sidebygning. Efter L. C. Nielsen: Fr. V. Hegel.

skyldes samme Haand. Det fjerde Værelse, som uden Tvivl var bestemt til at være Støys Stadsstue — det er her man paa to Steder ser hans Forbogstaver i Spejlnogram — har et særlig smukt Loft med rig Afveksling i Dekorationen; der er bl. a. Ansigtmasker og Blomster-skaale foruden de karakteristiske Baandornamenter.

Ogsaa paa første Sal er der Rester af Abraham Støys Arbejde. I et lille Værelse til Gaarden er hele Loftet bevaret; i to større Værelser er der oprindeligt Stukarbejde

i den buede Overgang fra Væg til Loft, medens det flade Loft har faaet en moderne Dekoration, dog med Motiver fra Baroktiden. Ellers er Udstyrelsen overalt fra en senere Tid, idet der i denne Etage er sket gentagne Forandringer; i Direktør Hegels Kontor og i et andet større Værelse er der Loftsdekorationer i Empirestil.

Allerede Frederik II og Christian IV benyttede »Dønikemestre« og »Kalksnidere« til at udsmykke deres Slotte; men navnlig i Christian V.s og Frederik IV.s Tid optræder talrige Stukkatorer, for største Delen Italienerne. Stoy har vel ogsaa været Udlænding. Der er hidtil ikke oplyst meget om de Kunstnere, som dyrkede denne smukke Kunst; og det har navnlig været vanskeligt at bestemme Abraham Stoy's Stilling mellem de samtidige Stukkatorer, da det meste af hans Arbejde paa Slottene er gaaet til Grunde. Det er derfor ikke uden kunsthistorisk Betydning, at det kan paavises, at han har bygget Huset i Klareboderne.

Paa Københavns Slot havde Stoy meget Arbejde under den store Ombygning i 1724—27; men alt dette gik jo til Grunde, da Christiansborg blev bygget. Paa Fredensborg arbejdede Stoy ligeledes sammen med Brenno, Auzoni og de to Brødre Sturmberg, af hvilke den ældre og mest bekendte, Johan Christoph, døde under Arbejdet, idet han paadrog sig en Sygdom ved at arbejde om Vinteren i de raa og fugtige Gemakker. Den mest betroede af de fire Stukkatorer var Brenno, som tillige var Billedhugger og kunde modellere hele Figurkompositioner i Stuk. Han fik derfor de fornemste Sale, Kuppelsalen og Havesalen, at dekorere. Den ældre Sturmberg var ligeledes Billedhugger; hans Hovedværk er Christian V.s og Charlotte Amalies Sarkophager i Roskilde Domkirke. Stukarbejderne paa Fredensborg, som vel navnlig maa skyldes den yngre Broder, er meget smukke og er mere tiltalende for en nordisk Smag end Brennøs; de har

en roligere og mere behersket Linjeføring. Sturmberg har udført Lofterne i alle de øvrige Sale og Gemakker i Stueetagen, som var Slottets Hovedetage. Hele Rækker af smaa mytologiske Scener er modelleret i fladt Relief, omgivende Krocks pompøse Loftsmalerier. Auzoni, der sædvanlig betegnes som »Stukarbeiter«, havde alle Værelserne i øverste Etage, som dengang var en Mezzanin-

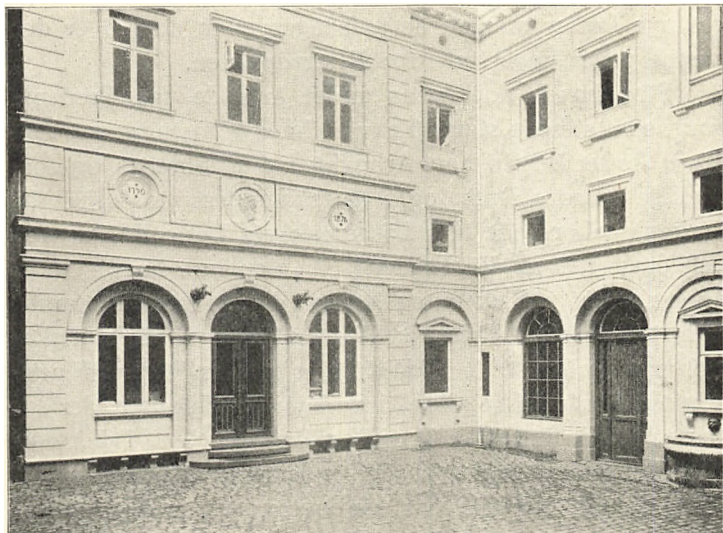

Fig. 9. Det nye Baghus og Sidehus. Efter L. C. Nielsen: Fr. V. Hegel.

etage og nærmest beregnet paa det underordnede Hofpersonale. At han alligevel var en dygtig Kunstner i sit Fag, viser hans Lofter paa Odense Slot og Lofterne i Prinsesse Charlotte Amalies Værelser paa Københavns Slot, hvortil Tegningerne er bevarede (se Artiklen om Overlandbygmester Krieger). Hans Arbejde paa Fredensborg gik til Grunde, da Thura i 1741—42 forhøjede øverste Etage. Hvad nu Abraham Stoy angaar, synes han nærmest at have rangeret sammen med Auzoni; han var ikke Billedhugger, men Murer af Fag, nævnes ogsaa

lejlighedsvis i Regnskaberne som Mursvend. Det meste af hans Stukarbejde paa Fredensborg har været rent haandværksmæssigt, idet det bestod i at gipse Lofterne i de 7 Bygninger, som omgiver den ottekantede Forgaard. Nu er der som bekendt kun 6, idet Portfløjen blev nedbrudt af Harsdorff i 1774—75, samtidig med at han forhøjede de 6 Bygninger med en Etage. Ved denne Forhøjelse forsvandt Stoys Stukarbejde, da der maatte lægges nye Lofter mellem de to Etager; men derved er der næppe gaaet noget tabt for Efterverdenen.

Stoy havde dog ogsaa andet Arbejde paa Fredensborg, som stillede større Krav til hans Kunstnerevne. Paa selve Slottet havde han Arbejdet i 4 Kabinetter og forskellige mindre Rum, og i Marskalshuset (til højre for Kirken) dekorerede han Forgemakket. Dette Hus er dog helt ombygget under Frederik V. Men han havde ogsaa Stukarbejdet i Kirken, og her er der bevaret et smukt udført Stukloft i Frederik IV.s og Anna Sophies Kirkestol paa Galleriet. I Midtfeltet er der en større Figurkomposition med to allegoriske Kvindeskikkelser, der synes at skulde forestille Troen og Kærligheden. I den omgivende Rand finder vi de typiske Baandornamenter. Kongens og Dronningens Monogram garanterer os, at Loftet er det oprindelige, og Ligheden med Lofterne i det Gyldendalske Hus er umiskendelig.

Sammenligningen med Stukloftet paa Fredensborg bekræfter den i sig selv højst rimelige Antagelse, at Stuklofterne i den Gyldendalske Gaard er Abraham Stoys eget Værk. Og da Stukkaturer hører til de Arbejder, der kommer sidst, naar man bygger et Hus, maa Forhuset i alt væsentligt have været færdigt ved Stoys Død. Böhme, som tilendebrogte Byggeriet, kan have opført Sidefløjen Tverhuset og Staldbygningen. Da Böhme gik fallit, blev Gaarden ved Auktion, som afholdtes 17. Juli 1743, solgt til den civile Enkekasse for 9000 Rdl. Enkekassen, et af

de faa laangivende Instituter, som dengang fandtes, havde 8836 Rdl. 3 Mk. til gode hos Bøhme for Laan og Renter ifølge Obligation af 21. December 1741. Dette Laan maa være traadt i Stedet for de to Prioriteter, som Krieger havde, og Enkekassen har overtaget Ejendommen for at faa Dækning for sit Tilgodehavende. Kassen

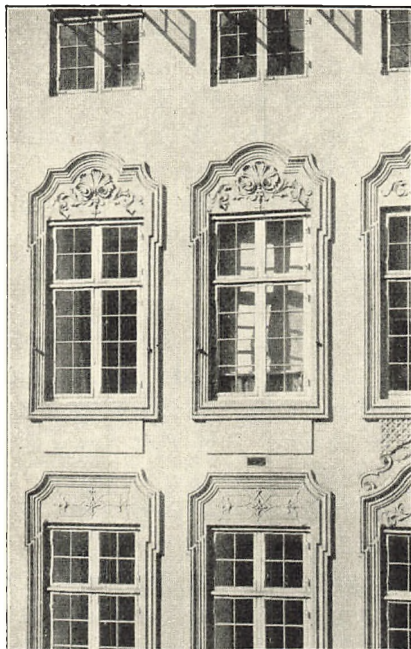

Fig. 10. Vinduer med Stukramer.
Efter »Danmark, Land og Folk«.

sad med Pantet til 1754; først da fandt man en Køber i Gehejmerraad og Overceremonimester v. Plessen, som fik Skøde 11. Juni (tinglæst 17. Juni), efter at have betalt den akkorderede Købesum 12,000 Rdl. med Renter fra sidste Paaske Flyttedag. Naar Bøhme endnu staar anført som Ejer i »den generale Opmaalingsbog« fra 1755, er det en Fejltagelse, som kommer af, at Enkekassen ikke

efter Auktionen i 1743 lod sig give Skøde, men nøjedes med den Adkomst, som fulgte af Hammerslaget ved Auktionen; først da Salget til Plessen var i Orden, fik Kassen Skøde, en Maaned før den selv gav Skøde til Plessen.

Victor Chr. v. Plessen var en af Samfundets Spidser. Han var nær knyttet til Enkedronning Sophie Magdalene, hos hvem han havde været Overhofmester siden 1738. Han var tillige Amtmand over det Dronningen tilhørende Hørsholm Amt og en af Provisorerne for det af hende oprettede Vallø Stift siden dets Indvielse i 1738. Fra Gehejmeraad steg han i 1755 til Gehejmekonferensraad, og i 1763 blev han Ridder af Elefanten. Han ejede Gaarden i Klareboderne til sin Dødsdag den 24. Januar 1771.

Plessen synes ikke at have gjort større Forandringer ved Ejendommen. Dog er det sandsynligvis ham, der har bygget den Staldbygning, som ses paa Chr. Geddes Planer af de 12 Kvarterer fra 1757 (i Raadstuearkivet; et andet Eksempplar paa det kgl. Bibliotek). Kortet viser tillige, at den gamle Staldbygning i Hukket er forlænget fra 13 til 19 Fag. Den Tids Stormænd holdt altid en Mængde Heste og Vogne og behøvede megen Staldplads. Den nye Stald laa som Bagbygning i østre Gaard; den blev først nedreven i 1876 for at give Plads for Hegels nye Bygning, hvori Forlaget havde Lokaler indtil Sammenslutningen med nordisk Forlag i 1904.

Efter Plessen træffer vi som Ejer Hofkommissionær Joseph Bernard Wessely, hvis Skøde er tinglæst 23. December 1771. Fra ham gik Ejendommen ved et 24. December 1787 tinglæst Skøde over til Søren Gyldendal. De senere Ejerskifter kan vi her se bort fra, da Ejerne hele Tiden er Indehaverne af den Gyldendalske Boghandel, hvis Historie er tilstrækkelig behandlet i Litteraturen (C. Nyrop: Bidrag til den danske Boghandels Historie, 1870; L. C. Nielsen: Fr. V. Hegel, 1909).

Det er heller ikke Hensigten her at gaa nærmere ind

paa de mange Forandringer og Ombygninger, der har fundet Sted i den Tid, da Gaarden har tilhørt Familien Hegel. Kun for at klarlægge, hvad der er gammelt og hvad der er nyt, skal de vigtigste Ombygninger nævnes. Da Fr. V. Hegel i 1876 lod den ovenfor omtalte Bygning opføre, nedrev han ogsaa den gamle Sidefløj i Hukket og byggede der en ny Fløj i samme Stil som Bagbygningen. I den nye Sidefløj var der ligesom i den gamle Staldrum i den nederste Etage. Architekten var Henrik Hagemann, som har valgt en Slags Renæssancestil, der i sig selv er ganske tiltalende, men staar lidt haardt til det gamle Forhus. Den næste store Ombygning fandt Sted i 1904—05 under Ledelse af Architect Leuning Borch. Arbejdet var først overdraget til Architect Axel Berg, som planlagde Ombygningen og gav Forlaget det Raad helt at nedbryde den store Sidefløj og genopføre den fra Grunden; men da Axel Berg var stærkt optagen af andre Arbejder, foreslog han sin Ven Leuning Borch at træde ind i hans Sted, hvilket den daværende Direktør Ernst Bojesen billigede. Leuning Borchs nye Sidefløj staar godt sammen med det gamle Forhus. I de sidste Aar har Architect Henning Hansen foretaget en ny Ombygning af den østre, af Hagemann opførte Sidefløj og paa en sindrig Maade sat den i Forbindelse med Hovedfløjen ved en Karnap i Hjørnet. Tidligere var der ingen indvendig Forbindelse, da de to Bygninger kun lige berørte hinanden med et Hjørne.

BIERCK ELLER UICBELLE.

ENDNU ET BLAD AF KØBSTADRETTENS HISTORIE.

Af H. U. RAMSING.

I en tidligere Afhandling, Dorestad-Hedeby-København, har jeg hævdet den frisiske Indsats i den danske Købstadsret og gjort gældende, at selve det Ord, hvormed den betegnes, nemlig Birkeretten, er af frisisk Oprindelse.

Jeg har søgt at paavise, at Købstadsretten sædvanlig knyttedes til den befæstede By eller vicus. Ikke alene Hedeby kaldes Sliasvic, men man kan ogsaa finde Hamwic for Hamborg, Lundenwic for London, Eoforwic for York, sammen med Bardowick og Quentowic for at nævne andre af Tidens ledende Handelsbyer.

Jeg kunde hertil føje, at Sliasvic (Hedeby) og Birca, som ved deres Opstaaen prægedes saa stærkt af det fremmede Købmandselement, utvivlsomt alene ved deres Befæstning viser sig at være anlagt som Fremmedbyer i det stærkt befolkede Opland, der var gunstigt for Handelen, saaledes at man f. Eks. maa tænke sig, at den nuværende Slesvig By, hvormed Hedeby siden forenedes, allerede ved dennes Anlæg var til som en ældgammel dansk Bygd.

Disse Byer er ikke helt enestaaende. Paa Gotland træffer vi ved Vestergarn en Byvold svarende til Hedeby. *Adolf Schüick* peger i sin Afhandling om »Sjö-

borgar och hamnstäder«¹⁾ paa Sandsynligheden af, at lignende ældgamle Byvolde har eksisteret i Visby og Kalmar.

Med Hensyn til Tidspunktet for Hedeby's Anlæg er det værd at bemærke, at *Knorr*, som har ledet de tyske Museumsudgravninger her, hævder, at de tidligste Fund tilhører 800-Aarene, medens de smukkeste Eksemplarer maa tilskrives det følgende Aarhundrede²⁾, og at *C. A. Nordman* udtaler som sin Formening, at ved Slien laa Nordens ældste Mynthus, og at de saakaldte Birkamynter sandsynligvis er slaaede her i 800-Aarene eller tidligere³⁾.

Den voksende Civilisation og den stigende Fortro- lighed med de fremmede Handelsformer bevirkede, at Sliasvic, Ribe og Birca blev uden Efterfølgere. Udvik- lingen medførte, at Købmandskvartererne senere ikke blev selvstændige Byer, men indgik som Dele af de hjem- lige Landsbyer, og at det indenlandske Købmandselement ikke skilte sig stedligt ud fra det fremmede, om end det vel nok i lang Tid var uden Gildesfællesskab med dette.

En lignende Opfattelse er blevet hævdet af de sven- ske Forskere *Knut Stjerna* og Professor *Elis Wadstein*. Andre svenske Videnskabsmænd har en anden Mening, og ikke mindst har *Elias Wessén* gjort andre Anskuelser gældende⁴⁾. Wessén udleder Birca af det svenske Navn paa Øen, Bjørkø. Selv om Friserne skulde have spillet en Rolle ved Grundlæggelsen af denne Sveriges ældste Købstad, følger deraf ikke, at Birca skulde være et fri- sisk Ord. Han vil dog ingenlunde hævde, at Birca og Bjørkøret helt igennem var en original svensk Dannelselse, og der kan meget vel have gjort sig fremmede Impulser gældende og være optaget frisiske Laaneord i Svensk,

¹⁾ Fornvännen 1924 p. 1 ff.

²⁾ Knorr: Schlesw. Heimatsbuch 1924. 3

³⁾ Finsk Museum 1923 p. 15 ff.

⁴⁾ Namn och bygd 1923 p. 39 ff.

men Bircas Ret var givet af Kongen og derfor svensk i sin Oprindelse.

Naar Wadstein har villet anse en Række af Handelspladser med Birca Navnet langs Østersøens Kyster og i Norge for frisiske »Bireker«, paaviser Wessén, at Kolonier jævnlige blev opkaldt efter Moderbyen, og at der i de samme Egne findes Byer, opkaldt efter Tælghia (Sødertelje) og Sigtuna, samt at Grundlæggelsen af selve det norske Rige efter Traditionen var sket fra Upsala, og Bjørkøretten derigennem kan være bragt til Norge.

For Danmarks Vedkommende, siger Wessén, at i Skaane betyder Biærkeret det samme som Stadsret, men Udtrykket opfattes ikke her som afledet af Trænavnet Birk, og da der heller ingen Bjørkø findes, har man udefra modtaget Udtrykket Bjørkøret og opfattet det som dannet af Begrebet Birk i Analogi med Herredsret, Byret eller Fiskelejeret.

Andre Forskere peger paa, at man i tidligere Tid fandt indfødte Handelsmænd over alt i Skandinavien, f. Eks. som norske Farmænd eller som gotlandske Handelsbønder.

Wadstein fastholder paa sin Side Korrektheden af sin frisiske Afledning af Birk og Birca og paaviser de sproglige Vanskeligheder, som Wesséns Forklaring medfører¹⁾.

Wesséns og andre Forskeres Indvendinger bidrager i høj Grad til at belyse og begrænse Spørgsmaalet, men i Hovedsagen har Wadstein utvivlsomt Ret.

Tilstedeværelsen af den betydelige indfødte Handelsstand har vel i høj Grad lettet den frisiske Købmandsfærd, men det kan dog ikke nægtes, at det indfødte Handselement var ikke købstaddannende. Købstæder opstod kun, hvor der var Frisere til Stede i større Tal, i Ribe, Hedeby og Birca. Selv om disse Byers Love utvivl-

¹⁾ Namn och bygd 1924 p. 127 ff. 1926 p. 1 ff.

somt var givne af Landenes indfødte Herskere, kan det dog næppe betvivles, at de Dele af Lovenes Indhold, der særlig karakteriserede dem som Købstæder, navnlig Markedsretten, for en væsentlig Del skyldtes netop de frisiske Købmænd, for hvilke de var givne.

Man kunde fristes til at sige, at det har været en uheldig Skæbne, der rejste Spørgsmaalet om Birk og Birkeret paa svensk Grund, hvor den sproglige Sammenblanding med Bjørk og Bjørkø ligger saa snublende nær. Paa Dansk vilde Sammenblandingen af en Birk (Træet) og et Birk (Byomraadet) ikke være saa nærliggende, og sproglig set dækker det frisiske Begreb *birek* netop det danske Købstadsomraade og dets Ret. Hertil kommer, at Skaane med sin livlige Handelsvirksomhed, sit Halvø Marked og sin Fiskefangst i Sundet, sine ældgamle Købstæder, af hvilke Lund, Helsingborg og Lomma allerede nævnes som saadanne i 1085, havde ganske særlig Brug for en »Birkeret« paa »Fiskernæs, Sildevær og Købfærd«. Det vilde være mere end paafaldende, om man for at give denne Ret et Navn skulde over Aaen for at hente Vand og søge Navnet i det fjærne, forsvundne og for den almindelige danske Bevidsthed sikkert ganske ukendte Bjørkø og dets Bjørkølov og dernæst — efter Wessén ved en Analogislutning — give det hidtil navnløse Retsomraade Navnet Birk, et konstrueret Navn uden Mening.

Christiern I's Privilegier for Odense af 1477 siges at gælde indenfor Byens Markeskel »som almenth kalles bierck eller uicbelle«¹⁾. Vi møder her en Sidestilling af det hævdundne danske Udtryk for Byret og Byfred, Birk, med det i Tyskland gængse *Wicbeledē*, *Wicbiletthe* eller *Weichbild*.

For at forstaa dette sidstnævnte Ord er det nødven-

1) Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Love V p. 206.

digt, at se lidt paa den tyske Købstadsudvikling og den tyske Kolonisation i det slaviske Omraade øst for Elben.

Allerede i den frisiske Storhedstid i det 9. Aarhundrede finder vi frisiske Købmandskolonier i adskillige gamle tyske Byer, bl. a. Worms, Speier, Mainz, Köln og Soest, og i det paafølgende Aarhundrede foreligger der Oplysninger saavel for disse Byer som for andre, f. Eks. Magdeburg, Merseburg, Quedlinburg og Bremen om de Særrettigheder, som Torvebyerne og deres Købmandssamfund nyder.

Den Udvikling, som var begyndt af Friserne, blev fortsat af flamske og andre nederlandske Indvandrere, og den skete nu ikke alene i Byerne, men blev ogsaa udstrakt til Landet, ganske særlig til de nyerebrede og uopdyrkede Egne i det hidtil slaviske Omraade. Baade Fyrster og Biskopper og ikke mindst de nygrundede Klostre optog dette Kolonisationsarbejde med største Iver, og lige fra Holsten i Nord til Lausitz i Syd hører vi om nederlandske Kolonier¹⁾. I 1106 indkaldte Erkebiskop *Friderich* af Bremen Hollændere til *Kehdingen*, *Osterstade* og *Wührden*, for at de skulde opdyrke de øde Sumpstrækninger, og i Slutningen af Aarhundredet bekræftede Erkebiskop *Siegfried* en ældre Koncession i *Bruchdistriktet* og tillod Kolonisterne at sælge en Del af Jorden efter »hollandsk Ret«. I 1140 begyndte Grev *Adolph II* af *Schaenburg* at genopbygge *Segeberg Slot*, og da Landet var øde, sendte han Bud til alle Verdens Egne, til *Flandern*, *Holland*, *Utrecht*, *Westphalen* og *Frisland* og lod bekendtgøre, at de, der manglede Jord, kunde komme til *Vagrien*. Hollænderne byggede her *Uthin* (*Eutin*). De nye Indvandrere beholdt hollandsk Ret. Endnu i 1438 bekræfter Hertug *Adolph* den hollandske Ret for 2 Byer i Sognet *Uthin*. I 1430 nævnes et Gods ved *Cronsmoor* nær *Breitenburg*, der

¹⁾ *Wersebe*: Über die niederländischen Colonien in Deutschland.

laa under hollandsk Ret, og som tilhørte Klostret Neumünster, og i 1470 afskaffede *Christiern I* Hollænderet i Wilster og Krempe Marsk.

Markgreve *Adalbert der Bär* sendte ogsaa Bud til Utrecht og Rhinegnene og lod Folk fra Holland, Seeland og Flandern komme til Landet mellem Havel og Elben, hvor han gav dem Slavernes Slotte og Landsbyer. Byerne Stendal, Seehusen og Tangermünde blev byggede af Flamlændere og Seelændere, og omkring 1157 gav Markgreven Stendal Torveprivilegier efter Magdeburgs Ret.

Saaledes gik det overalt. I 1185 nævnes i en Koloni i Lausitz, der tilhørte Klostret Nienburg ved Saale, flamsk Markmaal. Abbed *Arnold* af Ballenstedt giver i 1159 to Landsbyer, som hidtil havde været beboet af Slaver til Flamlændere, der havde købt dem, og som skulde besidde dem efter deres Ret. I talrige Distrikter kaldes Kolonier og Landskaber simpelthen »Fläming«. Baade i Lausitz og i Thüringen nævnes saavel i det 12. som i det følgende Aarhundrede Kolonier, som har deres eget Ting og deres egen flamske Ret.

I de koloniserede Lande opstod ogsaa Købstæder, som fik Rettigheder efter de ældre Torvebyers Forbillede. Her skal kun nævnes Leipzig, som i Tiden mellem 1156 og 1170 fik sin Byret fra Magdeburg, nemlig »jus quod wichelede dicitur« og Lübeck, anlagt 1143, som fik Soests Ret, og fra hvilken der foreligger et Dokument fra 1182—83 om Salg af en Grund efter »civilis vel forensi jure, quod wichelede dicitur«. Disse Eksempler er de ældste foreliggende, men de kunde forøges med mangfoldige yngre¹⁾.

Det er værd at bemærke, at Betegnelsen wichelede netop forekommer i Byer, som fik deres Stadsret direkte fra de gamle Købmandssamfund, som var op-

¹⁾ F. Philippi: Weichbild. Hansische Gesch. bl. VIII, p. 1 fg.

staaede i Frisertiden. Og under Henblik paa den stærke vestlige Indflydelse, som gjorde sig gældende overalt i det tyske Samfundsliv i disse Aarhundreder, ligger det da nær at søge Forklaringen paa Udtrykket wicbeledede i det samtidige nederlandske Sprog, det middelnederlandske.

Udtrykket wicbeledede bruges i de tyske Stadsretter paa forskellig Maade, baade om selve Stadsretten og om det Omraade, hvori denne er gældende, altsaa det, vi paa Dansk plejer at kalde Byfreden. Det svarer i saa Henseende nøje til Udtrykket Birk.

Det er almindelig anerkendt, at den første Del af Ordet, wic, betyder By. Dette Ord forekommer, som ovenfor nævnt, i Bynavne paa det nordtyske, frisiske og angelsachsiske Omraade og gengives paa Latin som vicus.

Vicus har paa middelalderligt Latin flere Betydninger. Det kan bruges om en Gade og om en Landsby slet og ret, men det kan ogsaa betyde en befæstet By, »castrum sine munitione murorum«¹⁾, altsaa en By, omgivet f. Eks. med Vold eller Plankebefæstning, kun ikke med Mure, idet den da bliver til en civitas, castrum eller urbs. Helt sikre i deres Betegnelse er de middelalderlige Forfattere selvfølgelig ikke i højere Grad end Nutidens.

Byfogden hedder paa angelsachsisk wicgerefa eller burcgerefa (Borggreve), og Byens Taarne kaldes paa nedertysk wichhuus.

Det andet Led i wicbeledede, nemlig beledede, er man mere uenig om. Det har vistnok med Urette været opfattet som betydende Bild, o: Billede, og man har peget paa, at Torvenes Rolandssøjler eller Byfredens Grænskors billedlig skulde symbolisere Byomraadet og Stadsretten, men der kendes ikke noget Eksempel paa, at disse Billeder eller Kors virkelig har baaret Navnet Weichbild.

¹⁾ Du Cange: Gloss. medie et infime latinitatis, VI p. 819.

Andre har villet udlede det af *bileth*, at laane, eller har tænkt sig det dannet af et iøvrigt forsvundet oldsachsisk Ord *bilithi*, Ret og Billighed. Disse Udledninger kommer sikkert Ordets Grundbetydning nærmere. I oldfrisisk findes et Verbum *leda* eller *bileda*, at overdrage, som mulig ogsaa kan have nogen Tilknytning til Ordet.

Men undersøger vi de middelnederlandske Kilder, da finder vi, at Verbet *beleiden* (*beleeden*) bruges om den borgerlige Styrelse af en By eller af et Gilde, og at *beleider* (*beleeder*) er Betegnelsen for den Styrende i Byen eller Oldermænden i Gildet, ligesom *beleit* (*beleed*) bruges om Administration, saavel om selve Virksomheden, som om Personerne, der administrerer¹⁾. *Wicbelede* vil altsaa paa middelnederlandsk betyde *Bystyre*, og Ordet benyttes saavel om Bystyret selv som om det Omraade, indenfor hvilket dette er gældende.

Sammenholder man denne Tolkning af *wicbelede* med Udledningen af Ordet *Birk* fra gammelfrisisk *berrek* eller *birek*, i Forbindelse med det gammelfrisiske Verbum *reka*, at overgive, hvilket af *Wadstein* sammenholdes med middelnederlandsk *bereka*, at styre og *berecker*, en Styret²⁾, ses det umiddelbart, at de to Ord i Virkeligheden er forskellige Betegnelser for det samme Begreb.

Det er altsaa ikke en Talemaade, men et Udtryk for det virkelige Forhold, naar Bierck i Odenses Privilegier ogsaa kaldes Uicbelle.

Ligesom i Tyskland har ogsaa den danske og den nordiske Købstadsret stadig været underkastet nederlandsk Indflydelse. I Norden var der vel en Pause umiddelbart efter Frisertiden, thi den Paavirkning, som i Vikingetiden og Tiden derefter kom fra England, var vist langt

¹⁾ Verwijs en Verdam: *Middelnederl. Woorden-boek*, I p. 831, 836, 837.

²⁾ *Smstds.* p. 933, 936.

føleligere paa det kirkelige Omraade end paa Købstads-
væsenets. Den bidrog dog sikkert indirekte til at fremme
Udviklingen ogsaa her, idet den efterhaanden gjorde Fol-
ket fortroligt med den vestlige Civilisation.

De sparsomt bevarede Dokumenter tillader os kun
glimtvis at følge Købstadvæsenets Udvikling. Et af de
tidligste Lysglimt er *Knud den Helliges* Gavebrev i 1085
til Domkirken i Lund, der bl. a. omfatter Grundskatten
eller Midsommergælder af Helsingborg, Lund og
Lumaby (s: Lomma, Lunds Udhavn). Midsommergæl-
den er Kongens typiske Købstadsskat, og de tre Byer har
altsaa allerede da haft Købstadsstilling og Rettigheder.

Af hvilken Nation de fremmede Købmænd paa den
Tid var, bærer Saxægildestrædet i Lund et Vidnesbyrd
om. I 1140 fik Næstved Købstadsprivilegier af *Erik
Lam*, og Saxo beretter om, hvorledes de Saxere, som
boede i Roskilde, allerede i 1133 lærte *Erik Emune* at
bruge Blidekast mod *Harald Kesjas* Borg, og at Kong
Niels og *Harald* siden, efter Kampen ved Værebros, tog
Hævn over de tyske i Roskilde.

I 1157 hører vi paany om den tyske Koloni i Ros-
kilde, idet der opstod blodige Stridigheder mellem Ros-
kilde Borgeres Edslav og de tyske Købmænd. Kongens
Møntmesters Hus blev brændt, og de tyske Købmænd
blev jagede af Byen.

Rimeligvis slog de sig ned i København, paa den
Tid en Udhavn til Roskilde, ligesom Lumaby til Lund.
og formodentlig en lille Købstad som denne.

Siden hen bragte Hansetiden, baade gennem de vest-
lige, hollandske Stæder og især gennem Lübeck og Øster-
søbyerne stadige Impulser fra de Stadsretter, der som
Lübecks oprindelig kaldtes Wicbelede. Lübecks Ret blev
antaget af flere danske Købstæder, bl. a. Tønder og
Ribe og paavirkede andre Byers Ret mere eller mindre.

I S t o c k h o l m er den ældste bevarede saakaldte Bjørkøret i Virkeligheden en noget ændret lybsk Stadsret.

Det gamle Navn for de danske Købstadsretter, Birkeret, bevaredes uforandret, alle Paavirkninger til Trods, og f. Eks. paa Danehoffet i N y b o r g 1326 maatte den udvalgte Kong *Valdemar* godkende Privilegierne for Bispebyerne, Torvebyerne og de Bestemmelser (statuta), »som kaldes bierck«.

Selv om vi i Almindelighed ikke kan opfatte de danske eller de nordiske Birkeretter som slaviske Gengivelser af de udenlandske Forbilleder, men maa betragte dem som Tillempelser til Landets øvrige herskende Ret, vil dog den Beredvillighed, hvormed man i denne Periode baade i Tyskland og i adskillige nordiske Byer godkendte fremmede Love og fremmede Retssædvaner, gøre det vanskeligt at give *Wesséns* Paastand om Bircas Købstadsloves, og dermed ogsaa de øvrige ældste Købstadsloves, rent nationale Oprindelse sin Tilslutning.

Det er i Virkeligheden langt naturligere at antage, at Friserne ligesom Flamlænderne i Tyskland i Hovedsagen har faaet Lov til at hævde deres egne Købmandsædvaner og Markedsret, og at det kun har drejet sig om paa letteste Maade at indordne det nye Retsomraade under Landets almindelige Lovgivning og at indsætte en Foged, der kunde haandhæve Landsherrens Myndighed og opkræve Markedsafgifterne.

KASTELLET FREDERIKSHAVNS ÆLDSTE KIRKE OG DETS KIRKELIGE FORHOLD.

Af VICTOR KROHN.

I ingen af de 5 med Generalmajor Heinrich Ruse oprettede Kontrakter vedrørende Kastelet Frederikshavns Opførelse tales der om nogen til Kirke indrettet Bygning, og selv paa den af Ruse i December 1666 udfærdigede Grundplan over Kastelet findes Stedet — den nordlige Ende af 2. Stokbarakke (Artilleristok) — hvor der var Kirke i Tiden indtil 1704, angivet som »Commandanten Huys«. medens den sydlige Ende af 5. Stokbarakke (Generalstok), hvor Kastelets Kommandanter synes at have boet, indtil den nuværende Kommandantbolig blev opført i 1725, er angivet som »Officers Huys«. Det første af disse »Huse« synes efter Planen at dømme at have været en Ubetydelighed bredere end den øvrige Del af Stokken, men iøvrigt sammenbygget med denne, idet Adskillelsen paa Planen kun er antydet ved en tynd Streg. Uagtet Planen er 2 Aar yngre end Kastelets Overtagelse, skal man dog ikke i alt for høj Grad stole paa den. Det paatænkte befæstede, men forlængst opgivne og aldrig opførte Slot paa den nuværende Kirkes Plads findes saaledes ogsaa indlagt paa den. I Resens Atlas fra 1674, der er endnu mere fantastisk, eftersom Slottet her ses opført i sin fulde Størrelse med 5 med Spir forsynede Taarne, medens Kastelets Brønd er bleven til et helt lille Springvand, er den nordlige Ende af Artilleri-

stok ligeledes betegnet som Kommandantens Hus, uagtet der ikke kan være den fjerneste Tvivl om, at Kirken paa dette Tidspunkt forlængst maa have haft sin Plads her. Gaar man et Skridt videre frem i Tiden, findes der et Grundrids af 20. April 1686 (Ingeniørkorpsets historiske Kortsamling II 1. 1.); det har ingen Betegnelser for de enkelte Bygningers Anvendelse; derimod er den nordlige Ende af Artilleristok mærket med en dybere sort Farve end den øvrige Del af Stokken og, ligesom paa Ruse's Tegning, af en lidt større Bredde.

Vender man sig derefter til, hvad der er skrevet om den Del af Kastellet, hvorom her er Tale, skal først nævnes, at O. Nielsen (Københavns Historie og Beskrivelse, V, 13) fortæller, at »Kommandanthuset var den forhenværende Toldbod, der var nedrevet og genopbygget i Kastellet, hvor Ruse, saa længe Arbejdet stod paa, havde Tilladelse til at bruge det til Bryggers og Bagere«. Bortset fra, at det ser mærkeligt ud som Bolig for Fæstningens øverste Chef at benytte en ældre Bygning, der forinden havde fungeret som Bryggeri og Bageri, synes Ordene at staa i Modstrid med Kontrakten af 3. April 1663 (Jahn: Henrik Ruse, Baron af Rysensten. Milit. Repert. II, 5, 357), hvor der er Tale om »En Kommandantbolig, beregnet til 2700 Rdl.«, en, som det synes, noget høj Betaling for en Bygning, der har været saa gammel, at den, som det senere vil ses, var faldefærdig allerede efter 30 Aars Forløb. Først hos C. Bruun hører man Tale om en Kirke. I sin »København«, II, 176 og i Collectanea I, 342 anfører han, at Kastellets første Kirke, ligesom iøvrigt flere andre af Kastellets Bygninger, er bleven opført af Materialerne fra St. Annæ Rotunda, som Ruse havde købt allerede i 1662. Hvor han det første Sted taler om, hvad der blev opført i Kastellet i 1663 og følgende Aar, slutter han yderligere: »samt endelig i den nordre Ende af den saakaldte Artilleristok, hvor nu Præsteboligen er,

en lille Kirke, som benyttedes, indtil den nuværende Kirke indviedes i 1706« (formentlig en Trykfejl for 1704).

At der virkelig tidligt har været en Kirke i Kastellet, bekræftes paa forskellig Maade. I en Skrivelse fra Kongen til Ahlefeldt (Køb. Dipl. VI, 401), dateret den 29. August 1664, altsaa paa en Tid, der ligger c. 2 Maaneder forud for, at Kastellet modtog sin første Indkvartering, tilholdes Sognepræsterne hver Lørdag at opgive Antallet paa alle, »som ugen igiennem af sygdom eller anden tilfald dør af guarnisonen . . . i Castellet . . . were sig mand- eller quind-folck, saavell som oc huor mange børn iblandt guarnisonen huer uge worder fød, were sig pige- eller drengbørn«. I December s. A. hedder det (Køb. Dipl. III, 623), at Garnisonspræsterne i Kastellet stilles under Bremerholms Sognepræsters Forum. Fremdeles tales der i 1665 om, at Garnisonspræsterne i Kastellet fik et Vederlag for hver Person, saaledes at dettes Størrelse for Officerernes Vedkommende blev afpasset efter de forskellige Grader og afdraget i Lønningen, medens det for Underklassernes Vedkommende blev betalt af Staten (Vaupell: Den dansk-norske Hærs Hist. II, 532)¹).

Det synes efter dette at være udenfor al Tvivl, at Kastellet allerede fra sine allerførste Dage har været i

¹) I Wiberg's Bidrag til Alm. dansk Præstehistorie hedder det, at »forinden en særskilt Præst blev ansat i Kastellet Frederikshavn, besørgede de tyske Sognekapellaner ved Garnisons- eller den Herre Zebaoths Kirke tillige Gudstjenesten der, og synes at have haft Bøllig sammesteds.« En særlig Præst fik Kastellet først saa sent som i 1739, og af de tyske Sognekapellaner, der før den Tid forrettede Tjeneste ved Kirken, findes ingen angivet ved Navn tidligere end fra 1711, altsaa hele 7 Aar efter, at den nuværende Kirke var bleven indviet. Før den Tid har Kapellanerne sikkert kun paa Skift forrettet Præstegerningen i Kastellet, og det er derfor næppe sandsynligt, at nogen af dem har boet der før 1704. I en Oversigt fra 1672 over Kastellets Beboere findes der heller ikke omtalt nogen Præst, og om en Bolig for en saadan er der overhovedet ikke Tale før i 1705.

Besiddelse af en Bygning, der er bleven anvendt som Kirke, samt at denne Bygning maa søges der, hvor Kastellets Præstebolig nu er. Senere Generationer har villet se et Bevis herfor i de for denne Bolig ejendommelige høje Vinduer, hvis Lige ej heller findes nogetsomhelst andet Sted i de ældre Bygninger.

Betragter man det nu som givet, at Kastellets ældste Kirke fra 1664—1704 har ligget paa dette Sted, rejser der sig det Spørgsmaal, om O. Nielsen har Ret, naar han paastaar, at det var »den forhenværende Toldbod«, der blev rejst her — altsaa en fra den øvrige Del af Stokken isoleret Bygning, eller om C. Bruun har truffet det rigtige, naar han paastaar, at Kirken var i »den nordre Ende af den saakaldte Artilleristok«.

Det er falden i vor Tids Lod at faa dette Spørgsmaal besvaret.

Enhver, der nøje iagttager den paagældende Del af Artilleristokken, et Navn den iøvrigt først officielt kom til at bære i Begyndelsen af det 19. Aarhundrede, vil straks lægge Mærke til, at Gesimsen paa begge Sider af Stokken i en Afstand af c. 19 m fra den nordlige Gavl, pludselig skifter Profil, idet Stokkens oprindelige Gesims her tydeligt bøjer vinkelret ind i Muren, medens den nordlige Del af Stokken har en anden og tarveligere profileret Gesims.

I Hærens Arkiv, Københavns Kommandantskabsarkiv, findes under »Varia« en Pakke »Fæstningspapirer«, der indeholder en Del Bygningsprojekter fra Kastellet fra Begyndelsen af det 18. Aarhundrede og mellem disse et for Aaret 1705, altsaa et Aar efter, at den nuværende Kirke var bleven taget i Brug. Det hedder heri: »Paa det Sted, hvor den gamle Kirke stod (altsaa maa den da have været nedrevet) er det nødvendigt at opføre en ny Barakke af Højde og Bredde lige-

som den øvrige Barakke og indrettet saaledes, at en Præst og andre Kirkebetjente der kan have Bolig«. Dette Projekt er bleven til Virkelighed, idet Udførelsen kostede 2650 Rdl. Det fremgaar heraf, at Præsteboligen ikke er i den gamle Kirke, men er bleven opført, hvor denne oprindelig stod; der er derfor heller ingen Tvivl om, at den gamle Kirke har været en fra den øvrige Del af Artilleristokken isoleret Bygning, hvad der ogsaa synes bekræftet ved, at der nogle Gange i Tiden før 1704 tales om en »Kantorens Gang«, som ellers ikke har kunnet paavises noget Sted i Kastellet, og som derfor sikkert maa være Betegnelsen for den lille Smøge, der har maattet ligge mellem Stokkens oprindelige nordlige og Kirkebygningens sydlige Gavl.

Endnu manglede dog det korporlige Bevis; men ogsaa dette blev fremskaffet i Foraaret 1926.

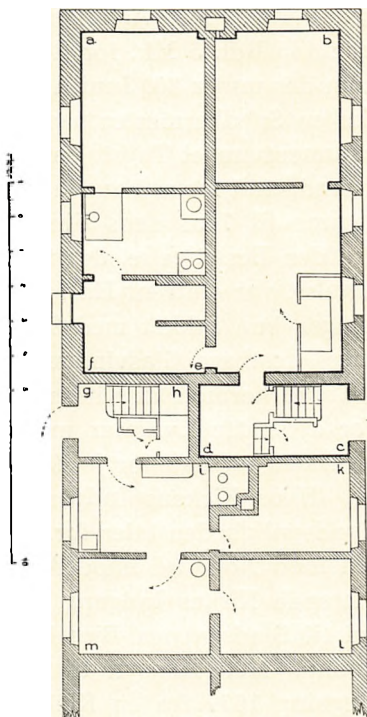
Man maatte jo nemlig gaa ud fra, at hvis Kirken virkelig havde været en fra den øvrige Del af Stokken isoleret Bygning, maatte Stokkens oprindelige nordlige Gavl endnu være at finde inde i Stokken. Ved en af Arkitekt Th. Horsted ved 1. Bygningsdistrikt den 12. Marts 1926 foretagen Opmaaling viste det sig da ogsaa, at denne Gavl endnu fandtes og netop paa det Sted i Stokken, hvor Gesimsen, som foran beskrevet, skifter Profil. Denne Gavl var af akkurat samme Dimensioner som Stokkens sydlige Gavl, nemlig 44 cm, hvilket nøjagtig svarer til den samlede Længde af to Flensborger-Mursten.

Undersøger man nu fremdeles den nuværende nordlige Gavl, vil det ses, at denne har et fra alle de øvrige Gavle i Kastellet noget afvigende Murstensskifte, samt at baade den og store Dele af Stokkens vestlige Side helt hen til den oprindelige nordlige Gavl delvis er opført af to forskellige Slags Mursten, nemlig røde »Munkesten« forneden og Flensborgersten foroven, ligesom ogsaa Mur-

værket i den under en Del af Bygningen værende Kælder væsentlig bestaar af Munkesten. Ved Genopførelsen har man derfor sikkert først anvendt de brugelige Sten fra den gamle nedbrudte Kirkebygning og derefter suppleret dem med Flensborgersten.

Til Sagens Forstaaelse hidsættes et Grundrids af Artilleristokkens nordlige Del, hvor a-b er Stokkens nuværende nordlige Gavl, a-b-c-d-e-f Kælderen under hele Præsteboligen ogsaa betegnet ved en stærk optrukket Linie, g-h-i-k-l-m Kordegnens Bolig (Stueetage, under hvilken ingen Kælder findes) og I-m Stokkens oprindelige nordlige Gavl.

Oplysningerne om denne Kastellets ældste Kirke er faa eller ingen. Det eneste positive, man hører om den, er det fra saa godt som alle Sider stadig gentagne, at den i Tiden omkring 1703 var saa faldefærdig, at det blev anset for livsfarligt at opholde sig i den, hvilket ogsaa indirekte peger i Retning af, at det maa have været en ældre Bygning for sig selv. Hvorfor skulde ellers netop denne lille Del af Kastellets Bygninger have været i en saa daarlig Forfatning efter næppe 30 Aars Forløb, naar man ved, at en grundig Hovedreparation af Stokkene først fandt Sted omtrent et

Aarhundrede senere, og at der endnu den Dag i Dag findes en Bygning, ganske vist et Krudttaarn, hvis Mure har staaet fra Tiden omkring 1666.

Det er da ogsaa ret betegnende, at de meget faa Oplysninger, man har om selve Bygningen, udelukkende drejer sig om Reparationer. Der foreligger saaledes allerede i 1676 en Regning fra en Muremester Hans Fischer paa 145 Rdl. 5 Mk. for Reparation bl. a. af Kirken, ligesom der under 30. Juni Aaret efter foreligger en Regning fra en Snedkermester paa 219 Rdl. 1½ Mk. for at have sammentvunget Tagstolen og forsynet den med nye Jernbaand samt for at have lagt nyt Gulv og forfærdiget Trælemme til 7 af dens Vinduesaabninger. Som man ved fra den Besigtigelse, der fandt Sted ved Kastellets Overtagelse, var omtrent Halvdelen af Stokkenes Vinduesaabninger kun lukket med Trælemme i Stedet for med de mere kostbare Glasvinduer, og det falder derfor ganske i Traad hermed, at Kirken kun har haft Trælemme, der, for at skaffe Lys, har maattet staa aabne under Guds-tjenesten — man var jo ikke kuldskeer i de Tider.

Hvor Kirkens Indgang har været, vides ikke; kun Sandsynligheden taler for, at den maa have været i Gavlen mod Nord ud imod Alarmpladsen — ogsaa den nuværende Kirkes Indgang i de første Aar var jo direkte ud til Pladsen paa Bygningens Midte, som det kan ses endnu. Med Hensyn til Indgangsdøren findes kun en Regning 1677 fra en Kleinsmed, der har dirket den op og dertil gjort en ny Nøgle. Ej heller høres der om en Klokke, end sige om et Klokketaarn, og man kunde vel have Lov til at gaa ud fra, at noget saadant ikke heller har været nødvendigt, eftersom Mandskabet jo blev ført til Kirken efter forud afholdt Kirkeparade; men kaster man saa et Blik frem til den nærmeste Tid efter, at den nuværende Kirke var bleven taget i Brug, vil man under 20. Januar 1705 finde en af Kastellet Frederikshavns da-

værende Kommandant, Generalløjtnant Charles Damas Cormaillon, opstillet »Specifikation over, hvad der er udgivet til Frederikshavns Kirkes Nødtøft« R. G. I, 120), i hvilken blandt flere andre findes følgende Poster: »Til Klokkestøberen for en n y Klokke 95 Rdl. 5 Mk.« og »For Reparation af Urværket 150 Rdl.« Heraf tør man maaske drage den Slutning, at den gamle Kirke ikke alene har været forsynet med en Klokke, men endog med et Urværk.

Det lader sig ikke nu med Sikkerhed paavise, hvor bred den mellem Stokken og Kirken liggende Smøge har været, og dermed forbliver desværre ogsaa det Spørgsmaal ubesvaret: Hvor lang har selve Kirkebygningen været? Antager man, at den kun har strakt sig saa langt som den nuværende Præstebolig, faar dette en vis Sandsynlighed derved, at Kælderen under Bygningen kun strækker sig i denne Længde fra den nordlige Gavl, samt at der hverken i den øvrige Del af Stokken eller overhovedet i nogle af de andre Stokke findes Spor af Kældere; men paa den anden Side afkræftes det rigtignok af, 1) at Kirken i saa Fald kun vilde have haft en Længde af 13—14 m udvendigt Maal, 2) at Smøgen vilde have haft den usædvanlige Bredde af over 5 m, og 3) at den Mur, der da skulde være Kirkens sydlige Gavl-mur, er en ganske almindelig Skillemur, der end ikke i Grunden har haft Dimensioner, der kunde tyde paa, at den har været en Ydermur. Snarere har Smøgen været af 1, højst 2 m Bredde, og Kirken saaledes haft en Længde af c. 17 m; men hele dette Spørgsmaal vil næppe kunne besvares, før der en Gang skal lægges nyt Gulv i et af Kordegnens Værelser i Stuen, idet det da, hvis man graver en Rende i Nord—Syd, vil vise sig, om man her støder paa Fundamentet for den gamle Kirkes sydlige Gavl-mur eller ej.

Kendes der saaledes dog lidt til Kirkens Ydre, fore-

ligger der absolut intet om dens Indre. Antagelig har det hele kun været et ganske almindeligt Rum med eller uden Bænkerækker for Menigheden. Man tog det den Gang ikke saa højtideligt med Mageligheden. Saaledes hedder det i en Forordning af 4. Juni 1708 (R. G. I, 173) om, hvorledes Garnisonen i Rendsborg havde at forholde sig under Gudstjenesten i den derværende Krist-Kirke, at naar alle Siddepladser er optaget, skal det øvrige Mandskab staa op, ved hvilken Lejlighed det paabydes Underofficererne, at »die Leute compress an einander gestellet werden«.

Alter synes der ikke at have været, eftersom det allerede i 1664 hedder, at Altergangen for Kastellets Garnisons Vedkommende foregik i Holmens Kirke. Lige saa lidt kan der have været noget i Retning af et Orgel, eftersom det først efter Opførelsen af den nuværende Kirke i 1704 fremhæves, at der i denne er bleven anskaffet et »Positiv, for at Menigheden kan holde samme Tone«. Derimod maa der, i hvert Fald fra 1687, have været en Døbefont, eftersom man fra dette Aar og indtil 1703 har en Opgørelse (Hist. Tidsskr. V, 3, 521 f.) over det aarlige Antal af døbte Børn; det viser sig, at det højeste Antal pr. Aar er 40 i 1688, det laveste 14 i 1676; i Gennemsnit for de 17 Aar: 23,8.

Al Kirkegang var paa hin Tid tvungen for de militære, et Forhold, der for Kastellets Vedkommende vedblev at bestaa indtil 1855, da det paa Forslag af Pastor Harald Peter Ipsen (Præst i Kastellet 1854—1871) blev ophævet. Der var fastsat strenge Straffe for Udeblivelse fra Gudstjenesten, og selv om dette og andre lignende Forhold selvfølgelig ikke gjaldt specielt for Kastellet, men overhovedet for alt, hvad der kom ind under Militærvæsenet, skal det dog her anføres, at det i Christian V's Artikel-Brev og Krigs-Rets-Instruktion af 9. Marts 1683 bl. a. foreskrives, at alt Krigsfolket omhyggelig skal

være tilstede, naar Gudstjeneste forrettes, saaledes som den af Kongen ved Arméen eller Garnisonen er anordnet; hvis saadant ej sker, skal de 1. Gang af Præsten paa-mindes, 2. Gang, naar det Kaptajnen eller Obersten er tilkendegivet, skal de, dersom det er en Gemen, straffes med Halsjernet, er det en Underofficer, miste $\frac{1}{2}$ Maanedes, men en Overofficer 2 Maaneders Sold. At alle kirkelige Handlinger foregik paa Tysk, siger sig selv; thi mellem de militære kendtes overhovedet intet andet Sprog end dette, der blev anvendt overalt og først og fremmest som Kommandosprog, og fandtes der endelig en dansk Mand, der ikke forstod Tysk, var dette ingen Hindring for ham i at være tilstede under Gudstjenesten, derimod blev han i sit tjenstlige Forhold betragtet som en Slags 2. Klasses Soldat, hvem intet særligt Hverv kunde betros.

At der trods den tvungne Kirkegang fandt megen Ugudelighed Sted, vil for Kastelets Vedkommende kunne ses af min Afhandling: »Kastelets Marketenderier« (Nærværende Tidsskrifts II Rk. 1. Bd, særlig Side 452—458), hvor ogsaa det mærkelige Forhold fremføres, at Marketendernes Forseelser ofte afgjortes med Bøder, der tilfaldt Kirken eller endog var en Del af Præstens Indtægter. Som et supplerende Eksempel skal anføres følgende fra en Krigsretssag af 28. Maj 1695: En Tambur fra Kastelet havde uden Tilladelse ladet sig vie til en anden Tamburs Enke. Vielsen var bleven foretaget af en forhenværende Garnisonspræst, der var bleven kasseret, og som boede i Borgergade, hvor Vielsen fandt Sted. Den paagældende Præst havde foretaget Vielsen paa Hosesokker, da han paa Grund af Svagelighed ikke kunde have Fodtøj paa, og han havde faaet 1 Dukat for sin Umage, hvorhos han havde tilvejebragt et »Troskabsbrev«, der var underskrevet med et falsk Navn. Tamburen fik for denne Forseelse en Straf af 12 Gange Spidsrod.

Præstegerningen for de militære Præster kunde paa

hine Tider have sine mindre behagelige Sider; Kirkeritualet af 25. Juli 1685 (Schou's Forordninger I, 496) indeholdt ikke alene meget detaillerede Bestemmelser om, hvorledes Præsterne havde at forholde sig, naar de blev kaldt til nogen, »som holdes for at være besat, eller i anden Maade plages af Dievelen«, men tillige om deres Forhold ved Tidens talrige Henrettelser, hvor de skulde møde betimelig hos den dødsdømte for at trøste ham, berede ham til Døden og, hvis han viste »Frygt eller Banghed«, give ham Vin at drikke, men dog se til, at han ikke drak for meget og saaledes besværede sit Hjerte med Drukkenskab. Paa Retterstedet maatte Præsten ikke forlade Synderen, før han var død, selv om han skulde brydes paa sine Lemmer.

MEDDELELSER FRA RAADSTUEARKIVET 1926.

Af AXEL LINVALD.

Ved Afleveringer fra Magistratens Kontorer, dens forskellige Institutioner og Huslejenævnene har Raadstuearkivet i 1926 modtaget 188 Protokoller og 2227 Pakker, samt af Tryksager 477 Bd. og 39 Pakker. Ganske vist har der i dette Aar været Folketingsvalg, som bragte en Tilvækst paa 629 Pakker Stemmesedler, Konvolutter etc. Da det i Valgloven af 10. Maj 1915 § 38 fastsættes, at Stemmematerialet alene opbevares, indtil 1 Aar er gaaet, og derefter skal tilintetgøres, er denne Forøgelse kun midlertidig. Selv med dette Fra-
drag viser det sig dog, at Afleveringerne i 1926 paa det nærmeste har haft samme Omfang som foregaaende Aars (127 Protokoller og 1659 Pakker). Forventningen om, at Simplificering af Administrationen skulde opveje Krigs- og Efterkrigstidens Nydannelser, synes saaledes ikke at gaa i Opfyldelse. Eksempelvis kan nævnes, at Huslejenævnenes Aflevering i 1926 har udgjort 257 Pakker. Ægteskabsloven af 30. Juni 1922, som lettede Adgangen til borgerlig Vielse, er et andet Eksempel paa Lovgivningens direkte Indflydelse paa Arkivernes Forøgelse. I 1922 udgjorde 1. Afdelings Ægteskabssager 8 Pakker med 764 Journalsager. 1925 er Tallet $7\frac{1}{2}$ Gang saa store, 74 Pakker med 5844 Sager.

Ogsaa i Aar er der fra enkelte Kontorer afleveret

Sager, som rækker saa langt tilbage i Tiden, at de allerede nu kan siges at have historisk Betydning. Eksempelvis kan nævnes en Fæsteprotokol fra Bidstrup Gods 1841—1918, dets Taksationsprotokol 1861—64, samt forskellige Matrikulskort, altsammen afleveret fra Bidstrup Skovkontor.

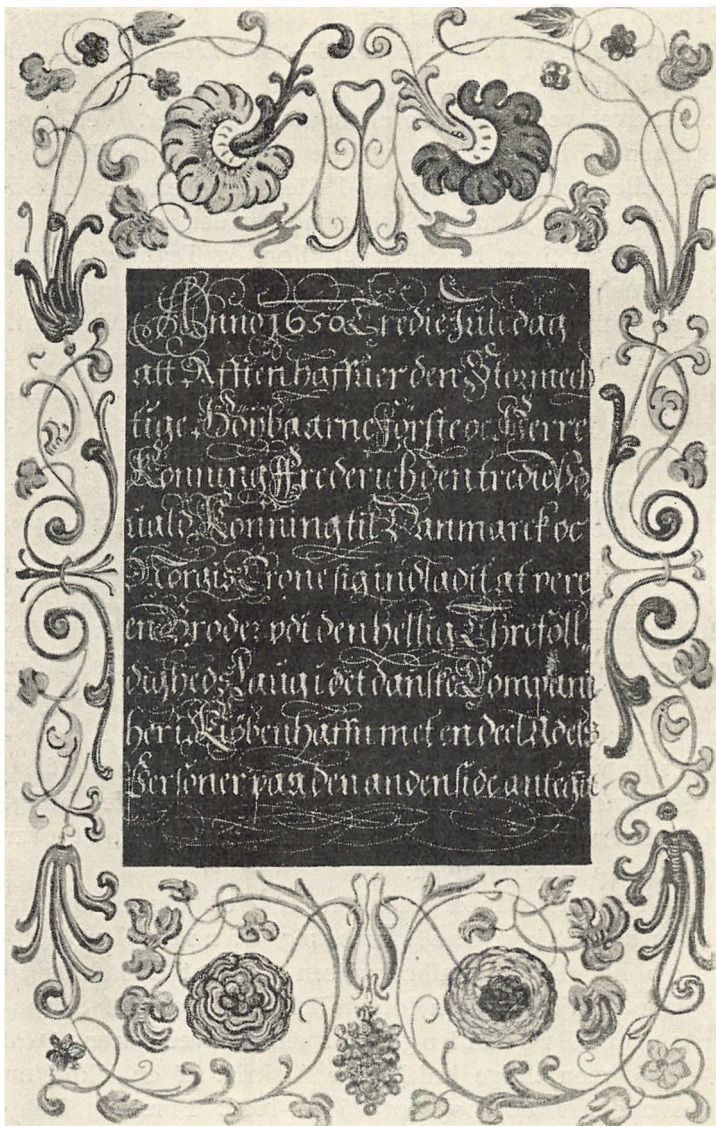
Gentagne Gange er der i disse Meddelelser talt om Filmen og dens Betydning som Kilde for Fremtidens historiske Forskning. Maaske er der Grund til at understrege, at Hovedstadens kommunale Myndigheder — vistnok mere end Statens — viser Blik for dette Forhold. I hvert Fald har Raadstuearkivet ogsaa i Aar kunnet forøge sin lille Samling med en Film, optaget ved Dantesøjlens Afsløring. Forhaabentlig vil man gaa videre ad denne Vej. F. Eks. vilde der sikkert være Anledning til, en Gang inden det bliver for sent, at faa anskaffet eller optaget en Film af Arbejdernes store Majdemonstration. Selvfølgelig er det en Vanskelighed, at det i Reglen er Fester, Optog o. lign., som fæstnes paa de levende Billeder. Ved de virkelige historiske Begivenheder er Filmsfotografen sjældent til Stede; paa Dagliglivet og dets Virksomhed, hvis Omskiftelser er store, men umærkelige, er det vanskeligt at faa fat.

Et lille Mageskifte har gjort det muligt at udfylde en Lakune i et Par gamle Arkiver. Paa en tilfældig Bogauktion var afdøde Raadstuearkivar Villads Christensen bleven opmærksom paa et Haandskrift, en Protokol for Københavns Waterskout, autoriseret 25. Juni 1740 og ført fra 1746—57. For blot et Par Kroner var det lykkedes ham at erhverve den til Raadstuearkivet. Imidlertid hørte den snarere hjemme i det sjællandske Landsarkiv, som i Forvejen sad inde med Waterskoutens øvrige Arkiv. Med Magistratens Samtykke har den nu fundet tilbage til sit naturlige Hjemsted. Som venlig — og rigelig — Gengæld afgav Landsarkivet en Række

Stævningsprotokoller for Københavns Raadstueret 1711—15, 1716—24, 1726—28 og 1730—71, i alt 30 Bd. Fra gammel Tid fandtes de i Raadstuearkivet ved Raadstuerettens øvrige Sager. Ved Oprettelsen af Landsarkivet var de ved en Fejltagelse bleven udleveret sammen med Rettens Skiftesager. Frem og tilbage er lige langt. Sikkert nok er der adskilligt i de offentlige Arkiver, baade Sager, Kort og Tegninger, som paa lignende Maade burde udveksles. Om store og pludselige Ombytninger er den farbare Vej, er dog tvivlsomt. Lettere vilde det maaske være, om de forskellige Institutioner, naar de under Gennemarbejdelsen af deres Samlinger støder paa Sager, som hører andetsteds hen, lader dem afgive uden ængsteligt Hensyn til øjeblikkelige Genyndelser.

Baade ved Køb og Gaver har Raadstuearkivet i 1926 forøget sine Samlinger til Byens Historie. Hr. Arkitekt *Anton Bendix* har skænket en Række Notater vedrørende Stamtavlen for en Slægt Bendix, medens Kassellets flittige Historieskriver fhv. Oversergent Hr. *Victor Krohn* for en ringe Betaling har overladt Arkivet et Eksemplar af en maskinskreven Skildring af Kuppet Frederikshavns Fængselshistorie gennem 250 Aar. Endelig kan tilføjes, at Raadstuearkivet ved billigt Køb har erhvervet 10 ældre haandtegnede Kort over forskellige Dele af Byen.

Ved Aftale med Ledelsen af det kgl. københavnske Skydeselskab og danske Broderskab har Kommunalbestyrelsen opnaaet Tilladelse til at lade tilvejebringe en fotografisk Gengivelse af Selskabets gamle Broderbog, der spænder over Aarene 1623—1885, men tillige indeholder Afskrift af en ældre nu forsvunden Broderbog fra 1542—1623. Først og fremmest findes deri optegnet alle Medlemmernes Navne, tillige dog ogsaa andre Bidrag til Selskabets Historie, Op-

Side af Skydeselskabets Broderbog.

Side af Skydeselskabets Broderbog.

lysninger om Valg af Oldermænd, Gæster ved Skydninger, Bestemmelser vedrørende Selskabet og lign. Da Kompagniet gennem lange Tider har spillet en fremtrædende Rolle i Byens og Borgerskabets Historie, har det alene af den Grund en betydelig Interesse for Arkivet at besidde en nøjagtig Kopi. Dens Betydning for den personalhistoriske Forskning ligger lige for; af Originalens Værdi som Prøve paa Datidens Kalligrafi giver de meddelte Gengivelser en lille Forestilling.

Erhvervens Forhistorie rækker helt tilbage til det 18. Aarhundrede. Andensteds i dette Tidsskrift er der talt om Mikkel Wibes Sølvbægre og deres Historie (se S. 1 ff.). Da Borgmester H. C. Hersleb i 1786 henledte¹⁾ Magistratens Opmærksomhed paa forskellige Sager, som stod i Forbindelse med Skydeselskabet, omtalte han ogsaa, at Broderbogen tidligere var bleven opbevaret i Arkivet og alene ved Skydningerne bleven udleveret til midlertidig Benyttelse. Han fandt det uheldigt, at den i hans Tid var i Værgе hos private Folk og udsat for Ildebrand og anden Ulykke. »En Copie . . . burde [i hvert Fald] forlængst have været indrettet og verificeret, for Historiens Skyld at have foruden Originalen en Gienpart, om nogen for Curiositet vilde eftersee noget.« Han krævede nu Bogen tilbage, nedlagt i Arkivet og kun udleveret mod behørig Kvitteing.

»... Efter nuværende Forfatning kand aldeelis ingen Modsigelse findis Sted, da udisputeerlig saadan en Piece, som icke tillhører nogen, men det publiqve, bor bevaris liig som Forfædrene paa et publiqve Sted, saa og conserveres for Effterkommerne. Dette Broderskab har nogle Gange været dissolveret, kand vel skee ennu, som dependerer af concordia et ordine; hvo er da, som ... [er] berettiget at kræve denne Bog till det Sted, hvor den vel nogle 100 Aar har været forvaret. Overalt er den icke sicker hos nogen Privat eller i private Huuse, om det end var Ober Præsidentens. Raadstuen er et publiqve

¹⁾ Mag. Kopib. 1789, Septbr.—Decbr. Nr. 208 (Bilag).

Sted, hvor alle Anstalter i paakommende ulykkelige Tilfælde støder sammen. Desuden bliver Archivet nu saa forsiunlig indrettet og af Magistraten selv, som i de ældste Tiider, visse [udnævnt], som tager sig Tilsuinet paa, revidere og eftersee aarlig, om alt holdes i Stand, som saa længe Archivarius Müller er der, aldrig bæres Tvivl om, og siiden [bliver det] deres Sag, som har Tilsuinet, at holde Archivarius till Accuratesse, og opkom da Ildebrand, det vigtigste da kunde haabes at reddes. Og imidlertid er den vedbørlige Accuratesse og Sickerhed paa saadant publiqve Sted meere end anden Steds at formode. Jeg vilde icke giemme en saadan Piece om Natten i mit Huus, som hørde det publiqve till og ey kunde skaffes igien . . .«

Borgmester Hersleb trængte ikke igennem med sit Krav. Tvivlsomt var det vel ogsaa, om han havde Ret i sin Opfattelse, at »Forfæderne ere Eyere, Skyde Selskabet i det heele Possessorer«. Ganske vist resolverede Magistraten¹⁾, at Broderbogen skulde tilbageleveres Arkivet. Da Selskabet den 30. November 1786 udtalte Ønsket om at beholde den og tillige lovede at sørge for sikker Opbevaring²⁾, blev dets Anmodning dog imødekomet³⁾. Kun blev det til Gengæld forlangt, at Raadstuearkivet skulde modtage en Afskrift tillige med en Fortegnelse over Selskabets Arkiv og Kostbarheder. Forpligtelsen blev anerkendt⁴⁾, men aldrig opfyldt. Først i Forbindelse med Spørgsmaalet om Mikkal Wibes Bægre vendte man tilbage til Sagen og har nu ved Afslutningen af det hele Mellemværende givet den en Afgørelse lige tilfredsstillende for begge Parter.

Ogsaa i 1926 har Arkivet modtaget forskellige private Gaver, som vidner om Givernes Interesse for Bevareningen af historiske Kilder.

1) Mag. Res.prot. 11/9 1786.

2) Kollegiebreve 1786 B. Nr. 167.

3) Skr. f. Mag. t. Borgmester H. C. Hersleb og Raadmand Morten Munch 13/12 1786. Smstds. Nr. 286.

4) Skr. f. Skydeselskabets Administration t. Mag. 31/1 1787. Kæmnerarkivet. Sager vedr. Stadens Jorder.

Allerede tidligere har disse Meddelelser henledt Opmærksomheden paa gamle københavnske Ejendomsskøder. Maaske kan det noteres som et Resultat, at Hr. Fiskebløder *A. K. Nissen* har skænket en Række Skøder og andre Papirer, 1777—1858, vedrørende Ejendommen *Graabrødretorv* Nr. 1 (Frimands Kvarter Nr. 111). Forfatteren *Carl C. Christensen* har i dette Tidsskrifts 2. Rk. II Bd. S. 396 ff. fortalt om Ejendommens Historie og paavist, at den i næsten to Aarhundreder har huset en Fiskebløderforretning. Ved Ejerens Betænksomhed er en Del af Kildematerialet nu kommet i Raadstuearkivets Besiddelse. Til samme Arkivgruppe hører en anden Gave — fra Direktørerne *Viggo C.* og *T. Eberth* — Skøder og Maalebrev, omhandlende *Ravnstrup Have* udenfor Nørreport samt en Række Ejendomme paa *Christianshavn* (Matr. Nr. 187 b, 220—22, 336—38) og i *Sundbyøster* (Matr. Nr. 1 b, 22 e og 29 b). Hovedparten af Papirerne stammer fra det 18. og 19. Aarhundrede; enkelte rækker helt tilbage til det 17.

En anden, men ikke mindre Interesse knytter sig til afdøde Arkitekt og Murmester *Hans Fussings* Papirer vedrørende *Nikolaj* og navnlig *Frue Spir* 1910—13, skænket Arkivet af hans Søn, Hr. Arkitekt *A. Fussing* (1 Pk.). Som bekendt var *Hans Fussing* en energisk Modstander af *Frue Kirkespir* og skrev bl. a. en Pjece mod dets Opførelse. Blandt hans Papirer findes talrige Breve fra kendte Mænd, som i deres Tak for Modtagelsen udtaler deres Anskuelse om *Brygger Jacobsens* planlagte Gave. Foreløbig bliver disse Papirer kun tilgængelige, naar *Giverens* Samtykke foreligger.

En enkelt Forøgelse har særlig Værdi: Hr. Bibliotekar *J. C. Kalls* Gave af Adressekontorets Direktionsprotokol 1794—1876.

Rundt i Udlandets Storbyer havde man tidlig indrettet »Adressekontorer«, som udgav Avertissementsavi-

ser; herhjemme kom og forsvandt de fra Begyndelsen af det 18. Aarhundrede, men fik først en endelig Form, da Vejviserens bekendte Stifter Agent Holck i 1759 paa-begyndte Udgivelsen af »Adressekontorets Efterretninger«, den bekendte »Adresseavis«, som er bleven fortsat lige til vore Dage. I Begyndelsen arbejdede han paa et lejet Privilegium; siden købte han det, men maatte inden sin Død som en ved sine mange forskellige Foretagender ruineret Mand overgive Kontoret til et Aktieselskab, stiftet i 1772. Gennem forskellige Vanskeligheder ordnedes Forholdene. Kontoret med dets Avis ejedes af Fru Holck og en Major Andersen, men bestyredes af skiftende Direktioner, fra 1794 Apoteker Ludvig Manthey, daværende Kancellisekretær, senere Generalpostdirektør David Monrad og Kommissionær Axel Johnsen. Fra 1. April 1807 overtog de Foretagendet for egen Regning, forpligtede sig til at bestride alle Udgifter, betale Gælden, deriblandt de gamle Aktionærfordringer, samt udbetale Ejerne et aarligt Beløb. 11. Juni 1813 ophørte det tidligere Interessentskab, hvorefter de tre Direktører stiftede et nyt. Det er gennem sit Slægtskab med Familien Monrad, at Hr. Bibliotekar Kall er kommen i Besiddelse af Direktionsprotokollen, der nu ved hans Gave er naaet frem til Raadstuearkivet.

Forhandlingsprotokollen indeholder ikke alene Meddelelser om Adressekontorets økonomiske Forhold; ogsaa om Redaktions- og Bogtrykkerforhold giver den udførlige Oplysninger. Som en vigtig Kilde til den københavnske Dagpresses Historie i det 19. Aarhundrede fortjener den inden længe at blive benyttet som Grundlag for en historisk Studie. For Raadstuearkivet er der Grund til at udtrykke sin Glæde over, at den nu er bleven indlemmet i dens Samlinger. Blandt Gaverne er det en af de værdifuldeste.

I Fortiden har det først og fremmest været Arkivernes Opgave at sørge for Bevaringen af det meget, som er betroet i deres Varetægt. Ofte er man tilbøjelig til at finde, at de kun slet har røgtet deres Pligt. Adskil­ ligt tyder paa, at det i Fremtiden vil blive et af deres væsentligste Arbejder at faa det overflødige kasseret. For­ haabentlig vil man ikke mene, at de alt for ivrigt har opfyldt denne Pligt. Sikkert er det, at K a s s a t i o n e r n e er i Færd med at blive alt Arkivvæsens vanskeligste Spørgsmaal. Stadig nye Opgaver bliver lagt i Hænderne paa Statens og Kommuner­nes Myndigheder; bestandig vokser Administrationen og dens Arbejde. Stadig mere svulmer dens Korrespondance og Regnskabsvæsen; be­ standig større bliver Afleveringerne til Arkiverne. For en 20 Aar siden udgjorde Raadstuearkivets aarlige Til­ vækst omkring 500 Protokoller og Pakker eller ca. 50 Hyldemeter; for Tiden er den vokset til 150 Protokoller og 1500 Pakker eller lidt over 150 Meter. Næsten alle Arkiver er godt paa Veje til at sprænges. Af mange Grunde bliver Kassationerne en Nødvendighed. Ganske vist kan det ligegyldigste Papir faa Interesse. Daglejerens Søn kan blive Minister, Skurekonens Efterkommer blive en Goethe. Paa selv det mindste Regnskabsbilag kan være optegnet et Tal, som i en eller anden Forbindelse faar Værdi. Sikkert er det, at der ved enhver Kassation vil gaa Sager i Løbet, som man siden vil savne. Alligevel kan man ikke stille berettiget Krav om den fuldstændige Opbevaring af nyere Arkivalier. For det ene Stykke, som maaske, maaske ikke faar en ukendt fremtidig Betydning, kan man ikke glemme de 100,000 ligeartede, som til alle Tider vil være værdiløse. Ikke alene Plads-, d. v. s. Penge­ Hensynet stiller sig hindrende i Vejen. I Virkeligheden gør man Fremtidens Historieforskning en daarlig Tje­ neste ved ukritisk at stille alle vor Tids Papirer til dens Raadighed. Deres Mængde hindrer i Nutiden den fuld-

stændige Gennemordning og Tilvejebringelsen af Registre etc.; i Fremtiden vil den umuliggøre Benyttelsen. Henvisningerne til Fortiden lyder bestikkende, men er uholdbare. Ganske vist er man taknemmelig for Bevaringen af selv det ringeste Papir fra Erik af Pommerns Dage. Fra vor egen Tid vil der dog blive overleveret fremtidige Slægter saadanne Masser, at en tilsvarende Oplysning er uden Interesse. Selvfølgelig aner ingen, hvad der kan gaa til Grunde. Derfor kan det dog aldrig gælde om at stille de størst mulige Mængder til Raadighed for Fremtidens Ødelæggelser.

Ingen vil nægte, at Kassationsbeslutningerne er overordentlig vanskelige. I alle Tilfælde maa de bygge paa et Skøn. Haardhændethed er endnu farligere end overdreven Ængstelse. Takt og Bonsens maa være til Stede, ikke mindre end historisk og administrativ Viden. Arkivembedsmandens Kundskab om Historieforskningens Krav maa forbindes med Embedsmandens praktiske Erfaringer. Kun ved nøje Samarbejde kan Ulykker afværges og et tilfredsstillende Resultat blive opnaaet. I Almindelighed udsætter man Sagen til sidste Øjeblik. Først naar hver en Krog er optaget, gaar man nødtvungent i Gang med Arbejdet. I Almindelighed er Fremgangsmaaden uheldig. Med Kniven paa Struben arbejder man med ringe Overlæg. Alt for let bliver Kassationerne for store, deres Grænser tilfældige. For ethvert Arkiv gælder det om i god Tid at faa udarbejdet en fast og saa vidt muligt fuldstændig Kassationsplan.

I Løbet af 1926 er Raadstuearkivet — i Henhold til et tidligere Paalæg fra Borgmesteren for 1. Afdeling — for sit Vedkommende gaaet i Gang med dette Arbejde. Resultatet er bleven et omfattende Forslag, som ved Aarets Slutning er bleven tilsendt Magistratens forskellige Afdelinger og Institutioner. Arkivet maa paatage sig Ansvaret for, at dets Forslag ikke omfatter Sager af saadan

historisk Betydning, at der ud fra dette Synspunkt vil kunne fremføres berettiget Klage. Dets Skøn om Sagens administrative Betydning maa derimod blive usikkert og for en stor Del afhængigt af, i hvilken Udstrækning de forskellige Akter i det nuværende Personales Embedstid er bleven benyttet. Den nærmere Drøftelse med de forskellige Administrationer staar endnu tilbage og vil forhaabentlig føre til et Resultat, som vil kunne tilfredsstille alle Parter.

Det foreliggende Forslag har betydelig Rækkevidde. Af de nuværende Arkivmasser, ca. 4300 Hyldemeter, foreslaas omkring 800 kasseret. Næsten udelukkende drejer det sig om Regnskabsager. Ogsaa i de forskellige Rækker af Journalsager findes sikkert adskilligt, som uden Skade kunde tilintetgøres. Imidlertid vil det været forbundet med saa stort Besvær at gennemgaa alle de enkelte Sager, at Udbyttet ikke vil staa i Forhold til det anvendte Arbejde. I Almindelighed maa enhver Kassation omfatte hele Rækker af Sager, ikke enkelte Dele af dem.

I denne Forbindelse kan det tilføjes, at Arkivet, i Overensstemmelse med Valgloven og tidligere Praksis, har kasseret Stemmesedler etc. fra Folketings- og Landstingsvalget i 1924 og Borgerrepræsentantvalget i 1925. I alt drejede det sig om 9015 kg Papir.

Med de voksende Afleveringer følger stigende Benyttelse. For den sidste er Tempoet dog endnu hurtigere. Fra 1924 til 1925 forøgedes Udlaanene med omtrent 25 %; fra 1925 til 1926 er de steget med næsten 35 %. I alt har de det sidste Aar udgjort 166 Bd. og Pakker, 5584 Journalsager og andre Akter (1925 henholdsvis 223 og 4127). Som tidligere betonet er det Administrationen af Huslejelovgivningen, som for en væsentlig Del forklarer Stig-

ningen. Trods det forøgede Arbejde er alle Aarets Afleveringer rettidig bleven ordnet og forsynet med Mangellister. Med Revisionen af de nyere Arkivafdelinger er det derimod gaaet lidt langsommere. Dog er det lykkedes af afslutte Gennemgangen af Stadsarkitektens Journalsager 1873—1922 (i alt 487 Pakker). I 2. Afdelings Arkiv er desuden en Del Sager vedrørende de økonomiske Foranstaltninger under Verdenskrigen bleven indordnet i de forskellige Rækker.

Læsestuerne har i 1926 været besøgt af 1196 Personer.

Paa Nyordningen af Raadstuearkivets ældre Afdelinger og den samtidige Udarbejdelse af en Registratur er Arbejdet bleven fortsat og har omfattet følgende Grupper:

1.

Af 2. Sekretariats Arkiv.

Sager vedrørende Borgerskaber.

Som omtalt i foregaaende Aars Meddelelser fandtes der i Arkivet en broget Mængde Borgerskabssager, kaserede Borgerbreve, Ansøgninger, Vandelsattester, Skudsmaal, Udskrifter af Kirkebøger, Anbefalinger, Kautitioner, militære Attester m. m. De henlaa alle i Uorden og var ubrugelige. Allerede i Fjor begyndte man at anbringe dem som Bilag til Borgerskabsprotokollerne og i disse at tilføje en Notits, hvor tilhørende Sager af en eller anden Art er i Behold. Ved Aarets Udgang var man naaet frem til 1805, d. v. s. igennem Tiden, da denne Gren af Administrationen henhørte under Raadstueskriveren og derefter under det saakaldte »2. Hovedfag«. I 1926 er Arbejdet blevet fortsat og gennemført for Aarene 1806—30. Ganske vist er Besværet stort og stadig voksende. Jo længere man naar ned i Aarene, desto flere er de bevarede

Sager. Hvert enkelt Stykke maa man have fat paa for ved Hjælp af Borgerskabsprotokollernes Navneregistre at finde dets Plads. I alt har det for de behandlede 25 Aar drejet sig om 33 Pakker. Anstrengelserne har dog faaet deres Løn. En stærk og stigende Benyttelse vidner om, at den personalhistoriske Forskning har faaet en ny og vigtig Kilde til sin Raadighed.

2.

Af Kæmnerens Arkiv. Kopulationsprotokollerne.

Ved Konsumtionsforordningen 18. November 1660 blev der paabudt en Kopulationsskat, at svare før Indgaaelsen af ethvert Ægteskab med et Beiøb, der varierede fra 50 Rd. (ved et adeligt Bryllup) til 1 Rigsort (for en Bonde). Uden Attest fra Accisemestrene var det Præsterne forbudt at foretage nogen Vielse. Afgiften, hvis Eksistens kun spredtvis kan følges i Aarene nærmest derefter, var oprindelig en Statsskat, men fra 1688—1720 for Københavns Vedkommende overdraget Byen og forvaltet af Magistraten. I Følge Reskript af 31. Maj 1720 vendte den tilbage til Staten, bestyredes af en særlig Kommission og anvendtes i Henhold til forskellige kongelige Reskripter. Først ved et nyt Kongebrev, den 27. Marts 1725, blev Kopulationspengene paany overdraget til Byen. Taksten forandredes ved Forordningen 31. December 1700, der fritog Soldater, Baadsmænd ved Holmen og Bønder, og delte den øvrige Befolkning i 6 Klasser, som svarede fra 50 til 1 Rd. Ved Plakaten af 27. August 1766 fritoges yderligere Haandværkssvende, Daglejere, Arbejdere og Tyende i Købstæderne, ved Konsumtionsforordningen 15. Oktober 1778 Selvejrbønder, der ikke besad Herligheden til deres Gaarde, Fæstebønder, privilegerede Manufakturister og Fabrikanter, Underofficerer etc. Afgiften skulde altid betales af Brudgommen paa det Sted, hvor Vielsen skulde foregaa.

1792 ophævedes Afgiften udenfor København. Ved Reskript af 31. Maj 1814 blev den betydelig nedsat for endelig helt at ophøre fra 1. Januar 1869. Det kan tilføjes, at adskillige Københavnerne i de sidste Aartier, Skatten bestod, havde vidst at unddrage sig den ved at lade Vielsen foregaa paa Frederiksberg. Ogsaa Militærpersoner havde længe undladt at svare Afgiften.

Over Kopulationsafgiftens forskellige Beløb førtes der Kopulationsprotokoller.

Ganske vist giver de alene Oplysninger om Brudgommens Navn og Stilling samt Størrelsen af de betalte Penge. Kirkebøgerne kan de aldrig erstatte. I en By af Københavns Størrelse, med dens mange forskellige Kirker, er det imidlertid ensbetydende med adskillige Timers Arbejde at skulle finde blot en enkelt Vielse og derfor en kærkommen Hjælp gennem Raadstuearkivets Kopulationsprotokoller at faa meddelt, i hvilken Kirke Ægteskabet er bleven indgaaet. Datoen for Kopulationspengenes Indbetaling vil i Reglen kun ligge et Par Dage forud for Vielsen. Tilmed har Arkivet i Aarenes Løb forsynet Kopulationsprotokollerne med Navneregistre. Ved Benyttelsen af selve Kirkebøgerne (i det sjællandske Landsarkiv) maa man lade sig nøje med Personallhistorikerne Lengnicks og Christonjers nyttige, men utilstrækkelige Uddrag og Registre.

Desværre findes Kopulationsprotokollerne kun i Behold fra Aarene 1735 til 1868. For Tiden 1720—24 har Arkivet dog i det forløbne Aar erhvervet et lille Supplement. Under sit Arbejde i Rigsarkivet var Personallhistorikeren, Hr. *Holger Malling*, bleven gjort opmærksom paa, at der blandt de københavnske Byfogedregnskaber findes henlagt et Regnskab for Anvendelsen af de københavnske Kopulationspenge fra 1. Juni 1720—31. December 1724 og som Bilag dertil en kronologisk Fortegnelse over samtlige københavnske

Vielser 1. Juni 1720—1. Marts 1725. Som det vil ses, drejer det sig om Tidsrummet, da Kopulationspengene var Byen unddraget og deres Forvaltning henlagt under en særlig Kommission. Yderligere forøger det Listens Værdi, at den anfører selve Vielsesdagen, ikke som ellers Kopulationspengenes Indbetalingsdag, ikke mindst dog, at over en Trediepart af de 1769 Vielser har fundet Sted i Kirker — Nikolaj, Petri, Reformert og Tysk Kirke — hvis Vielsesprotokoller for de paagældende Aar er forsvundet. Den fundne Liste er ikke alene et Supplement til Raadstuearkivets Kopulationsprotokoller; for selve de forsvundne Kirkebøger yder den en delvis Erstatning.

Hr. Mallings nøjedes imidlertid ikke med at afskrive Listen. Ved at ordne Navnene alfabetisk har han i høj Grad lettet Benyttelsen; ved efter andre bevarede Kilder at tilføje et Flertal af Hustruernes Navne har han yderligere forøget Værdien. Ved for et ringe Pengebeløb at overlade sit Arbejde til Raadstuearkivet, har han endelig gjort det tilgængelig for andre Interesserede¹⁾.

3.

Sundhedskommissionen 1711—12.

I Anledning af den store Pest blev der ved Reskript af 7. Juli 1711 nedsat en ekstraordinær Sundhedskommission, som fik til Opgave at anvende »ald den Omhyggelighed mueligt være kand for alt det, som til Sundheds Væsenets Beste kand geraade, og ellers ved hver Anmeldelse gjøre Anstalt til de Syges Forplegning, de Dødes Begravelse, anvise den bestilte Præst, Medicum og Barberer, hvem de hver Dag skulle besøge.«

Medlemmer blev Etatsraad Georg Grundt, Politi-

¹⁾ Om Kopulationsskatten se nærmere B. Tegnagel-Jørgensen: Kopulationsskatten 1660—1869. Hist. Medd. 1. Rk. V Bd. S. 141 ff.

mester Ernst, Borgmester J. C. Meller, Kommerceraad Hørning, Viceborgmester og Stadsfysikus Eichel, Raadmand Kay Klinge samt tre af de 32 Mænd, udpeget af Magistraten. 10. Juli s. A. forøgedes Kommissionen med to Læger, Professor Hans Muhle og Dr. Reinholt Wægener, 11. Juli s. A. med Biskop Christen Worm og Schoutbynacht Olaus Judichær. Da adskillige af Medlemmerne havde meget andet at passe, og en Del tilmed blev syge og døde, satte de øvrige igennem, 28. August s. A., at det blev befalet Rentekammeret, Generalkommissariatet, Hofretten og Borgretten samt Magistraten hver at vælge een Repræsentant i Kommissionen. Desuden skulde Generalløjtnant Cormaillon indtræde i den. Samtidig fik Medlemmerne Tilladelse til skiftevis at varetage Arbejdet, dog saaledes, at der altid skulde være mindst 5 i Virksomhed og deraf 3 af de ældre, som vidste Besked om, hvad der hidtil var foregaaet. Da man i Juni 1712 regnede med, at Pesten var ophørt, blev 22. Juni Kommissionen ophævet, dens Forretninger overdraget Politi- og Kommercekollegiet og Rentekammeret paalagt at revidere dens Regnskaber. Samtidig lovede Kongen den af Medlemmerne »beteede Nidkiærhed til det gemeene Beste ved Tid og Leilighed ... at jhukomme«.

Arkivet er omfattende og selvfølgelig af største Værdi for Kendskabet til den store Pest og dens Hærgen 1711—12, saavel som til Oplysning om Datidens sanitære Forhold.

I de sidste Aars Meddelelser har det været en staaende Bemærkning, at Arkivet gennem særlige Bevillinger er bleven sat i Stand til at lade ombinde en Række værdifulde Protokoller og reparere beskadigede Blade. Da slige Arbejder i adskillige Aar havde været standset, er der dog langt igen, inden alle Skader er forsvundet. Med desto større Glæde maa Arkivet notere, at Bevillingen

ogsaa for 1926—27 er bleven fornyet og har gjort det muligt at fortsætte Bestræbelserne. Det siger sig selv, at man omhyggeligt sørger for at bevare alle Bogbind, som Ælde eller kunstnerisk Udførelse giver særlig Værdi.

Af Historiske Meddelelser om København er i 1926 udkommet 2. Rk. II Bd. 5.—6. Hft.; ved Aarets Slutning var 7.—8. Hft. næsten færdigt og er lidt senere bleven udsendt.

SMAASTYKKER.

---

1. En Bekendelsesmaskine.

Af KRISTIAN CARØE (†).

Inkvisitor i Stokhuset, Justitsråd Herman Andreas Pitzler, forestillede i foråret 1781, at skønt det 29. okt. 1772 er blevet befalet, at der i inkvisitionskommissionen skal bruges tvangsmidler mod dem, som søger at skjule sandheden, har det dog ofte tildraget sig, at tamp og kat ej har kunnet bringe dem til bekendelse.

Da han nu nylig har fået fat i en bog kaldet »Actenmässige Nachricht von einer Inquisition wider die in Stargard indhaftirte Räuber-Bande« og fundet deri et tvangsmiddel, som i sig selv er mindre skadeligt og dog mere kraftigt end al anden tortur, idet det består deri, at inkvisitten lægges i et dertil indrettet trug og sluttes fast ved halsen, hænderne og fødderne samt bliver således liggende ganske stille, indtil han bekvemmer sig til at bekende, så indstiller han, om ikke dette trug under de forhen anordnede indskrænkelse og vilkår måtte bruges på samme måde som de andre tvangsmidler og især imod de mest hårdnakkede og skadeligste forbrydere.

Af collegii medici medlemmer mente 6, at dette tvangsmiddels anvendelse ikke kunde være mere skadeligt end det, som hidtil er brugt, så meget mere som det af medfølgende »Act« fremgår, at malefikanterne intet helbredstab deraf har lidt; tværtimod synes denne maskines brug mindre anstødelig for den formildede tænkemåde til at behandle mennesker end tampen eller katten og arrestkælderer nr. 7; kun synes den betænkelig i henseende til pukkelryggede og dem, som har nogen kendelig legemlig bræk. Men imod dette tvangsmiddels indførelse protesterede 3 af medlemmerne, Tode, Callisen og Gulbrand,

på det kraftigste. Kancelliet fandt det betænkeligt at indføre dette tvangsmiddel, selv om det ingen større skade gjorde end de tidligere, hvad dog ikke var sikkert, thi skal det gøre mere virkning, må det ikke alene forårsage større pine end disse, men endog større end alle længst forbudne; desuden vil dette middels anvendelse, hvorved en uskyldig af svagelig konstitution let kan blive anset for skyldig og derimod en skyldig af stærkere legemskræfter undgå den fortjente straf, jo ikke blive andet end at bringe torturen under et nyt navn igen, for hvilken enhver bør bære den største afsky. Ganske vist har Pitzler ment, at det skulde være et lemfældigere tvangsmiddel end katten, men at det virkelig er en større tortur end andre forhen kendte, ses af den medfulgte bog, hvoraf det fremgår, at delinkventer ikke har kunnet udholde det. Kancelliet mente derfor, at dette nye tvangsmiddel ikke burde anvendes ved inkvisitionsforhør. Hvor efter sagen blev udsat indtil videre.

STATEN OG LAVENE.

Af ALBERT OLSEN.

De danske Lav har deres Rødder langt tilbage i Middelalderen. I det 13. og 14. Aarhundrede stod de i fuldt Flor i vore større Byer; fra denne Tid stammer da ogsaa de ældste kendte københavnske Lavsskraaer.

Om Lavenes Oprindelse har der staaet stor Strid. En Teori, den saakaldte »Hofrechtstheorie« fremhæver Arbejdsorganisationen paa Godserne som Kærnen i Lavsdannelsen, en anden lægger Vægten paa det religiøse Moment og Lavenes etiske Opgaver, og en tredie, Administrationsteorien, hævder, at Initiativet til deres Oprettelse udsprang fra Administrationen, der ønskede Lav i Forbindelse med Markedsordningen.

At det religiøse Moment har spillet en Rolle, er der ingen Tvivl om. I Middelalderen var det jo overhovedet umuligt at danne en Association paa andet end kristen Grund. At de municipale Øvrigheder, der havde Hensynet til det almene Vel at varetage, var i allerhøjeste Grad interesseret i Lavene, er lige saa vist. Men Drivfjederen maa søges i de økonomiske Kræfter. Lavene er i første Række dannet til fælles Arbejde for større Andel i Produktionsudbyttet, og Ligheden i Arbejdet har været Basis for Opstaaelsen af de fagligt delte Lav¹⁾.

I deres Oprindelse er Lavene frivillige Associationer,

---

¹⁾ *Ew. Bosse*: Arbejds læren. I. Oslo 1927. p. 98, 120.

men i Løbet af forholdsvis kort Tid har Magistraterne og derigennem Statsmagten faaet Haand i Hanke med dem og derved givet dem det officielle Præg, de bibeholdt lige op til deres Ophævelse i 1857. Grunden hertil maa søges i den Monopolstilling med Hensyn til visse Arbejder og deres Pris, som Lavene tilrev sig. Magistraterne maatte hindre, at de trak Forbrugerne op, og drage Omsorg for, at hver Vare fik sin *pretium justum*, sin passende Pris. Dette medførte en stadig Indblanding i og Kontrol med deres Forhold; noget der efterhaanden udviklede sig til en detailleret Regulering ogsaa af selve Arbejdsforholdet. Til Gengæld for den Frihed, man berøvede Lavene i deres Dispositioner, gav man dem det Monopol paa Arbejde, som de havde tilstræbt. I Kong Eriks Privilegier af 15. Februar 1422 fastsloges, hvad Udviklingen allerede forlængst havde gjort til Coutume, at ingen maatte bruge anden Næringsvej end den, hans Lav medførte.

Men samtidig hermed mistede Haandværkerne deres Indflydelse paa Byernes Styrelse, denne gled nu helt over til Købmændene. Magistraten havde faaet overdraget Tilsynet med Lavene, og for at kunne gøre dette tilstrækkeligt effektivt blev det i de samme Privilegier bestemt, at ingen aktiv Haandværker maatte have Sæde i Magistraten. Denne Bestemmelse, der rent socialt placerede Haandværkeren i anden Række, vedblev at gælde indtil Udløbet af det 18. Aarhundrede. Hvor meget man dog stadig regnede med Lavene som Repræsentant for Byerne ved Siden af Magistraterne, ses af, at endnu ved Prins Frederiks Hyldning blev Fuldmagten for København af 24. Juli 1542 givet af Borgmestre og Raad i København og af alle Lavsoldermænd.

Fra første Færd har Lavene søgt at udnytte deres Monopol, dels ved en ivrig Forfølgelse af Bønhaser og Fuskere, der gik dem i Bedene, dels ved at gøre Kredsen af Me-

stre saa eksklusiv som mulig. For at blive Mester skulde man være en »ærlig« Mand, det vil sige ægtefødt og i Stand til at dokumentere, at man havde ført en sædelig Vandel, havde staaet sin Læretid ud, og lavet saavel Svende- som Mesterstykke. Kravet om Geburtsbrev udelukkede paa Forhaand de uægtefødte fra Lavene, og Fordringen om den sædelige Vandel var ofte et kærkomment Paaskud til at holde mangan god Haandværker ude. Talrige er de Eksempler, man har paa, at en saadan forfulgt »usædelig« Haandværker har maattet føre store Kampe med Lavet og først er blevet optaget, naar Sagen er kommet for Borgmestre og Raad. Det er da ofte blevet klarlagt, at Beviserne har været i den Grad mangelfulde, at det kun havde været Ønsket om at holde Supplikanten ude, der har været det afgørende, derimod ikke den sædelige Vandel.

Et langt kraftigere Vaaben havde Lavene dog til at begrænse Tilgangen i de Indtrædelsespenge, der fordredes af den nye Mester, for at han kunde komme i Lav. I Privilegierne af 1422 fastsattes de til samme Størrelse, som det, der skulde gives til Byen, »da han vorder Bymand og ej mer«. Hvis noget »Embed« satte sig herimod, skulde Borgmestre og Raad have Ret og Pligt til at skride ind. Fra det 15. Aarhundrede var denne Strid om Udgifterne ved at komme i Lav permanent, lige saa længe Lavsinstitutionen bestod. I Christoffer af Bayerns Stadsret af ¹⁴/₁₀ 1443 fastsattes, at den, der vilde indtræde i et københavnsk Lav, ikke maatte give over een Øre Pendinge, hvis han var født i Byen, medens den udenbys fødte som Maximum maatte give det samme, som det kostede ham at løse Borgerskab. Disse Bestemmelser er aldrig blevet overholdte, og heri maa søges Aarsagen til den første bitre Strid mellem Lavene og Staten i Begyndelsen af det 16. Aarhundrede.

Paa det Tidspunkt var Lavene gennemtrængt af

en meget kraftig monopolistisk Aand. Korruptionen og Koteriet florerede livligt inden for dem. De beherskedes helt af Mesterklikker, der gjorde alt, hvad der stod i deres Magt for at begrænse Kredsen og holde andre ude, og intet Middel skyede de. For den fattige var det nu næsten umuligt at blive Lavsmester paa Grund af Bekostningen ved Indtrædelsen i Lavet. Ved en Række Bestemmelser af restriktiv Art og ved hemmelige Aftaler søgte man i det store og hele at begrænse Tilgangen til væsentlig at omfatte Mestersønner, Svigersønner og Mesterenkers Mænd. Da var det, at Kong Hans i 1507 greb ind og med et Slag ophævede alle Skomagerlav i Riget. Dette Skridt blev ganske uden Betydning. De levede videre og Misbrugene med dem. Hvor lidt Kong Hans Indskriden mod Skomagerlavene virkede, har vi et glimrende Bevis for i Aalborg Skomagernes Skraa af 1509. I denne gives der nøje Regler for hvilke mægtige Omkostninger, der var forbundet med Indtrædelse. Den, der ønskede at blive Lavsmester, skulde tre Gange bede derom paa Lavsbrødrenes Stævne. Første Gang han bad, skulde han give en Tønde Øl, anden Gang skulde han give en Tønde Øl og gøre Mesterstykke, og tredie Gang stille to Lavsbrødre i Borgen for sig, skænke fire Mark til at læse Messer for og traktere de andre, naar de samledes til Lavsmøder, indtil en ny blev optaget. Skønt Drukkenskab var strafbart efter Skraaen, var det en meget bekostelig Affære for den nye Lavsbroder, paa Grund af den noget ejendommelige Maade man definerede Drukkenskab paa. Drukken regnedes kun den Broder for at være, der »spyver før vi drikke sammens«. Ogsaa Drengene, der kom i Lære, skulde give Kende Kost eller Lærégilde, saa alt var gjort, hvad der kunde gøres for at begrænse Tilgangen, og det to Aar efter, at Lavet officielt var ophævet¹⁾.

¹⁾ *Algreen-Ussing*: Bidrag til Lavsudgifternes Historie i Dansk Ugeskrift 1843. II. 61. p. 134 og *Müller*: Laugsvæsen pag. 23—24.

Aktionen mod et enkelt Lav i 1507 maatte falde uheldigt ud. Den satte ind paa et Tidspunkt, da Borgerstandens Magt var i stærk Vækst, og Kærnen i denne var stadig Haandværkerne, der sluttede op om det betrængte Lav, da de saa deres egne Interesser truede. Betydelig mere alvorlig for Lavene var Situationen i 1526, da Frederik den Første med et Slag ophævede dem alle. Bag denne Foranstaltning har sikkert den danske Adel staaet. Der stod dengang en bitter Kamp mellem Adel og Børgerkab om Magten, ogsaa indenfor Handel og Haandværk. Adelen vilde ikke finde sig i, at Lavene hævdede deres Eneret, undtagen paa ganske enkelte Arbejder, som Landsbyhaandværkerne havde Lov til at lave, men søgte at faa Haandværkerne samlet om deres Godser ude paa Landet. Den økonomiske Udvikling var imidlertid Byerhvervene gunstig, og Lavene stod Stormen igennem. Omkring Aarhundredets Midte havde de i alt væsentlig genvundet deres gamle Magt. Recessen af 1558 blev den officielle Rettesnor for Forholdene under Lavene. Den satte Grænser for de værste Misbrug, men blev ikke overholdt.

Saa var der Fred en halv Snes Aar, men derpaa blussede Striden mellem Staten og Lavene paany op. I Middelalderen havde de trods Gnidningerne været en af Statsmagten velanset Institution. Igennem dem kunde man ved Fastsættelse af Takster regulere Priserne og ved at give dem en vis Jurisdiction over Fagenes Udøvere, Mestre, Svende og Drenges sikre Roen i Staten, hvis sparsomme sociale Opgaver de tillige for en Del varetog. Men da Nytiden satte ind med en rigere Udvikling, sprængte den Lavsrammerne. Lavene maatte være interesseret i faa Udøvere, medens Udviklingen krævede mange, for at Samfundet kunde blomstre. Deraf opstod Konflikterne i Aarhundredets første Halvdel mellem dem og Kongemagten. De gik imidlertid i første Omgang af med Sej-

ren. Givet var det dog, at det store Opgør maatte komme, Lavene kunde ikke i Længden staa Udviklingen imod. Da Indvandringen til Byerne fra Landet og fra Udlandet i Aarhundredets sidste Halvdel tog til, tilspidsedes Konflikten. Mange var de Besværligheder, Lavene beredte Haandværkere, der ønskede at slaa sig ned i en By for at leve af deres Haandtering. Det var derfor tvingende nødvendigt, at Statsmagten greb ind for at komme de trængende til Hjælp.

Fra 1571 fik saaledes Haandværkere Tilladelse til at etablere sig i København uden at være i Lav¹⁾. Ved aabent Brev af ²²/₃ 1578 blev Borgmestre og Raad sammesteds beordret til at foreholde Oldermændene, at de rettede sig efter Recessen af 1558. Hvis I ikke sørger herfor, hedder det truende, skal I »stande os til Rette«.

Hvad der var forbeholdt Kongen var de mange Klager over, at det gik »ulige« til i Lavene. De Haandværksfolk, der begærede at komme i Lav, besværes med en Udgift paa tyve eller tredive Daler, mest, hedder det i det kongelige Brev, »af Nid fra Lavsbroder«. Lidet har det sikkert hjulpet, og Aktionen fortsattes. Den ¹⁷/₇ 1581 fik Borgmestre og Raad i København Ordre til at foretage en Revision af Haandværkernes Skraaer. Der synes imidlertid ikke at være blevet stort ud af den, for ¹³/₃ 1600 udgik der paany en lignende Ordre til at gennemgaa Lavsskraaerne i Byerne for at komme Misbrugene til Livs, navnlig Indtrædelsespengene og Drikkegilderne i Lavshusene. Man fik Ordre til at tage de gamle Lavsskraaer til sig, udarbejde Forslag til nye og lægge begge Dele ind i Kancelliet. Herved vilde dette faa et Indblik i Lavenes Vedtægter og Paragraffer, »som de under dem selv vedtage og paaligge«. Befalingen har sin store Interesse derved, at Kongen ved at forlange Skraaerne forelagt Kancelliet, manifesterede den Be-

¹⁾ Kancelliets Brevbøger ²⁸/₂ 1571, ¹¹/₁ 1572 og ²⁸/₄ 1577.

tydning, han tillagde Lavene, hvis Forhold før havde sorteret under Magistraterne, selv om Kronen havde holdt vaagent Øje dermed, og mange Skraaer er givet af Borgmestre og Raad og Lensmand (eller Bispe), den sidste som Statens Repræsentant.

I Aarene fra 1580 blev Kampen mod Lavsvældet stadig skarpere. Der gaves en Række Frimesterskaber eller Tilladelser til at nedsætte sig som Mester uden om Lavene¹⁾, navnlig Forholdet til Skomagerlavet var som tidligere meget spændt, og ikke med Urette, fordi dette paa det groveste trak Forbrugerne op. Den ³⁰/₅ 1605 blev der derfor sat Takster paa Skotøj i København og den ²⁷/₃ 1607 i Helsingør. Den ³/₂ 1609 udgik der et aabent Brev om, at indenlandske og udenlandske Skomagere maatte sælge Skomagerarbejde paa Torvene i Købstæderne, da man fordristede sig til at tage ulidelige og ubillige Priser og ikke agtede paa Forordningen.

Uddelingen af Frimesterskaber var dog ikke, hvad man let kunde lade sig forlede til at tro, Indledningen til den Sprængning af Lavsrammerne, som fandt Sted i 1613. Samtidig med, at man i denne Tid slog til Lavene med den ene Haand, klappede man dem med den anden. I 1592 fik Vandtsniderne i Henhold til en kongelig Befaling af ²⁵/₁ samme Aar deres Lavsartikler bekræftet²⁾. 1608 blev det Smedene i Viborg forbudt at holde Snedkersvende, fordi Snedkerlavet havde klaget over det Indpas, der herved skete Lavsmestrene i deres Næring³⁾, og 1610 blev det forbudt Skrædderne i København at antage Svende eller holde Værksted, medmindre de var Medlemmer af Lavet⁴⁾.

1) Kancelliets Brevbøger: ⁴/₄ 1585, ³¹/₃ & ⁴/₁₀ 1604, ⁹/₂ 1607, ²²/₂, ²⁸/₄, ²¹/₅ 1608, ²⁵/₅ 1609, ¹⁴/₂ 1610, ⁰/₄ 1611.

2) Smstds. ²/₂ 1592.

3) Smstds. ²⁰/₁₁ 1608.

4) Smstds. ¹⁰/₂ 1610.

Saa skete der pludseligt et brat Omslag i Statens Politik overfor Lavene. Ved Forordningen af 10/6 1613 blev »strengeligen forbudt alle Skraaer og Lavsrettigheder, da der hersker stor Uskikkelighed og Modvillighed hos Haandværkere og andre, som har slige«. Det skulde heretter staa enhver frit for at bruge sit Haandværk. Kongen forbeholdt sig dog i Fremtiden og efter Tidens Lejlighed at forandre denne Bestemmelse, alt efter som det var gavnligt for Landets Undersaatter.

Det er klart, at Lavenes Ophævelse ikke skyldes et tilfældigt Lune hos Kong Christian den Fjerde, fordi han havde tabt Taalmodigheden med dem. Den har en langt solidere økonomisk-politisk Baggrund. Forordningen af 1613 er ganske simpelt Overturen til de kommende Aars Manufakturpolitik. Umiddelbart efter kastede Kongen sig med en særlig Iver over Haandværket for i Henhold til sine nu helt afklarede merkantilistiske Synspunkter at gøre Landet saa uafhængigt af Udlandets Forsyninger som muligt; man skulde helst producere alt selv, beholde Pengene i Riget og skabe den gunstige Handelsbalance. Man søgte derfor at sikre sig udenlandske Haandværkere og indkaldte saadanne, navnlig igennem en Agent i Nederlandene. I Februar 1620 meddelte Kongen Rigens Raad, at han fra Nederlandene havde bestilt adskillige gode Haandværkere, som vilde komme om Foraaret. Rigens Raad anmoder i den Anledning Kongen om at sørge for, at de kom til at bosætte sig andetsteds end i København, at de ikke af deres »Omgængelse, hvilke paa det Sted langt flere end andre Steder opholde sig, skulde blive korrumpere og forvende«¹⁾).

Raadets Betæneligheder viser os den for Statsmagten mindre tiltalende Virkning af Lavenes Ophævelse. Der er ingen Tvivl om, at Lavsrammernes Sprængning bragte

¹⁾ *Erslev*: Aktstykker til Rigsraadets og Stændermødernes Historie. I, p. 270.

større Uro indenfor Haandværksstanden. Der skabtes en hidtil næsten ukendt oppositionel Aand blandt Svendene og Drengene, over hvem Mestrene ikke mere kunde svinge Tugtens Ris i Henhold til Lavsskraaernes Bestemmelser. Ogsaa uheldigere Foretelser blandt Mestrene kunde nu lettere forekomme. Hermed kunde Statsmagten selvfølgelig ikke sympatisere, og det var jo ikke Meningen med Lavenes Ophævelse. Der maatte raades Bod herpaa, og derfor udkom den ^{10/12} 1621 Forordningen om Haandværkssvende og Drengene. Denne Forordning genskabte de gamle Lavsrammer om end i stærkt modificeret Form. Dens Hovedformaal var at komme Prisaftalerne til Livs, at lette Adgangen til Lavene, men tillige skaffe rolige og ordnede Forhold inden for disse.

I Forordningen siges, at den er udstedt for at fremme Haandværk, der er en af de fornemste Aarsager til disse Lande og Rigers Fremvækst. De er ikke i saa god Stand i Danmark, særlig paa Grund af Mangel paa gode Svende. For at komme Haandværket til Hjælp skal derfor alle Mestre i Forening med Borgmestre og Raad forfatte nogle Vilkaar, der skulde holdes og efterkommes. De skulde indeholde Bestemmelser om visse Læreaar for Drengene som for Svende samt Straf for dem, der ikke holdt sig Vilkaarene efterrettelige.

For hvert Lav skulde der staa en Oldermann. De fik Tilladelse til at holde Lavshus, der dog ikke maatte bruges til Drikkegilder eller til Gæstebud. Hvis en Haandværker ønskede at nedsætte sig, skulde han indskrive sit Navn hos Oldermannen, men det maatte ikke forbydes nogen at gøre sit Embede »uden uærlig Gerning«. Ikke heller skulde nogen give eller gøre noget Gæstebud eller Mesterstykke, naar han vilde nedsætte sig. Den, der gjorde det, skulde straffes paa sin Formue sammen med de gæstbudne og have sit Borgerskab forbrudt. »Paa det den Uorden ikke igen skal indføres, som vi ved Skraaer-

nes Nedlæggelse har betaget«, hedder det i Forordningen, da maa ved Haandværkssammenkomster aldeles intet sluttes om Varernes Køb og Salg, uden dette sker efter særlig kongelig Befaling. Til Gengæld skal Haandværkerne ogsaa beskyttes mod Optrækkeri fra anden Kant, idet der paalagdes Byernes Magistrater at sætte Takst paa fersk Oksekød, saltet og tørret Fisk, tyndt Øl og groft Brød.

Den ²⁰/₈ 1622 udstedtes en Række Friheder til dem, der vilde bosætte sig i Købstæderne, ogsaa Udlændinge. Det første Aar, de var etableret, skulde de ikke svare borgerlig eller kongelig Tyngde. Særlig privilegeret blev de, der forarbejdede Manufakturvarer af Uld, Bomuld, Silke eller Kamelhaar, Svær, Harnisk, Pistoler, Musketløb og Spor. Disse Haandværkere fik 6 Aars Skattefrihed. Hvis de kom ind i Riget inden 3 Aar efter Forordningens Udstedelse, maatte de, naar de havde Lyst, atter drage bort uden Afkortning i deres Formue og maatte gøre Testamente til Fordel for deres Børn.

Samme Dag udkom tillige en Forordning om, at Haandværkere, der kom ind i Riget, ikke maatte fortrædige. Hos mange »fornemme« Nationer brugte man ikke Lærebrev mere, siger det kongelige Brev, og et saadant maa heller ikke affordres her. Den i Følge Forordningen af ¹⁰/₁₂ 1621 foreskrevne Antegnelse hos Oldermænd skal nu helt bortfalde. De Haandværkere, der ønskede at nedsætte sig, skulde blot lade deres Navne indtegne hos Borgmestre og Raad og tilsende Oldermænd en Meddelelse derom.

Som man vil se, er Kongens Stilling overfor Lavene nøje bestemt af hans merkantile Synspunkter¹⁾. Der er ikke noget specielt planløst i hans Lavspolitik, som det er den gængse Opfattelse blandt danske Historikere²⁾.

¹⁾ *Erslev*: Aktstykker. I. p. 212, 219. Det fremgaar heraf, at det er Kongen, der er primus motor i hele denne Lavspolitik.

²⁾ *Fridericia*: Adelsvældens sidste Dage, p. 71.

Det var en absolut Nødvendighed at skyde en Bresche i Lavenes Magt, saafremt alt nyt ikke skulde lukkes ude. Da Chancerne for at faa et fortrinligt fremmed Haandværkerelement til Landet frembød sig, satte Christian den Fjerde al Kraft ind paa at skabe Betingelser for dets Optagelse i det danske Samfund. Gennem Forordninger om Lavene lykkedes det at faa en værdifuld Forøgelse af Haandværkerstanden. Der er næppe Tvivl om, at de fremmede Haandværkere var en økonomisk Gevinst for Landet, selv om Kongens Planer med Hensyn til deres Indsats var fantastiske og forvirrede. Linierne i Kongens Lavspolitik var derfor trukket rigtigt og klogt op. Paa den anden Side regnede han ikke med, at vel vilde de fremmede gerne se Lavenes Magt brudt, for at de selv kunde slippe ind, men var de der først, ønskede de dem opretholdt. Ogsaa Svendene vilde have Lav, idet en ærlig Gesell holdt det for en Skam at arbejde et Sted, hvor der ingen var. I Tiden til omkring Enevælden fulgtes officielt Forordningerne fra $^{10}/_6$ 1613 til $^{20}/_8$ 1622, hvis Bestemmelser indgik i Recessen af $^{27}/_2$ 1643. Det var dog ogsaa kun officielt. Man maa ikke tro, at Lavenes Ordning nøje kom til at svare til Forordningernes Bogstavlyd. Det var saa langt fra Tilfældet, fordi Magistraterne, der skulde konfirmere deres Vilkaar, ikke holdt sig den kongelige Befaling efterrettelig. Vi finder derfor en Række Lavsbestemmelser, der imod Forordningen indeholdt Krav om ægte Fødsel, Lærebrev og Mesterstykke; andre gik endda endnu videre.

Som kommunale Myndigheder maatte Magistraterne være mod Lavenes Afskaffelse. Disse havde givet By-samfundet en fast Struktur, som gjorde det overskueligt og let at administrere. Desuden var Haandværksmestrene ikke uden Indflydelse i Raadene, og de var selvfølgelig interesserede i at opretholde Lavene. Ogsaa det dominerende Element, Købmændene, ønskede dem bevaret,

selv om man var imod deres Prisaftaler. Der var mange Grunde for dem dertil. Først og fremmest sikrede Lavsordningen dem Herredømmet i Raadene, idet Haandværkerne var udelukket med den Begrundelse, at de ikke kunde sidde i disse, hvis Pligt det var at overvaage, at Lavene i deres Prisansættelse traf Ret og Billighed. Dertil kom, at havde man ikke Lav, nedsatte der sig en Række Haandværkssvende, der ikke svarede Skat og Tyng, hvorved Skattetakseringen kom til at hvile haardere paa de skatteydende, hvis Kreds da blev mindre, og fra et Købmandssynspunkt var Lavenes Stagnation heller ikke nogen større Ulykke; man kunde jo altid udefra skaffe sig de fornødne Varer. Naar de danske Haandværkere ikke selv fremstillede saadanne, faldt der som Regel en større Handelsfortjeneste af. Endvidere maatte Købmandsstanden som Helhed være imod Kongens Manufakturpolitik, der var Hovedaarsagen til alle de lavsfjendtlige Foranstaltninger. Da denne havde den største Indflydelse i Raadene, støttede de ganske naturligt Lavene i deres Bestræbelser for at omgaa de kongelige Forordninger. Ogsaa direkte ydedes der dem Bistand gennem talrige Protester mod Forbudene og Monopolerne.

Trods al Kongens Møje blev Resultatet af hele hans Politik over for Lavene derfor ikke saa stor, som han sikkert selv havde ventet. Da han imidlertid allerede i Slutningen af 1620'erne var klar over, at »Manufakturpolitiken« i første Omgang var slaaet fejl, tabte man ogsaa fra Kronens Side Lysten til at forfølge Lavene med Baal og Brand. De fik derfor efterhaanden Lov til at leve deres eget indre Liv under mindre kontrollerede Former end hidtil. Dette hang maaske ogsaa sammen med, at Kongen nu stadig maatte henvende sig til Byerne for at anmode om Forstrækninger til Dækning af Udgifterne ved hans militære Politik, og i Raadene var Haand-

værkernes Indflydelse siden 1625 stadig stigende. Man satte derfor Kikkerten for det blinde Øje, ialtfald over for de store Købstæder; hvor Haandværket betød mindre, haandhævede man langt kraftigere Forordningerne. Dels var der mindre at risikere, dels var det af Betydning for Haandværkets Vækst i saadanne Byer, at der blev lagt saa faa Hindringer i Vejen som mulig for de Mestre, der vilde nedsætte sig.

Paa endnu et Punkt greb Kronen ind over for Haandværket. Man afgrænsede skarpt Haandværkernes Virksomhed til det rent haandværksmæssige. Det var dem ellers i de større Byer forbudt at drive Handel, da denne udelukkende var forbeholdt Købmændene, medens dette ikke lod sig gennemføre i de smaa. Imidlertid er der næppe Tvivl om, at denne Bestemmelse er blevet overtraadt; den ¹⁹/₈ 1636 udgik der saaledes Forbud imod, at Haandværkerne i Odense drev Handel.

Med Lavenes Ophævelse 1613 bortfaldt tillige den rent lavmæssige Beskyttelse, som Kronen tidligere havde ydet Købstadhaandværkerne. Dette gav sig Udslag i, at den Række Forbud, der tidligere var udstedt mod Landsbyhaandværkerne, der flyttede til Byen, helt ophørte; nu stilledes der blot den Betingelse, at de skulde søge Borgerkab.

Kronen greb dog ogsaa efter 1613 regulerende ind. I en Del Provinsbyer bestemmes Antallet af Bagere, Skræddere, Skomagere og Snedkere. Lavenes Ophævelse maa derfor ikke opfattes som en fuldstændig Frigivelse af Haandværket, der stadig var underlagt Statsmagts Kontrol.

Forholdsvis roligt gled Tiden for Lavene i Christian den Fjerdes sidste og Frederik den Tredies første Regeeringsaar. Den økonomiske Misère, Landet befandt sig i, gav dem gode Kaar. Initiativet var slaet ned; til atter

at optage en kraftigere Manufakturpolitik manglede man Kapital. Og som altid havde Lavene en god Tid, naar Manufakturterne havde en slet.

Enevældens Indførelse bragte ingen kendelig Forandring; snarest synes Lavene at være blevet væsentlig styrket i Tiden lige efter det politiske Systemskifte. De Tiløb, der gjordes i de nye Kollegier, til at foretage en omfattende Revision af Lavsartiklerne, var ganske betydningsløse. Dette er ikke vanskeligt at forklare. Der var stadig Dødvande indenfor Erhvervslivet, og Lavene var derfor mindre udsat for Angreb fra Statsmagts Side. Og den enevældige Konge, der skyldte Københavns Borgere Tak for den værdifulde Bistand, disse havde ydet ham, nærrede sikkert ikke noget Ønske om paa dette Punkt straks at lægge sig ud med Borgerskabet. Det maa nemlig erindres, at Lavene stadig havde en værdifuld Støtte i Magistraterne, der var Tilhængere af Lavsinstitutionen.

Ret længe varede Freden dog ikke. Fra omkring Nytaar 1665 oprettedes i København en Række Manufakturer. Flere af dem fik Privilegier, som direkte eller indirekte havde en Brod mod Lavene¹). Samtidig laa Kronen i stadig Krig med disse, fordi de Gang paa Gang nægtede at optage nye Mestre og af al Kraft generede de kongelige Haandværkere, naar de i Perioder, hvor de ikke var beskæftigede for Kronen, søgte Arbejde ude i Byen²).

I 1681 satte da det store Angreb paa Lavene ind. Der nedsattes det Aar en Kommission, som efter kongelig Befaling tog Lavsspørgsmaalet op til Behandling. I en Skrivelse af $^{14}/_{12}$ til Kongen gav den Forslag til en Forordning

¹) Se om disse Manufakturer: Københavns Diplomatarium VI. $^{10}/_{12}$ 1664, $^{18}/_{11}$ 1665, $^{10}/_{4}$ 1668, $^{18}/_{6}$ & $^{23}/_{7}$ 1670, $^{29}/_{3}$ & $^{22}/_{9}$ 1671, $^{2}/_{4}$, $^{10}/_{6}$ & $^{9}/_{11}$ 1672, $^{4}/_{2}$ 1673, $^{10}/_{8}$, $^{21}/_{8}$, $^{8}/_{8}$ & $^{24}/_{12}$ 1674, $^{8}/_{7}$ 1675, $^{10}/_{8}$ 1676, $^{24}/_{4}$ & $^{23}/_{11}$ 1677.

²) Smstds. $^{13}/_{6}$ 1661, $^{12}/_{2}$, $^{12}/_{3}$ & $^{18}/_{3}$ 1668, $^{1}/_{4}$, $^{20}/_{4}$ & $^{13}/_{9}$ 1669, $^{11}/_{6}$ & $^{3}/_{4}$ 1675, $^{25}/_{9}$, $^{28}/_{9}$ & $^{7}/_{10}$ 1680, $^{17}/_{8}$, $^{11}/_{4}$, $^{25}/_{10}$, $^{1}/_{11}$ & $^{5}/_{11}$ 1681.

om Lavene, og i Indledningen til denne hedder det blandt andet: Vi befinder, at under Christiani quarti høylovlige Regimente denne By mærkelig er tiltagen formedelst adskillige gode Ordninger . . . . Særdeles blev den Tid befalelet, at ingen sluttede Lav skulde være . . . ilige Maade at det ingen skulde forholdes Haandværket at lære, enten han var ægtefødt eller ej, . . . saa og var det enhver tilladt at holde saa mange Svende og Dreng, som han vilde, . . . hvilket alt siden ved Tidens Længde, adskillige udvirkede Breve og selvgjorte Skraaer uden nogen Eders Majestæts Tilladelse er kommen i Forvirring og Misbrug¹).

Derpaa udkom Forordningen af ²³/₁₂ 1681. I denne op-hævede Kongen Lavene, men der gaves dog samtidig en Række Fag Lov til at nyde Lavsprivilegier. Enhver, som havde lært noget ærligt Haandværk, maatte lovlig og tilbørlig ernære sig derved, naar han først havde taget sit Borgerskab. For Indtrædelsen i et Lav maatte der intet erlægges ud over et vist beskedent Beløb. Da det undertiden falde fremmede Haandværksfolk, som i noget Lav vil indtræde, hedder det i Forordningen, saa og dem, som i andre kongelige vidtfraliggende Provinser er fødte, besværligt, deres Fødselsbreve at forskaffe, saa skal ingen af den Aarsag forhindres at ernære sig med det Haandværk, han har lært, naar han sit Borgerskab haver vundet. Fremmede Mestre skulde være fri for Mesterstykke, og Svendene maatte have Lov at aflægge et saadant, selv om de ikke havde rejst paa Haandværket. Enhver Mester fik Lov til at tage saa mange Svende, han vilde, men han skulde have mindst en Læredreng, født i Kongens Riger og Lande. Alle Sammenkomster skulde ske med Magistratens Tilladelse, og Prisaftaler blev forbudt. Endelig blev Lavspatronerne eller Bisidderne afskaffede, hvorimod Magistraten, hvergang der holdtes Sammenkomst,

¹) C. Nyrop: Den danske Enevoldsmagt og Lavene. p. 116 ff.

skulde forordne »undertiden een, undertiden en anden« til at overvære denne.

Baggrunden for dette nye Fremstød mod Lavene var den atter opblomstrende Manufakturpolitik, saaledes som den nu optræder i Fdg. $^{31}/_{12}$ 1668 om Forbud paa Varer af Fløjl, Silke og Gyldenstykke, i Fdg. af $^8/_1$ og $^{10}/_4$ 1681 om »Privilegier for dem, som Manufakturer vil indrette«, og »Om Commerciens og Navigationens Fremme«. I Forordningen om Manufakturerne meddeltes, at Kongen vilde lade oprette Uld- og Silkemanufakturer i København og andre Steder. »Eftersom behændige Mestere,« siger Forordningen, »i de beste Manufacturer saavel som Svende, Spindere, Farvere og andre Folk, som til dette Værk fornøden gøres og derom Videnskab kunde have, vil Størstedelen fra fremmede Stæder forskrives, saa skal de, som sig i saa Maade her ind i Rigerne og Landene vil begive, nyde Frihed for Tolden af deres Boeskab, Redskab og alle andre til Verkets Fortsettelse fornødne Instrumenter«. Der lovedes disse Haandværkere 8 Aars Fritagelse for Grundskat og personel Tyngte, Toldbeskyttelse og andre Friheder. Forordningen om Commerciens Fremme siger blandt andet: Paa det Kjøbstæd Næringen kan desbedre fra Landnæringen separeres, skal alle Haandværksmænd, som noget Haandværk have lært og deraf sig agte at ernære, flytte ind i Købstæderne, undtagen de specielle Landsbyhaandværkere.

Disse to Forordninger nødvendiggjorde saa at sige Forordningen om Lavene af $^{23}/_{12}$ 1681. Oprettelsen af nye Manufakturer, Indkaldelse af Haandværkere fra Udlandet og fra Landsbyerne vilde overhovedet ikke have været mulig, hvis man ikke havde slaaet paa Lavene. De giver Forklaringen paa Kronens Lavspolitik, de nye Artikler, saa godt som alle Lavene fik i Firserne, og Bestemmelsen i Christian den Femtes Danske Lov's Tredie Bog 7. Kapitel om, at den, hvis Navn er optegnet hos

Borgmestre og Raad, maa bruge sin Haandtering uden videre Antegnelse, naar han med Hensyn til Lærebrev, Mesterstykke o. s. v. opfylder Politianordningen¹⁾.

Der var med andre Ord en næsten nøjagtig Gentagelse af, hvad der skete ca. 60 Aar før under Christian den Fjerde. For at gøre Ligheden endnu større udkom kort efter den $\frac{0}{5}$ 1682 Forordningen om Haandværks-Svende og Drengene. Den har en udpræget social Karakter og fastslog de faa Rettigheder og mange Pligter, Svendene og Drengene havde. Hensigten med den er ganske evident, naar den fortæller, at vel ønsker Kronen af Hensyn til Statens økonomiske Tarv at begrænse Lavenes Magt, men paa den anden Side ikke, ved at berøve Mestrene deres privilegerede Stilling i Forhold til Fagenes Arbejdere, at skabe Betingelser for sociale Brydninger indenfor Haandværket. Den blev fremskyndet af Politikommissionen, »da den allerhøjest er fornøden til Haandværkernes Rolighed og Skik²⁾).

Med Forordningen af $\frac{23}{12}$ 1681 fastslog Staten den Kendsgerning, at Lavenes Stilling som eneste afgørende økonomisk Faktor indenfor Byproduktionen var brudt. Efter 50 Aar Brydning var den nye økonomiske Driftsform med Manufakturere, Monopoler og personlige Privilegier blevet den anerkendte Sejrherre, medens Lavene maatte bide i Græsset, knust af den Udvikling, af hvilken Kronens synlige Initiativ kun er et tro Spejlbillede. Reguleringen af Driftsformerne indenfor Haandværk og Industri gik nu helt over til Staten, og det ikke alene i Teori, men ogsaa i Praksis. De kameralistiske Læresætninger,

---

¹⁾ C. Nyrop er i sin, paa indgaaende Arkivstudier byggede, Undersøgelse i Den danske Enevoldsmagt og Lavene kommet til et negativt Resultat, fordi han ikke har haft Blik for Lavspolitikens Forbindelse med den øvrige økonomiske Politik.

²⁾ Raadstue Arkiv. Politikommissionens Resolutionsprotokol $\frac{3}{4}$ 1682.

der byggede paa den økonomiske Udvikling og krævede Manufakturernes Blomstring, og mange Haandværkere var afgørende slaaet igennem. Lavene fik som Følge af den levende Mistillid, Enevælden nærrede til dem, i det store og hele Lov til at beholde deres lokale Karakter. Her var et Omraade, hvor den ikke ønskede at centralisere. Jo mere lokalt bestemt de var, desto lettere var det at komme uden om dem. Den bundne Næring blev derfor ikke mere udstrakt, end den var før Enevælden. Den Planløshed og Forvirring med Hensyn til fri og ikke fri Næring, der saa grelt træder frem navnlig i det 19. Aarhundrede i Købstæderne, skyldes saaledes, at man af Uvilje mod Lavene ikke i sin Tid foretog en Centralisation her som paa saa mange andre Omraader.

Merkantilismen var først og fremmest interesseret i Produktionen, og Lavenes Omformning i merkantilistisk Aand viste sig tydeligt i den Række Lavsartikler, der udkom i Aarene efter 1681. I disse indførtes regulerende Foranstaltninger vedrørende Produktionen, deriblandt Forbud mod Indførsel af alle de Varer, man mente kunde fremstilles i selv Landet. Haandværks- og Industripolitik gik fra nu af Haand i Haand, idet alle de Lav, der havde større eller mindre Muligheder for Industrialisering eller større Drift, og her da navnlig de store Byggelav, nu af Staten betragtedes som en mindre Industri, der var Genstand for dennes regulerende Indgriben paa samme Maade som Manufakturernes.

Man maa efter 1681, naar man taler om Lav, i Virkeligheden drage en Skillelinie mellem dem, der var af et mere industrielt Tilsnit, og dem, der var af mere underordnet Betydning, set fra et Produktionsstandpunkt, saa som Bager-, Slagter- og Bryggerlavene. De første, hvoraf flere efterhaanden gik over til at blive betragtet som rene Industrielav, kom til at leve under samme Betingelser som Manufakturernes, medens de sidste dannede en Klasse for

sig. De ikke industrielle Lav beholdt længere de gamle Lavsformer, blandt andet fordi Staten ikke i den Grad interesserede sig for dem som for de andre, og det er karakteristisk, at deres Lavsartikler, navnlig Bestemmelserne om Forholdet til Fagets Arbejdere, ikke er særlig detaillerede.

I Firserne fik mange Fag nye Lavsartikler efter Anmodning af Politikommissionen, da en Del af dem beklagede sig over, at de blev ganske ruinerede, saafremt der ikke blev forundt dem saadanne. De nye Bestemmelser var ikke særlig godt gennemtænkte. For Regeringen maatte det gælde om hurtigst muligt at faa skabt en indfødt Arbejderstand, idet det var en sørgelig Kendsgerning, at langt det største Antal Svende var vandrende tyske Geseller, der efter nogen Tids Forløb forlod Landet. Alligevel indeholdt de fleste Lavsartikler Bestemmelser om, at Mestrene, mest af Billighedshensyn overfor Svendene, ikke maatte holde mere end halvt saa mange Drengesom Svende. Herved umuliggjordes den hurtige Oplomstring af en Haandværkerstand, som var Betingelsen for at kunne skabe det, man ønskede, en national Industri. Ogsaa paa et andet meget vigtigt Punkt indeholdt mange af de ny Lavsartikler Bestemmelser, som var ganske ødelæggende. For at blive Lavsmester maatte en Haandværker først have arbejdet et vist Antal Aar som Svend, derefter et Aar som Mestersvend. Nu nægtede Mestrene at antage saadanne, idet de hævdede, at de ikke behøvede dem, men den, der vilde være Mestersvend, maatte søge Arbejde hos Enkerne. Magistraten var fuldt ud opmærksom paa det uheldige heri, da det begrænsede Tilgangen, idet mange Svende, som havde været 8—20 Aar i Udlandet, blev udelukket. Deres Tal er meget stegt, »hvilket er Hans Kongelige Majestæts allernaadigste Vilje og Intention med Laugenes Forandring«, skrev Ma-

gistraten¹). Politikommissionen anbefalede at lade en Svend, der havde tjent 6 Aar, slippe for Aaret som Mestersvend, men dette blev ikke gennemført.

Tekstilindustrien kunde særlig glæde sig over Regeringens Omsorg. Der oprettedes i 80'erne og 90'erne flere nye Tekstilmanufakturere (Kniplinger, Uld, Klæde). De reformerte fik udvidede Privilegier, særlig hvis de befattede sig med Fremstillingen af Uld og Silkevarer²), og deres Privilegier udstraktes til ogsaa at gælde andre Silkevævere. Den middelalderlig prægede Modstand mod Tilhængere af andet end Statens officielle Religion forsvandt efterhaanden, overvundet af Erkendelse af kvalificeret Arbejdskrafts Betydning for Produktionen. I Traad hermed gaves der i Slutningen af det 17. Aarhundrede en Række Privilegier til jødiske Handlende og Haandværkere, navnlig Tobaksspindere. ²⁴/₁ 1705 fik fremmede Haandværkere Lov til at nedsætte sig uden Lærebrev. Dette staar i Forbindelse med den stadig voksende Interesse for Manufakturerne. Kort forinden var der givet dem nye Privilegier; samme Aar oprettedes der en Halle i København, og 1706 tog man fat paa Oprettelsen af Linned- og Hamp-Manufakturere. Atter kom Lavenes Ophævelse paa Tale, men ogsaa denne Gang nøjedes man med at slaa saa meget til dem, at der blev Plads for de nye fremmede Elementer. Tværtimod oprettede man i Forbindelse med Hallen et nyt Vandtmagerlavet. Man var klar over, at det ikke vilde lykkes at faa fremmede Haandværkere ind i Landet, naar der ikke fandtes Lav, og man opsatte derfor nogle Artikler for at »indlokke« udenlandske Haandværksfolk. De indeholdt Bestemmelser, der straks aabnede en fremmed Mester Adgang, men de bibeholdt, at man for at blive Mester skulde have tjent som

¹) Raadstue Arkiv. Politikommissionens Resolutionsprotokol ³⁰/₄ 1684.

²) Fdg. ¹⁰/₄ 1685.

Mestersvend et Aar¹⁾). Hallen fik Overopsyn med Varer og Mesterstykker. Staten opkastede sig med andre Ord til Herre over Funktioner, Lavene før alene eller i Forbindelse med Magistraten havde taget Vare paa.

Tekstilindustrien var den Erhvervsbranche, der krævede den største Finansiering. Dens Udøvere stod stadig ordnede i Lav, Tøjmaker-, Silke- og Linnedvæverlavet. Disse Lavsmestre var ofte langt fra kapitalstærke nok, til for egen Regning at holde Bedriften i Gang, og allerede omkring det 18. Aarhundredes Begyndelse træffer vi en hel ny Produktionsform med uden for Lavet staaende Kapitalister som Ejere af Raastofferne eller af Produktionsmidlerne eller af begge Dele. I Forordningen af $\frac{9}{7}$ 1705 reguleredes dette Forhold fra Statsmagtens Side. Silkevæverne fik da nye »forbedrede« Lavsartikler, og i disse anførtes, at Kræmmere og andre, der vilde gøre Forlæg, frit maatte lade opsætte saa mange Væve, de vilde, og uden Afgift indføre raa og uforarbejdede Varer. Dog maatte de kun sætte Mestre derpaa, derimod ikke Svende og Dreng. Disse Fag blev Kærnen i de saakaldte seks Fabrikslav.

I hvor høj Grad denne Arbejdsform har været benyttet, savner vi nu Materiale til at bedømme, overdreven kapitalstærkt har det danske Samfund jo aldrig været, og Krigene i Aarhundredets Begyndelse fremmede ikke Landets Velstand. I 1737 oprettedes et Magasin for Uld, Silke og andre Varer, hvor Producenterne kunde faa afsat deres Produkter. Direktionens Instruks fremhævede, at Magasinet var oprettet for at træde i formuende Købmænds eller Entreprenørers Sted, hvilket kunde tyde paa, at Arbejdsformen med private Kapitalister som Forlæggere da ikke har været meget anvendt. Staten havde dog ikke tænkt sig at optræde som Tekstilindustriens eneste

---

¹⁾ Raadstue Arkiv. Kommerce Kollegiet 1704 — 8. Indstilling af $\frac{13}{9}$ 1704.

Financier, og gennem Handelslavene havde man et Mid- del til at tvinge Købmændene til at gøre Forlag. Den $7/_{12}$ 1739 udkom en Anordning, der befalede, at man for at blive optaget i Silke-, Ulden- og Lærredskræmmer- lavene skulde have opholdt sig to Aar paa et Kontor i Holland eller England og der faaet Videnskab om Manu- fakturerens rette Drift og Beskaffenhed, samt underholde to Vævestole med Forlag eller købe Varer for et vist Be- løb hos Væverne. Staten søgte hermed at autorisere den societære Arbejdsform. Samtidig fastslog man Vævernes Eneret til at forarbejde vævede Varer ved Forordningen af $12/_{2}$ 1740.

Medens Lavene tidligere havde haft et strengt haand- værksmæssigt Præg, skete der med den voksende Indu- strialisering, navnlig indenfor Tekstilindustrien, en Ud- videlse af Rammerne, som bidrog til yderligere at svække Lavene. Husindustrien trængte sig ind i Produktionen. Lavsmesterens Værksted blev udvidet til ikke blot at om- fatte faglærte Haandværkere, men tillige Spindere af begge Køn, der enten arbejdede paa Mesterens Værk- sted eller hjemme hos sig selv¹⁾. Byarbejde og Land- arbejde, Haandværk og Husindustri løb nu sammen og nedbrød yderligere Lavenes privilegerede Stilling i Omsætningen, der allerede havde faaet et afgørende Stød ved de Privilegier, som var blevet tilstaaet mange Manufakturer. Da Lavsmesteren oftest finansie- redes af en kapitalstærkere Forlægger, betød denne Ud- vikling, at Kapitalen blev interesseret ikke alene i Han- delsomsætningen af fremmede Produkter, men ogsaa i den hjemlige Industri og Husfliden. Hvor vidt udviklet Systemet var, ses af en Indberetning i 1750, hvori der ved en Opgørelse over det Antal Arbejdere, Fabrikerne beskæftigede, siges at være: »400—500 Spindere, som har anmeldt og bekommen Hør og Blaar til at spinde og

¹⁾ Se Fdg. af $23/_{1}$ og $30/_{1}$ 1741 om Silkevævere og Tøjmagere.

væve, af- og tiltagende, men langt fra ikke spundet idelig eller flittig, hvilket har været deres egen Skyld og beroet paa deres egen fri Vilje¹⁾. Paa Tekstilfabrikerne arbejdede desuden »Frifolk« sammen med Lavssvende²⁾. Men ogsaa indenfor andre Brancher trængte de ikke faglærte sig ind, saaledes at man fik en ikke faglært Arbejdstab indenfor Rammerne. Lavene i gammeldags Forstand var nu faktisk helt opløst. Naar Lavsformerne stadig opretholdtes indenfor Fabrikslavene, skønt Modstanden mod dem voksede stærkt i det 18. Aarhundrede, skyldtes det sikkert den udenlandske Arbejdskraft, man maatte regne med som et nødvendigt Supplement til den danske for overhovedet at faa en Masseproduktion i Gang. I Udlandet var Lavsvæsenet med alle dets Traditioner stærkere end her, og saavel de fremmede Mestre som Svende, der indforskredes, krævede Arbejdsvilkaar under Lavsformer. Hertil kom vel, at Statsmagten mente at faa en bedre Kvalitet fremstillet, naar Lavene med deres Fagprøver opretholdtes. Der fordredes derfor paa Manufakturterne som Regel Lavsmestre til at staa som en Garanti for Arbejdet, senere nøjedes man med faglærte Svende. Den ¹⁴/₁ 1786 beordredes saaledes Entreprenører, der vilde anlægge Tobaksfabriker, til at lade Lavsmestre forarbejde Tobakkerne eller vælge Svende til at forestaa Arbejdet. Man holdt altsaa stadig paa Lavene, naar det gjaldt om at oparbejde en Industri. Paa den anden Side ophævedes et Par Lav, nemlig Strømpevæverlavet og Linnedvæverlavet, sidstnævnte under den Form, at det blev det forbudt at optage nye Lavsmestre³⁾. For Strømpevævernes Vedkommende anførtes som Grund Stridigheder mellem Fabrikanten og Lavsmestrene, der trak det korteste Straa

¹⁾ Rigsarkivet. Danske Kancelli. Diverse Sager vedrørende Fabriksvæsen og Fabrikanten 1736—1764. ²²/₄ 1750.

²⁾ Se Fdg. ¹³/₁ 1775.

³⁾ Se Fdg. ²⁰/₅ 1777 og ²²/₅ 1785.

overfor Fabrikanterne. Det viser tydeligt den mod Lavene rettede uvenlige Tendens. Naar Industrien var stærk nok til helt at undvære dem, var deres Dage talte. De var nu kun højst en taalt Institution, hvad da ogsaa Forordningen af ³⁰/₄, 1761 tydeligt viste, idet denne, omend ikke forbød Oprettelsen af nye Lav, saa dog nærmest umuliggjorde saadanne. Der gaves desuden glat væk Tilladelse til at ophæve Lavsordningerne indenfor et Par Fag. Fabrikslavene stod i Aarhundredets sidste Halvdel under Opsyn af en Fabriksdirektion, der havde overtaget en Del af Lavenes vigtigste Opgaver, saaledes Spørgsmaalet om Arbejdstid, Arbejdsløn og Afgørelsen af Stridigheder mellem Fagenes Mestre og Svende.

De ikke industrielle Lav kunde, omend paa en anden Maade, ogsaa glæde sig ved Statsmagtens Bevaagenhed. Efter merkantilistisk Opfattelse gjaldt det om at skabe saa billige Livsvilkaar som muligt, at holde Priseniveauet paa Levnedsmidler saa langt nede, det lod sig gøre. Et af Midlerne hertil var en Regulering gennem Takster. Herom laa Lavene i næsten stadig Strid med Autoriteterne. Forordningen af 1761 ligesom opsummerede al den Uvilje, der næredes mod Lavene, naar den paatalte dissers Trang til at indskrænke Adgangen til »et saare lidet« Antal Personer, der imellem sig kunde lave Prisaftaler og ved dyre Indtrædelsespenge end mere holde andre ude. Der var i og for sig intet nyt i, hvad denne Forordning indeholdt, og det er urigtigt at opfatte den som epokegørende, idet de Bevillinger, den gav, endog til uden Mesterstykke at blive optaget i Lavene, allerede var blevet givet i Slutningen af det 17. Aarhundrede.

Umiddelbart efter 1681 udvidedes Retten til en mere fri Næring uden om Lavene. Det tillodes fattige Mænd og Kvinder at lave Skrædderarbejde, maaske dog kun Kvinde- og Børnetøj, naar de blot ikke holdt Svende eller

Dreng¹⁾). Retten til at ernære sig uden om Lavene udstræktes 25. April 1685 til Arbejderne ved Holmen og Marinen og »andre fattige Mænd og Kvinder«, der fik Lov til at arbejde uden Hjælp for sig selv eller deres Kammerater²⁾). Samtidig indskrænkedes Lavenes Ret til at jage efter Bønhaser³⁾), idet saadan Jagt ikke maatte finde Sted uden først at være tilkendegivet Politimesteren. Tøjhusets Arbejdere fik 1690⁴⁾) Tilladelse til at arbejde i deres Hviletimer, og de militæres Rettigheder fastslaaes og udvides yderligere ved Fdg. af 10. Marts 1725 og en Række følgende Forordninger.

Allerede i Christian den Fjertes Tid var der, omend i ringe Udstrækning, givet Bevillinger paa Bekostning af Lavene. Det saakaldte Frimesterskab har saaledes sine Rødder langt tilbage i Lavstiden. Efter 1681 tiltog Frimesterskabet, og efter 1713 blev det yderligere udviklet, sikkert ikke uden Forbindelse med den Fattigdom og Nød, der herskede efter Pesten, som havde hærget København. Det var mange, der vilde i Lavene, umuligt at betale de store Indtrædelsespenge, og ved Forordning af 23. Oktober 1713 blev der foruden Ordre om Begrænsning af de ovennævnte Udgifter, givet Tilladelse til at ansætte en eller to Frimestre ved Lavene i København, paa samme Vis som det i længere Tid havde været Tilfældet i Hertugdømmerne. Officielt blev denne Ret til Frimesterskab ophævet ved Rescript af 1. April 1729, i Forbindelse med Trangen til Haandværkere efter den store Ildebrand 1728, samtidig med at Adgangen til Lavene gjordes betydelig lettere, idet det skulde være tilstrækkeligt for at blive Lavsmester at dokumentere, at man var sit Fag voksent. Ydermere fik ved Rescript af 28.

1) Fdg. 28/10 1684.

2) Se ogsaa Fdg. 2/3 1685.

3) 0/3 1689.

4) Fdg. 8/4 1690.

Juni 1729 alle Slags Mestre Lov at nedsætte sig i København »uden at have med Lavsmestrene at bestille« og vinde Borgerskab uden videre Bekostning, naar Byen var opbyggt.

Den fordrede Dokumentation skulde overvaages af Magistraten, og da denne var Lavene ikke saa lidt mere bevaagen end Kancelliet, betød det i Praksis ikke saa meget, og der blev stadig uddelt Frimesterbevillinger. De Reformerte havde i Følge deres Privilegier af 15. Maj 1747 Ret til øjeblikkelig Optagelse i Lavene, eller hvis de ikke ønskede det, til med egne Hænder at arbejde som Frimestre. Ved Fdg. af 3. Marts 1756, 23. April 1761 og 1. September 1762 reguleredes Omkostningerne ved Indtrædelsen. Ved Fdg. 1761 udvidedes Frimesterskabet derhen, at Frimestre kunde faa Bevilling til, hvis Arbejdets Beskaffenhed krævede det, at holde en Dreng eller Haandlanger. Denne Forordning blev i det store og hele fulgt, indtil Haandværkerforordningen af 1800 atter udvidede Frimesterordningen paa Lavenes Bekostning.

Gennem det 18. Aarhundrede var Lavsinstitutionen stadig paa Retur, og jo mere den sank i Anseelse, desto mere pukkede den paa sine Privilegier og opretholdt gamle stivnede Former, der hørte Fortiden til. Ved at begrænse Tilgangen, at gøre Kredsen lille, søgte Mestrene at stampe imod den økonomiske Udvikling, og bidrog derved under den tiltagende Produktion selv til at gøre Lavene mere betydningsløse.

Indtil det 18. Aarhundrede var de hovedsagelig begrænset til København, Helsingør, Aalborg, Aarhus og Odense, selv om enkelte af de andre Provinsbyer begyndte at komme med. I mange Købstæder var det ikke muligt at oprette saadanne, idet der kun var tre til fire Smaamestre. Den 25. Juni 1718 fik Københavns Magistrat Befaling til at modtage de Mestre, der vilde i Lav, saafremt de havde gjort Mesterstykke i Odense eller andet Sted, »hvor Lav er«.

For ikke at sætte Haandværkere udenfor de Privilegier, Lavene nød, bestemtes det ydermere ved Rescript af 6. November 1747, at Provinshaandværksmestre maatte, naar de forlangte det, indtræde i de københavnske Lav, saafremt de ved Attest fra Stedets Øvrighed beviste, at de havde vundet Borgerskab og fremvist forsvarligt Mesterstykke. Der opstod derved de med København associerede Lav. Dette havde i Virkeligheden en ikke ringe Betydning, idet Svende fra Provinsen nu skulde regnes for Lavssvende og kunde rejse, baade i Riget og udenlands, og tage Arbejde uden at blive forment Adgang. Lavene udvidedes nu fra at være et særlig københavnsk Fænomen til at omfatte hele Landet, noget de københavnske Haandværkere saa paa med alt andet end Glæde. Kun for Mestre og Svende, der kom fra Byer, hvor der intet Lav var, var Tilgangen lukket. En Svend, der kom fra et saadant Sted, maatte først staa en vis Tid i Forbundt, før han kunde faa Adgang til at nyde lige Rettigheder og Løn med de »rigtige« Lavssvende.

Paa samme Maade som Mestrene, havde Svendene deres Organisation, Broderskabet kaldet. Dette, der havde Lavskarakter, var i lige saa høj Grad en Tvangsorganisation som Nutidens Fagforeninger. Paa den anden Side tilhørte Datidens Mestre og Svende samme Klasse. Fler-tallet af Svendene havde oprindelig Haab om selv at blive Mestre, hvorved Klassekampsmomentet gjorde sig mindre stærkt gældende.

Svendeorganisationerne var af fuldkommen international Karakter med et vist Ceremoniel, der hørte »Zunften« til. For overhovedet at faa Lov til at gælde for »ærlig« Svend, var det nødvendigt, at en Lærling lod sig gøre til Svend »paa gammeldags Maner« med Behøvlen eller hvad der nu hørte Faget til. Det hjalp ikke, at Forordningen

af 23. December 1681 og et Utal af tidligere og senere Forordninger og Rescripter søgte at komme Zunften til Livs, den stak stadig Foden frem alle Vegne trods Forbudene. Naar en Dreng blev Svend, maatte han traktere de gamle Svende og betale dyrt for »Grussen«, i det 18. Aarhundredes sidste Halvdel ofte over en Snes Daler. Først naar han havde opfyldt disse lavsmæssige Forpligtelser, blev han optaget i Svendelavet¹).

Svendeselskaberne blev, efterhaanden som Antallet af Svende voksede, og den enkeltes Chance for at blive Lavsmester mindskedes, i mere udpræget Grad økonomiske og sociale Kamporganisationer, hvis Formaal var at sikre Svendene den størst mulige Andel af Produktionsudbyttet og friere Arbejdskaar. Det blev derfor særlig i det 18. Aarhundrede, at Svendeorganisationernes Karakter traadte tydeligt frem. Der er ingen Tvivl om, at netop dette Moment spillede en stor Rolle for Staten i dens Overvejelser pro et contra Lavenes Bevarelse. I 1703, 1709 og 1713 tænkte man alvorligt paa at ophæve dem, men ligesom i 1681 og tidligere blev man enig om at opretholde dem af Hensyn til Svendene, hvilket Hensyn blev endnu mere vægtigt, da der efter den store Ildebrand i København kom en Mængde Bygningshaandværkere til Staden. Navnlig Stenhuggerne var et uroligt Folkefærd, der havde udvist »de største Insolentier« og givet de øvrige Haandværkere et ondt Eksempel. Det blev derfor befalet Stenhuggerne at indtræde i Murernes Lav, hvis Artikler fastsatte strenge Straffe for Svendenes Forseelser. Det hjalp dog ikke, idet der i de følgende Aar var en Række Uroligheder, hvor Stenhuggerne var de førende, og baade Mestre og Øvrighed trak oftest det korteste Straa, idet man ikke turde eksekvere de strenge Straffe. 1747 var der igen store Uroligheder, denne Gang

¹) Se *Algreen-Ussing*: Bidrag til Laugsudgifternes Historie. Dansk Ugeskrift 2. R. 61. 1843.

blandt Skomagervendene, der nedlagde Arbejdet paa Grund af et Lønspørgsmaal. Svendene gik ogsaa her af med Sejren. 1749 klagede Magistraten over, at Svendene indenfor et helt Lav nedlagde Arbejdet uden Aarsag, og at der hist og her fandt hele Opstande Sted. Resultatet blev et Rescript af 21. November 1749, der udstrakte Reglerne om Straf for Svendenes »Postyr og Sammenrottelse«, saaledes som de fandtes i Stenhugger-, Tømrer- og Snedkerlavet, til at gælde alle andre Fag. Disse Bestemmelser satte dog heller ikke en Bom for Stridighederne, idet Urolighederne fortsattes Aarhundredet igennem for at kulminere i den store københavnske Tømrerstrejke i 1794, der udbredte sig til flere andre Fag. Denne gav faktisk Stødet til, at Regeringen nu helt opgav at tro paa Lavene som regulerende Faktor i Arbejdsforholdene, og var Aarsag til det kraftige Angreb paa disse, der skete ved Haandværkerforordningen af 1800.

De mere urolige Forhold indenfor Haandværkssvendenes Rækker stod selvfølgelig i Forbindelse med det voksende Antal Svende, der beskæftigedes i Haandværk og Industri. Trods alle Bestemmelser i Lavsartikler om Arbejdstid, Arbejdsløn og mere, var Svendene i Stand til Gang efter Gang at sætte deres Vilje igennem. Det er karakteristisk, at Stridighederne saa godt som aldrig angik Arbejdstiden, der om Sommeren var 12 Timer, som Regel fra 5 Morgen til 11 Formiddag og derpaa fra Kl. 1 Middag til 7 Aften, og om Vinteren saa længe det var lyst. Om Arbejdslønnen har der derimod til Tider staaet bitre Kampe, navnlig i travle Byggeperioder, hvor det var et stort økonomisk Afbræk, hvis Arbejdet standsedes. Under saadanne Forhold kunde det ske, at Mestrene, som Holberg skriver i en af sine Epistler, maatte give Haandværkssvendene *carte blanche* »og lade dem foreskrive sig, hvilke Conditioner dem lyster«. Som Helhed kan det dog ikke siges, at Arbejderne forbedrede deres sociale

Stilling, efter at Prisstigningen i Danmark satte kraftigt ind omkring 1560. Derimod lykkedes det de faglærte Haandværkere at følge med denne. Det er klart, at i den første Del af den her omhandlede Periode, hvor man anglede efter fremmed faglært Arbejdskraft, maatte man byde den nogenlunde anstændige Kaar. For Perioden 1650—1750 foreligger Forholdet fuldt ud undersøgt¹⁾, de faglærte Arbejderes og Tyendets Løn fulgte nogenlunde Prisbevægelsen, medens de ikke faglærte synes at være kommet noget bagefter. I Tiden til omkring 1800 fulgte de førstnævntes Løn sikkert ogsaa med de stigende Priser. I 1760 angives den bedste Tømrersvend at tjene en Dagløn paa 2 Mrk. om Sommeren og 24 Skilling om Vinteren²⁾, medens den i Aarene omkring 1800 var omkring 2½—3 Mrk. om Sommeren og 2—2½ Mrk. om Vinteren. Stigningen i Varepriserne udgjorde i Aarene 1750—1799 28 pCt.³⁾, saa alle Forhold taget i Betragtning er Haandværkernes Løn fulgt med Prisstigningerne.

Disse Resultater er imidlertid ikke helt dækkende, fordi de ikke tillige indeholder Undersøgelser over Industriarbejdernes Lønforhold. Tager man dem med, er der aldeles ingen Tvivl om, at Arbejdslønnen taget som Helhed under den merkantilistiske Periode er steget ganske betydeligt. Allerede under Christian den Fjerde hørte man Klager over de høje Lønninger indenfor Manufakturernes. Kongen befalede 1625 Silkekompagniets Styrelse, at den efterhaanden skulde korte Daglønnen for Arbejderne, »efterdi vi erfarer, at I høj og fast ubillig Dagløn til Arbejderne udgiver«⁴⁾. Det var klart, at hele det merkantile

¹⁾ Axel Nielsen: Dänische Preise 1650—1750 i Jahrbücher für Nationalökonomi und Statistik. 1906.

²⁾ Rigsark. Div. Sager vedr. Fabriksvæsenet. General Magasinet. 1738—80. Nr. 632. Skrivelse fra Fabriksdirektionen til Kommerce Kollegiet.

³⁾ Danmarks Statistik. III. 278.

⁴⁾ Oluf Nielsen: Københavns Historie. IV. 317.

System med dets Tilskudspolitik til Fabrikanterne maatte komme Arbejderne, Mestre som Svende, tilgode. Efterhaanden som Manufakturterne voksede i Størrelse og Antal, betød det, at en betydelig Del af Haandværkerne — ialfald inden for de egentlige Fabrikslav — havde et usædvanlig højt Lønniveau, hvilket vel i ikke uvæsentlig Grad bidrog til at drage udenlandske Svende her til Landet. I den tidligere omtalte Skrivelse af 1760 fra Fabriksdirektionen til Kommercekollegiet siges der, at det var umuligt at fremtvinge billigere Varer med de store Arbejdspenge. En Svend burde ikke tjene mere end 2 Mrk., en Skrubler, Kradser og deslige fra 1 Mrk. til 1 Mrk. 8 Skilling og en Spinder fra 10 Skilling til 1 Mrk. Paa een Fabrik betaltes imidlertid en Overskærer med 5 Mrk. daglig, paa en anden med 2 Mrk. 4 Skilling. Det gav Anledning til, at alle Overskærere truede med at forlade Landet, hvis de ikke fik 5 Mrk. daglig; til sidst faldt de dog til Føje. Magasindirektionen ønskede Lønnen trykket nedad, idet den mente, det lod sig gøre, uden at man af den Grund kom til at mangle tilstrækkelig Arbejdskraft.

Hvor stærkt et Tag, Zunften hele det 18. Aarhundrede havde i Lavssvendene, viser Forordninger fra 90'erne¹⁾. Det fastsloges her, at enhver Svend skulde anses for god og duelig, naar han forstod sit Haandværk, hvad enten han havde arbejdet paa fremmede Steder eller ikke, og det blev forbudt saavel Mestre som Svende at rette sig efter udenlandske Lavsvedtægter. Kampen mod selve Zunften var haabløs, dens Berettigelse maaske ogsaa til Tider tvivlsom, idet den ofte greb langt ud over det rimelige, for Eksempel blandede sig i de rent ceremonielle og for saa vidt Samfundsinteresser ganske uvedkommende Forhold. Det blev derfor sikkert ofte følt som et uberettiget Overgreb fra baade Mestres og Svendes Side.

¹⁾ 11/8 1794 og 18/9 1795 og 14/10 1797.

Langt værre Overgreb begik dog Statsmagten mod mange af de fremmede Industriarbejdere. Lokket af gyldne Løfter, ofte af Svindlere og Eventyrere, men desværre ogsaa af mere eller mindre officielle Repræsentanter for den danske Stat i Udlandet, kom de til Landet og led bitre Skuffelser. Det blev da i mange Tilfælde nægtet dem at drage hjem, og ved Lovbestemmelser søgte man at binde dem for en vis Tid, oftest tre Aar. Dette Forhold reguleredes dog ved Fdg. 8. August 1794, men i talrige Bestemmelser vedrørende Lavforhold sattes Reglen om Opsigelsesfrist, der i høj Grad var i Mestrenes Favør. Endelig greb Regeringen ind overfor Svendene med Hensyn til deres Bidrag til Svendeladen, der var under Oldermændens og Oldgesellernes Bestyrelse. I Slutningen af det 18. Aarhundrede var der tit Ebbe i Kasserne, og det blev da befalet Svendene at yde et større Bidrag, som Lavsmesteren eller Fabrikanten skulde tilbageholde i den ugentlige Løn. Denne Interesse for Svendeladen skyldtes naturligvis det Faktum, at arbejdsløse eller syge Svende, naar de ikke kunde faa Understøttelse af denne, var henvist til Fattigvæsenets Omsorg og altsaa faldt det offentlige til Byrde.

Irritationen over Lavsvældet steg stadig, hvortil maaske ikke mindst bidrog, at Mestre indenfor Fabrikfagene søgte Staten om Dækning for de store Udgifter, der var forbundne med Indtrædelse i de danske Lav. Omkring 1790 sattes da det Angreb ind, som resulterede i Haandværkerforordningen af 1800. Der var paa det Tidspunkt store og alvorlige Brydninger mellem Mestre og Svende, til Tider af ret alvorlig Karakter. Den 6. Februar 1790 traadte den første Lavskommission i Funktion. Den beskæftigede sig nærmest med Afskaffelsen af Udgifter ved Mesterstykkerne, Fastsættelsen af Arbejdslønnen og Opsigelsesfrist samt Spørgsmaalet om Tidepenge. Mesterstykkerne foreslog den bibeholdt, men Udgifterne stærkt

reducerede, en for saavel Mestre som Svende rimelig Opsigelsesfrist fastsat og Spørgsmaalet om Arbejdsløn overladt til Mestrenes og Svendenes frie Akkordering, hvilket sidste var i Overensstemmelse med Mestrenes Ønsker¹⁾). Det begrundes blandt andet med, at en saadan fast Takst kunde foraarsage Mangel paa Arbejdere.

Endelig beskæftigede Kommissionen sig indgaaende med Spørgsmaalet om Tidepengene, som den ønskede bibeholdt. Disse var af forskellig Størrelse i de enkelte Lav. Foruden Tidepengene til Svendeladen gav Svendene i nogle Lav et ekstra Tilskud ugentlig til en saakaldt Sygebøsse. Af disse Midler fik syge Svende et ugentligt Bidrag paa 7 Mark, altsaa nogenlunde svarende til 50 pCt. af Arbejdslønnen. Tilrejsende arbejdsløse Svende fik ligeledes Understøttelse af Svendeladen, undertiden ogsaa af Mesterladen, men Reglerne var vidt forskellige. I de allerfleste Fag maatte tilrejsende Svende, der fik Arbejde, give Bidrag til Laden, og det samme var Tilfældet med de lige udlærte Svende. I et enkelt Lav, Bundtmagernes, var der overhovedet ingen Lade, men man ordnede sig som man bedst kunde.

Kommissionen naaede lige at afgive sin Betænkning, da store Uroligheder udbrød blandt Svendene i København, hvor der paa dette Tidspunkt paa Grund af store Byggeforetagender var forsamlet meget over tusinde udenlandske Svende; cirka 25 pCt. af det samlede Antal. Den 11. August 1794 var Situationen faretruende, og Regeringen blev saa forskrækket, at den for at berolige Sindene nedsatte en Kommission samme Dag²⁾). Det første,

¹⁾ Akterne findes i Danske Kancelli. Laugskommissionen af 1790 ⁶/₂. Det er karakteristisk, at Kommissionen ikke behandler f. Eks. Slagter-, Bager- og Bryggerlavene, med den Begrundelse, at de ikke hører til de egentlige Haandværkslav.

²⁾ Akterne findes i Rigsark. Danske Kancelli. Laugskommission af 1794 ¹¹/₈, Forhandlingsprotokol og Dokumenter til Forhandlingsprotokol.

der skete, var, at der udstedtes en Plakat om, at ingen Svend var forpligtet til at rejse, førend han kunde antages som Mester, en Bestemmelse, der indførtes — 1681, men aldrig havde kunnet gennemføres. Dernæst indkaldte Kommissionen baade Svende og Mestre, og ved at love Mildhed og lettere Adgang til at blive Mester og Fri-mester lykkedes det hurtigt at skabe Ro, hvorefter Kom-missionen tog fat paa en indgaaende Undersøgelse af samtlige Lavforhold.

Svendene krævede lige Ret for begge Parter, let Adgang til at komme i Lavene, kort Opsigelsesfrist, fikseret Løn og mindre Mesteravance ($\frac{1}{3}$ af Daglønnen). Som Forholdene nu var med Udgifter til Mesterstykke paa op til 150 Rdl., sagde de, kunde »mangen brav Mand ikke komme videre end til at være Mesterens Træl til Graven«. Det er bemærkelsesværdigt, at Svendene krævede deres Lønninger fastsat ved Lov, et Krav, der er baaret frem af en instinktiv Frygt for den Kapitalisme, der mere og mere kom til at beherske Erhvervene, og som gjorde Me-steren til Kapitalist og den fattige Arbejders Muligheder for at blive selvstændig minimale. Uroen begyndte da ogsaa i de Fag, der havde Mestre med mange Svende, og derfra bredte den sig siden. Fabrikslavene, hvor Udsigterne til at blive selvstændig ogsaa var smaa, skyndte sig med at hen-vende sig til Kommissionen for at gøre opmærksom paa, at de ogsaa eksisterede, og at de lige saa vel som de andre Lavssvende havde meget at anke over. Navnlig Fabrik-kommissær Reiersen var man utilfreds med, fordi han havde afkortet Lønningerne, efter Svendenes Mening ganske uberettiget. Og for den Svend, der kun havde Ud-sigt til at blive Lønarbejder, var Lønspørgsmaalet Alfa og Omega. Svendebevægelsen var international, overalt var der en Uro, som nu og da brød ud i lys Lue. I Eng-land søgte Arbejderne ligesom her at faa lovfæstet faste

Lønninger og bekæmpede den moderne Teknik¹⁾, i Frankrig var Sansculotternes Kærne fattige Haandværkere. 1790'erne var en ond Tid for Europa med Krig og Ufred og magre Aar, med stigende Udbud af ledig Arbejdskraft og med skærpede sociale Modsætninger. Lavsgesellen søgte at værge sig ved at søge Støtte opad — hos Lovgivningsmagten — og slaa fra sig nedad ved saa vidt mulig at holde de gifte Svende ude. Disse var stadig blevet flere i Antal med de aftagende Muligheder for at blive Mester. Haardt var de blevet behandlet af de ugifte Svende, der saa med Foragt paa dem, og siden 1750 maatte Magistraten Gang paa Gang tage dem under sin Beskyttelse. Naar Modstanden mod dem var saa stor, stod det i høj Grad i Forbindelse med Lønspørgsmaalet. I en Skrivelse til Kommissionen fremførte Tømmermestrene, at de gifte Svende »som Regel har andre Næringsveje«. Nu var Lønnen trods alle Bestemmelser i Lavsartiklerne i det 18. Aarhundredes Slutning varierende, hvilket ogsaa indrømmedes i mange af Mestrenes Skrivelser til Kommissionen. Der var altsaa Mulighed for Løntrykkeri, og den gifte Svend med anden »Næringsvej« har været nærmest til at agere Løntrykker, fordi han havde lidt at falde tilbage paa. Den gifte Svend, der intet havde, undtagen Kone og Børn, var ogsaa tilbøjelig til at lade sig trykke ned i Løn for at skaffe det daglige Brød. Ilde anset var han derfor af den ugifte Kammerat, der nærmest betragtede ham under Begrebet »illoyal Konkurrent«, og derfor søgte at holde ham ude, hvor han kunde, først og fremmest fra de Fordele Svendeladen bød paa.

Først i Marts 1800 kom den Haandværkerforordning, som blev Resultatet af den store Lavskommissions Arbejde. Mellem Tiden for dens Nedsættelse i 1794 og til Haand-

¹⁾ *Webb: History of Trade Unionism. p. 45.*

værkerforordningens Udstedelse var der løbet meget Vand i Stranden. I 1797 var den nye Toldlov, som brat tog Grunden bort under mange Manufakturer, udkommet, og som saa ofte før kom den daarlige Tid for disse til at betyde en god for Lavene; det blev nu ikke i første Række de store privilegerede Manufakturer, men derimod Lavsmestre, man maatte se hen til som betydende Faktorer i Produktionen. Man stemte derfor Tonerne fra Kommissionens store Tid et Par Grader ned. Denne havde alvorligt overvejet det hensigtsmæssige i helt at ophæve Lavene, forøvrigt kraftigt provokeret af Snedkerlavet, der i 1795 nægtede en Mester Optagelse. Kommissionen stemplede den $\frac{7}{8}$ samme Aar dette som en Forbrydelse, der gik ud paa med overlagt Raad at trodse og modsætte sig Kongens Bud, en Handling, der ikke burde taales i en velordnet Stat, og som fortjente den alvorligste og mest eksemplariske Afstraffelse. Man henstillede derfor til Hans Majestæts Overvejelse, om man ikke burde ophæve denne Korporation.

Derom blev der imidlertid ikke Tale. Haandværkerforordningen blev ikke det, som Flertallet af Kommissionens Medlemmer havde tænkt sig. Lavene havde i Virkeligheden vundet kraftig Terræn over for den lavsfjendtlige Kommission, hvilket gav sig Udslag i Forordningen. I denne fastsloges det fri Kontraktforhold, saavel hvad Løn som Opsigelsesfrist angik; var der ingen Kontrakt oprettet, skulde der gives 14 Dages Varsel af begge Parter. Svendene fik Tilladelse til at søge Tjeneste hos hvem de ønskede, og der blev paalagt Mestrene betydelig større Pligter end hidtil overfor Svende og Drengene. Opfyldte de dem ikke eller saboterede Svendene, ifaldt de Bødestraf, medens disse, hvis de sammenrottede sig mod en Mester, straffedes med Fængsel paa Vand og Brød eller Hensættelse i Rasphuset. Gik de saa vidt, at de forsøgte at forlede andre Lavs Svende, skulde

de straffes med Fæstningsarbejde i Jern i 6 Aar. Disse meget haarde Bestemmelser i Mestrenes Favør demonstrerede kraftigt, at det ikke var Regeringens Hensigt at svække Mestrenes Autoritet over for Svendene; det var ingenlunde af Hensyn til deres, men til Statens Vel, at man gav lidt los paa Lavstvungen. Staten ønskede at faa mange og duelige Haandværkere, derfor vilde den have Lavene bevaret, men Adgangen lettet. Som Følge heraf bestemtes, at enhver, der havde lært et Haandværk, skulde have Ret til at blive Svend eller Mester, naar han blot ved at gøre forsvarligt Svende- eller Mesterstykke godtgjorde, at han forstod det Haandværk, han vilde ernære sig ved. Af samme Grund blev det kendte gamle Lirekassenummer om Zunften, Geburtsbrevene og Omkostningerne ved Indtrædelse atter sat i Gang, hvilket saa sandt ikke skulde forskrække eller imponere noget Lav, dertil var den aarhundredgamle Melodi for kendt. Det eneste i Forordningen af $21/3$ 1800, der kunde give Lavene noget Stof til Eftertanke, var Bestemmelserne angaaende Haandværkssvendenes Adgang til at blive Frimestre. Naar en Svend havde arbejdet fire Aar som saadan, fik han Ret til at nedsætte sig i sit Haandværk mod at løse Borgerskab, for hvilket han skulde betale det halve af, hvad en Lavsmester maatte betale. Fremmede Svende, som efter Forordningens Udstedelse kom til København, skulde bevise at have arbejdet 6 Aar i Kongens Riger og Lande, før de kunde faa Frimesterborgerskab. Det tillodes en Frimester, der havde været etableret i 2 Aar, at antage een Dreng, »dog at denne ikke bliver gjort til Svend af Frimesteren, før end han selv har faaet Borgerskab som Laugsmester. I Mangel deraf, maa Drengen gøres til Svend af en anden Laugsmester«.

Ordlyden af denne Bestemmelse viser, at Udkastet til Forordningen har bygget paa Forudsætninger, man er

gaaet ganske bort fra i den endelige Redaktion. Kommissionens Udkast, der blev afgivet i 1798, havde ogsaa den Bestemmelse, at den, der i fire Aar havde arbejdet som Frimester uden Mesterstykke, skulde kunne blive Medlem af Lavet. Var dette blevet til Lov, vilde Lavene faktisk være blevet helt undermineret, og det var da ogsaa herimod, at disse satte alle Sejl til og det med Held. De sejrede over Kommissionen, hvis Indstilling ikke blev taget til Følge. Samtidig blev de garderet mod en altfor kraftig Konkurrence fra Frimestrenes Side, idet disse kun maatte udføre visse Arbejder, medens de større var forbeholdt Lavsmestrene. Og sidst, men ikke mindst, blev det bestemt, at de første 8 Aar efter Forordningens Udstedelse maatte af de i ethvert Lav arbejdende Svende kun $\frac{1}{8}$ af et saa stort Antal, som fandtes i København før den store Ildebrand (i 1795) aarlig nedsætte sig som Frimestre, og de, der havde arbejdet længst en Tid som Svend og da særlig gifte med Børn, skulde have Fortrinnet.

Denne sidste Bestemmelse om, at de gifte Svende skulde have Forret til at blive Frimestre, hænger sammen med Statens Ønske om saa vidt gørligt at blive aflastet for sine sociale Byrder. Det er allerede nævnt, at de gifte Svende blev holdt udenfor Svendeladerne, hvilket bevirkede, at de i Tilfælde af Sygdom og Arbejdsløshed var henviste til Fattigvæsenets Forsorg. Gennem Frimesterskabet bød man dem Muligheder for at redde sig et nogenlunde anstændigt Udkomme og dermed Chance for at holde sig fri af Fattigvæsenet.

Frimesterskabet kom ikke til at betyde noget alvorligt Angreb paa Lavsvæsenet. I flere af de store Fag var det nærmest illusorisk, fordi en Frimester uden Kapital var meget daarligt stillet. Det medførte ingen væsentlig Forbedring af Svendenes sociale Kaar, og Haandværkerforordningen blev i mangt og meget kun et Slag i Luften.

Den var et daarligt Kompromis mellem den frisindede Kommissions Udkast og den sejrende Reaktions kraftige Protester mod en Udvikling bort fra Lavsvæsenet.

I Aarene indtil 1807 gik det saa nogenlunde med Frimesterinstitutionen. Saa indtraadte der imidlertid efter Danmarks Inddragelse i Napoleonskrigene en brat Forandring. Indtil 1807 havde der ikke været Mangel paa Arbejdskraft, hvilket tydeligt fremgaar af, at flere Lav fik Tilladelse til at forhøje Tidepengene, fordi Antallet af ledige Svende stadig steg. Dette hængte i nogen Grad sammen med det Sammenbrud, der fandt Sted indenfor den nu af Staten svigtede Industri, hvis Arbejdere kastedes ud paa Markedet, hvortil kom, at Byggevirksomheden i København var taget kendelig af. Saa kom Bombardementet, og Krigen medførte en stærk Mangel paa Arbejdskraft. I 1807—09 blev saaledes kun indskrevet fire Svende i Tømmerlavet¹⁾, og mange var gaaet i Militærtjeneste. Københavns 32 Mænd henstillede, at Haandværkere maatte blive fritaget for Krigstjeneste, for at Priserne paa Arbejde kunde gaa ned. Dette kunde der selvfølgelig ikke være Tale om, tværtimod gav man de Professionister, som blev Militær, flere Begunstigelser. Allerede i 1804 fik Haandværkere under det borgerlige Artilleri i København Ret til at ernære sig som Frimestre og holde en Svend eller Dreng, og i 1808, da det borgerlige Artilleri og Infanteri blev forenet til »Københavns Borgervæbning«, blev denne Ret udstrakt til at gælde alle Korpsets Medlemmer.

Efterhaanden som Frimesterskabet paa denne Maade tog til, samtidig med at Mangelen paa Arbejdskraft steg, knob det for de store Mestre at faa det tilstrækkelige Antal Svende. Der fremsattes stærke Klager over Svendenes Be-

¹⁾ *M. Rubin*: 1807—14. p. 514.

gærlighed og Selvraadighed, og den lettere Adgang til at blive Frimester fik Skylden baade for Manglen paa Svende og de højere Arbejdslønninger, medens dette Forhold vel snarere finder sin Forklaring i den Pengeforringelse, der ganske særlig fandt Sted i disse Aar, og som i væsentlig Grad maatte forskyde Forholdet mellem Mestre og Svende. Dette gjorde Regeringen, der selv til de store Statsarbejder led føleligt under manglende Arbejdskraft, betænkelig. Først søgte man at hjælpe sig ved at lokke fremmede Professionister til. Den $1/5$ 1810 meddelte man allernaadigst, at Jøder, der havde lært et Haandværk, kunde forvente frit Lejde, og den $3/11$ samme Aar bekendtgjorde man, at udlærte Haandværkssvende af udenlandsk Fødsel fritoges for militær Tjeneste. Da dette heller ikke hjalp, skred man, ivrigt opmuntret af Akademiet til det første Angreb paa Frimesterinstitutionen, idet det ved Forordning af $20/5$ 1812 bestemtes, at for Københavns Vedkommende skulde den, der ønskede at blive Frimester i Tømrer- og Murerfaget, aflægge Mesterprøve. Ved samme Forordning ophævede man Bestemmelsen om den i 1800 indførte fri Akkordering, idet det fastsattes, at Opsigelsesfristen baade for Mestre og for Svende skulde være 8 Uger. For at faa en større Bestand af indfødte Svende, paalagdes det en Mester at have 1—4 Drengene og at oplære dem ordentlig. Blev deres Svendestykke, som skulde bedømmes af en Kommission, hvori Oldemanden, et Medlem af Magistraten, et af Akademiet og et lovkyndigt Medlem havde Sæde, forkastet, skulde Mesteren betale en Bøde paa fra 100 til 200 Rdlr.

Forordningen af $21/3$ 1800 var saaledes allerede godt paa Vej til at blive ophævet. Mesterstykke var nu indført for Frimestre i flere Fag, den fri Akkordering om Opsigelsestid ophævet i samme, og allerede i 1811 var man i Fabrikslavene gaaet bort fra frie Lønftaler. Den $15/10$ dette Aar tilskrev den kongelige Fabriksdirektion Dugmager-

lavet, at Mestrene skulde forsamles for at bestemme en fastsat Løn i de forskellige Arbejdsfag, hvor det lod sig gøre. Man vedtog derefter et Regulativ, der blandt andet satte Mulkt, hvis en Svend blev borte fra sit Arbejde, men paa den anden Side ogsaa sikrede ham Vartpenge. Dette Regulativ har Svendene ikke været tilfredse med, og der opstod Lønkonflikt. Dugmagerlavet meddelte herunder, at en Svend tjente fra 2 til 3 Rdlr. ugentlig. Naar de nu »raabe paa Lønforhøjelse, er det fordi, de vil tjene paa 3 Dage, hvad de bør arbejde 6 Dage for«¹⁾. Den $\frac{1}{4}$ 1813 gik man videre, idet man fastsatte Takster for Murer- og Tømrerarbejde. Daglønnen blev fastsat til 4 Mrk. 8 Sk. Rigsbankpenge om Sommeren og 3 Mrk. 12 Sk. om Vinteren. Akkordarbejde fastsattes efter et Regulativ. I 1807 var Lønnen 2 Mrk. 8 Sk. til 3 Mrk. og 2 til $2\frac{1}{2}$ Mrk. om Vinteren. Dette svarer set i Forhold til 1807 til en reel Lønforhøjelse paa 5 pCt. Den samme Forordning indeholdt tillige Bestemmelser om Mesterlønnen, der sattes til en Fjerdedel af det, Svendene tjente.

Angrebene paa Frimesterordningen fastsattes i den kommende Tid, endda efter at der var blevet rigeligere Udbud af Arbejdskraft. Ogsaa dette Moment kom til at virke i Lavenes Favør, idet man ønskede Hjælp under Arbejdsløshed og Sygdom udbetalt af Laderne, saaledes at de ledige og syge Svende ikke faldt Staten til Byrde. For at sikre, at Laderne under den større Ledighed ikke blev helt udpinte, befaledes $\frac{1}{11}$ 1824, at Svende, naar de kom i Arbejde, skulde betale til Laden, hvad de skyldte, dog højst for 3 Maaneder, og den $\frac{19}{5}$ 1826 bestemtes det, at Mestrene skulde sørge for i Lønningerne at tilbageholde Svendenes Bidrag. Frimesterinstitutionen havde vist sig, i den Skikkelse den havde faaet i 1800, hverken at være Fugl eller Fisk. Den kunde selvfølgelig ikke, saaledes som det oprindeligt var tilsigtet af Lavs-

¹⁾ Raadst. Ark. Meisterprotocoll der Tuchmacher.

kommissionen, løse det sociale Problem, der nu havde rejst sig, kunde for den Sags Skyld ikke have gjort det i nogen som helst anden Form, fordi det ikke var Spørgsmaalet om Lavsmester eller Frimester, men om Modsætningen mellem Kapital og Arbejde, der var det fundamentale. Lavenes virkelige Fjende var nu og vedblev som hidtil at være Industrien, der maatte kræve fri Næring for at eksistere, og det blev den, som til sidst skulde sprænge dem. Men foreløbig stod Lavene stærkt. Industrien var efter Krigen uhyre svag, og den Deflation, som i mange Aar varede ved, gjorde den til en meget lidt farlig Konkurrent. Det var Lavene, der repræsenterede Kapitalen, og de kunde derfor være sikre paa Statens Bevaagenhed, og det saa meget mere, som den europæiske Reaktion nu ogsaa bredte sig til Danmark. Kancelliet fulgte derfor beredvilligt Lavene i deres Kamp mod Frimesterskabet, hvortil et ikke uvæsentlig Moment har været Frygten for, at hele Haandværkets Standard sænkedes, fordi Frimestrene ikke var 1. Klasses Arbejdere, en Betragtning, der utvivlsomt havde meget paa sig.

Den $\frac{4}{7}$ 1815 blev Plakaten af $\frac{20}{100}$ 1812 udvidet til samtlige Købstæder, der havde Haandværkslav; der blev saaledes nu ogsaa i visse Fag i Provinserne forlangt Mesterstykke for at opnaa Borgerskab som Frimester¹). Samtidig reguleredes Forholdet overfor Landhaandværkerne, idet det ved Rescript af $\frac{3}{4}$ 1816 bekendtgjordes, at de skulde have Overøvrighedens Tilladelse til at etablere sig, og at der ikke maatte gives en saadan til flere, end Distriktets Tarv fordrede. Landhaandværkerne maatte ikke arbejde for Købstadsbeboere, men kun falholde deres Varer paa Markederne²).

¹) Tillige blev der nedsat Kommissioner til at bedømme Svendepøven. I disse havde en Magistratsperson Sæde. Medlemmet fra Akademiet var ved Rescript af $\frac{27}{4}$ 1813 gledet ud undtagen i de Fag, hvor Akademiet var med at bedømme Mesterpøven.

²) Denne Bestemmelse gjaldt dog ikke Væverne, der beholdt deres Privilegier af $\frac{10}{100}$ 1797 til at arbejde for Købstædernes Indbyggere.

Disse Forordninger viser Tendensen: En kraftig Hævdning af Byernes Monopol paa Haandværk, med stærk Forkærlighed for Lavene. $^{15}/_1$ 1817 befaledes, at den der, efter at have arbejdet visse Aar som Haandværkssvend, ønskede at blive Frimester, skulde være indtegnet i Lavsprotokollen og have svaret Tidepenge. Samme Aar blev Frimesterinstitutionen indenfor Guldsmedene ophævet, og den $^{8}/_3$ 1820 fratog man Medlemmerne af Københavns Borgervæbning og Livjægerkorpset den dem i 1808 og 1813 tilstaaede Ret til at ernære sig som Frimestre. Den $^{11}/_8$ 1820 og $^{13}/_4$ 1821 indskrænkedes Rettighederne til at udføre visse Arbejder for Provinsens Fri-Murermestre og Fri-Tømrmestre. Og saa, som Kronen paa Værket, kom Forordningen af $^{23}/_{10}$ 1822, der helt nedbrød Frimesterinstitutionen. I denne befaledes, at de, der vilde nedsætte sig som Frimestre, foruden at have arbejdet 4 Aar som Svende skulde forfærdige det samme Mesterstykke som Lavsmestrene. I Byer, hvor der intet Lav var, skulde den, der vilde nedsætte sig som Haandværker, ogsaa lave Mesterstykke, der skulde bedømmes af Magistraten og 2 tilforordnede Mænd. Skønt dette skulde være af samme Art som Lavsmestrenes, erhvervede de sig dog ikke Ret til at indtræde i nogen anden Købstads Lav.

I Motiverne til Forordningen hedder det blandt andet:

I hvor velgjørende disse Lovbud end kunne have været, og hvor overensstemmende med den Sætning, at jo større Frihed der findes i de forskjellige Erhvervsgrene, desto mere kunne de ventes drevne til Fuldkommenhed, har denne Indretning, efter de nugjeldende Bestemmelser, dog i de senere Aar frembragt mindre heldige Følger; thi uagtet det er befalet, at den Svend, som vil være Frimester, skal, foruden at være indtegnet i vedkommende Laugsprotokol som Svend, tillige have arbejdet et vist Antal Aar i sin Profession i saadan Qualitet, saa har Erfaring dog vist, at en Mængde Fuskere har nedsat sig i Professionerne, for en stor Deel at kunne ernære sig og Familie, og at ducelige Professionister vel endog derved er foranledigede til at gøre slettere Arbejde, for at kunne concurrere med dem i Henseende

til Afsætningen. Den Lethed, hvormed Svende kunne nedsætte sig paa egen Haand, gjør dem derhos baade kostbarere og vanskeligere at holde Myndighed over, end om dette kun stod aabent for dem, der have erhvervet en saadan Duelighed, at de kunne gjøre Mesterstykke. Saavel af denne Aarsag, som fordi flere Familier nu end forhen leve af de paa hvert Sted forefaldende Haandværksbrug, maae Arbejdspriserne nødvendig forøges, eller Arbejdets Soliditet lide. Grundsætningen om den velgjørende Virkning, som fri Concurrence har paa at bringe Næringsveiene i Flor, og forsyne Landets Borgere med gode Varer til billige Priser, kunne vel og være aldeles rigtige, naar de anvendes paa de større Næringer, hvor Vexelvirkning med fremmede Lande eller dog mellem flere Steder kan have, men behøve megen Indskrænkning, naar der er Tale om saadanne Næringsveie, hvor Afsætning kun kan ventes i et indskrænket Distrikt, saa at Næringen ei kan udvides, fordi Næringsbrugernes Antal tiltager. Om endelig ubunden Næringsfrihed i Haandværkerne var gavnlig, ikke blot i Almindelighed og under visse Forudsætninger, men og in specie efter det Standpunkt hvorpaa Haandværks-Industrien befinder sig her i Riget, saa vilde det dog derfor ikke være afgjort, at det, naar engang Laugsindretningen finder Sted, er tjenligt, at det, foruden den Adgang, som samme giver den, der kan bevise sin Duelighed til at blive Mester, ogsaa aabner Lejlighed til, uden saadan Prøve, at erhverve en indskrænket Ret til at drive Haandværket. Det er indlysende, at som oftest kun den mindre duelige vil gaa denne Vej frem for hin, naar begge, men med forskellige Rettigheder og med forskjellig Anseelse, finde Sted.¹⁾

Efter denne Forordnings Udstedelse holdt Ansøgninger om Frimesterborgerskaber saa godt som fuldstændig op, hvilket var meget forstaaeligt. Tilbage af Lettelser var blot Fritagelse for halvt Borgerskabsgebyr og for at indtræde i Lav. Men Frimesteren nød saa til Gengæld ikke Lavsrettigheder, hans Enke kunde ikke fortsætte Bedriften, og Omkostningerne ved Mesterstykket var meget betydelige. Lavene havde sejret fuldstændig. Følgerne

¹⁾ Collegial Tidende 1822, p. 664 ff.

af det Angreb, der satte ind i 1794, var nu helt og holdent afværgede.

Denne Forordning viser tilfulde, hvor stor Fordel Lavene høstede af Industriens Forfald. Det er typisk for dem, at de kun opererer med en lokal Afsætning for Byproduktionen. Til denne Afsætningsform er hele Lavsoverordningen nøje knyttet, medens Industrien med dens Masseproduktion maa søge sig fjernere Afsætningsmarkeder. Forordningen af 1822 hviler saaledes paa den Udvikling, der satte ind, efter at den danske Industri var slaaet ned og Produktionen indskrænket til i alt væsentlig at have et lokalt Formaal. Den er derfor et naturlig Udtryk for den i Tiden dominerende Produktionsform. Forordningen af $21/3$ 1800 er derimod Udtryk for et velment Forsøg paa at bedre paa en tidligere Udviklings Skavanker. Frimesterinstitutionens Betydning kunde saavel socialt som økonomisk kun blive ringe. Det er da ogsaa karakteristisk, at det ikke er Svendene, der stiller Krav om Frimesterskab, men Kommissionen, der tilbyder dem det. Svendene vidste ikke rigtig, hvad de vilde udover det at faa en anstændig Løn garantøret. Det var for dem Alfa og Omega. I Stedet for fik de Ret til et Frimesterskab, der for Flertallet af Arbejderne var uden Betydning. Derfor bestod Lønkampen lige fuldt, uanfægtet af Frimesterskabet; den eneste Fordel, Svendene drog af dette, var, at det i Tider, hvor Udbudet af Arbejdskraft var ringe, bidrog til at sætte Lønnen i Vejret.

Godt i Traad med den fjendtlige Aand mod alle Forsøg paa at etablere større Drift, der prægede Fdg. af $23/10$ 1822, forbødes det ved Fdg. af $22/8$ 1823 Haandværkssvende, undtagen dem, der allerede var gift, at arbejde udenfor Mestrenes Værksteder. $25/10$ 1824 udvidedes Forbudet mod Hjemmearbejde til ogsaa at gælde Fabrikslavens Svende, og dette indskærpedes yderligere ved Fdg. af $20/1$ 1827. Herved søgte man at slaa Bom

for, at en Mester beskæftigede et forskelligt Antal Svende, alt efter hvad han havde Brug for. Det blev imidlertid kun et Forsøg, idét Forbudet mod Hjemmearbejde i Praksis ikke lod sig gennemføre.

I Tyverne tog man atter kraftig fat paa Bønhaserne og skærpede Betingelserne for at blive Lavsmester i Købstæderne, idet ingen, der havde aflagt Mesterprøve i een By, maatte nedsætte sig i en anden, før han havde været Lavsmester to Aar i den første.¹⁾ Og for at sætte Kronen paa Værket, kom $\frac{5}{11}$ 1830 en god, gammel Kending fra den rigtige Lavstid atter til Ære og Værdighed, nemlig Bestemmelsen om Udgifter ved Optagelse i Haandværkslavene med de nu snart humoristiske Straffebestemmelser for Overtrædelser. Selvfølgelig hjalp Forordningen ikke, Udgifterne var stadig store, og ikke mindst for Svendene var de steget betydeligt. $\frac{5}{4}$ 1837 klagede Fabrikant *Modeweg* paa Brede Klædefabrik til Københavns Magistrat over, at hans Lærlinge maatte betale 8 Rdlr. til Svendeladen. Denne Bestemmelse stammede fra Krigens Tid, da en Specie var = 7 Rdlr., og var blevet staaende siden for de Indtrædende, medens Svendene havde sat Betalingen til Laden ned for sig selv.²⁾

Hvad der i Tyverne desuden i særlig Grad interesserede Kancelliet, var Lavenes sociale Opgaver. Arbejdsløsheden havde til Tider været meget stor og Ladernes Kassebeholdning meget lille. $\frac{10}{12}$ 1828 befaledes, at fremmede Svende foruden at fremvise Lærebrev og Vandelsattest for at slippe ind i Riget, skulde have 5 Species paa sig. Ved Fdg. af $\frac{20}{1}$ samme Aar var den Sygehjælp, Lavssvende kunde faa uden for København, blevet begrænset til tre Maaneder. Samtidig fik Fattigkommissionerne at vide, at de ikke, saaledes som deres Praksis meget ofte havde været, maatte vise en syg Svend fra

¹⁾ Fdg. $\frac{23}{3}$ 1827 & $\frac{18}{2}$ 1828. Dette gjaldt dog ikke København.

²⁾ Raadst. Arkiv. Dugmagerlav. Div. Sager.

sig, fordi de fandt, at han burde hjælpes fra Lavets Side. Denne Interesse for de sociale Opgaver spillede en meget betydelig Rolle for mange, der ellers var imod Lavsvæsenet. I den sociale Omsorg saa man et saa stort Gode, at man alene af den Grund ønskede Lavene opretholdt, om end i betydelig modificeret Skikkelse.

Allerede i 1830'erne begyndte man dog igen at give den større Drift Indrømmelser, idet man $\frac{8}{10}$ 1833 ophævede Bestemmelsen om, at Svendene i Fabrikslavene kun maatte arbejde paa Mestrenes Værksteder. Overfor Industrien blæste der ogsaa en gunstigere Vind, og denne havde betydelig større Muligheder end tidligere at arbejde under. Deflationen var nu gennemført, Industrien kunde kalkulere paa Basis af en stabil Valuta, hvilket selvfølgelig var en stor Fordel. Men hertil kom, at Afsetningsmulighederne var blevet betydelig bedre, idet Husfliden var i stærk Tilbagegang og Bonden en langt bedre Kunde end tidligere, ogsaa fordi de stigende Priser paa Landbrugsprodukter gav ham flere Penge mellem Hænder.

Med de bedre Kaar for Industrien og de større, nu ofte maskinelt drevne Haandværksbrug, blev Lavene og Korporationerne atter gjort til Genstand for stærk Kritik. Navnlig for de større Byer var de Baand, som gennem Lavene lagdes paa Næringsfriheden meget generende, og det Synspunkt, at det var meningsløst at opretholde den, trængte sig nu stærkere frem i Hovedstadens Styrelse. 1839 rejstes Spørgsmaalet af Kommunalbestyrelsen, og der blev af Kancelliet nedsat en Kommission til at underkaste Sagen en indgaaende Undersøgelse. Det udtaltes i den Anledning, at man var klar over, at den bestaaende Lavsforfatning hindrede en kraftig Udvikling af det industrielle og kommercielle Liv. Det er forstaaeligt, at Spørgsmaalet først rejstes i København, hvor Lavsvæsenet var kraftigst gennemført. Antallet af Medlemmerne

af Lavene og Korporationerne, herunder altsaa ogsaa de tre Handelslav, var følgende:

	1727	1743	1771	1798	1825	1836
Interessenter.....	1648	2218	2568	3636	3738	5566
Svende.....	2012	2501	3051	5037	4472	4993
Drengene.....	1709	1850	1754	2729	2417	2745
I alt...	5369	6569	7373	11402	10627	13294 ¹⁾

Hertil kom saa et meget betydeligt Antal »aparte« Arbejdere og Daglejere, der var beskæftigede i Haandværks- eller industrielle Virksomheder.

Men ogsaa i Provinserne var der i disse Aar megen Klage over Lavene. Der oprettedes ikke faa mindre Fabriker Landet over, i hvilken Anledning der ofte var Stridigheder, fordi Lavsmestrene søgte at forbeholde sig det Arbejde, som Fabrikerne tog fra dem. I 1840 var omkring 20 pCt. af Byernes Befolkning beskæftiget ved Haandværk og Industri, og Stigningen fortsattes, om end ikke særlig hastig, indtil Lavsvæsenets Ophævelse. Samtidig steg Antallet af Arbejdsmænd og Daglejere endnu stærkere, og mange af disse fandt ogsaa deres Beskæftigelse i Industrien.

For Provinsens Vedkommende blev Næringsspørgsmaalet, set fra et industrielt Synspunkt, da ogsaa bragt paa Bane næsten samtidig med Kommissionens Nedsættelse, nemlig af *Stenfæld* i Roskilde Stænderforsamling. Han kritiserede den bestaaende Ordning, der hindrede Haandværkerne i at anvende deres Kræfter og Evner paa bedste Maade. Lavsvæsenet var, udtalte han, en forældet Indretning, der aldeles ikke svarede til Tidens Forordringer. Mange Industrigrene kvalificerede sig til at drives fabrikmæssigt, og Haandværksindustrien, der hørte til de lavsmæssige, kunde drives ved større Anlæg til en Handel med Produkter en gros. For at faa Lov til det,

¹⁾ Tallene er fra Københavns Politikammers Generaltabeller.

krævedes imidlertid Koncession. Stenfeld vilde have ubetinget Ret til at anlægge Fabriker, hvor der intet Indgreb fandt Sted i Lavenes Rettigheder, og »hvor til Productet udfordres Arbejder i større eller mindre Omfang, hvorpaa der eksisterer Lav, da burde Bevilling dertil kunne ventes, under Betingelser, grundede paa en almindelig Lov, hvori det erkendes, at Lavsvæsenet ei bør staa i Vejen for en gavnlig fabrikmæssig Haandværkerdrift.« Han fremhævede den store Indskrænkning i Næringsfriheden, der skete ved Grænsen, som var sat mellem Land og Købstad, og foreslog, at enhver burde have Lov at finde det Sted, hvor det fandtes fordelagtigst at udøve industrielle Virksomheder. Paa den kgl. Kommissarius' Foranledning vedtog man at afvente den københavnske Kommissions Betænkning, »da Provinserne, for saa vidt Lavsvæsenet i Almindelighed angaar, ikke har andre Regler at rette sig efter.«¹⁾

Der blev først afgivet en Betænkning om Lavene i 1847. I Aarene fra 1840 til 1844 havde Forholdene imidlertid forskubbet sig i høj Grad i Lavenes Disfavør. Mange Bedrifter arbejdede nu med mere komplicerede, ikke lavsmæssige Driftsformer. Af Svendene var omkring en Trediedel gifte, og Modsætningen mellem dem og de ugifte næsten helt forsvundet. Hertil kom, at Antallet af aparte Arbejdere, altsaa nærmest Arbejds mænd og ikke faglærte, var steget betydeligt, og Arbejdsforholdet havde ofte udviklet sig derhen, at Mestrene arbejdede med stærkt varierende Arbejdsstyrke, hvilket saa meget lettere lod sig gøre, som Hjemmearbejdet atter var i stærk Fremgang.

Imidlertid fandt der derpaa et Tilbageslag Sted, idet det hurtigt viste sig, at en Række af de nye Industriforetagender, man havde grundlagt i Begyndelsen af Fyrerne, hvilede paa et yderst spinkelt Grundlag. Det er

¹⁾ Øernes Provinsialstænders Forhandlinger 1840 p. 672 ff.

sikkert under Indflydelse heraf, at Kommissionsbetænkningen af 1847 blev saa lidet revolutionerende. Dens vigtigste Forslag gik ud paa, at Svende, som havde arbejdet 8 Aar, skulde have Ret til at være Frimestre. Forholdene i Udlandet fristede heller ikke til alt for radikale Eksperimenter. I Preussen, hvor man siden 1809 havde haft meget fri Næringsforhold indenfor Haandværket og Industrien, var man siden 1845 atter slaet ind paa en mere bunden Ordning. Med en vis Ængstelse saa man i Kancelliet og Kommerce-Kollegiet paa den ubundne Næringsfrihed, og mange mente sikkert som den kgl. Fabrikdirektør, *Rawert*, der ønskede Lavsvæsenet bibeholdt, »men ikkun for saa vidt Fuskere udeholdes og Fattigvæsenet befries fra at underholde af deres Medlemmer.« *Rawert* ønskede Prøvernes Opretholdelse, men let Adgang til at blive Mester og Forskellen mellem de beslægtede Lav ophævet. De skulde imidlertid, fremhæver han meget stærkt, have Pligt til selv at sørge for deres Fattige og Syge.¹⁾

I det 19. Aarhundrede var det sociale Moment i Lavene kommet til at spille en stedse større Rolle. Frygten for, at de offentlige Forsorgsudgifter skulde vokse stærkt, hvis de ikke selv kunde hjælpe deres egne Medlemmer, blev ikke mindre i Fyrreerne og da navnlig efter 1846, da en meget haard Dyrting satte ind. Imidlertid viste det sig, at Tanken om gennem Lavene at undgaa at lade Staten træde hjælpende til, ikke kunde realiseres. Dyrtingen i 1853 fejede det sidste Haab bort, og Spørgsmaalet om deres sociale Opgaver skydes helt i Baggrunden.

Men samtidig hermed trængte Forstaaelsen af selve Arbejderspørgsmaalet, Modsætningen mellem Kapital og Arbejde, sig stadig klarere frem, uden dog at fremtræde i helt afklaret Form. Dette viste sig tydeligt i hele den

¹⁾ *Rawert*: Danmarks industrielle Forhold, p. 809.

Diskussion om Næringsspørgsmaalet, som var staaende lige til 1857.

Hvad de faglærte Svende angik, fik de efterhaanden mere og mere Fornemmelsen af Samhørighed med Arbejdsmændene. Her var imidlertid megen Fordom at overvinde, idet en ærlig Gesell regnede sig for at være betydelig højere paa Straa end Arbejdsmanden. Mestrenes Flertal — Smaamestrene —, der naturligvis var mod Lavenes Ophævelse, forstod at benytte sig heraf i deres Agitation, idet de slog paa Solidariteten og den for Mestre og Svende fælles Fare, som Kapitalen og Industrien rummede. Svendenes Stilling var i denne Brydningens Tid præget af Haabløshed og Forvirring. En Forening af Oldgeseller og Lavssvende, der blev stiftet i 1850, fik ingen større Betydning. Det eneste aktive Skridt, Svendene foretog sig, var i 1846 en Henvendelse til Stænderforsamlingen i Roskilde om mere ubetinget Frihed til at bruge det tillærte Arbejde for egen Regning, en Anmodning, som Regeringen ikke kunde have noget imod at tage til Følge. De betragtede nu Lavene med langt mere Ligegyldighed end tidligere, fordi de saa, at de ikke organiserede og lavsbeskyttede, Arbejdsmændene, opnaaede større Lønforbedringer end de selv. Medens saaledes Haandværkssvendenes Lønninger i Perioden 1840—57 steg med ca. 50 pCt., var Stigningen for Fabriksarbejderne ca. 60 pCt. og for de ikke faglærte 70—80 pCt. Svendene krævede som saa ofte før en af Staten garanteret Minimumsløn og henvendte sig gentagne Gange i Fyrreterne til Regeringen herom, men fik Afslag. Lønforholdene vilde Staten efter 1826 ikke mere gribe ind i.

Kommissionens Forslag, der vakte Utilfredshed til alle Sider, blev ikke gennemført. De kommende Aar stod i Forfatningsforandringens og Krigens Tegn; men efter dennes Afslutning tog Drøftelsen af Næringsforholdene atter Fart. I 1851 skete der en meget vigtig Ting, idet

Arbejdernes Strejkeret blev anerkendt. Der var nu ikke meget igen af den oprindelige Lavsordning i Forholdet mellem Mestre og Svende. Lønftalerne og Opsigelsesfristen var fri, Svendene for en stor Del gifte og boende uden for Mestrenes Hjem og Strejkeretten anerkendt. Det er da ogsaa kun fra en enkelt Side (Bregendahl), at man, da Næringsloven af 1857 kom til Behandling i Rigsdagen, troede paa en Regulering i Forholdet mellem Mestre, Svende og Lærlinge efter samme Regler som de, der var givet i Tyendeloven. Ellers var man fuldkommen klar over, at det var noget, Mester og Arbejder maatte ordne mellem sig, som de var Venner eller havde Magt til.

Det centrale i Behandlingen af Næringsloven, da denne i Otto Müllers Udkast blev forelagt i Oktober 1857, blev Spørgsmaalet om, hvorvidt Kapitalen skulde have Ret til at trænge sig ind og erobre Haandværket. Med stor taktisk Snille satte *I. A. Hansen* Hovedangrebet ind her og sikrede herved Bondevennerne Købstadshaandværkerens varme Sympati. Han foreslog derfor Duelighedsprøverne opretholdt. De mindre Næringsdrivende, sagde *I. A. Hansen*, vil ellers synke ned til at blive simple Arbejdere, og Kapitalen kan trænge sig ind paa Haandværket og ødelægge det. Hvis Pengemanden skulde blive den raadende, frygtede han Loven. Den Kapital, der kun stræbte efter, at Kapitalejeren kunde faa et saa meget større Overskud, var farlig for Haandværket, og det var denne efter hans Mening beklagelige Tilstand, der vilde indtræde, saafremt man bortkastede alle Prøver.¹⁾

Fra anden Side (*H. Hage*) fremhævedes, at Kapitalen var Industriens Ven. Den vilde her som overalt kun kaste sig over den store Fabriksindustri, medens den blot i forholdsvis ringe Grad vilde lokke Haandværksindustrien til sig.²⁾

¹⁾ Rigsdagstidende 1857. Folketingets Forh. p. 272 ff.

²⁾ Smstds. p. 124 ff.

I. A. Hansens Standpunkt, der særlig vedrørte Provinserne, mindre København, formaaede at samle en Trediedel af Stemmerne for sig, medens Resten gik imod. Med stor Majoritet vedtoges Adgangen til at øve haandværksmæssig Næring blot mod at løse Borgerskab og uden at aflægge Duelighedsprøve. Med Næringsloven af 1857 forsvandt Lavene, og Næringen blev med enkelte Restriktioner, som det ikke er Opgaven at gaa ind paa her, givet fri 5 Aar efter. Kapitalen havde sejret, den kunde nu gøre sig gældende paa alle Omraader, idet Staten helt havde opgivet at blande sig i Erhvervsforholdenes Ordning. Det var et radikalt Skridt, der foretoges ud i det uvisse i 1857. Men slet saa radikalt, som det tilsyneladende saa ud, var det nu ikke. Forud havde Udviklingen gjort alvorlige Indhug i den bundne Næring, og paa et meget betydeligt Omraade, i Forholdet mellem Principal og Arbejder, var den fulde Frihed faktisk indført allerede adskillige Aar inden Lovens Vedtagelse. I 1857 maatte den smaaborgerlige Hygge og Tryghed, som Lavsmestrene nød trods voksende Fortrædeligheder med Svendene, definitivt vige, og Kapitalen kunde nu trænge ind paa alle Enemærker, hvor der var Profit at hente. Liberalismen havde vundet sin endelige Sejr.

Lavene har her som andetsteds faaet Skyld for meget, og navnlig er det blevet hævdet, at de har været en alvorlig Bremse for Haandværkets og Industriens Vækst. Denne Opfattelse kan ikke staa for nærmere Prøve.

Det er rigtigt, at de i sig selv var hæmmende for en hurtig Udvikling, og havde de haft Magt som de havde Agt, vilde de ialfald for en Tid have kunnet holde Fremskridtet ude. Men allerede fra Slutningen af det 16. Aarhundrede greb Staten regulerende ind og forhindrede derved den Stagnation indenfor Haandværket, som deres Politik tilsigtede til Fordel for en lille begrænset Kreds.

Fra den Tid træffer man de første Frimesterbevillinger, og man fortsatte hele Lavstiden igennem med at uddele saadanne, uden at Frimesterinstitutionen dog kom til at betyde noget særligt for Udviklingen eller nogen alvorlig Fare for Lavene. Saa kom i det 17. Aarhundrede den stærke Tilgang af fremmede Haandværkere, og for dette fortrinlige Element maatte Lavene give Plads. De gjorde det ikke godvilligt, men Staten tvang dem Gang paa Gang dertil og havde, før den merkantilistiske Industripolitik for Alvor satte ind, gennem Bevillinger banet Vejen for de udenlandske Industriarbejdere og Fabrikanter, uden hvem en Industri ikke kunde oparbejdes, fordi vi selv manglede en national uddannet Arbejderstab. Paa intet Tidspunkt har de betydet en virkelig Fare for Udviklingen derved, at de har kunnet holde nødvendig Arbejds-kraft ude.

Men Lavene stred imod, det bedste de kunde, og derved opstod der en staaende Kamp mellem dem og Statsmagten om Betingelserne for Optagelse. Her trak Staten det korteste Straa, forsaavidt den *danske* Haandværkerstab angik, idet den aldrig optraadte med tilstrækkelig Kraft for at værne Landets egne Indvaanere mod deres Misbrug, men tog Revanche ved at skaffe de nødvendige Mestre udefra og gennem Bevillinger give dem Adgang til Lavene. Denne Fremgangsmaade var i allerhøjeste Grad kortsynet, idet den umuliggjorde Oplomstring af en tilstrækkelig stor Haandværkerstand, der maatte være det bærende, saafremt Haandværk og Industri skulde naa det Stade, som Staten tilsigtede. Den samme Politik gav sig ogsaa det meget uheldige Udslag, at Staten i 1681 og senere paalagde danske Svende at arbejde et Aar som Mestersvend, før de kunde aflægge Prøve, og derved gav Lavene et Middel i Hænde til at begrænse Tilgangen af danske Haandværksmestre. Svendene kunde ikke komme til at aftjene deres Aar som Mestersvende, fordi Lavsmestrene angav ikke at have Brug for saadanne.

Fra omkring Midten af det 18. Aarhundrede var Lavenes Magt stærkt paa Retur, og da navnlig paa Grund af Bevillingssystemet, der særlig kom Industrien til gode. Det var faktisk Modsætningen mellem Stordriftens og den mindre Drifts Interesser, som nu kom til at præge Statens Stilling overfor dem, derfor havde de i nogen Grad Statens Bevaagenhed i Perioden 1800—1840, da Stordriften laa nede, medens der i den øvrige Tid blev slaaet kraftigt til dem. Under hele Lavperioden kom de til at faa den Magt, de kunde gøre Krav paa, men heller ikke mere, overmægtige blev de aldrig. Da den økonomiske Udvikling havde slidt tilstrækkeligt paa dem, og den ikke lavsmæssige Drift stedse trængte stærkere igennem, faldt deres Magtstilling proportionelt med deres Vækst. Det var det nye, som sejrede over det gamle. Det skete i Danmark paa et meget tidligt Tidspunkt, og Lavsvæsenet blev her ophævet, medens det endnu bestod de fleste Steder, hvor en med vor beslægtet Udvikling af Haandværket fandtes, undtagen i enkelte stærkt industrielt prægede Smaastater i Tyskland og i Belgien. Det er ingen Tilfældighed. Samtidig blev vor første store Industribank stiftet, og hurtigt efter satte hele den store Udvikling ind, som i lige Linie fører op til Nutiden. Basis for denne havde man nu i den danske Arbejderstand, der efter 250 Aars Forløb endelig var blevet saa stor, at vi var uafhængig af de udenlandske Geseller. Lavene var allerede paa det Tidspunkt delvis sprængt af Kapitalen, der stadig søgte nye rentable Virkefelter, og Bevillinger til industrielle og større Haandværksvirksomheder uden om dem gjorde det i mange Tilfælde af med den bundne Næring, hvor en saadan officielt fandtes. Inden for Lavene var endvidere Arbejdsforholdet givet frit, Strejkeretten anerkendt, og det var evident, at de aldeles ikke længere magtede de sociale Opgaver, der altid havde spillet en saa stor Rolle for Staten i dens Overvejelser pro et contra deres Op-hævelse.

Staten holdt paa Lavene, saa længe de havde ialfald et Skær af Eksistensberettigelse, og ikke et Øjeblik længere. Under hele den merkantilistiske Periode var Regeringen dem i Virkeligheden ugunstig stemt, dels fordi man med Uvillie saa en Stat i Staten, dels fordi Merkantilismen tilsigtede en Produktionsordning, hvor der ikke var nogen Plads for Lav, idet Industrien var deres fødte Fjende. Men man var ikke stærk nok til helt at afskaffe denne Institution, fordi den endnu havde sin Mission, og fordi man med Hensyn til Arbejdskraft var afhængig af Udlandet, hvor Lavsvæsenet stadig stod i fuldt Flor. Først da de ikke længere var i Stand til at røgte deres Opgaver fyldestgørende, fordi det store Haandværk med mange Svende og Fabrikerne med den ikke lavsmæssige Drift gjorde dem dette umuligt, var Tiden inde til deres Afskaffelse.

Her er kun talt om de egentlige Haandværkerlav, fordi det ganske naturligt blev dem, der betød noget for den økonomiske Udvikling, medens de mere periferiske var uden større Interesse. Det samme gælder de faatallige Handelslav. Havde disse nogen Betydning, bestod den i, at de ved deres idelige Klager over Indgreb bidrog til at holde Galden mod Lavsvæsenet flydende, navnlig i Tiden efter 1761. De maatte dele Kaar med de egentlige Haandværkerlav, deres Magt aftog i samme Forhold, og de stedtes til Hvile sammen med dem i 1857 ved Næringslovens Indførelse.

GREVINDE DANNER, CONFERENSRÅD THOMSEN OG FREDERIK VII's VÅBENSAMLING PÅ CHRISTIANSBORG.

AF OTTO SMITH.

Ved sin død efterlod Frederik VII sig to kulturhistoriske samlinger: en samling af nordiske oldsager på Fredensborg og en våbensamling på Christiansborg. Den første var nummerisk set den største og opbevarede i 27 større og 10 mindre glasmontrer; men heller ikke den sidste var ringe, idet den omfattede over tusinde numre. Der er det bemærkelsesværdige ved begge disse samlinger, at de er skabt på knap fire år. Kongen, der i ikke ringe grad interesserede sig for vor oldtid, og hvis gravninger rundt om i landet er godt kendt, havde oprindeligt haft et par ganske tilsvarende samlinger, der stod opstillet på Frederiksborg; men de gik begge tilgrunde ved slottets brand i 1859.

Der er ofte trukket på smilebåndet af denne populær-videnskabelige interesse hos Frederik VII, og man har almindeligvis, både officielt og mand og mand imellem, draget dens alvor i tvivl. Men absolut med urette! Havde samlermanien kun været en grille hos kongen, var den sikkert omkommet i Frederiksborgs luende bål. Men den sad stædigt fast i hans ellers så sprælske og ustadige sind, og neppe var han kommet sig efter den sorg, som tabet af de gennem mange år erhvervede samlinger må have været for ham, før han tog fat på ny.

Når en mand i den alder begynder forfra påny, må der ligge mere end en flygtig interesse bag.

Nu kan man ganske vist pege på, at en stor del af våbensamlingen — som det senere skal ses — var falsk og værdiløs. Det ændrer dog intet i den kendsgerning, at kongens interesse for samlingerne var levende. Det røber derimod, at kongens kendskab til det, han samlede på, var for ringe, så at han erhvervede ondt og godt mellem hinanden; men det er en fejl, som han deler med de allerfleste samlere, af hvad art nævnes kan. Det er en almen kendt svaghed hos de fleste privatsamlere, at deres glødende interesse fører dem ind på at udnytte selve samlemomentet uden først at skabe sig et nødvendigt kendskab til det, de interesserer sig for og vil samle på. Hvor mange samlere findes der, som først gennem studier har erhvervet sig et så godt kendskab til genstandene, at de derefter gennem en nøgtern vurdering skaber sig en mindre, men udsøgt samling? Et hæsblesende jag efter at drage saa meget som muligt til sig, er hvad man almindeligvis ser. Dertil kom, for Frederik VII's vedkommende, at denne kongelige samler netop i sin egenskab af landets konge i højere grad end nogen anden var afhængig af de tilbud, der gjordes ham, ikke mindst når det drejede sig om gaver, og sådanne strømmede i rigeligt mål til ham. Han har derfor vanskeligere end nogen anden kunnet rydde ud blandt sine mindre værdifulde stykker; thi efter Frederiksborgs brand søgte store kredse af befolkningen at vise den folkekære drot deres sympati ved gennem gaver at hjælpe ham til nye samlinger. Uden dette vilde det også have været en umulighed at skabe så store samlinger i så kort tid. Når derfor dette tages i betragtning, og værdimåleren altså i nogen grad må lægges til side, bliver tilbage kongens interesse for sine samlinger. Om dens alvor må der ikke tvivles! Hans stabilitet heri kan endog

føje et nyt led til vurderingen af hans sammensatte personlighed.

Da Frederik VII's bisættelse var overstået, og man havde gennemlevet de første måneder af den derpå følgende krig, tog konferensråd C. J. Thomsen spørgsmålet op om, hvad der skulde blive af kongens samlinger, som han, den drevne museumsmand, trods et kun flygtigt kendskab til deres bestanddele, synes at have vurderet ret højt. I en indstilling til kirke- og undervisningsministeriet, som han indgav den 27. april 1864, for at få midler til samlingsernes fordeling blandt de forskellige museer, antydede han, at han indirekte havde virket for, at disse samlinger blev statens eje. Det var dog neppe — som det senere skal ses — mere end de allerførste skridt, der har været egentlig indirekte, meget hurtigt trådte han i direkte forbindelse med grevinde Danner, der havde arvet samlingerne efter sin husbond.

Grevinden erkendte straks, at Thomsens planer var udmærkede, og som det vil ses af de senere gengivne breve fra hende, lagde hun hele ordningen i hans hånd.

Thomsen var på denne tid en gammel mand og havde lige gennemgået en svær sygdom; men han tog med usvækket energi fat på opgaven. Han, der er skaberen af alle vor kulturhistoriske samlinger, og som med en beundringsværdig kraft havde løst opgaver, som man synes næsten må have været for store for en enkelt mand, følte dog selv, at nu bar det mod slutningen. »Jeg antager, at det sandsynligvis vil blive det sidste større foretagende, jeg vil faae at udføre for samlingerne«, skrev han i den omtalte indstilling til ministeriet. Og han fik ret heri.

Indstillingen til ministeriet var en direkte følge af, at han samme dag havde fået oversendt inventarerne over våbensamlingen. Disse bestod af fire foliobind i grønt maroquin med guldtryk. Hvert bind omfattede et

afsnit af samlingen, der var delt i 1) våben fra vilde og halvvilde folk, 2) våben fra orienten, 3) europæiske rustninger med tilbehør og 4) europæiske håndvåben.

Hele denne samling havde været opstillet i de værelser på Christiansborg, som Thomsen c. 10 år iforvejen havde haft til midlertidig bolig for den samling, der var påbegyndt på loftet over Trinitatis kirke, og som var den første spire til nationalmuseet. De lå vest for den såkaldte dronningens trappe, og havde ydet udmærkede opstillingsforhold for kongens brogede samling af våben, der desuden var isprængt enkelte mere uvedkommende genstande.

Nu skulde Thomsen altså til at stykke den ud til de specialsamlinger, han gennem årene havde skabt. De to første afsnit skulde naturligvis glide ind i det etnografiske museum; men over for de europæiske våben var der hele tre museer, der kunde gøre deres krav gældende.

Forrest i rækken stod den historiske våbensamling på tøjhuset, som da også fik broderparten. Efter Thomsens egen plan fra 30'erne skulde denne samling nærmest udvide sig i retning af et armémuseum og skulde derfor specialisere sig på soldatervåben. Af sådanne rummede Frederik VII's samling en del af både inden- og udenlandsk oprindelse, og adskillige af dem kom udmærket tilpas til at udfylde nogle slemme huller, der ved mangel på ledelse var opstået i de seneste årtier. Størsteparten af dolkene i kongens samling overgik også hertil, men de fleste viste sig desværre at være af meget ringe værdi. Adskillig bedre var den samling af krudthorn, der også havnede i samlingen på tøjhuset.

En række våben, som med rette eller urette henførtes til tidligere danske konger eller kongelige personer, afgaves til Rosenborgsamlingen. Det øvrige fordelte Thomsen efter bedste skøn mellem danske samlings 2. afdeling og den historiske våbensamling.

Samtidig med inventarerne modtog Thomsen et brev fra grevinde Danner. Da hendes breve om denne sag ikke alene glider naturligt ind i denne fremstilling, men også giver gode bidrag til hendes karakteristik, gives de her in extenso. Hendes modstandere — og sådanne findes jo stadig — vil måske trods brevenes almindelige indhold finde momenter til at kritisere hendes optræden. De fleste vil dog finde dem skrevet af en gennem livet modnet kvinde, der med virkelig kærlighed så op til sin husbond, og som ønskede det bedste for de ting, der havde interesseret ham. Og trods »den højsalige konge« o. l. udtryk, vil man finde, at således vil en god dansk husmoder skrive om sin mands efterladenskaber¹).

Skodsborg d. 17/4 64.

Hr. Conferentsraad!

Hermed har jeg den Ære at oversende Dem Fortegnelserne over den Højsalige Kong Frederik d. 7 min høitelskte Gemals Vaabensamling, hvilken det er mig en dyrebar Pligt at overgive til Staden (sic.), og derved at lægge Benyttelsen deraf i Deres Hænder, da jeg veed at De med Kjærlighed til den Højsalig Afdøde og med Interesse for Museet vil behandle denne Gjenstand. Hermed skal jeg kun bemærke, at jeg ønsker selv at bevare 1.) de smaae Gewehrer som have været benyttede af Kong Frederik d. 7. til Exercits. 2.) Kongens Sabel som Cadet. 3.) En Huggesabel som har været brugt til Øvelser af salig Kongen. 4.) Et Jagthorn som er funden paa Jægerspriis. 5.) En Kanonkugle som er funden paa Skodsborg. 6.) En Panterskjorte som Højsalig Kongen bar i Krigen 1848. 7.) Tordenskjolds Klokkestræng; og endelig de to Gjenstande som jeg har mærket paa det medfølgende løse Blad. Naturligvis maae det være mig tilladt at forbeholde mig at kunne sende enkelte af de Gjenstande eller Vaaben som den Højsalig Konge har modtaget som Foræring, tilbage til Giverne, dersom de ønske det, jeg har nemlig vedlagt en Skrivelse fra Frøken Schultz, som

¹) Brevene er gengivet med grevindens ortografi og tegnsætning. Dog er der skelnet mellem D og d, hvilke bogstaver i hendes håndskrift ligner hinanden i den grad, at de faktisk er ens.

udbeder sig en Sabel hendes Fader har offereret Hans Maje-stæt. I Samlingen findes ogsaa en Cris som er offereret af Hr. Kunstmaler Plum; der gives Flere men jeg har ikke villet op-holde Catalogets Afsendelse, kun maa jeg reservere mig, senere at kunne komme tilbage til denne Gjenstand. Og nu har jeg kun tilbage at udtale min Glæde over at have seet Dem idag, med samt mit oprigtige Ønske, at Kræfterne ret snart ville vende tilbage, og at De maae have den Tilfredsstillelse som det vil være Dem med kjærlig Haand at frede om den elskede Høiselig Konges Yndlingsstudium som en Tak til ham for Alt hvad han i levende Live virkede for at fremdrage Danmarks Oldtid.

Med største Høiagtelse

Louise

Grevinde af Danner.

Efter at have afsluttet mit Brev seer jeg at jeg har for-glemmt at omtale Deres Bemærkning angaaende de Gjenstande som skulle afleveres til Tøihuset; jeg maae derfor indstændigt anmode Dem om at foranledige at disse Gjenstande foreløbig forblive i Deres Varetægt indtil de kan modtages og samtidig op-stilles paa Tøihuset, desuden er Øieblikket vistnok ikke egnet til at man kan beskjæftige sig dermed, thi store Begivenheder og Farer, hvile over Landet; det vilde smerte mig ganske over-ordentlig dersom Kjøbenhavn og derved de herlige Minder om den bedste Konge, skulde falde i profane Hænder. Jeg be-der Dem derfor at opbevare Vaabnene, De vil nok kunne finde en Plads hvor de kan staae sikkert og godt, men nu at lade dem bringe paa Tøihuset og henstaae, jeg veed ei hvordan, dertil kan jeg ikke give mit Minde! De vil undskylde at jeg bebyrder Dem, men jeg haaber at De forstaaer den Følelse hvormed jeg vaager over disse Efterladenskaber som jeg betragter som mig betroede, og for hvilke jeg har et Ansvar at bære; derfor har jeg følt mig saa tryk ved at vide dem i Deres Varetægt. — Undskyld dette Supplement til mit egentlige Brev.

Grevindens ønske om, at de våben, der var bestemt for tøjhuset, indtil videre blev i Thomsens varetægt, lod sig imidlertid ikke opfylde. Allerede den 6. Maj modtog konferentsråden fra skiftekommissionen i Frederik VII' dødsbo en anmodning om så snart som muligt at rømme lokalerne på Christiansborg.

Grunden hertil var, at der i Frederik VI's palæ på Amalienborg skulde indrettes residens for Christian IX. Men i dette palæ havde højesteret til huse, og man så nu ingen anden udvej end at flytte denne domstol til Christiansborg og overlade den lokalerne i stueetagen vest for dronningens trappe, hvor våbensamlingen stod opstillet. Nogen plads til opbevaring i prinsens palæ havde Thomsen ikke. Med de forøgelser, som samlingerne i nationalmuseet nu vilde få fra den afdøde konges private museum, vilde han endda få store opgaver med omflytninger og ændringer for overhovedet at rumme det nye. Der var derfor ikke andet at gøre, end at lade den historiske våbensamlings andel lægge i magasin i tøjhuset, så snart fordelingen var endt.

Men også på anden måde virkede opfordringen til at rømme Christiansborg for Frederik VII's samlinger forstyrrende på Thomsens planer. Han havde fået den idé, at før samlingerne splittedes, burde et større publikum have adgang til at bese dem i den stand, hvori kongen havde bragt dem. For imidlertid ikke at få en alt for stor hob af nysgerrige ind, fandt han sig foranlediget til at tage en entré, men foreslog samtidig grevinden, at de derved indkomne penge — hvis hun bifaldt hans plan — skulde anvendes til hjælp og trøst for krigens invalider, en plan, der, som det vil ses, i høj grad tiltalte grevinden.

Skodsborg d. $\frac{3}{5}$ 64.

Hr. Conferentsraad!

De vil herved modtage min hjerteligste Tak for Deres venlige Brev af 6. ds. Det er mig meget kjært at erfare at Samlingen er kommen velbeholden fra Fredensborg¹⁾. For Vaabensamlingens Vedkommende haaber jeg at Autoriteterne ville have den égard for Høiselig Kongens Minde, at man ikke vil haste altfor meget med at erholde de faae Værelser, thi derved vilde man skade Deres smukke Ide, allerede

¹⁾ Der er her tale om kongens oldsagssamling.

Deres Forslag om at lade Publicum faae Adgang til Samlingen i dens Helhed, fandt jeg saa overmaade heldig, men som jeg nu hører har De endogsaa betænkt at gjøre den frugtbringende for de stakkels Ulykkelige som have offret det bedste de havde for Fædrelandet; og dette finder jeg at være en saa skjøn Tanke at — jeg misunder Dem at have faaet den. Jeg forsikkrer Dem at jeg er vis paa at den velsignede heden-gangne Konge i sin Himmel vil glæde sig over denne Foranstaltning!

Jeg crindrer at der i Vaabensamlingen — tror jeg — findes et Par americanske Hjortegevierer som Høiselig Kongen havde bestemt at skulle anbringes paa Jægerspriis, maatte disse efter Udstillingen blive mig sendte; maaske findes de i Vaabensamlingen, nøie erindrer jeg det ikke, derimod findes vistnok et Par Revolvere i sidstnævnte Samling og disse tør jeg nok forbeholde mig. —

Idet jeg slutter disse Linier er det med Ønsket om at De ret maae have Glæde af Deres Arrangement.

Med største Høiagtelse

Louise
Grevinde af Danner.

Thomsen havde i denne tid nok om ørerne. Gennemgangen af og fordelingen af våbensamlingen skulde altså gå hurtigt for sig. I de samme dage var, som det fremgår af grevindens brev, oldsagsamlingen ankommet fra Fredensborg i 65 større og mindre kasser. Thomsen havde ikke selv vovet sig til Fredensborg på grund af sit svage helbred, og nedpakningen var derfor foretaget af kammerråderne Herbst og Struck med bistand af Frederik VII's faktotum på samlingernes område, hoffurer Jørgensen. Modtagelsen af denne store sending krævede imidlertid Thomsens nærværelse og direktion, og nu måtte han samtidig i hast arrangere det offentlige besøg i våbensamlingerne på Christiansborg. Med sin usvigelige energi og sit store organisationstalent klarede den gamle mand dog alt.

Han konciperede hver enkelt af de indbydelser, der afgik til alle kongelige personer og til højtstående em-

bedsmænd. Han engagerede opsynsmænd, han averterede i pressen, og da udstillingen var endt, takkede han ved personlige skrivelser alle dem, der på en eller anden måde havde stillet sig til rådighed. Blandt disse var også ejerne af den Iversenske boghandel, St. Købmagergade 38, der havde påtaget sig billetsalget, samt politidirektør Crone, der havde sendt Mandskab til ordenens opretholdelse.

Samlingen blev tilgængelig i dagene mellem 17. og 21. maj, og der solgtes ialt c. 2000 billetter à 8 skilling. Desuden havde alle land- og sømilitære i uniform haft gratis adgang, og der var af disse ligeledes mødt c. 2000.

Endnu inden den offentlige udstilling af samlingen var endt, modtog konferensråden en fornyet henvendelse om snarest at rømme lokalerne, denne gang fra finansministeriet, der under pres fra den kongelige bygningsinspektør, justitsråd Kornerup, erklærede, at man først og fremmest ønskede det tidligere statsrådsværelse rømmet. Thomsen svarede tilbage, at han havde gjort, hvad han kunde for at imødekomme ønskerne fra begge sider (idet han nu skød grevinden i forgrunden og lod forstå, at det var efter hendes forlangende, at samlingerne var blevet tilgængelige for publikum). Han havde kun holdt åben i fem dage, og der vilde nu gå 8 à 10 dage med gennemgang af genstandene, inden fordelingen til de forskellige museer kunde foretages!

Den 4. juni kunde han underrette grevinde Danner om, at fordelingen var tilendebragt. Ikke alene havde han fundet hvert eneste stykke, der stod optegnet i inventarerne, men han havde fundet alt i en så god stand, at det tjente til stor ære for hoffurer Jørgensen, der tillige havde været ham en udmærket hjælp under arbejdet.

Kun om et enkelt stykke herskede der tvivl. Man havde rigtigt fundet de pistoler, der havde tilhørt afdøde

oberst von der Recke, og som grevinden ønskede at tilbagegive familien, men det havde ikke været muligt at konstatere, hvilken sabel der havde tilhørt premierløjtnant Schultz. De kavallerisabler, der fandtes, var alle nye, men måske fandtes den omtalte sabel i kongens garderobe, da det hævdedes, at han undertiden havde båret den.

Hvor alvorligt Thomsen tog sig opgaven, kan blandt andet ses af et brev til professor Worsaae, der var inspektør ved kongernes kronologiske samling på Rosenborg.

Ved fordelingen var denne samling blevet betænkt med ialt 28 våben, der på en eller anden vis kunde henføres til kongelige personer. Blandt disse sager var også et par bøsser, der var lavet af den fortrinlige bøsse-mager Valentin Marr, som arbejdede herhjemme under Christian VI og Frederik V. Disse bøsser var lavet specielt efter bestilling til Christian VI og hans dronning.

Nu interesserede Thomsen sig imidlertid levende for at samle en række arbejder fra særlig dygtige håndværkere herhjemme i det daværende kunstmuseum, og han havde allerede i dette en fyldig repræsentation af både urmageres, drejeres, guldsmedes og andre håndværkeres arbejder. Han savnede imidlertid blandt bøsse-magerarbejder prøver på Valentin Marrs kunst og anmodede derfor Rosenborgsamlingen om at overlade kunstkammeret to af de fem bøsser af samme mand, som Rosenborgsamlingen i forvejen var i besiddelse af, og som var blevet fremstillet efter bestilling af Frederik V. Han glemte ikke at tilføje, at han kom med denne anmodning »vel vidende, at det stod i min magt at beholde de to udmærkede [bøsser], som jeg dog fandt mest passende at anbringe i samlingen på Rosenborg.«

Thomsen var også den mand, der vidste at skaffe en anerkendelse til dem, der ydede ham og hans samlinger god hjælp. Samtidig med, at han den 10. juni kunde

sende hoffurer Jørgensen kvittering for rigtig aflevering af den afdøde konges samlinger, kunde han tilskrive denne: »På min forestilling om i hvor god orden jeg har modtaget de samlinger, De har haft at overlevere, og hvor megen umage De har gjort Dem for at alt skulde findes efter fortegnelsen, har ministeriet som et bevis på, at det erkjender den omsorg, De har vist, overdraget mig at oversende Dem det hermed følgende sølvkaffeservice, hvortil jeg føier det ønske, at De og Deres familie måtte i mange år med tilfredshed benytte det.«

Så snart Thomsen var helt klar over, at langt den største part af våbensamlingens europæiske del skulde gå til den historiske våbensamling, underrettede han det kongelige artillerikorps, hvorunder denne samling sorterede, derom. Der er i denne skrivelse fremsat synspunkter, der viser, hvor sikkert Thomsen havde bygget rammerne op for de museer, han havde skabt, og hvor strængt han gennemførte sine en gang fattede planer.

»Jeg har efter bedste evne søgt, at udføre dette anliggende [fordelingen af Frederik VII's samlinger] og tillige benyttet denne leilighed til at virke til, at samlingerne faae en mere bestemt begrændsning, og at de enkelte stykker, som langt bedre passe i en anden, end den hvor de nu findes, ved denne leilighed afgives til det sted, hvor det mest passende henhører.

Da jeg har været med at ordne de fleste af de herværende samlinger, der have en historisk retning, og jeg ikke troer at have forkjærlighed for nogen i særdeleshed, har jeg søgt at virke til alles fordel, ligesom det også er min overbevisning, at alt hvad der i våbensamlingen vedkom den nyere og nyeste tid, burde fornemmelig overgaae til tøihusets samling.

Jeg har saaledes foreløbig adskilt et stort antal sager af mere og mindre betydning, som jeg troer ville passe for denne samling.

Jeg kan vel indse, at denne tid ikke er skikket til at beskjæftige sig med at indrangere eller undersøge disse sager noiere.

Men da man forlanger localen, hvor disse henligger afle-

veret, beder jeg om, at corpset vilde bemyndige nogen til at modtage disse sager til tøihuset og meddele mig en quittering for sammes modtagelse.

Såvidt mig er bekjendt, findes i hele tøihusets samling kun 4 à 5 orientalske våben, imedens at der i det ethnographiske museum findes 4 à 500 stykker. Jeg vilde foreslaa, at man for tøihusets samlings vedkommende aldeles opgav de orientalske våben og afgav de faae stykker, man har heraf til det ethnographiske museum. Om et par andre ligeså grundede ombytninger skal jeg senere i roligere tider indkomme med forslag om og beder blot at man vil erindre at man har erholdt ....«

Da våbensamlingen skabtes i 1830'erne (og også denne samling skylder Thomsen sin tilblivelse)¹⁾ fastslog man, at den skulde rumme europæiske våben fra krudtets opfindelse, og da der allerede fandtes en del orientalske våben i de samlinger, hvoraf den opstod, blev disse våben udskilt og afleveredes i 1838 til det ethnografiske museum. Under samlingens noget løse og alt andet end museumsmæssige ledelse i de følgende år, må det ikke undre, at der nu atter på denne tid fandtes genstande deri, som ikke hørte hjemme der; men til trods for, at det kun drejede sig om nogle enkelte genstande, havde Thomsens årvågne øjne altså opdaget dem.

Som nævnt sorterede den historiske våbensamling under artillerikorpsset, og naturligvis havde man under krigen slet ikke tid til at tage sig af forøgelserne. Rustmester Georg Christensen blev beordret til at modtage og afgive kvittering for grevinde Danners gave, men dens indføjelse i museet måtte vente, til samme rustmester i 70'ernes begyndelse foretog en ændring af den historiske våbensamlings opstilling.

En følge af, at artilleriet administrerede samlingen blev også, at der i samlingens arkiv intet som helst spor

¹⁾ Se Otto Smith: Chr. IV's tøjhus. Kbh. 1926. Særtryk af »Før og nu«, pag. 366.

er af denne aflevering. Almindeligvis modtog dette fra korpset kun kopier af de skrivelser, der vedrørte det; men i dette tilfælde synes dette ikke at være sket, og end ikke den specificerede fortegnelse over afleveringen findes i arkivet. Da oberst Blom omkring år 1900 skabte samlingens første videnskabeligt underbyggede inventar, havde han til konstatering af, hvad der havde tilhørt Frederik VII, kun de små gule papnumre, der heldigvis indtil da var blevet hængende ved de fleste af våbnene. Men det er selvfølgelig svært af Bloms omfattende katalog at udlede enkelthederne og at skabe sig et overblik over, hvad kongens samling kom til at betyde for den godt 25-årige historiske våbensamlings udvikling.

Heldigvis er der nu blandt nationalmuseets papirer fundet afleveringslister for, hvad der afgaves til Rosenborg og til den historiske våbensamling. Ganske vist er det kun nummerlister, men man kan ved at sammenholde dem med katalogerne over kongens samling, der også findes på nationalmuseet, skaffe sig det ønskede overblik, og man kan foretage den vurdering, som vil blive fremsat i det følgende.

Gennem konferensrådets breve var grevinde Daner blevet opmærksom på, hvad der særlig havde værdi for den historiske våbensamling, og dette havde til følge, at samlingen i begyndelsen af juli modtog endnu en gave.

Blandt den afdøde konges jagtgeværer havde man fundet en dobbeltløbet jagtbøsse, som havde tilhørt oberst Helgesen, Frederiksstads tapre forsvarer, og som på en nu ukendt måde var havnet i kongens eje. Bøssen var skænket obersten af 5. liniebataillons officerskorps, og blev nu gennem hoffurer Jørgensen overgivet til den historiske våbensamling. Det var en bøsse, fabrikeret af C. D. Tanner i Hannover, men iøvrigt uden særlig våbenhistorisk interesse.

Thomsen havde stadig holdt grevinden underrettet

om, hvorledes arbejdet var skredet frem under vedholdende pres fra finansministeriet angående værelsernes rydning. Der var også en del sager opstillet i samlingerne, som han ikke rigtig vidste, hvad han skulde foretage sig med. Der var f. eks. en stor model af et krigsskib, som bar navnet »Danneskjold«, nogle galvaniske batterier til »et elektrisk ur«, et lille skrin med typer og en stor flad kasse med en kolossal tobakspibe, som efter sigende var forfærdiget på Silkeborg af tørvejord. Hvad et bøffel-hoved og nogle andre zoologiske genstande angår, kunde han meddele, at professor Steenstrup meget ønskede disse, men for de førstnævntes vedkommende måtte han udbede sig grevindens afgørelse.

Om dette og lignende emner handler da også grevindens to næste breve til den 76-årige videnskabsmand, der sled i det for at gøre alle tilpas.

p. t. Kjøbenhavn d. 10/6 1864.

Hr. Conferentsraaden beder jeg herved at modtage min hjerteligste Tak for Deres venlige Skrivelse hvori De meddeler mig Gangen i Vaabensamlingen; jeg har allerede forhen havt Leilighed til at udtale for Dem, den Glæde og Tryghed som jeg har følt ved at vide den under Deres Varetægt, og fordi jeg veed at De handler i min elskede hedengangne Konges Aand, thi De kjænder den Kjærlighed hvormed Allershøist-samme hang ved denne Samling, for hvilken han ikke skyede noget Offer; og som han omfattede med den allerhøieste Interesse.

Paa Deres Forespørgsel, hvor de Sager som ere blevne høiselig Kongen offrede og som jeg kunde ønske at tilbagegive de Vedkommende som en Erindring om høiselig Kongen, tillader jeg mig at udbede mig dem tilsendte i Nyvestergade No. 13, om muligt helst endnu i Formiddag inden Kl. 12, hvis dette er formegen Uleilighed beder jeg Dem een af de følgende Dage at sende dem til Portneren samme Sted.

Med største Høiagtelse

Louise
Grevinde af Danner.

Jægerspris d. 7/7 64.

Hr. Conferentsraad!

Deres venlige Brev af 1. den. har jeg modtaget, og jeg har maattet vente lidt med at besvare det, da jeg ikke strax var enig med mig selv om hvor at de nævnte Gjenstande burde anbringes; jeg har nu taget min Bestemmelse og beder derfor at de nævnte 4 Gjenstande maae henbringes til min Eiendom i Ny Vestergade, dersom dette kan vente til Tirsdag i næste Uge, saa vil det være mig kjært, da jeg til den Tid vil have Folk der, som kan modtage det. De har haft den Godhed at ville give mig et Forslag, om Opbevarelsen af den gamle islandske Hest, samt den store gule udstoppede Hund af dansk Race, som befandtes i de Værelser hvor Vaabensamlingen havde Plads. Jeg mener at da Hesten i tvende Henseender er af Interesse 1. fordi Høisalig Kongen har redet den i en meget lang Aarrække 2. og fordi den for en Hest oplevede den usædvanlig høie Alder af nogle og tredive Aar, saa bør den vel have en Plads i Museet, og da der findes en Afdeling for islandske Gjenstande, saa vil den vel nærmest der kunne blive anbragt. — Dersom det kan være det Naturhistoriske Museum til Nytte, er det mig en Fornøielse at afgive de Ting fra den zoologiske Afdeling, som Professor Steenstrup maatte ønske. — Jeg kan forstaae hvor stor Omvæltning at en saadan Forøgelse i Museet maae foraarsage, men jeg glæder mig tillige overordentlig meget, at det føier sig saaledes at Gud har skjænket Dem Kraft og Lyst til at foretage dette store og — besværlige Arbeide; men jeg veed ogsaa at to Grunde foreligger, hvilke indeholde en stærk Drivfjeder, den uendelige Kjærlighed hvormed De omfatter hvad De selv har skabt, og den Anerkjendelse, som De maae yde den Høisalig Konge, for den Troskab og store Opoffrelse hvormed Allerhøistsamme virkede derfor; det er mig derfor en kjær Tanke, at der virkes i den Høisaliges Aand, og at de Ting som han pleiede og hang saameget ved, nu af Dem vil pleies med samme Omsorg. —

Det er beklageligt at Staten er i saa stor Trang for Locallet, thi jeg indseer at denne Hast dobbelt besværliggjør Ordningen.

Med største Høiagtelse

Louise
Grevinde af Danner.

Det første afsnit af arbejdet med Frederik VII's samlinger, fordelingen, var endt; men endnu stod der me-

get tilbage at ordne for den flittige konferentsråd. Det kan ses af et brev, han den 17. august sendte grevinde Danner. Samme brev giver iøvrigt nogle udmærkede streger i tegningen af Thomsens videnskabelige portræt.

Nådige grevinde!

Jeg har altid antaget det for museernes pligt og mindste skyldighed imod de, der ved gaver eller på anden måde understøtter de offentlige samlinger, såvidt mulig at sørge for, at hvad der erholdes, fremstilles og sees af publicum.

Det er også fremdeles min grundsætning, og jeg handler derefter, men netop omfanget og størrelsen af Frederik VII's samlinger gjør det vanskeligt for mig at opfylde denne pligt. Jeg arbejder hver dag hermed såvel i oldsags museet som i det ethnographiske museum, men jeg seer, at det kun går langsomt dermed, thi jeg måe for at vinde plads foretage store omflytninger, og der vil gaa længere tid hen, inden jeg kan fuldstændig vise den forbedring museerne har fået ved Deres nådes gave.

Jeg har aldrig befattet mig med at give bidrag til bladene, men jeg troer det er en slags industri, der drives af personer, der fåe en lille betaling for hver nyhed, de leverer. Dette måtte de nu gjerne, når de blot grundede disse på indhentet, sandt og nøjagtigt kundskab om sagen.

Jeg læser for eksempel, at Frederik VII's våbensamling er fordelt imellem oldsags museet og tøihuset, medens at det ethnographiske museum (dog) næsten har fået ligeså stor en portion, og Rosenborg nogle enkelte stykker. Dette har man ej bemærket, uagtet den chinesiske general for elefantgarden, som minister Råsløf bragte til Frederik VII, og den japanske kriger i forbindelse med flere ridetøier ret længe betragtes med interesse af publicum, som veed, de er kommen fra Frederik VII's samlinger til det ethnographiske museum.

Museet på trappen i nr. 7, de . . . diske oldsager, er nogenlunde i stand, derved tror jeg at have vundet en hel sal. Om sommeren gaaer det meget godt, men om vinteren må man så . . . opvarme trappen.

Hensigten med dette brev er en dobbelt, nemlig at sige Deres nåde, at uagtet det gaaer langsomt med den nye forandrede opstilling, gaaer det dog, og dernæst at jeg hverken direkte eller indirekte har andel i avisartiklen.«

Den endelige ordning af de dele af Frederik VII's samling, som endte inden for prinsens palæes mure, nåede Thomsen neppe at fuldføre. Da man nåede det næste forår, var han død. Et brev, som han lige mod årets slutning 1864 skrev til biskop Monrad, viser imidlertid, at den gamle, syge mand lige til det allersidste holdt sig de regler for øje, som han i sine yngre dage havde opstillet som dem, der skulde føre ham mod de mål, han havde sat sig. Biskoppen havde, foruden at foretage de indledende skridt til at vække grevindens interesse for idéen, også bevirket, at der blev bevilget de midler, der var nødvendige, for at kunne modtage Frederik VII's samlinger, og Thomsen undlod, sine principper tro, ikke at sige tak derfor.

Højærværdige hr. biskop!

Man har oftere spurgt mig om, hvilke midler jeg brugte for at få samlingerne forøgede ved foræringer og testamentariske bestemmelser.

Jeg har svaret: ved ikke at glemme de tjenester man viser samlingerne og ved at anse, hvad der skjænkedes af dem, som om det var en velvilje og tjeneste, der personlig vistes imod mig, og endelig, efter ringe evne, søge at vise erkjendtlighed, i det mindste høflighed.

Det er ikke den sidste følelse, som dicterer mig disse linjer, men erindringen om at jeg skylder Dem hjertelig tak for de forskjellige samlinger, som for alt for den hjælp, De gav mig, da jeg søgte at formåe Frederik VII's arving til at forære staten to betydelige samlinger, som af den afdøde konge med stor omhu og bekostning var samlede.

— — —

Hvor værdifuld var da den forøgelse, som de fire museer havde fået ved fordelingen af kongens våbensamling? Der kan ingen tvivl være om, at selv målt med datidens vægt, var etnografisk samlings andel den vigtigste. Dens våbensamling blev næsten fordoblet.

Blev dette afsnit af Frederik VII's våbensamling virkelig skabt i de få år mellem Frederiksborgs brand og

kongens død? Det synes næsten umuligt! Men når man betænker, at kongens oldsagssamling i det samme tidsrum nåede en størrelse af 6600 numre, hvoraf flere ganske vist hørte til større samlede fund, synes det ikke utænkeligt, at virkelig hele kongens oprindelige våbensamling fandtes på Frederiksborg før 1859 og ødelagdes ved branden, så at den efterladte samling virkelig var ny-skabt.

Desværre oplyser kongens kataloger intet som helst om genstandenes proveniens. Kun i enkelte tilfælde anføres højtstående personer som givere. At en bølge af sympati efter slotsbranden har skyllet et utal af gaver ind i kongens nye samlinger, må anses for givet, og selv til danske i fjerne egne har sympatien bredt sig; thi når en række genstande ses at stamme fra Bali, kommer man neppe uden om, at giveren var den Mads Lange, som vi, takket være dr. Krarup-Nielsen, nu har så godt kendskab til¹⁾.

Men hvem har været kongen behjælpelig med den videnskabelige ordning og katalogisering, der absolut var på højde med, hvad man den gang vidste? Thomsen kan det ikke have været. Dels kan man med nogenlunde sikkerhed sige, at han kendte meget lidt til kongens samlinger, før han i 1864 fik dem overdraget, dels var hans viden i etnografiske spørgsmål neppe stor. Kan det muligvis tænkes, at etnografisk museums egentlige leder, justitsråd C. L. Steinhauer, har gået kongen til hånde? Kendskabet til sådanne genstande var på den tid ikke særlig stort, og det private samlerinitiativ var endnu så ringe, at det næsten gør denne tanke sandsynlig.

Men de europæiske våben, som navnlig den historiske våbensamling profiterede af? Ja, her kan det siges straks, at denne samling — i hvert fald for den ældste dels vedkommende — var af langt ringere kvalitet. Dens største værdi lå, som allerede tidligere bemærket, i en

¹⁾ Mads Lange til Bali. Kbh. 1925.

række våben, både skydevåben og blanke våben, fra den hjemlige armé og fra udlandets hære fra 1800'ernes første halvdel, og til disses vurdering hørte der ikke mange studier og større våbenhistorisk viden.

Hvad derimod de ældre våben angår, var vurderingen meget mangelfuld, og hvad værre var, der fandtes heri et ikke ringe antal absolut falske stykker. En Del af disse våben havde kongen ladet fotografere, og fotografierne var derefter blevet farvelagt. Det var navnlig de mere fremtrædende stykker i samlingen, der var blevet foreviget, som f. eks rustninger og rustningsdele, og disse var så godt som alle falske. En Del af disse stykker har nationalmuseet senere skilt sig af med, og fotografisamlingen, der nu findes i nationalmuseets 2. afdeling, har da sin største værdi derved, at man gennem disse gengivelser er i stand til at identificere disse falske sager, hvis de nu og da skulde vise sig på markedet.

Medens man — i hvert fald på dette tidspunkt — intet som helst kender til kongens ældre tabtgåede samlinger af oldsager og etnografiske våben, har man et, ganske vist kun ganske ringe, kendskab til den ældre samling af europæiske våben. Kongen havde nemlig også ladet denne samling, eller dele af den forevige, og noget af dette billedstof er blevet bevaret. Af dettes nummerring kan det ses, at samlingen har omfattet i hvert fald c. 800 numre. Kunstneren, der tegnede og kolorerede disse våben, var en vis Leopold Rasmussen, muligvis en tysker eller holstener. Tredive blade (numrene 749—77) er meget sirligt udført, men giver ingen oplysninger om, hvorvidt genstandene virkelig var, hvad de gav sig ud for, altså om de var ægte. Der er iblandt dem et ret stort antal smukke renaissancekårder med elegant jernskærerarbejde, og — hvad der har nogen værdi: flere af stempellerne på kårderne lader sig let identificere. Desuden findes der mere skitsemæssigt udførte gengivelser af samlin-

gens numre fra 781—94. Medens de førstnævnte blade er blevet til i 1848, er disse sidste fremstillet i 1851. Der findes iblandt dem enkelte stykker, der — såfremt de var ægte — havde været af stor værdi for våbenforskningen; men der findes også andre, der alene ved de navne, de bærer, vækker mistanke om deres ægthed. Der findes her Karl V's hjelm og Carl IX's sværd, for slet ikke at tale om en så fantastisk genstand som Achilles' hjelm.

Selv over for de virkelige historiske personer, der nævnes, må man nære betænkelighed, ikke mindst, når man ved, at alt, hvad der fandtes i kongens senere samling, som henførtes til navngivne personer, var, om ikke i sig selv falske, så dog forkert henført. Som et eksempel skal anføres, at kongen fra Sverige havde erhvervet et kyrads og en pallask, der havde tilhørt Carl XII's drabant Ungern Sternberg, og som stammede fra den svenske kirke, hvori denne krigers lå begravet. Pallasken er måske god nok, den er i hvert fald karolinsk, men kyradset bærer serafimerordenens kæde, og denne orden stiftedes først et halvt hundrede år senere.

Til samlingen af europæiske våben må kongen også have haft en hjælper. Man er endog ad omveje i stand til at udpege denne. En moderne forsker vil desuden straks gætte på denne for danske våbensamlinger meget farlige mand. Der er nemlig ingen tvivl om, at samme mand, der her skal være unævnt, var våbenforfalsker i stor stil, og han var — og er — så meget des farligere, som han havde et efter datidens forhold godt kendskab til våben og våbenfabrikation og desværre også til de midler, hvorved et ligegyldigt våben kunde omskabes til en tilsyneladende raritet. De allerfleste danske våbensamlinger indeholder genstande, der indirekte bærer hans navn.

Udskiller man imidlertid de falske våben af de grupper af kongens samling, som nationalmuseets 2. afdeling og den historiske våbensamling nu ejer, bliver der dog nogle hundrede våben tilbage, som har afgjort værdi, ikke mindst for sidstnævnte samling. Nationalmuseet fik jo udelukkende ældre våben, og blandt disse vrimlede det med forfalskninger.

Til slut skal anføres endnu et brev fra grevinde Danner til konferensråd Thomsen. Det angår ganske vist udelukkende oldsagssamlingen, der kun løseligt er berørt i det foregående; men det slutter sig på den anden side nøje til den øvrige korrespondance, der har dannet grundlaget for denne fremstilling.

Paris, d. $\frac{1}{3}$ 65.

Bedste Hr. Conferentsraad!

Efter nu at have været i »St. Germain« er det en Trang for mig at give Dem en lille Beretning om hvorledes at jeg har funden den, af den elskede Høiselig Konge skjænkede Samling. Som De vel veed er det gamle Slot i en faldefærdig Tilstand, og det undergaaer derfor en gennemgaaende Istand-sættelse, som efter Prof. Millets Mening — Architecten som forestaaer Arbeidet — omtrent vil medtage 15 Aar, efter de Midlers Forhold som blive andvendte dertil. Dette har imidlertid ikke forhindret at man har begyndt Opstillingen af Museet i den saakaldte »Ludvig den Helliges Festsal«; der var mange Haandværkere og det Hele saae uhyggeligt ud, adskillige Montere med Sager deels fundne i forskjellige Dele af Frankrig, deels hjembragte af den Officer som har været udsendt for at samle Motiverne til »Cæsars Historie« som i disse Dage her udkommer. De Danske Sager vare opstillede midt i Salen paa en meget fordringsløs Maade og det synes som om [man] var meget uklar over deres egentlige Historie men Monsieur Blanne (?) som jeg traf under Monsieur Rosignols Fraværelse sagde mig at man har til Hensigt at udstyre Gaven paa en elegantere Maade, og han selv er i Begreb med at udgive et Værk angaaende de Fund som benævnes ved Navnet Gallo Romains. Førøvrigt har Slottet stor Historisk Interesse,

og vil blive særdeles skjønt naar det bliver færdigt, det ligger paa et særdeles høit Punct, og Paris som et Panorama deromkring. Det er riigt paa historiske Minder, saavidt jeg forstod er det bygget af »Ludvig den Hellige«, Jacob den Anden har ogsaa tilbragt en Tid deri, ligesom Marie Stuart, og i den senere Tid har det ogsaa huset en bekjendt Personlighed Hertuginde Valière. Ved at see Museet, kom jeg til at tænke paa den store Quantitet af de forskjellige Numere som Høisalig Kongens Privat Samling indeholdt, og jeg vil derfor henstille til Dem, rigtignok som et Ønske af mig, om der ikke kunne findes en lille Deel af disse som kunne sendes hertil, thi som De tidligere gjorde mig opmærksom paa, har Museet hjemme vistnok hverken Brug for eller Plads til at opbevare dem, jeg erindrer ogsaa at De ville give deraf til vore Filial Museer i Provindserne, men da der var en saadan Overflødighed, især af Steensager, saa kan der muligen nok afsees noget i denne Retning; jeg haaber at De vil bevise mig den Godhed at skrive mig et par Ord desangaaende, mit Ophold her vil endnu blive en 14 Dage, og Brevet kan om De ønsker afgives til Cancelliraad Aastrup i Nyvestergade. Den varme interesse som De har vist for Anbringelsen af Høisalig Kongens Oldsager er mig Borgen for at De vil gjøre ud deraf, saameget som De kan, thi De arbejder med Kjærlighed derpaa. Jeg haaber at disse Linier maa træffe Dem ved godt Helbred, og med det tilfredse lykkelige Sind hvormed de glæder Dem selv og Alle som kommer i Berørelse med Dem. —

Jeg henlever med største Høiagtelse. Deres

Louise,

Grevinde af Danner.

Hvorvidt Thomsen fik lejlighed til at tage standpunkt til denne henvendelse, og om han overhovedet fik svaret grevinden, vides ikke¹⁾. Godt to måneder efter, at han havde modtaget dette brev, døde han uden noget forudgående sygeleje.

---

¹⁾ Efter at denne afhandling var skrevet, har jeg erfaret, at Thomsens breve til grevinden endnu eksisterer. Jeg har måttet holde mig til koncepterne, der findes i nationalmuseets arkiv i to pakker, betegnet: »Frederik VII's våbensamling« og »Den historiske våbensamling«, hvor ogsaa grevindens originalbreve findes.

For ham stod det princip så klart: »Først sager, så skrifter«, en sætning, han ofte benyttede sig af. Det er derfor tilfredsstillende for alle dem, der i beundring ser op til ham og hans gerning, at se, i hvor høj grad han lige til det sidste ved arbejdet med Frederik VII's samlinger blev tro mod sine principper.

ST. JØRGENS MARK, SOLBJERG BY OG NYBY LADEGAARD

KØBENHAVNS GAMLE GRÆNSE MOD FREDERIKSBERG

Af ARNE SUNDBO

I Aarene 1606—20 udvidedes Fæstningsværkerne omkring København. De byggedes ganske om. Da Ombygningen var paa noget nær tilendebragt, toges fat paa Christianshavns Anlæg og Befæstning, efter at man havde begyndt at bygge »den lange Bro« fra K i b b e n æ s¹⁾, hvor nu Børsen ligger, til Amager, hvor den ny By funderedes. Samtidig forsynedes Fæstningen med en Række frem-skudte Værker paa Landsiden, hvor det var Planen, som ogsaa blev udført, at lægge tre Brohoveder, et omkring hver af de tre Veje, der fra Vest og Nord førte over Søerne ind til Byen: Ladegaarden ved den gamle Solbjergvej (Gyldenløvesgade), Ravnsborg ved Frederiksborgvej (Nørrebrogade) og Vartou ved Helsingørsvej (Østerbrogade). Disse Brohoveder skulde paa begge Sider af Byen flankeres med Enceinter eller, som det hed, Trenchementer, for at der saaledes kunde dannes en stærk ydre Fæstningslinje. 1620 toges fat paa Arbejdet, idet man begyndte Anlægget af den nuværende Ladegaard.

For at kunne realisere disse Planer, købte Staten de nødvendige Arealer af Byen, der da fik sin nuværende

---

¹⁾ Skulde Knippelsbro være Kibbenæs Bro?

Grænse mod Frederiksberg. Derved gik disse Arealer helt tabt for Byen. Thi denne var fra gammel Tid et isoleret Samfund med eget Styre og navnlig egen Retspleje. Som det udtales i et kgl. Reskript af 15. Juli 1635: Slottets Beboere hører under Sokkelund Herred, ikke under Københavns Jurisdiktion, »efterdi Slottet udi samme Herred er liggendes«. Kongen og hans Ejendom var udenfor Byen. Dette gamle Privilegium, Byens Selvstyre, er Skyld i, at Frederiksberg, hvis Jorder tilhørte Staten, ikke kom til at tilhøre det københavnske Bysamfund, skønt Frederiksberg er Københavns Ladegaards Mark. Frederiksberg er som bekendt den Dag i Dag en selvstændig Kommune. Christianshavn Købstad hørte ligeledes inden Indlemmelsen i København til Slottet og Herredet¹).

Ved Skøde af 14. April 1619 solgte Byen Staten Brugsretten dels over Byens Voldgrave, dels over Søerne: Peblingesø, St. Jørgenssø, Sortedamssø og Lersø. Ejendomsretten blev stadig Byens. Dog fulgte med Raadhedsretten ogsaa Retten til Fiskeri. Dagen efter gav Staten som Købesum Kommunen Skøde paa Ordrup Sø og tre Fiskedamme ved Vartou (nu ved Ingeniørkorpsets Øvelsesplads), som Kongen havde ladet grave 1585, da han indrettede Vartou til Kongsgaard. Endvidere forpligtede Staten sig til at betale Byen 150 Karper om Aaret, da Søerne havde været Magistratens Fiskedamme, og endelig paalagdes der Søerne den Servitut, at de altid skulde »være og blive Byens Grave«, og et Led i dens Befæstning. Thi dette var jo Hovedsagen ved den hele Handel.

Søernes Overtagelse skete vistnok allerede i Foraaret 1618. Lersøen tilsaedes i hvert Fald i dette Aar, rimeligvis for at forbedre Fiskeriet. Om denne Sø siges iøvrigt i Skødet, at den »allerede vederlagt er«, uden at det dog endnu er opklaret, hvorledes dette er sket.

¹) K. D. I, 9/1 1640.

1. NYBY LADEGAARD.

Et Par Aar efter Købet af Søerne sluttedes en Handel, hvorefter en Del af Byens Mark overgik til Staten.

Københavns Vesterfælled omfattede dengang ogsaa Arealerne Vest for Vodrofvvej, og Fælleden stødte her op til Solbjerg Mark og Nyby Ladegaard. Nuværende St. Jørgens Sø var en Eng, kaldet Kalvehaven, og ved det sydvestlige Hjørne af Kalvehaven (omtrent tværs over Gl. Kongevej) laa det gamle Spedalskhedshospital, St. Jørgensgaard, omgivet af sin Mark, en Enklave i Vesterfælled, som senere Pesthuset var det.

Nyby Ladegaard laa omtrent paa Falkonergaardens Plads eller lidt nærmere Bülowvej. Gaarden havde Navn af Nyby, en Aflæggerby fra Solbjerg og i Middelalderen (ca. 1370) tilhørende Bispestolen, der som hoveri- pligtige til Københavns Slot havde samlet Valby, Vigerslev og Solbjerg i et særligt Birk. Hvor Nyby har ligget, vides ikke, muligt maa Stedet søges ved det senere Grøndal, hvor en »Svinehave« endnu 1662 formentlig mindede om en gammel Bebyggelse¹). Nyby Ladegaard er antagelig kommet til Kronen sammen med Slottet og Birket (1416). 1532 bortfæstedes den til en af Kongens betroede Mænd, *Fadler Bøsestøber*, paa Livstid, og ved hans Død 1539 fik Københavns Magistrat den. Men 1548 gjorde Kongen Gaarden til Ladegaard til Slottet, hvad den antagelig tidligere havde været, og lagde Bøndergods i Københavns Len under den som hoveri- pligtigt, medens Birket stadig blev ved Slottet. Magistraten fik Emdrup By med dens 4 Gaarde i Stedet. 1573 mistede den dog ogsaa Emdrup — en Mængde Benaadninger inddroges dette Aar — men forlenedes samtidig med Accisen af Vin og fremmed Øl (29. Maj 1573), da Borgmestre og Raadmænd ingen Løn

¹) K. D. VII, ²⁴/_o 1690.

havde. Denne gamle Afgift var 1551 henlagt til Byens Befæstning, og Borgerne var meget misfornøjede med, at Magistraten 1573 fik den. Efter at et Kongebrev 1578 havde indskærpet Pligten til at betale Afgiften, gik den tabt for Magistraten i den store Kritik over denne 1580. I de følgende halvandet Hundrede Aar kæmpede Borgmester og Raad derefter med vekslende Held for at beholde denne Accise og erobre den tilbage, naar den gik tabt. At den var Erstatning for Emdrup og dette igen for Nyby Ladegaard, blev imidlertid hurtigt glent.

Nyby Ladegaards Jorder har formentlig strakt sig i Øst til Bülowvej, begrænsedes i hvert Fald i Nord af Ladegaardsaaen, i Vest og Syd af Solbjerg Mark. Efter Udsæd og Avl, hvorom vi har aarlige Beretninger i Lensregnskaberne, synes Gaarden at have været ca. $\frac{1}{3}$ saa stor som den senere »ny store Ladegaard« (den nuværende), der sammenlagdes 1623 af Nyby Ladegaard, Solbjerg By (8 Gaarde à 8 Tdr. Landgilde-Hartkorn) og de Arealer af Københavns Mark, som Staten købte, da de ydre Fæstningsværker anlagdes 1620—24. Desuden henlagdes til den ny Ladegaard 1623 den nuværende Bispeeng, som Staten købte af Bispestolen for Ganløse Kongetiende. Denne Eng var givet til Bispestolen 1561, indtil hvilket Aar den hørte til Utterslevgaardene, og dens gamle Navn var indtil da Gieveholmen. Det Hjørne af Utterslev Mark, hvoraf Gieveholmen (Navn af samme Rod som Navnet paa Gudinden Gevn = Gefion) var en Del, synes i gammel Tid at have været et helligt Sted. Hyltebroen (over Ladegaardsaaen ved dens Udløb af Lersøen) minder ved sit Navn formentlig om en lille Lund her, og Sokkelund Herreds Thinghus laa dèr, i hvert Fald en Tid, til det 1673 flyttedes til Sokkelund Syd for Buddinge. Bispebjerg var Galgebakke dertil. Var det gamle Støvnæs Thing her?

2. SOLBJERG OG DE GAMLE VEJE.

Københavns alfare Vej til Solbjerg gik indtil 1623 ud ad Nørreport over Peblingsøens Dæmning (Gyldenløvesgade), hvor den paa det Sted, hvor den store ny Ladegaard opførtes, delte sig i Vejen til Islev-Ballerup-Jægerspris (nuværende Godthaabsvej) og en anden Gren, der stiledede efter Valhybjerg (Frederiksberg Bakke) og Solbjerg. Begge disse Vejgrene fandtes endnu 1682, da Matriklen optoges, og fremhævedes i Marken ved at dele Markskifterne uden at overskære dem; hvad f. Ex. ikke var Tilfældet for Gl. Kongevejs Vedkommende. Kongen annekterede de to gamle Veje 1623 som »Kongeveje«, ham forbeholdt.

Saa tidligt som 1522 omtales denne Solbjergvej af Historikeren *Hans Svanning*, der ved den Tid boede i København, i hans bekendte Fortælling om Overfaldet paa »Mor Sigbrit« ved Peblingsøen. Christian II havde det Aar slaet Lejr med en Hær af Bønder paa Solbjerg Bakke, hvor senere 1658—60 Svenskerne satte sig fast, og Mor Sigbrit vilde da, fortæller han, en Dag gaa ud at besøge Lejren. Da hun gennem Nørreport var kommen til Peblingsøen, kastede et Par Soldater fra Lejren hende i Søen, men Kongen kom netop forbi paa Vej til Byen og reddede hende. Det maa ogsaa være her, vi skal søge Vejen over »den onde Bæk ved St. Jørgen«, der omtales 1543 som en af Byens Hovedveje, hvis Vedligeholdelse paa-lagdes Vognmændene¹⁾. St. Jørgens Aa er formentlig Ladegaardsaaens Navn i Middelalderen, da Aaen endnu ved Bülowvej løb ned gennem den senere Ladegaards sydlige Grave.

Paa det vedføjede Kort ses Solbjergvejens Løb. Den nuværende Amicivej er ved Gl. Kongevej et lille Stykke

¹⁾ K. D. II, 1/10 1543. Bækken kan ogsaa være Afløbet fra en Sø i Frederiksberg Have, der ses paa Kort fra Belejringen (Solbjerg Gadekær).

af den. Kortet er tegnet paa Grundlag af den Beskrivelse af Markskifterne, som Matriklen 1682 har, og paa Grundlag af de Kort, der er bevaret over St. Jørgenssø og Ladegaarden, over Frederiksberg By ca. 1696 og over Kalthuset (Grøndal). Den svenske Ingeniørofficer Erik Dalbergs Kort i Pufendorfs Værk om Carl X Gustav og et Kort af Dalberg i Teatrum europæum (Tome VIII S. 147) viser ligeledes Vejen, uden at man hidtil har villet godkende disse Kort. Den store Dam, der efter Dalbergs Kort ligger tæt Vest for Ny Hollænderby, maa være en Del af Frederiksberg Have, hvor Fugtigheden altid var meget stor. Afløbet gik ned over Allégadekrydset til St. Jørgenssø. Dammen har mulig været Solbjerg Gadekær. Frederiksberg Fæled gik endnu 1675¹⁾, da Teglgården byggedes i Smallegade (søndre Side, fra Andebakkestien til Fasanvej), helt ind til Byens Gaarde paa Allégades Vestside. Ogsaa Frederiksberg Have havde været en Del af Fæleden og den bedste (fugtigste) Græsning i den. Valget af Stedet for Frederiksberg By er aabenbart sket af Hensyn til Vejen og til Fæleden. Der hvor nu Haveselskabets Have er, opførtes 1654 Byens Kirke og laa der til 1734, da den nuværende byggedes.

Kongevejen fra Ladegaarden til Frederiksberg Runddel omtales endnu 1647, idet den dette Aar samtidig med samtlige andre københavnske Veje fik en Hoveddistandsættelse. Man hører, at denne Vej »fra Valby til Pehlingesøen« var brolagt, som det var sædvanligt²⁾. Der tales ogsaa om, at der skal gøres en Rende af Egefjæl »ikke vidt fra Pehlingesøen, at det Vand, der staar hardt hos, kan have sit Løb«. Den onde Bæk ved St. Jørgen?

Vejen synes efter dette ogsaa at være gaaet til Valby, op over Valby Bakke, og antagelig da paa det Sted, hvor Frederiksberg Slot nu ligger.

¹⁾ K. D. VI. ²⁰/₁ 1675.

²⁾ K. D. V, ¹⁴/₇ 1647.

1662 købte Kongen eller rettere Dronningen en Bondegaard i Hollænderbyen og byggede ved Siden af den en Lystgaard til sine 4 Døtre. Efterhaanden blev de gift og denne »Prinsessernes Gaard« gik, da den sidste Prinsesse blev »befriet« 1680, over til deres Brodersøn *Prins Frederik* (den Fjerde).

Den gamle Solbjergvej nedlagdes, da Prinsessegaarden indrettedes. Samtidig førtes Gl. Kongevej, der hidtil havde heddet »Kongens Lønvej til Ladegaarden«¹⁾ ud igennem Fæstningsvolden (Trenchementet). Vejens Forlængelse nævnes første Gang, da der paa Amtsregnskabet August 1662 laves en Bom »for den ny Kongevej til Prinsessernes Gaard«, der skulde forbinde Skraavejen (Amicivej) med Byen, idet Ladegaardsjorderne 1651 var overladt til Amagerne og Ladegaarden selv 1661 solgt til Christoffer Gabel. En Tid hed hele Gl. Kongevej fra Vesterbro til Amicivej »Vejen til Prinsessernes Gaard«²⁾, men som bekendt blev det »den gamle Kongevej« til Ladegaarden, der gav hele Vejen Navn. 1682 hedder den i Matriklen allerede »Gl. Kongevej«. Denne lukkedes 1665 med en Port ved St. Jørgenssø og en ved Allégade, og det sidste Sted byggedes samtidig et Vejhus, hvori Muremester *Frans Jansen* var Vejmand. Han boede der til sin Død 1711. Men Huset gik ved Anlægget af Frederiksberg Allé 1699 ud af Funktion, idet Gl. Kongevej dette Aar blev gjort til den alfare Vej til Frederiksberg, medens Frederiksberg Allé, der havde været det til da, blev Kongevej.

3. BYEN SOLBJERGS BELIGGENHED.

Byen Solbjerg blev afbrudt i April Maaned 1621. Om dens Beliggenhed ved man kun fra en Vidneforklaring

1) K. D. V, 20/10 1645.

2) K. D. VI, 12/8 1672.

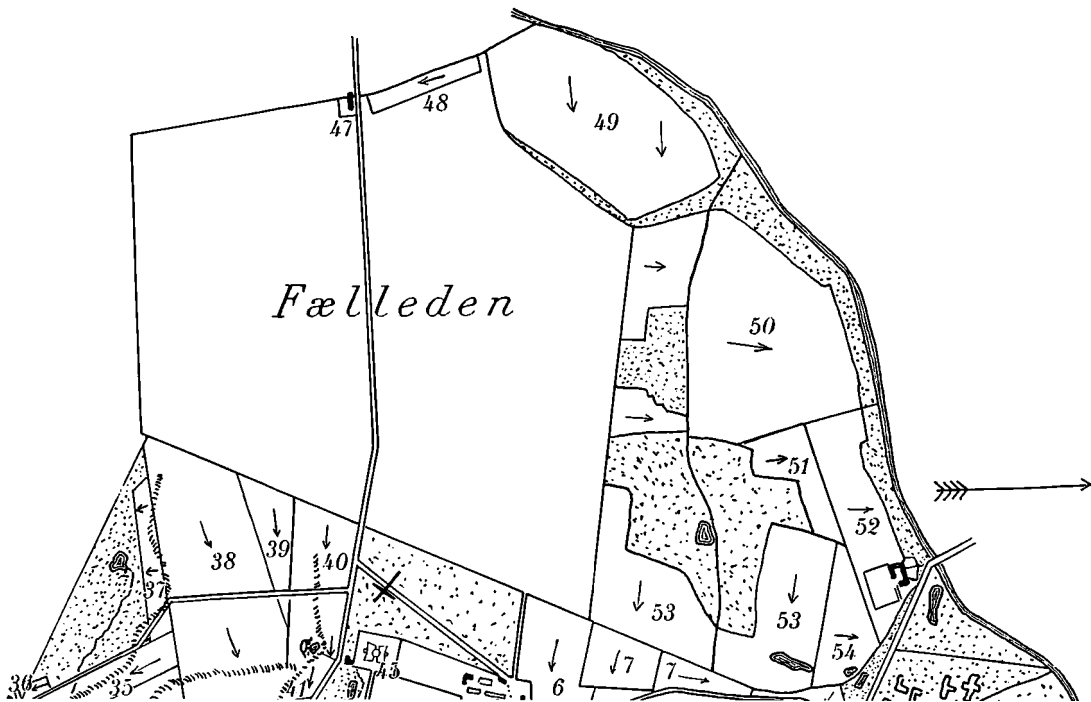
i Processen om Vester Fælled 1695, at den laa Vest for Frederiksberg By. Af det vedføjede Kort kan skønnes, at Byen har staaet omtrent ved Nordkanten af den nuværende Solbjerg Kirkegaard og ved Fasangaarden. Hvis man forlænger Kortets Veje her, saa de skærer hinanden, ser man, hvor Bygaden omtrent har ligget. Den Bakke, der ligger her (hvor nu Svejtsershytten ved Zoologisk Haves Plankeværk findes), er iøvrigt ogsaa det eneste Punkt, hvortil Navnet Solbjerg — udover en vag Paategning paa et svensk Kort fra 1659 — kan stedfæstes. 1640 nævnes i Sokkelund Herreds Thingbog, at en Mand fandtes myrdet ikke langt herfra, i Grøften mellem Fælleden og Vangen, og Navnet Solbjerg Bakke bruges da om dette Sted, der samme Tid kaldes Valbybjerg.

Vejen fra Peblingsøen til Solbjerg var Københavns Vej til Roskilde og er uden Tvivl en af Byens ældste Færdselslinjer. Paa et Kort fra 1696¹⁾ vises ved denne Vej en Gravhøj, omtrent ved nuværende Alléenberg, 3—4 Høje paa det Sted, hvor nu Frederiksberg Slot ligger, og paa Bakken ved Svejtsershuset i Frederiksberg Have en Høj — som Vidnesbyrd om Vejens Ælde. Da der 1617 byggedes et Hus til Hederideren paa Valbybjerg, siges det at ligge paa den store Bakke ved Roskildevej²⁾, formentlig det Sted, hvor Slottet senere lagdes, thi her er paa det nævnte Kort en Forpløjning som Rest af en Have. Hederiderhuset nedreves 1694, da det var forfaldent. En Tid holdtes der Kro i det, hvad der kunde tyde paa — ligesom Kongebrevet fra 1647 — at Vejen da gik op over Bakken til Valby (Køgevejen).

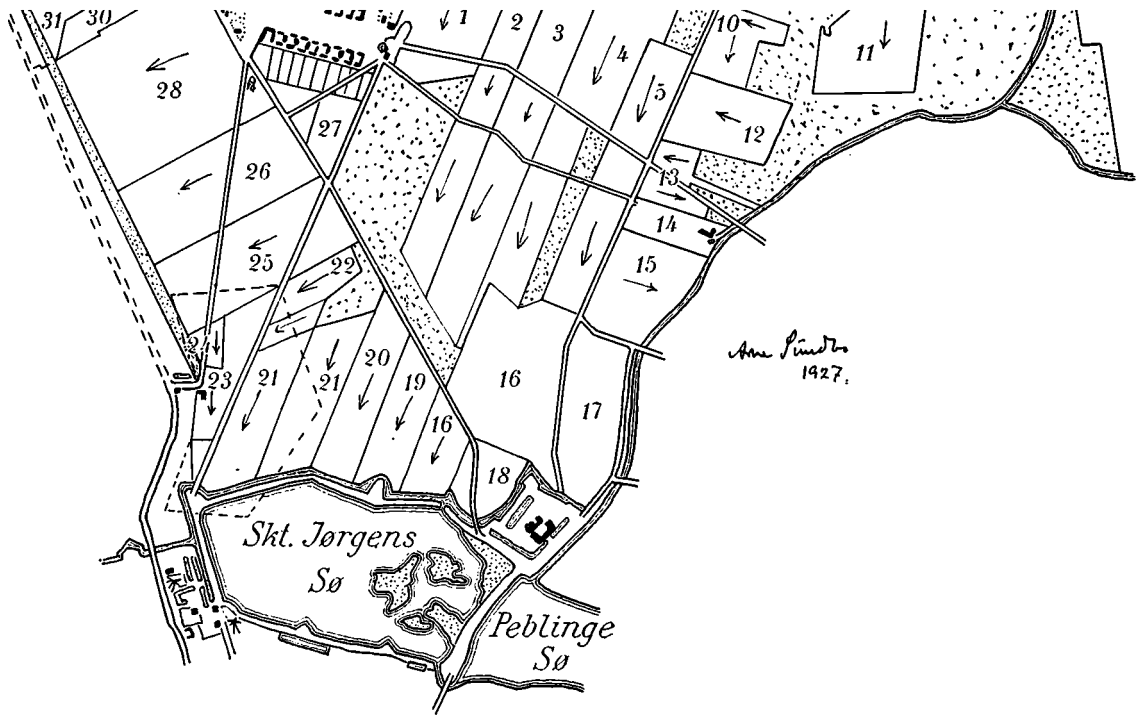
Iøvrigt høres 1562 og 1564, at Københavns, Roskilde og Tryggevælde Lens Bønder skal mødes i Solbjerg og gøre den alfare Vej derfra til Langvaddam i Stand. Der haves en lignende Ordre fra 1580 til Bønderne i Køben-

¹⁾ Hist. Med. 2. R. II. S. 7.

²⁾ K. D. V, 9/4 1617.

Kort I. Se Teksten S. 197.

havns Len om at gøre Stenbroen fra Solbjerg til Langvaddam i Orden.

Da Kongen 1622 annekterede Solbjergvejen, lagde han Roskilde Landevej fra Solbjerg over Valby, saa den paa Valby Mark løb sammen med Køgevejen og med den til Vesterport. De tre Lens Bønder, der hidtil havde vedligeholdt Vejen, fik derfor dette Aar det nye Vejstykke mellem Valby og Langvaddam inddelt¹⁾, saa hvert Len havde sit Stykke. Tryggevælde Len passede Vejstykket nærmest Valby (1000 Alen), Roskilde Len det næste (1500 Alen) og Københavns Len det Stykke nærmest Langvaddam.

Dette Vejarbejde klagede Bønderne altid meget over — man tænke sig Landmændene i Tryggevælde og Roskilde Len forlade Hus og Hjem for at gøre Vej i Stand ved København — og de accorderede derfor undertiden med Valbybønderne om at udføre Arbejdet, der dog aabenbart har kunnet holde i 10 Aar ad Gangen (!). Saaledes sluttede en Del af Roskilde Lens Bønder 10. Juli 1639 Kontrakt med Sognefoged Hans Nielsen i Valby om at forfærdige deres Stykke af Vejen saaledes, at det »kunde udstaa 8 Mænds Syn i 10 Aar«. I August 1642 blev Hans Nielsen sagsøgt for Misligholdelse af denne Kontrakt og dømt. I December Aaret efter blev derimod Mads Ibsen og Ras. Hansen, Valby, frifundet i en lignende Sag.

1641 forlængedes Kongevejen fra Langvaddam til Roskilde og lagdes da noget Syd for den alfare Vej²⁾. Ved Skellet mellem Ladegaardsmarken og Vigerslev Mark var, da Kongen overtog Vejen, 1621 bygget et Vejhus, der under Navn af »Røde Hus« eller »Sidses Hus« kendes, indtil Frederiksberg Allé 1699 blev Kongevej. Huset blev revet ned 1702. En af Vejmændene har

¹⁾ K. D. V, 27/o 1622.

²⁾ Lundby og Hermansen: Roskilde Landevej (1927).

heddet *Søren*. Thi hans Navn var endnu ved Matrikelopmaalingen 1682 knyttet til et Vænge ved Huset. Dette laa paa Vejens søndre Side. 1670 afløste en *Mads Sørensen* († 1672) en *Jens Lassen* i Huset¹⁾. Sørensens Enke, *Sidse Hendriksdatter*, døde 1699 og var sidste Vejmand, og en Port her hed lige til 1777 »Sidses Port«.

Den gamle Vej overlodes til Frederiksberg Bys Beboere 1777 sammen med Fælleden; Vejens Retning ses endnu som Matrikelskel.

4. BAKKEHUSET OG FREDERIKSBERG VEJE.

Den Del af Fælleden, der laa Syd for Vejen hed i det 18de Aarhundrede *V a n d k r o g e n*, og 1736 plantedes der hele dennes Kant rundt en *Remise*, en 15 Alen bred Skovbræmme, bestemt til at opfange Vildtet, naar det kom for nær til Udkanten af Marken. Vildtet kunde hvile sig der, falde til Ro; deraf Navnet. Ogsaa i Fælledens Kant mod Vanløse Mark plantedes 1736 en *Remise*, og mellem de to Skovbremmer laa Vejmandens tidligere Have og Vænge, saaledes at Marken helt var lukket mod Nabobyerne.

Disse Remiser afløste en anden, der laa langs hele Frederiksberg Skel mod Grundene ved Vesterbrogade, og som muligt er den gamle Køgevej, der vides at have gaaet her. Ved denne Remises vestlige Ende laa et Markhus »paa Valby Bjerg«, det senere Bakkehus, vistnok bygget paa Valby Grund. Dette Vangehus synes oprindeligt at have ligget ud for det Sted, hvor kort før Valby Byled Køgevejen bøjede af mod Syd (her var Bertels Krogagre). Huset er vist flyttet, mens *Bertel Nielsen* boede i det (han kom 1655), og vistnok 1666, da Falkonerallé blev anlagt. (Bakkehuset ligger nu ved »Bertels Portagre«). Volden blev nemlig i 1660'erne lagt om ved Vesterport, der flyttedes, og der blev da, for at lede Færdselen

¹⁾ K. D. VI, 9/a 1670.

til Nørreport »sat et Led paa Valby Bakke, hvor Kørselen blev afpælet at skulle gaa igennem Ny Hollænderby«. Der byggedes en Bro ved Falkongergaarden over Ladegaardsaaen og en anden over Vejgrøften langs Godthaabsvej. Denne ny Vej aabnedes ved Bekendtgørelse af 10. Marts 1667, og samtidig sattes Bomme for Kongevejene overalt, hvor den ny Vej krydsede dem¹⁾. Færdselen gik derefter nogle Aar gennem Allégade, som er anlagt 1651, da Frederiksberg By byggedes. Efter at Vesterport igen var aabnet, afspærredes vistnok Falkoneralléen.

Pilealléen er anlagt 1710 som Opkørsel til Slottet og hed Kongeallé, til den 1782 beplantedes med Pil. 1827 fældedes Pilene og erstattedes af Lindetræer, men Navnet er blevet bibeholdt.

Endnu kan tilføjes, at Frederiksberg fik sin næste nye Vej, da 1765 Salget af Marken til Private begyndte. Nuværende Howitzvej (tidl. Lampevejen) anlagdes da som Adgangsvej til de nye Parceller. Vejen gaar mod Vest, hvor den hedder Finsensvej, med sin søndre Side i Kanten af den gamle Fælled, og fik mod Øst sit nuværende — i 1926 lidt regulerede — Løb efter den Form, Bygrundene (i Smallegade) havde. Denne Form er iøvrigt ældre end Smallegade, hvis østlige Del først anlagdes 1699 samtidig med Frederiksberg Allé. Bredegade er derimod Ny Hollænderbyens gamle Vej til Fælleden (1682 kaldet Gyden). Smallegades vestlige Del skulde altsaa egentlig hedde Bredegade. Ved Fælledens Udskiftning 1777 forlængedes denne Vej tværs over Fælleden til Vigerslev Skel og fik Navnet Klammerivej (nu Peder Bangsvej) efter de Agre, der her laa nærmest Byen. Vejen fra Teglgården til Fasangaarden er anlagt 1675 samtidig med Teglgården. Derimod er Vejen fra Fasangaarden til Valby vistnok Solbjergs gamle Vej til Køgevejen.

¹⁾ K. D. VI, 10/s og 22/s 1667.

Et Forsøg paa at fastslaa det gamle Skel mellem Solbjerg Mark og Københavns Overdrev (V. Fælled) er vanskeligt. Den gamle Alfارvej har rimeligvis været Grænsen indtil nuværende Frederiksberg Have, men maa da suppleres med en Linje herfra til Skellet mellem København og Valby. En lige Linje fra Valbyskellet til Falkonergaarden synes imidlertid ogsaa at kunne passe. Vejene lagdes dog oftest i Skellet mellem Bymarkerne.

5. KALVEHAVEN OG ST. JØRGENSGAARDS MARK.

Jordsmonnet paa Vesterbro er fra Naturen sumpet og lavt. Stranden gik oprindelig helt op til Tietgensgade, men da St. Jørgenssø opdæmmedes 1524 for at skaffe Vand i Voldgravene om Byen, er Grundene mellem Søn og Stranden blevet dræned. 1543¹⁾ hører vi første Gang om denne »Dæmning ved St. Jørgen«, fordi det paalægges Vognmændene at vedligeholde den sammen med Dæmningerne for Peblingsøen og Sortedam (Østerbrogade). Den sidste var da endnu ikke færdig.

Vejen til Vesterport er saaledes gammel. 1572 nævnes »Stenbroen ved St. Jørgen«²⁾, og et gammelt Billede i Braunius: Teatrum Urbium (fra 1587) viser Vejen her forbi ind mod Vesterport. Det skal senere paavises, hvor St. Jørgens Mark laa; det er rimeligt at antage, at den gamle Alfارvej (Stenbro) gik i Skellet mellem St. Jørgensmark og den gamle Fælled, d. v. s. midt imellem nuværende Gl. Kongevej og nuværende Vesterbrogade. Grunden Vest op til Stenosgade siges 1572 at ligge Sønden for St. Jørgen Stenbro.

Efter et Vidnesbyrd fra 1648 er Bebyggelsen udenfor Vesterport — Forstaden — først begyndt 1614, aabenbart i Anledning af eller dog samtidig med, at Vestervold flyttedes længere ud, hvorved Haverne foran Porten blev

¹⁾ K. D. II, ¹/₁₀ 1543.

²⁾ K. D. I, ⁸/₀ 1572.

ødelagt. Allerede 1583 blev dog Slagtelhusene lagt her udenfor Porten af hygiejniske Hensyn, antagelig er de anbragt ved Stranden eller ved Afløbet fra St. Jørgenssø, der gik i Stenosgade vistnok ogsaa før 1620. Reberbanerne laa her omkring 1620, langs Sydsiden af Vesterbrogade omtrent fra Nr. 11 vestpaa. Ved 1650 lagdes de længere Vestpaa ned mod Stranden. 1620 boede Natmesteren ogsaa herude, et Tegn paa, at Bebyggelsen endnu dengang kun var ringe. Thi Natmesteren maatte helst isoleres.

I Byens Instruks til Kæmneren 1620¹⁾ nævnes kun een Vej udenfor Vesterport — Adelvejen — men da var de Arbejder, der førte til den nuværende Færdselsordning, allerede begyndt.

Staten vilde, som tidligere omtalt, bl. a. gøre St. Jørgenssø til et Led i den ydre Fæstningslinje, og 1618 og 1619 var det derfor overdraget Voldmester *Paulus Buysser* at opfylde Terrænet mellem Porten og St. Jørgen; som det hedder i Regnskaberne: »han havde paataget sig en Del Arbejde at opsætte og forfærdige, Vejen at forandre fra St. Jørgen ind til Forstaden uden Vesterport«; »Vejen fra Forstaden til St. Jørgens Bro« kaldes denne nye Vej ogsaa. Der gik 3690 Roder Jord (797.040 Kubikalen) med dertil, og Buysser fik Juni 1619 den sidste Del af Entreprisesummen, der ialt var 4615½ Daler (à 80 Sk.). I de følgende fire Aar opførte han to Volde, en Østen for »Søen fra Vejen til Slusen mod Peblingsesøen [ved Indløbet fra denne Sø i Graven til Voldgraven] til Blegdammen uden Vesterport«, og en anden Vesten for Søen »fra St. Jørgen til den store ny Ladegaard«, hvortil medgik 8632 Roder Jord (1.864.512 Kubikalen). Entreprisesummen var derfor 10.942½ Daler. Dæmningen for St. Jørgenssø har Byen vistnok selv opført. 1619 gav Kongen Gejstlighedens Bønder i Kø-

¹⁾ K. D. I, S. 616.

benhavns, Frederiksborg og omliggende Len Ordre til at hjælpe Byen med at køre Sand til denne Dæmning. Den blev dog ikke høj nok, og 1623 sluttedes Kontrakt med Voldmester *Thomas Hansen* om at forhøje »Vejen fra Slagbommen ved St. Jørgen ind til Abraham Krugs Vejrmølle uden Vesterport« 2 Alen, hvortil medgik 1309 Roder (282.744 Kubikalen) Jord, saa det ses, at det drejer sig, sammenlagt med Buysers Arbejde, om en betydelig Opfyldning. Byen har i hvert Fald denne Gang taget sig af Dæmningen, som den jo fra gammel Tid passede. Thi det siges 1624¹⁾, da der tages Syn paa hele Aarets Statsarbejder, at Kongen har foræret Byen Plankerne til Dæmningen, der altsaa er blevet forhøjet samtidig. *Thomas Hansen* forhøjede strax efter Volden fra »Slagbommen ved St. Jørgen« (for Vejen langs Søens vestre Side) til Ladegaarden ogsaa 2 Alen.

6. GL. KONGEVEJ OG VESTERBROGADE.

Den ny Vej, der i disse Aar anlagdes, var Gl. Kongevej, og den gamle Alfarvej blev samtidig flyttet Syd paa, vel for af militære Grunde at isolere de nye Fæstningsanlæg. Den 1. April 1622 nævnes i Lensregnskabet, at der leveredes Skuffer »til den Bro, der skal ophrydes ved St. Jørgen«. Fra 13. Maj 1624 have et Maalebrev²⁾ til

¹⁾ K. D. V, ¹⁴/₁₂ 1624.

²⁾ K. D. III ²⁰/₄ 1639. Maalebrevet, der er udstedt af Voldmester Abraham de la Hay, er, som Originalen paa det kgl. Bibl. (Ny kgl. Saml. 372 e) viser, dateret 1624, ikke som i Regeringsregistranten, skrevet 1634 Abraham de la Hay døde 1627, hvad fremgaar af sj. Tegn. 27. Jan. 1628.

Parcellens Maal var senere 87 Alen mod Gl. Kongevej og 128 Al. mod Gaden tæt Vest for Trommesalen, medens vestre Kant var 120 Alen og søndre Kant 76 Alen. (K. D. III, 805).

Rimeligvis har man med Angivelsen af Grundens sydlige Kant Oplysning om, hvor den gamle Alfarvej mellem Vesterbrogade og Gl. Kongevej gik før 1624. Vesterbrogade er herefter flyttet 40 Alen mod Syd paa dette Sted.

Proviandforvalter Hans Mandixen over den vestre Side af en Gade lidt Vest for nuværende »Trommesalen«. Det hedder heri, at den nævnte Tværvej gaar »fra den ny Vej, Kong. Maj. vil lade fundere, til den alfare Vej, som nu bruges«. »Den gamle Vej« kaldes denne Vej i samme Dokument, men at denne gamle Vej (Stenbroen ved St. Jørgen) ogsaa flyttedes, fremgaar ikke alene af Skovlregnskabet 1622, men ogsaa af et kgl. Reskript til Københavns Magistrat af 20. August 1624, hvori det udtales, at Kongen »for nogen Tid siden har ladet gøre den Anordning, at nogle Huse for Vesterport skal paa andre Steder forflyttes, saa og en Bro siden uden samme Port at skulle lægges«. Magistraten faar derfor Anmodning om »i Henhold til samme Ordinans strax at stille sligt udi Værk«¹⁾.

Kongevejen og Vesterbrogade stammer saaledes begge fra 1624. Roskildevej var, som tidligere omtalt, kort forinden lagt over Valby.

1633, da Roskildevej gjordes i Stand, fik Magistraten Anmodning om at reparere sin Del af Vejen fra Skyttepladsen (Mikkel Vibes Kro ved Værnedamsvej) til Valbjerg. 1647 foretoges en ny Reparation, og det ses, at denne Del af Vejen da »gik i Krinkelkroge hen over Fælleden vidt ud mod Stranden«, hvorfor et kgl. Reskript forlangte, at Vejen skulde lægges »lige ud med Gærdet« (Skellet til Ladegaardsmarken)²⁾. Det var dens gamle Retning (nu Rahbeks Allé), som det fremgaar af Skødeudkastet 1622 til Staten paa den nordlige Del af Vesterfælled (jfr. nedenfor). Det har imidlertid allerede da været umuligt at efterkomme dette Kongebud. Thi 1643 havde Byen solgt³⁾ en stor Grund mellem Vejen og Gær-

¹⁾ K. D. V, ^{20/8} 1624; jfr. nedenfor S. 191.

²⁾ K. D. V, ^{20/7} 1633 og ^{14/7} 1647.

³⁾ K. D. III, S. 803.

det til Raadmand *Niels Hansen Folskænk*, og Vejen blev derfor lagt, som den nu ligger.

Under Processen om Vester Fælle 1695 udtalte et Vidne, *Laur. Hansen* fra Avedøre, at han kunde huske 60 Aar tilbage i Tiden (til 1634), og »da var der ingen Stenbro fra det Hus, som (sl. højlovlig Ihukommelse) Kong Christian den Fjerde haver ladet bygge, og Christen Sanger siden iboede, og nu N. Olsen ibor, og i forrige Tider kaldtes den ny Konges Kro [ø: Kongens ny Kro], hvorfra var ingen Stenbro mod Valby Bakke, som nu findes, og var ingen Huse, ej heller noget Indlukke fra bemeldte Kro eller Hus lagt eller indkastet. Men siden efter Belejringen, da haver de begyndt en efter anden at bygge Huse fra bemeldte Kro og til imod Valby Bakke ved Vejen, og kan han mindes [at have hørt, at] den Tid, at Ladegaarden udi bemeldte Christian Quarti Tid blev indrettet, da blev de Tjørn plantet paa Grøften, som endnu indhegner Ladegaardsmarken«.

Det vilde imidlertid, efter at den alfare Vej 1624 var flyttet til den nuværende Vesterbrogade, have været naturligt ogsaa længere Vestpaa at flytte Vejlinien nærmere til Stranden. Vesterbrogade har endnu den Dag i Dag fra den Tid et Knæk ved Østkanten af Vesterbros Torv for ved Værnedamsvej at bøje tilbage efter det Punkt (Valby), som den oprindelig synes at stile efter.

Her ved Værnedamsvej lagdes 1620 Mikkal Vibes Kro paa den nordre Side af Landevejen, som det ses af Processen om Valby Fælle (tværs over den nuværende Værnedamsvej). Denne Kro var en Institution, Staten ved Ordningen af Færdselslinjerne havde megen Interesse for. Thi naar Portene lukkedes tidligt, hvad burde ske i enhver velordnet Fæstning, maatte de Vejfarende, naar de kom til Byen efter Lukketid, have et Sted at være, til Byen lukkedes op igen. Kroen kombineredes iøvrigt med en Skytteforening, ikke at forveksle med

Skydeselskabet. Der var saaledes ikke af Hensyn til Kroen, der altsaa hørte til Vejplanen, Grund til at knække Vesterbrogade. Paa Fælleden laa da udenfor Afløbet af St. Jørgenssø kun Marcus Hes's Fiskepark, der hørte op netop ved Vesterbros Torvs Østside.

7. FREDERIKSBERG ALLÉ'S FORGÆNGER: DEN GAMLE ROSKILDEVEJ TIL VESTER PORT.

Men Færdselen har alligevel været bundet til dette Punkt, og Forklaringen er formentlig den, at her deltes Vejen fra Vesterport i Køgevejen efter Valby og en Vej til Solbjerg og videre til Roskilde. Det antages sædvanligt, at Frederiksberg Allé ikke eksisterede før 1699. Paa Kort fra 1658-Tiden og senere efter 1660 ses her i hvert Fald en Vej til Ny Hollænderby. Hvor i denne By den løb ind, er dog usikkert. Kortet i Theatrum Europæum kunde tyde paa, at den løb ind i Byen samme Sted som Gl. Kongevej nu, men rimeligst er det at antage, at den gik som Frederiksberg Allé, og at Roskildevej ogsaa, før den 1622 lagdes over Valby, har ført til Vesterport.

I et Kongebrev af 20. Febr. 1621, et Aar før Roskildevejen flyttedes til Valby, hedder det, at Privilegiet til Mikkil Vibes Kro 1619 er givet til en Kro ved Roskildevejen¹⁾. Et privat Brev fra Kongen 12. Juni s. A. beordrer²⁾, at Borgmestre og Raad i København skal gøre en Slagbom for den Bro, som er paa Vejen ad Roskilde og Køge ved det ny Værtshus. Kroen er altsaa lagt, hvor Roskildevejen og Køgevejen løb sammen foran Vesterport. I et Maalebrev fra 1668 siges en Fiskedam her at ligge mellem Jens Madsen Murmesters Vænge og forrige Byens Plads, men der kan muligt hermed menes Kropladsen, der netop 1668 blev solgt af Byen til Christen Sanger ved det

¹⁾ K. D. II, ¹⁸/₄ 1619 og ²⁰/₂ 1621.

²⁾ Brev til Kansler Chr. Friis (Molbech: Chr. IV Breve.)

nævnte Maalebrev til Dækning for Byens Tilgodehavende hos Kroejeren. Men det er rimeligst at antage, at Byen har haft en Plads (Torv?) her, og at Udtrykket forrige Byens Plads ikke gaar paa Kropladsen. Før Frederiksberg Allé blev anlagt 1699, gik her Vejen fra Vesterbrogade til Ny Hollænderbyen, først vinkelret paa Gaden, indtil den naaede Skellet til Ladegaardsmarken (St. Jørgens Mark), og dernæst som Alléen stik Vest, i lige Fortsættelse af den gamle Vej i Skellet mellem København og St. Jørgen. Oktober 1655 førtes Christian IV.s og hans Søn Prins Christians Lig, der en Tid var bisat i Frue Kirke, til Domkirken i Roskilde, og Ligtoget gik da ad denne Vej. I Lensregnskabet er 18. Oktober opført Udgift til to Broer over Grøften til Ladegaardsmarken, »først en ny Bro paa denne Side Grøften, som gaar over Ladegaardsmarken ved Mikkell Vibes Kro, og gjort en Hammer [Overligger] i Grøften; dernæst paa den anden Side Grøften gjort Bro over ind i Marken«. Den omtalte Fiskedam har vel gjort Passagen vanskelig. Tømreren var saa sent paa Vej, at han først naaede at reparere en brøstfældig Bro paa Kongevejen paa Brøndbyøster Mark Natten, før Ligene blev kørt derover.

Vejen fra Vesterbrogade til Hollænderbyen kendes iøvrigt fra et Vejsyn 1675¹⁾. Som det andetsteds²⁾ ses, var Vejen 15 Alen bred, lige saa bred som selve Vesterbrogade, hvor ikke Lodsejerene havde ranet noget af Vejen. Det var netop det, der var galt 1675. Vesterbrogade var 13 Alen bred under Valby Bakke, ellers 15 Alen. Men Christen Sangers Nabo mod Vest, Løjtnant Hammer, havde ud for sit Hus indsnævret Vejen til at være kun 10½ Alen bred. Mellem ham og Chr. Sanger var: »Først en liden Park [Fiskedam], og Vejen indtil Amager (hvilken han [Chr. Sanger] sig tilholder og dog ingen Adkomst

¹⁾ Magistr. Kopibog, S. 145.

²⁾ K. D. III, S. 803.

dertil haver efter hans beskrevne Alenmaals Udvisning) synes os tillige bør at opfyldes og lægges til den Amagervejs Bredde, at tvende Vogne kan komme hinanden forbi; som nu ej ske kan, og Parken dog intet til noget er nyttig, saa derved stor Fare og Ulempe kunde forekommes, som ellers lettelig ske kunde, og tilførne sket er«. Et Kort fra Foraaret 1699 har endnu baade Parken og Vejen, men Soldaterne, der anlagde Frederiksberg Allé dette Aar, har udslettet Sporene af dem begge.

Samtidig med Alléen (»den ny Kongevej«) anlagdes Værnedamsvej — den er der 1702 — for at der dog skulde være Vej til Jorderne mellem Gl. Kongevej og Vesterbrogade.

Ved den Vejgaffel, hvor Roskildevejen og Køgevejen delte sig, laa 1660 en Del Møller. Agrene her paa Ladegaardsmarken hed 1682 endnu Mølleagre¹⁾ Kortene fra Belejringstiden viser baade Vejgaffel og Møller.

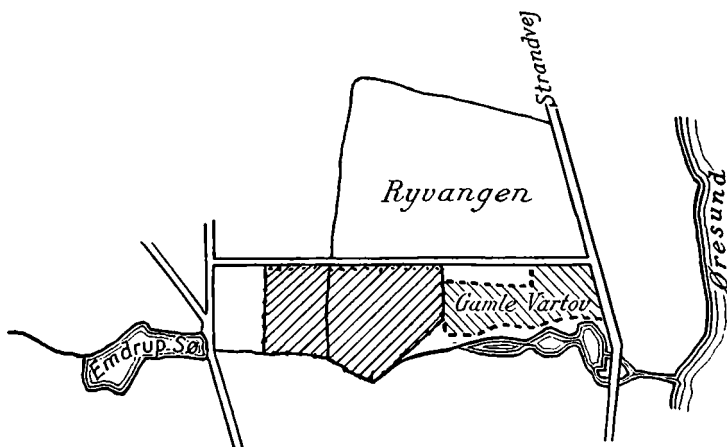
8. ET KORT OVER ST. JØRGENSGAARDS MARK.

1621 fandt de Jordkøb Sted, som Staten mente nødvendige for at virkeliggøre Planerne om Fæstningens Udvidelse og Ladegaardens Opførelse. Allerede Rosenborg var tænkt som en Ladegaard indenfor Fæstningslinjen, der kunde forsyne Hoffet og Byen under en Belejring, og vedblev ogsaa at være Ladegaard til 1623, da den nye Gaard (til Paaske) toges i Brug. Ogsaa Amager Ladegaard i Taarnby nedlagdes da.

Ved Skøde af 1. Jan. 1621 købte Staten St. Jørgensgaard og dens Jorder for 80 Daler aarlig Afgift, det, den havde indbragt Hospitalet (Klostret) i de sidste 10 Aar. Det var hyppigt, at Institutioner solgte mod en aarlig Afgift; Københavns By f. Ex. gjorde dette meget ofte. St. Jørgens Gaard blev nedrevet i Løbet af et Aars Tid.

¹⁾ En af Møllerne her laa paa Ladegaardsmarken 1643. K. D. III S. 803.

Samme Dag, som Staten købte St. Jørgensgaard, fik den af Byen Skøde paa den Del af Kalvehaven, som ikke med St. Jørgenssø 1619 var gaaet over til Staten, og som Betaling fik Byen en Del af Gentoftes Mark (Ryvangen), der ved Dammene ved Vartou stødte op til Københavns Mark. I Byens Skøde paa Kalvehaven staar, at Kongen »derimod igen til os og Byen har gjort fyldeste Veder-

Kort II. Det skraverede Stykke nærmest Emdrup Sø er den af Buysser opmaalte Jord. Ved første Bøjning af Aaen efter Emdrup Sø laa Ryvad med Ryvads Pil.

lag udi Jevntofte Mark her ved Byen, eftersom det Brev, højbemeldte H. K. M. os derpaa Byens Vegne naadigst givet haver, ved Alne og Maal udførligen i sig selver omformelder og udviser«. Men et saadant Skøde til Byen paa en Del af Gentoftes Mark kendes ikke. Byen fik overhovedet aldrig det Skøde, som den skulde have haft, men fik vel overdraget Ryvangen, som den saaledes ingen Adkomst havde paa, skønt den har ejet den og solgt det meste af den siden.

En kgl. Voldmester, den tidligere omtalte Paulus Buysser, foretog vel den 7. Januar 1621 Opmaaling af et Stykke Jord, der blev afpælet til Københavns By. Der

blev udlagt knap 31 Tdr. Land mellem Dammene og Kongens Vej fra Emdrup til Vartou, en lille Stikvej, der paa Gentofte Mark 1585 var anlagt fra Kongevejen ad Frederiksborg til den gamle Rosbæk Mølle eller Vartov, som den siden blev kaldt. Hospitalet boede nu der. Opmaalingen blev ogsaa indføjet i en Skødeformular og Skødet udstedt 8. Februar; men da det kom Folk i Hænde, der vidste Besked, blev det kasseret igen. Thi det Vederlag, Byen skulde have, skulde være 3 Gange saa stort (Ryvangen var 90 Tdr. Land), som den Stump Jord, Buysser havde udmaalt til den. Den kgl. Voldmester havde taget Fejl. »Dette Skødebrev blev igen indleveret i Kancelliet og kom ikke videre«, staar der i Kancelliprotokollen, hvor Skødet er indført¹⁾.

Den af Buysser tegnede Opmaalingsplan eksisterer endnu¹⁾, og det kan ogsaa anes, hvorfor han har taget Fejl. Han havde nemlig forud opmaalt et andet Stykke Jord af samme Størrelse, het Haegen kalder han det, — Indelukket, Enklaven — et Areal af 14.664 Kvadrat-roder eller $24\frac{11}{25}$ Morgen (1 Rode = 6 sjællandske Alen; 1 Morgen = 600 Kvadrat-roder). Det Stykke af Ryvangen, han afpælede som Vederlag, var nøjagtig $24\frac{1}{2}$ Morgen.

Det siges intet Sted, hvad det er for en Enklave, Buysser maalte op, men efter Omridsene og Angivelse af Verdeshjørner paa den bevarede Tegning, kan der ikke være Tvivl om, at den er et Kort over St. Jørgens Mark²⁾). Dennes Skel til København blev delvis Lade-

¹⁾ K. D. II, $\frac{9}{2}$ 1621. Indk. Breve til d. Kanc. $\frac{27}{3}$ 1622.

²⁾ Kortets Maal er fra det Hjørne, nærmest Udløbet af St. Jørgenssø mod Nord 450 Alen, derfra mod Nordvest 582 Alen, videre mod Sydvest 624 Alen, mod Syd 378 Alen. Sydkanten er brudt i 3 Linjer: 330 + 264 + 432 Alen. Kun den mellemste Linje blev Grænse til Ladegaardsmarken. Landevejen, som den da gik, var paa hele den øvrige Strækning Grænsen mellem den Jord, Kongen fik, og den, Byen beholdt.

gaardsmarkens Skel og er altsaa bevaret til senere Tider, der har overleveret os Kort og Maal. Af Størrelse passer Jorderne ogsaa godt til den forholdsvis lille Gaard, der paa Braunius's Billede fra 1587 vises som St. Jørgens Gaard. Hvad der kan have faaet Buysser til at give Københavns By Vederlag for den St. Jørgensmark, som Klosteret allerede havde faaet Penge for, kan formentlig ikke nu opklares, selv om det kan være lidt utilfredsstillende at blive staaende ved den Antagelse, at der fra Ingeniørens Side saa vel som fra Kancelliets Side foreligger en Fejltagelse.

Den 12. Marts 1622 fandt da en ny Opmaaling Sted, foretaget af Voldmester *Abraham de la Hay* i Overværelse af Ridefogden over Københavns Len *Knud Jørgensen*. Den 27. Marts gik 24 københavnske Borgere, udmeldt af Bythinget, Opmaalingen efter, og Ridefogden og Ingeniøren attesterede: »sker hermed og udi Kong. Maj. og Københavns By lige og Ret i forne Maader«. Det kunde herefter tyde paa, at en oprindelig Overenskomst om Byttehandelen — Skødet paa Kalvehaven 1. Jan. 1621 fremstiller Handelen som helt afsluttet — var gjort om. Men endnu kan dog ikke forstaaes, hvad der skete, hvis det ikke kan antages, at Buysser har forvekslet St. Jørgens Mark med Kalvehaven.

Paa Maalebrevet af 1622 staar paa Bagsiden: »Herefter skal gøres Skøde«, og Maalene selv er indført i Byens Vedtægtsbog¹⁾. Skødet ligger skrevet paa Pergament i Kancelliet den Dag i Dag, men uden Underskrift. Af et Aktstykke fra Tiden umiddelbart efter ses, at Byen har rykket for at faa Skøde²⁾. Hvorfor det ikke er kommet videre, kan foreløbig ikke oplyses. Maalene passer med de Maal i Marken, hvorefter Ryvangen faktisk blev overdraget til Københavns By.

¹⁾ K. D. I, S. 636.

²⁾ K. D. IV, S. 773. Aktstykket er fra Sommeren 1623.

9. KALVEHAVEN OG VESTER FÆLLED.

I det uunderskrevne Skøde betegnes de Jorder, som København overdrager til Staten — Skødet af 1. Januar 1621 lød faktisk kun paa Kalvehaven, og Buysser skulde vel udmaale Vederlaget derfor — som »Kalvehaven og hvis Overdrift, Københavns By har haft imellem Kalvehaven, Ladegaardsmark, Solbjerg Mark og den gamle Adelvej, som nu løber fra Valby til København«. I dette Jordareal laa St. Jørgensgaard med sin Mark, som en Enklave, et Indelukke, og der havde for saa vidt været Grund til at opmaale St. Jørgensgaard for at trække dens Areal fra det samlede Areal, naar Vederlaget skulde beregnes. Den afstaaede Del af Vesterfælled, Nord for Landevejen, har vel sammen med Kalvehaven været af samme Areal som Ryvangen, men har ønsket mere Jord end Kalvehaven.

Den 1. Juli 1624 nedsatte 8 Mand, udmeldt af Sokkelund Herred, de 16 Gaardes Landgilde i Gentoft. Hver Gaard har mistet 8 Td. Udsæd og 2 Læs Eng, og afkortedes 1 Td. Byg og 2 Tdr. Havre i deres aarlige Afgift. De 3 Gaarde havde dog mistet 2 Tdr. Havrejord og 3 Læs Eng og fik 1 Td. Havre mere i Afslag end de øvrige. Det fremgaar af Notitsen derom i Lensregnskabet, at Ryvangen blev overtaget af Københavns By Vaaren 1622.

Tilbage bliver — for at forstaa de Forandringer, der skete 1619—24 paa Vesterbro, saa vidt de nu kan udredes — kun at undersøge, hvor stor Kalvehaven var. Tidligere Forfattere om dette Emne har antaget, at Kalvehaven gik fra Gyldenløvesgade til Kalvebod Strand.

Det er ogsaa muligt, at dette engang har været Tilfældet, og at Kalvehaven har maattet afgive Grund til Forstaden, men 1621 svarede Kalvehaven, som da helt overdroges til Staten, til det, vi nu kalder St. Jørgenssø. Staten købte den netop for at danne eller opretholde

Søen. De to Volde omkring Søen, som Buysser opførte, siges i Rentemesterregnskabet at ligge »langs« Kalvehaven.

Gyldenløvesgade, Kalvehavens Dæmning, er allerede forlængst afhjemlet som Engens nordlige Grænse. I Vest har denne Eng antagelig naaet helt op til nuværende Bülowvej og omfattet det Areal, hvor den store ny Ladegaard 1620—23 opførtes, altsaa ogsaa omfattet Svanehaven (senere Svanemosen) og Svinehaven, som Arealet mellem Ladegaarden og Bülowvej hed allerede, da Nyby Ladegaard flyttedes hen paa sin nuværende Plads. Navnet Svinehaven knyttedes til et Areal tæt Sydøst for Svanehaven. (Muligt har den gamle Solbjerg-Ballerupvej været Skel imellem dem). Kæmnerregnskabet 1673—74 har i hvert Fald en Notits, hvori det hedder: »Betalt 4 Karle for Vejen paa hin Side Ladegaarden ved Kalvehaven paa 3 Steder at aabne, paa det Vandet i Peblingsøen, som stod og spilled paa Bredden af Dæmningen, kunde faa Luft«. 1676—77 hedder det: »Tilkastet Renden bag Ladegaarden ved Kalvehaven, der var aabnet«. Ved Bülowvej var, som man ved, et Overfald, over hvilket Vandet ad det gamle Aaløb kunde faa Afløb, naar det blev for rigeligt i Aaen til Peblingsøen.

Mod Øst og Syd har Kalvehavens Grænse derimod været omtvistet. Jordebogen 1633 viser imidlertid, at der paa begge disse Kanter udenfor den nuværende St. Jørgenssø var en Mængde Borgerhaver, hvoraf der betales Jordskyld til Byen som Udtryk for, at de tilhørte Byen og var Fæstjerd¹). 1674 fik Byen, formentlig som Anerkendelse af, at Jorderne her ikke var overgaaet til Staten ved Handelen om Kalvehaven, Ret til at opkræve Jordskyld af en Del Jordejere, der havde Kongens Skøde. Kongen, der i det 17de Aarhundrede udførte store Fæstningsarbejder paa Byens Vestfront, disponerede samtidig

¹) Jfr. nedenfor S. 191.

tilsyneladende frit over Jorderne til Fordel for forskellige Privatmænd, hvis Jord exproprieredes. Disse Skøder har forledt tidligere Forfattere til at tro, at Staten ejede Jorderne mellem St. Jørgenssø og Stranden (Kalleboderne), men Skøderne skal kun forstaas som kgl. Koncessioner paa de paagældende Steder, ikke som virkelige Jordoverdragelser (trods de benyttede Skødeformularer).

Da saaledes Møller Hans Hoppe 1672 fik sin Mølle flyttet fra Volden ved Vandkunsten til en Plads paa søndre Side af Vesterbrogade (den senere »Schlegels Mølle«) ved den gamle fremskudte Fæstningsvold, erklærer den militære Ingeniør *Godtfried Hoffmann* i Maalebrevet¹⁾ af 29. Marts 1672: »Paa denne Hans Hoppe tilmaalte Plads ingen af de gamle Ejere i nogen Maade kan tale som [= da den er] en aaben Plads paa de Steder, hvilke K. M. for Fæstningens Skyld ingenlunde med Bygning eller Haver vilde lade bruge, hvorfor herm. Hans Hoppe ingen anden Gebau bevilges kan end til Møllens Brug alene behøves«.

1672 fik Byen sin første Demarkationslinje ved Søerne.

De Skøder, Kongen udstedte i 1650'erne angives udtrykkeligt at angaa Byens Jord, givet til Erstatning for Grunde, der blev afstaaet til Byens Befæstning²⁾.

Navnlig har man ment i Statens Ejendomsret til Dronningens Enghave (mellem Fæstningen og Reventlows-gade (da Strandgade) paa den ene Side og mellem Vesterbrogade og Stranden paa den anden Side) at finde et Udtryk for, at Kalvehaven 1621, da Staten købte den, omfattede ogsaa Arealerne ud til Stranden. Men Skødet til Dronningen paa denne Jord (fra 1650) er endnu bevaret³⁾. Hun fik den forærende af sin Svoger Hannibal Sehested, der 25. Maj s. A. havde købt denne

¹⁾ K. D. VI, ³/₄ 1672 med Indlæg.

²⁾ K. D., III, ²⁶/₃ 1650 og ¹¹/₆ 1653.

³⁾ Dronning Sofie Amalies Arkiv i Rigsark.

Have af den rige københavnske Borger Godthardt Braem, og det siges udtrykkeligt, at der af Arealet betaltes Jordskyld til Byen. Men som Statsejendom regnedes det siden i Kraft af den gamle Regel, der laa i det foran nævnte Reskript af Juli 1635, til Amtet og ikke til Byen. Naar Byen og Slottet i Middelalderen altid omtales som sammenhørende, maa derfor enten Tilstanden dengang have været en anden end den i Reskriptet nævnte, eller der maa med Byen menes den østlige Del, som da senere kan være indlemmet i den vestlige og uafhængige (?) By (omkring Vestergade og Kattesund).

Ogsaa Arealet Syd for Vesterbrogade mellem Dronningens Enghave og Afløbet af St. Jørgenssø (Viktoria-Abel Cathrinesgade) kan følges saa langt tilbage, at det kan ses, at det ikke 1621 er overgaaet til Staten, at det altsaa ikke da har hørt til Kalvehaven. Dette Areal udstykkedes i Begyndelsen af 1650'erne til en Snes Lods-ejere, der havde maattet afstaa deres Jorder nærmere Byen til Fæstningens Udvidelse. Vesterbrogade, der 1639 i Thingbogen for Sokkelund Herred omtales under Navn af Brogade (muligt er den Bredegade, der nævnes i Thingbogen 1640, den samme) fik 1650 officielt Navnet Roskildegade. Mellem nuv. Matr. Nr. 74 og 75 blev 1650 anlagt en Gade Syd paa, der skulde kaldes Amagergade og parallel med Vesterbrogade anlagdes samtidig 186 Alen Syd for denne en Beltgade. Reventlowsgade omtales under Navn af Tværgaden, formentlig den samme, der i Skødet paa Dronningens Enghave kaldes Strandgade. Gaden fra Gl. Kongevej til Vesterbrogade var 1624 ogsaa blevet kaldt Tværgaden, men da den ene Side næsten helt optoges af Hans Mandixen, har Navn formentlig ikke været nødvendigt for dette Gadestykke.

De Parceller¹⁾, der udlagdes Syd for Vesterbrogade i

¹⁾ Se K. D. III. Langs Roskildegade fik følgende Skøde (Facadelængden tilføjes):

1650'erne, havde for en stor Del været Gartnerhaver og Fiskeparker (Køkkenforsyning). 1623 solgte Kræmmer *Peder Jensen* et Stykke Jord her »langs op med Reberbanen« til *Jochum Weis*, der allerede boede der, og som formentlig var Gartner. Efter sin Afstamning kaldes han »von Gripswallet« (Greifswald, en tysk By), og han købte 1632 ogsaa Jorden Syd op dertil i en Længde fra Øst til Vest langs sit eget Skel af 214 Alen, en Dybde mod Syd af 150 Alen i østre Side og 32 Alen i vestre. Den sydlige Kant var 172 Alen. Denne sidste Jord havde Sælgeren, Raadmand *Jørgen Jensen*, Aaret forud arvefæstet af Byen for 20 Sk. aarligt. Den hele Grund betalte, da dens vestlige Tredjedel blev afstaaet 1639, 24 Sk. i aarlig Jordskyld. Raadmanden har ikke boet her, men har, som det var sædvanligt, erhvervet Jorden til Køkkenets Behov — Landliggeri i moderne Betydning kendes først langt senere. Derfor forbeholdt han sig ved Salget for sig og sin Hustrus Levetid beholdt han sig ved Salget for sig og sin Hustrus Levetid »fri Kaal, Madurter og anden Fornødenhed af Haven til vores Hus's Behov« og Fiskedammen. Forsigtigvis —

Hj. af Tværgaden $\frac{10}{5}$ 1650 *Jens Biørnsen* (18 Alen), $\frac{11}{6}$ 50 *Johan Falk* (18), $\frac{11}{6}$ 50 *Chr. Nielsen* (17), $\frac{10}{5}$ 50 *Jens Chr. Grumme* (25), $\frac{81}{7}$ 53 *David Madsen*, 24 Alen til Gaden, 92 Alen dybt [glemt i K. D.], $\frac{22}{5}$ 50 *Mikkel Nielsen Thyde* (14), $\frac{11}{6}$ 50 *P. Andersen* (19), $\frac{10}{12}$ 52 *P. Pedersen* (40), $\frac{8}{12}$ 52 *Jacob Eilersen* (69), $\frac{11}{6}$ 50 *Aug. Petersen* (36), $\frac{28}{5}$ 51 *Dupont* (60), $\frac{10}{6}$ 55 Hj. af Amagergade *Hans Therkelsen* (48), andet Hj. af Amagergade $\frac{1}{6}$ 54 *Andr. Wilchen* (36), $\frac{28}{7}$ 51 *Niels Madsen* (42). Her havde $\frac{20}{6}$ 50 8 *Skomagere* faaet en Grund 51 Alen til Roskildegade. $\frac{1}{3}$ 1661 fik *Gabriel Bauman* en Skydebane her, 8 Alen bred. 1676 (K. D. VI, S. 664 og 676) 103 Alen bred.

Paa Østsiden af Amagergade ved Siden af *Therkelsen*: $\frac{9}{5}$ 53 *Chr. Jensen* (48), $\frac{11}{6}$ 50 *Hans Pedersen* (22).

Nordsiden af Beltgade (Beltgade havde vel Navn efter det Vand vi kalder Kalvehoderne (?)), v. S. a. H. P.: $\frac{2}{5}$ 1650 *David Klage* (80). Syd Beltgade: $\frac{11}{6}$ 50 *Hans Pedersen* (60), $\frac{2}{3}$ 49 *Eseias Fleischer* (180). Om Gadens Nedlæggelse se Hist. Medd. VI, S. 31.

eller i Overensstemmelse med foreliggende Fæstningsplaner — betingedes det desuden i Skødet, at Jorden skulde afleveres til Byen, »hvis Kongen eller Byen forårsager Forandring paa dette Sted at gøre«. Paa denne Betingelse havde Raadmanden vel selv faaet Jorden. Siden døde Jochum Weis, og hans Enke *Dorthe Jensdatter* ægtede Gartner *Peder Pedersen [Kiembs]*, der 1639 afstod en Tredjedel af de samlede Jorder til sin Stedsøn Jens Jochumsen, hvis Enkes anden Mand *Ole Olsen* 1651 solgte denne Jordlod til Slotsskriver *Jacob Eilersen*. Den var da 67 Alen bred og 155 Alen lang og laa Vest for Peder Pedersen, Øst for den øde Plads, sønden for Reberbanen, og Eseias Fleischer Apothekers nyopførte Hus laa Norden op til den. Apothekerens Parcel var en af de mange Erstatningsgrunde fra denne Tid. 1652 fik baade Eilersen og Peder Pedersen Skøde af Kongen paa den Jord, der laa mellem deres Parceller og Vesterbrogade, d. v. s. Reberbanen, der altsaa samtidig er flyttet ud Vest for Afløbet af St. Jørgenssø, hvor den laa i et Par Aarhundreder. Reberbanen ses af de to Skøder¹⁾ her at have været 27—48 Alen bred. Den ny Bæltgade havde afskaaret en Del af Peder Pedersens Grund. 1658 maatte Peder Pedersens Enke, den ovenfor nævnte Dorthe Jensdatter, afstaa sin Parcel til Eilersen til Betaling af en Gæld paa 800 Daler. Hendes Jord vurderedes da til 950 Daler.

Eilersen holdt Ejendommen samlet og synes at have overtaget Naboernes Parceller ogsaa. Dog var Naboegrunden mod Vest, oprindelig skødet til Augustinus Pedersen, endnu 1699 paa andre Hænder, idet den da solgtes af Skomager *Johan Mathisen Fisker*, der havde faaet den efter sin Fader, Mathias Fisker, til en Peter Poulsen. Den laa, siges det i Skødet, oprindelig mellem Jacob Eilersen i Øst og Dupont i Vest. Faa Aar efter var dog ogsaa denne Grund gaaet op i Helheden. En anden, 31.

¹⁾ Noter foran S. 187 f.

Juli 1653 skødet til Brygger David Madsen, blev 1701 skødet af Byfoged Fr. Eisenberg, der havde været gift med hans Datter Anna, til Møller Anders Jensen paa Hoppes Mølle, som 1672 var blevet lagt her — formentlig forinden Eilersen erhvervede Jorderne. Møllen var senere Matr. Nr. 77 (Gade-Nr. 19—21). David Madsens Parcel har været en Del af den Jord, der 1652 tilskødedes J. Chr. Grumme.

Stor Værdi havde disse Grunde ikke. 1675 synes Eilersen at have sendt Afskrift af Skøderne til Magistraten, formentlig i Anledning af Vejkommisionen, og da Giet-husskriver *Jens Ibsen Trøstrup* købte Ejendommene efter Eilersens Død (1683) af hans Arvinger og 1692 forelagde Magistraten Skøderne til Optrækning af Jordskyld, kendte man ikke engang dennes Størrelse. Det siges da af Kæmneren, at de »er nogle før Belejringen beboede, men nu øde og uindhegnede Pladser af ingen Værd«. 1701 havde Amtsskriveren taget noget af Jorden ind under Dronningens Enghave, og Trøstrup maatte fremlægge Skødet til Eseias Fleischer som Adkomst. Allerede før 1682, da Matriklen optoges, havde man henlagt en Del af »de 8 Skomageres« Parcel under Enghaven, og dette Areal gik saaledes ogsaa tabt for Byen. Først 1715, da Trøstrups Eftermand i Ægteskabet, kgl. Overkammertjener *Ivar Andersen*, ønskede Klarhed over Jordskyldspørgsmaalet, blev dette endelig afgjort. Fra 1. Maj 1716 betaltes der 6 Rdr. om Aaret, og dermed var ogsaa Ejendomsforholdet fæstnet. 1721 havde en Byssing Jorderne, 1722 Brygger Hans Pedersen Kallundborg, paa hvis Auktion 1726 *Johan Lehn* til Hvidkilde købte dem for ved Skøde af 17. Juni 1730 (læst 25. Maj 1731) at overdrage dem til Gartner Christoffer Bærentz. Denne havde 1723 sammen med sin Broder, Gartner Anders Bærentz paa St. Ravnsborg, faaet kgl. Koncession paa Farveplantagen mellem Vesterbrogade og Gyldenløvesgade og

fæstede, ligeledes efter kgl. Tilskyndelse, 1727 Brandtvænget, Jorderne langs Rosenaaens vestlige Bred mellem Stranden og Ejendommene ved Vesterbrogade. Op til vore Dage havde Gartnerfamilien *Hintze* Jorderne eller det meste af dem.

I indkomne Sager til Danske Kancelli før 11. Nov. 1628 omtales Mette, Rasmus Islænders, Jorder, der var indtaget til Fæstningen, som gammel »Bys Jord«. Det maa være en Grund ved Rosenaaen. 1620¹⁾ laa den Syd for den gamle Landevej (»St. Jørgens Stenbro«).

Farvervænget, Arealerne Nord for Vesterbrogade mellem Fæstningen og Tværgaden lidt Vest for Trommesalen, hævdede Byen 1730 som gammel Bys Jord — ogsaa efter Salget af Kalvehaven. Som omtalt viser Jordebogen 1633, at denne Paastand i hvert Fald delvis og rimeligvis helt er rigtig.

Arealerne Nord for Vesterbrogade mellem Tværgaden og Afløbet fra St. Jørgenssø, altsaa Jorderne umiddelbart Syd for Kalvehaven, kan med Hensyn til Ejerforhold følges tilbage til 1624. Fra Tværgaden til Valby Skel har Jorderne stedse efter den Tid været Byens Grunde²⁾.

Det er allerede nævnt, at en Del af Vestsiden af Tværgaden 1624 blev overdraget Hans Mandixen. Det Areal, der laa mellem St. Jørgens Stenbro og den ny Vesterbrogade overdroges 1671 til Acciseboden. Mandixen havde Jorden i Fæste af Byen³⁾, men opnaaede som nævnt 20. April 1639 kgl. Konfirmation paa Maalebrevet fra 1624, aabenbart for samtidig at faa Kongens Godkendelse af, at

¹⁾ K. D. V, S. 109 og I, S. 615, jfr. K. D. V, 14/11 1628 og VI, 1633 S. 228.

²⁾ I Rentemesterregnskabet hedder det 16. Jan. 1627: Tømremester Lars Hansen 21¹/₂ Sidal. for en Sluse 30 Alen lang, gjort neden Kalvehaven som Vandet skal løbe igennem udi Stranden. Der maa derved være ment Slusen under Gl. Kongevej. Volden fra Søen tværs over Vesterbro til Stranden anlagdes 1627—31 af Byen.

³⁾ Hist. Medd. VI, S. 25, Hans Mouritsen.

han havde taget noget af Tværvejen. Thi Byen klagede til Kongen over, at han, »sin Vane tro«, havde trodset Magistratens Forbud mod at rykke sit Plankeværk saa langt ud paa Gaden som sket. Magistraten hævdede, at Ingeniør la Hay 1624, »der Forten [Byens fælles Gade] uden Vesterport blev forandret, og som nu den alfare Vej og Gade forlagdes, og forn.^e Ingeniør samme Tid for Hans Mandixen og andre, som ud med samme ny Fort og Gade at bygge begærede, Pladser afstak«, »ikke mægtig var Byens Grunde at hjemle eller bebreve«. Tværstrædet var anlagt, før Mandixen fik Jord der, tilføjes der. Iøvrigt siges hans Jord at ligge »udi Længden fra forn.^e Tværstræde og til den Plads, som [Silkevæver] Karl Tiesen siden udi lige Maade at inddrage bevilgedes«.

Kongen besaa selv 1639 Aastedet og bad Byen¹⁾ nøjes med at give Mandixen en Bøde for Overtrædelse af Forbudet, men lade ham beholde, hvad han havde taget, »da det dog er en saare ringe Ting, saa ingen deraf kan tage nogen Skade«. Byen oplyser i sin Klage, at han havde taget 5 sjællandske Alen Jord langs Tværgaden.

Samme Mandixen havde iøvrigt 14. Februar 1639 Vest for sin Have af Byen faaet »til hans Haves Forlængelse et lidet Stykke smal Byes Jord bag hans Frugthaves Plankeværk fra Hjørnet deraf og op til Laur. Eskildsens Grund«. Denne fik samme Dag ligeledes en Del af Byens Grund her. Begge betalte i Jordskyld 8 Sk. dansk om Aaret.

Raadmand Laurids Eskildsens Grund har formentlig ligget ud til Vesterbrogade. Han købte den den 12. Marts 1638 af Købmand Mads Jørgensen Gram i Klædeboderne, der flyttede til Landskrona, og fæstede 1639 paa 10 Aar Resten af Byens Jord her, den Del af Grunden, der vender mod Gl. Kongevej, for 50 Slettedaler om Aaret, nemlig »et Stykke Jordsmon og Vandløb i deres [Borgmestre og

¹⁾ K. D. V, ²⁰/₁₀₀ 1639.

Raads] Fællesvang saa vel som et Fiskevand langs ud med Kong. Maj. Lønvej til Ladegaarden«. 1649 fornyedes Lejemaalet paa 15 Aar.

Eskildsen har kort efter 1639 overladt den Del af Arealet, der laa op til Hans Mandixen, til Kansler *Chr. Thomsen Sehested*. Thi denne og Hans Mandixen fik 1645¹⁾ begge Tilladelse til at rykke deres Plankeværker et lille Stykke — to Alen — ud paa Gl. Kongevej. Dèt var Parcellens Bagside, idet Mandixen havde Facade til Trommesalen, Kansleren til Vesterbrogade. Kansleren solgte ved Skøde af 26. Oktober 1646 igen sin Have (en Del af den gamle Magistratsjord) til Eskildsen, og denne afstod ved Skøde af 18. Maj 1650 den vestlige Del af sin Grund til Natmester *Erhardt Koch*. Det ses af Skødet, at Grunden mod Vest gik helt hen til Volden, og at den havde Facade til Vesterbrogade og naaede helt ud til Gl. Kongevej.

Siden købte Præsident P. Resen baade Natmesterens Grund og den gamle Magistratsjord samt ogsaa Hans Mandixens Jord, rimeligvis 1677. Thi der haves en Opmaalingsforretning af Kæmneren fra dette Aar af Eskildsens Plads, foranlediget paa Arvingernes Vegne af Magister *Eskild Laursen*. Jorden var jo Byens. 1681 ejede Resen ihvert Fald alle tre Pladser. Paa Auktionen efter ham 4. Marts 1690 blev Byfoged *Fr. Eisenberg* Ejer og transporterede 9. August s. A. sin Ret efter Auktionen til Oversekretær Bolle Luxdorph. Der var da paa Grunden 5 Fiskedamme, hvoraf en stammede fra den Tid, Magistraten havde Jorden. Til Pladsen hørte Ret til at lede Vandet ind fra Søens Afløb. Denne Ret stammede fra Kanslerens Tid²⁾.

I 1670'erne fik et Par Møllere Koncession paa Møller paa denne Grund. Der blev raseret to, da Tværgaden 1624

¹⁾ K. D. V, ^{28/10} 1645.

²⁾ Ny kgl. Saml. Fol. 372 e, indk. Breve til d. Kanc. ^{16/6} 1639.

blev anlagt. Kgl. Kapelmusikus Chr. Gantzel, der havde søgt om en Mølleplads »mellem Acciseboden og Kongevejen til Prinsessernes Gaard« og var født her — en Peder Gantzel boede uden Vesterport 1639 — fik 4. Juni 1673²⁾ Pladsen mellem Volden (Trenchementet) og den Grøft, der løb 42 Alen indenfor (vel for Afvandingens Skyld) i hele Voldens Længde. Grunden havde Facade til Vesterbrogade og laa langs Rosenaaen til Gl. Kongevejen. Det er der, Meldahls Jernstøberi senere var. Gantzels Børn solgte først Møllen 1724. Eskildsens Grund har sikkert ikke omfattet den, Gantzel fik. Denne har været selve Fæstningsterrænet.

Den 28. Maj 1670 fik en Mikkel Schultz derimod Koncession paa en Mølle paa Eskildsens Grund, og 12. Juli 1663 havde en Mikkel Bødker faaet en lignende Koncession her¹⁾. Men de har vel købt Møllepladserne dels af Eskildsens Arvinger dels af Byen.

10. DET GAMLE AFLØB FRA SØEN.

Om Jorderne paa den vestre Side af Afløbet fra St. Jørgenssø (Stenosgade) hører vi saa tidligt som 8. Sept. 1572²⁾, da Borgmester *Marcus Hes* fik Arvefæstebrev paa Grunden her, hvor han havde anlagt en Fiskepark »sønden for St. Jørgens Stenbro, næst Vesten op til og udenfor St. Jørgens Vejrmølle«. Møllen har altsaa ligget mellem St. Jørgensgaards Mark og Afløbet fra Søen. Muligt har den en Tid været Vandmølle, saaledes at St. Jørgenssø oprindelig er dens Mølledam. 1432 pantsætter Arild Klemmensen, Degn i Linkøping, til Frue Kirke en Vandmølle med Møllested »næst ved Stranden uden Vestre Port ved Byen«. Hans to Brødre, den ene Dekan i København, den anden Kannik i Roskilde, medunder-

¹⁾ K. D. VI, 4/6 1673 og 12/8 1672.

²⁾ K. D. V, 12/7 1669 og 28/5 1670.

³⁾ K. D. I, 8/6 1572.

skrev Pantebrevet til Vitterlighed. Møllen kan have været deres Familiegods. Den laa 1510 til St. Marie Alter i Frue Kirke (var da bortlejet) og siges da at ligge »udenfor Byens vestre Del«. 1516 fik en anden københavnsk Borger Lejebrev paa den, men da var den en Vejrmølle¹). I begge Lejebreve forbeholdes Byen Ret til at paalægge den Jordskyld, hvad der tyder paa, at Møllen oprindelig har tilhørt en Borger i Byen. Møllen skænkedes med Vor Frue Kirkes (Kapitlets) Gods 1538 til Hellig Geist Hospital, hvortil St. Jørgens Hospital var henlagt 1530. Saaledes er Møllen vel kommet til Hospitalet. Møllestedet er overgaaet til Staten med St. Jørgens Gaard. Thi Ladegaardsmarken omfattede senere ogsaa Jorden mellem St. Jørgensgaards Mark og Afløbet af Søn.

Marcus Hes' Fiskeplads solgte Borgmester *Simon Surbæk*, der var en Brodersøn af Marcus Hes's Hustru, 1643 til Raadmand Laurs Eskildsen²).

Man har maaske Lov til at antage, at Afløbet af Søn ogsaa før de store Jordarbejder 1620 har ligget i Stenosgade, eftersom Hes anbragte sin Fiskepark der.

Vest op til denne Grund fik Brygger Peder Pedersen 4. Juli 1631 Fæste af Byen paa et Areal mellem Marcus Hes og Mikkil Vibes Kro, 376 Alen langt, men da Enken, der vel har siddet i trange Kaar, ikke kunde komme af med Grunden, uden hun havde Ejendomsret (Jorden har altsaa ikke haft stor Værdi), gav Magistraten hende Skøde 25. Februar 1641³). Det var vel ved denne Tid Laur. Eskildsen købte den. Han solgte i hvert Fald 1650, samtidig med at han afhændede Natmesterens Plads, Grunden til Underfoged Hans Axelsen, men ejede altsaa paa et vist Tidspunkt det meste af denne Side af Vesterbrogade til Værnedamsvej.

¹) K. D. IV, ²³/₂ 1432, I, ¹/₂ 1510, IV, ⁴/₄ 1516.

²) K. D. III, S. 804.

³) K. D. I, ⁴/₇ 1631.

Mikkel Vibes Kro, med Skydebane laa, da den 1620 blev bygget, med Façade mod den gamle Vej, og da Vejen blev flyttet 1624, overskar den derfor Kroens Grund, hvorfor Kroen (dog efter ca. 1634) lagdes over paa den ny Vejs Sydside, og 1668 solgtes den Del af Ejendommen, der laa Nord for Vejen til *Chr. Pedersen Sanger* (begr. Frederiksberg 1688). Hans Enke skødede den 30. Sept. 1690 til Øltapper *Niels Olsen*, der udstykkede den.

Paa den anden, vestre Side af Vejen til Hollænderbyen fik Raadmand Niels Hansen Folskenk som tidligere omtalt 12. April 1643 et stort Stykke Jord til Ejendom. Det var senere 996 Alen langt og rakte til Vesterbrogade Nr. 144 inklusive. Efter N. Hansens Død blev Jorden 20. Nov. 1665 tilskødet den kendte Murermester *Jens Madsen*, der 10. December 1667 opnaaede Krobevilling (Gæstgiveriet hed senere »Den gule Hest«). Ved hans Død 1671 kom Ejendommen til Løjtnant i Garden *Henrik Jørgensen Hammer*, der fik den med sin Hustru Marie (Maren) Jensdatter, vel Murermesterens Datter. Hammer døde i Marts 1676 i Mecklenburg af de Saar, han havde faaet i Skaane¹). Den 22. Marts 1680 skødede Enken Grunden med Hus, 10 Væggerum og Brøggers 5 Væggerum til *Christopher Laursen*, hvis Enke giftede sig med *Hans Andersen*, der ved Skøde af 10. Juli 1713 solgte Kroen til *Anders Nielsen*, Valby Bakkehus, hvis Enke bragte Gæstgiveriet til sin anden Mand *Chr. Hansen*. Denne afstod det Areal, der ligger langs Værnedamsvej, til Kongen, der vilde sikre sin Forbindelsesvej mellem Frederiksberg Allé og Vesterbrogade²).

Den yderste Ende af Københavns Jorder Nord for Vesterbrogade (nuværende Nr. 146—162 inklusive) bortlejedes efter Belejringen til Brygger Rasmus Hansen

¹) Sj. Reg. April 1676.

²) Hist. Medd. V, S. 164.

Munk († ca. 1670). 1674 fik Gødert Nielsen Fæstebrev paa Grunden og kort efter Jørgen Tønnesen.

Men det kan saaledes anses for godtgjort, at Kalvehaven ikke rakte længere sydpaa end til Gl. Kongevej.

Sideunderskrift til Kortet S. 168—169.

Græs-Arealer er betegnet med Prikker. Navnene paa Markskifterne er mest taget fra Matriklen 1682 (Opmaalingen 31. Juli), hvis Maal for Markskifterne har været bestemmende for de fleste Enkeltheder paa Kortet (Jfr. K. D. I, S. 782): 1. Første Skift, 2. Andet Skift, 3. Tredje Skift, 4. Langagre, 5. Langagre ved Kongevejen, 6. Clammeryagre, 7. Jens Thomsens Krog (o: Eng), 8. Nordre Bredagre, 9. Klosteragre, 10. Strippeagre, 11. Nørre Nordre Engs Agre, 12. Nordre Engs Agre, 13. Ladegaardens Mark, 14. Falkonergaarden, 15. Skifteagre, 16. Ladegaardens Mark, 17. Svanehaven, 18. Svinehaven (?), 19. Smaa Valagre, 20. Mellemste Valagre, 21. Store Valagre, 22. Hans Liebsts Krog (Eng), 23. Præstens Agre, 24. Jens Møllers Krog (Eng), 25. Mølleagre, 26. Smaa Mølleagre, 27. Chr. Eggertsens (Mules) Vænge, hed 1662, da Kirken solgte det til Prof. Th. Fincke, Møntmesterens Vænge, 28. Sdr. Bredagre, 29. Chr. Nielsens Agre, 30. Sandstykkerne, 31. Smaaagre, 32. Bertels Port-Agre, 33. Firkantstykkerne ved Springvandet, 34. Store Tornagre, 35. Smaa Tornagre, 36. Bertels Krogagre, 37. Valby Moseagre, 38. Langagre paa Bakken, 39. Byzansagre (= Bysens Agre?), 40. Sennepsagre, 41. Krogen ved Prinsens Kaninhave, 42. Prinsens Gaardsvænge ved Kongevejen, 43. Byens Haver, 44. Prinsens Vænge ved Prinsens Vej (fra Kongevejen til Fasanhaven), 45. Fasanhaven (anlagt 1682) og Sønden derved Prinsens Kaninhave, 46. Teglgarden 47. Sidses Hus, 48. Søren (Sidses) Vænge, 49. Havrevangen (den sydlige Delhed Bredestykkerne), 50. Vester Engs Agre, 51. Svinevangsagre, 52. Svinehaven (Kalthusets vestre Indlukke), 53. Faarestiagre, 54. Kalthuset (Grøndals) østre Indlukke. Mellem dette og Vejen ligger Præsteeng og paa den anden Side Vejen Tørvemosen.

Langs Markens søndre Kant ses Remisen, ved Bertels Portagre (Nr. 32) Bakkehuset og overfor Bertels Krogagre (Nr. 36) Valby Kro, hvor Køgevejen drejer af mod Syd.

St. Jørgensmark er indlagt mod Sydøst med en punkteret Linje. Her ligger ved Vejen til Ny Hollænderby: Chr. Sangers Hus (den gl. Mikkel Vibes Kro) ud mod Vesterbrogadé og bagved dette Raadmand L. N. Fogs Hus. Nordøst i Marken ses Ladegaarden.

I Ny Hollænderbyen (Frederiksberg) ses de 20 Gaarde omkring Allegade, sydligst paa vestre Side Prinsens Gaard. Derved den vinkelbyggede Kirke. De to samlede Smaahuse er Poul Lauridsen Krøblings Hus og Porthuset (vestligst). Her var en Port paa Kongevejen. 1683 købte Degnen *Peter Andersen* († 1711) dem begge. Det sydøstligste Hus ved Ridebanen (Frederiksberg Runddel = Prinsens Vej) er Byens Skole, som Degnen købte 1686.

Et Kors betegner *Solbjerg Bys* formodede Beliggenhed ved Søen i Frederiksberg Have. Vest derfor ses Fælleden.

HAMMERSTRUP OG KONGENS ENGHAVE.

Af H. U. RAMSING.

Hvis nogen Del af det nuværende Københavns Omraade skal betegnes som Topografernes Stedbarn, da er det sikkert *Kongens Enghave*. Et Stykke Jord, der i lange Tider laa ubebygget hen, kun brugt til Høslæt og Græsning, kan jo heller ikke have sat sig mange Spor i de skrevne Dokumenter, men saa mange er der dog, at Enghavens Historie i det store og hele kan klarlægges.

I en Retssag¹⁾, som i 1695 blev ført mellem Valby By-mænd og Københavns Magistrat om Valby Folks Ret til frit at færdes paa *Vester Fælled* og til at benytte den til Græsning af deres Kvæg, blev det bl. a. oplyst af en Mand, som kunde huske 40 Aar tilbage, at han i sin Ungdom havde hørt, at der ned mod Kongens Enghave skal have staaet tvende Gaarde, som skal have haft Sædeland og Fælled med Valby, og kendes endnu Ryg og Ren, hvor Agre har været, som nu regnes til Københavns Fælled. Samme Gaarde skal have været kaldt *Hammelstrup*. Ingen ved dog rigtig Besked med, hvordan disse Gaardes Jord er bleven fordelt. Amtsforvalterens Sagfører mener, at noget af Jorden er kommet til Valby og noget til Kongens Enghave, samt at noget skal være ble-

---

¹⁾ Udskrift i Raadst. Ark.

ven beliggende fra samme Gaarde til et frit Bed for alle, som Magistraten sig nu alene tilegner.

Om det virkelige Tidspunkt for, eller Anledningen til Byens Forsvinden faar man intet at vide, og det Indtryk paatrænger sig, at man ikke mere har kendt det, men at det for de Valby Mænd har været mest om at gøre at lægge en Del af Byens Jord til Vester Fælled, for derved at styrke deres Ret til Færdsel og Græsning paa denne. Valbys egen Fælled, som Hammerstrup skulde være i Fællesskab med, stødte dog ikke op til Københavns Vester Fælled, men laa tværtimod vest for Kongens Enghave.

Efter vor Tids Opfattelse skulde man synes, at det i 1695 maatte have været nærliggende at undersøge Forholdene paa Aastedet og at raadspørge den faa Aar tidligere optagne Matrikel. Man vilde da først have opdaget det ejendommelige, at i Markbøgerne er Kongens Enghave bleven glemt, men ifølge Valbys Markbog af 1682¹⁾ hed den Mark af denne Bys Jord, som laa paa Enghavens nordvestlige Hjørne, Hammerstrup Aas.

Der gik næsten 100 Aar, før en Aastedsforretning for Kongens Enghave er bleven holdt, i alt Fald før der foreligger nogen saadan, bevaret for os. Det var i Anledning af Jordernes Udskiftning, at Enghaven i 1781 blev opmaalt sammen med Valby af *B. O. Steuben*²⁾. Kortet over Enghaven er gengivet hosstaaende.

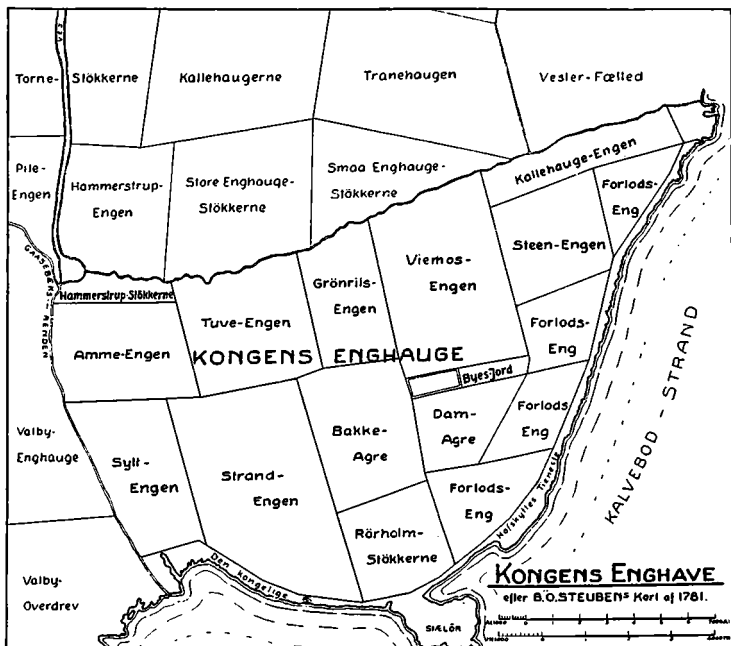
Man ser da, at der paa det højeste af Jorden laa et lille rektangulært, omgrøftet Jordstykke, kaldet *Byes Jord*, at kun nogle faa af de nærmest liggende Marker er kaldt *Agre*, men at al det øvrige betegnes som *Enge*. Langs Stranden ligger en smal *Bræmme*, Den kongelige Hofskyttetienstes *Eng*, i det nordøstlige Hjørne

¹⁾ Markbog 1682 i Matr. Ark.

²⁾ Concept-Kort blandt Cass. Kort for Sokkelunds H. smstds.

Kallehaugengen, hvis Boder maaske kan have givet Stranden Navn, og i det nordvestre Hammerstrup Støckerne, svarende til den tilgrænsende Hammerstrup Eng paa Valbys Jord, den som 100 Aar tidligere hed Hammerstrup Aas. Ved Hammerstrup

Støckerne udmunder en 18—35 Al. bred indgrøftet Vej eller Fægang, der i Zigzag gaar op til Valbys østlige Hjørne. Ifølge *Jens Sørensens* Kort fra 1720 i Kong Frederik Vs Atlas, Bd. XXXVI, ender Enghaven mod Syd i Siælør.

Saa vel Markbogen af 1682, der jo er ældre end Rets-sagen af 1695, som det 100 Aar yngre Kort, kalder Byen for Hammerstrup, og dette er vel derfor Byens rigtige Navn.

Alt tyder paa, at Enghaven i Hovedsagen er den forsvundne lille Udflytterby Hammerstrups Jord. Hvis man kan stole paa Markskellenes Uforanderlighed, og den var stor før Udskiftningen, da synes Hammerstrup Aas (Eng) og Store og Lille Enghaugeagre (Støcker) at kunne være bleven afgivne til Valby. Mod Vest, hvor Gaasebæksrenden (Navnet tilføjet paa Kortet) danner Skellet, synes Grænsen til Valby Fælled og Overdrev at have ligget fast; det var jo ogsaa fælles Jord. Og København synes ikke at kunne have været blandt Byens Arvinger.

Hammerstrup synes at have været en Torp fra Valby. Saavel Fædriftens Beliggenhed som Jordfællesskabet tyder derpaa. Men naar opstod den, og naar forsvandt den?

I Roskilde Biskops gamle Jordebog fra 1377, som opregner hele Københavns Birk's Bebyggelse, og som ogsaa giver Fortegnelse over Valbys 21 Gaarde, ialt 8 Bol, findes Hammerstrup ikke, og den er vel altsaa yngre.

I Københavns Lens ældste bevarede Jordebog fra 1611 er Valbys 21 smaa Gaarde fra 1377 bleven sammenlagt til 13 større, men de svarer i Bolinddeling fremdeles til de 8 Bol i Bispens Jordebog, og saavel i Antal som i Skat er de uforandrede endnu i Markbogen af 1681.

Hammerstrups 2 Gaarde, der tilsammen vel har udgjort 1 Bol, var sikkert Udflyttergaarde paa Valbys Jord, og da Hammerstrup forsvandt, er de igen flyttede tilbage til Moderbyen, samtidig med at Enghaven af en eller anden, nu ubekendt Aarsag, er bleven fraskilt og gaaet over i Kongens Eje.

Med fuld Sikkerhed kan man ikke fastslaa dette, thi Hammerstrup nævnes end ikke i et eneste Dokument, før den dukker frem, glimtvis, i Markbogen af 1681 og i Processen af 1695. Men »Hovedparcellens«, Kongens Enghaves Skæbne, kan vi følge.

Desværre findes Københavns Lensregnskaber fra det 16. Aarhundrede ikke mere i Arkiverne. De havde uden Tvivl været de sikreste Kilder til at sige os, naar Byen forsvandt. Dens Eksistens kan højst have strakt sig over ca. 150 Aar. Rimeligvis er den sammen med de øvrige Landsbyer i Københavns Distrikt bleven ødelagt under Belejringen i 1523.

Da Mester *Fadder Bøsestøber* 21. Marts 1532 fik Livsbrev af Kongen paa Nybyggaard føjedes hertil den Bestemmelse: »Thesligeste schall handt heygne och fregde K. Mt. enghaffue, szaa att ther ickę worder nogenn brust oppaa for hanss forsømselse skyldt«¹⁾.

I det ældste bevarede Lensregnskab for Københavns Len nævnes, at *Henrich* Birkefoged 4. Maj 1601 faar en Hængelaas til 1 Mk., for at hænge den for »Schlotten s Enghaffue leed«, og et Par Aar efter, 5. Maj 1603, faar hans Efterfølger, Birkefogden *Knudt Hanssen*, en Tylvt Lægter til et Led og en Fold i »K o. M a. E n g h a f f u e«.

Disse Birkefogder var dog ikke mere Tingfogder i Københavns Birk, thi i 1601 var der intet Birketing, men »Birketingmænd« mødte paa lige Fod med Sognenes Tingmænd paa Sokkelunds Herredsting²⁾. Derimod var de Slotsfogedens Tjenere, thi i Lensregnskabet for 1603—04 findes *Knudt Hanssen* Birkefoged opført blandt »Slottets daglige Folk« som Ligger paa Slottet. Hans Efterfølgere, der lejlighedsvis nævnes i Tingbøgerne, genfindes i samme Rubrik i Lensregnskaberne, enten som Skytter eller som Liggere.

I Bestemmelserne af 19. Juni 1639 for Slotsherrens og Slotfogedens Myndighedsomraader³⁾ nævnes Sognefog-

¹⁾ K. D. II. Nr. 267.

²⁾ Tingsv. af Sokkel. H. T. af 19. Marts 1601 i Kbh. Lensregnsk. Extraskatter 1601—02.

³⁾ K. D. III. Nr. 274.

den som den, der skal møde med Bønderne i »de wange, som aleene till høe brugis«. Han maa ikke forveksles med Birkefogden, idet han var en af Birkets Bønder.

I det aarlige Lensregnskabs »adskillige Udgifter« ser vi, at Bønderne, som i Juli Maaned har slaaet Græs i Ko. Ma. Enghauffue udi Bierket (eller »ved Waldbye«), fik 1 Tønde Øl derfor, og at Slotfogden paa Københavns Slot giver Attest for, at de »bekommer saa aarligen«.

Kongens Enghave var under Slotsherrens Tilsyn, oprindelig knyttet til Nybygaard, senere, efter 1548, til Nyby Ladegaard og endelig, da den store Ladegaard i 1623 blev bygget ved St. Jørgens Sø, til denne Gaard.

I 1645 blev Ladegaarden bortforpagtet til *Peder Svendske*; da fulgte Enghave »vdi Bircket liggendis ved Waldbye« ikke med, men forblev under Lensmandens Tilsyn¹⁾. Det varede dog kun nogle Aar. Tilsynet har næppe været synderlig bevendt, efterat den var bleven skilt ud fra den store Bedrift, thi 1. Nov. 1650 indsendte Ridefoged *Wolff Ravn* en »Soplicassion« om, at han, da hans Enghave ved Ny Vartou var bleven delt ved de nye Gadeanlæg, »mig Edders Ko: Ma: wnderdanige Thienner Thil Allerstørste Skade och RuIhn«, maatte faa som Forpagtning »en liden Enghaffue, som er Beliggende Her straxsen En Fierdingweygxs her fraa Byen Weedt Strandenn, kaldis Waldbye Birckes Enghaffue, som er Aldeelis Ingen Bygninger paa«. Pladsen var ganske vist langt fra saa belejlig som den, han havde. Stranden gaar ved Højvande op over den med Tang og andet, og den fordærves stedse af den vejfarende, som aarle og silde overkører den. Han slutter med at sige, at han gjerne vil have den til Arv og Eje efter Vurdering. Slotsherren *Oluf Brockenhuis* anbefalede Ansøgningen, »Slottens Høe uden Schade«²⁾.

¹⁾ K. D. V. Nr. 606.

²⁾ Danske Canc. Indk. S.

Wolff Raun fik dog kun Enghaven som Pant, og 12. Maj 1653 blev der givet Ordre til, at den paany skulde indløses af Kronen¹⁾.

29. Maj 1658, altsaa i det kortvarige Vindstille mellem *Carl Gustafs* første Trudsel mod København med paafølgende Fred i Roskilde og det nye Fredsbrud i August, blev der udstedt en kgl. Befaling til Københavns Kommandant *Hans Schack*, »at der strax ved trommeslag ofuer ald byen oc forstæderne lader forkynde«, at ingen Officerer, Ryttere eller andre, som har Heste, maa have deres Heste paa nogen af vore Enge, og ej heller Græs udi Engen afskære eller afhugge²⁾.

Kronen var nu i Besiddelse af Enghaven i mange Aar. I 1795 blev den inddelt i 22 Parceller til Udstykning, og fra samme Tid stammer den zigzagformede *Enghavevej*, der endnu strækker sig gennem Enghavens Grund fra Nordgrænsen ved Vester Fæled og til Vestgrænsen ved Valby Fæled³⁾.

15. April 1795 blev Parcellerne bortsolgt af Rentekammeret paa offentlig Auktion, og ved kgl. Resolution af 29. April blev Salget godkendt. Staten forbeholdt sig dog den Ræt at lade grave *Ler* til *Dokken* og til *Holmen* i det smalle Engstykke langs *Stranden*, som paa Kortet af 1781 betegnes som den kgl. Hofskyttetjenestes Eng, og som inden Auktionen havde været overladt *Skovrider Mønster* til Brug⁴⁾.

I vore Dage ligger *Enghavevej* mod den vestlige Ende af *Hammerstrups Byjord*, og *Frederiksholmsgade* gennemskærer Jorden. Grøften langs Syd-siden af *Byjorden* er endnu bevaret tværs over *Trekanten*

¹⁾ K. D. V. Nr. 815.

²⁾ K. D. V. Nr. 1031.

³⁾ Kort i Matr. Ark. Cass. Kort. Sokkelunds H.

⁴⁾ Kbh. Rytterdistr. Birks Skødebog 1798 fol. 497 Landsark Sj.

mellem Frederiksholmsgade og Enghavevej. Det varer næppe mange Aar, før de sidste Spor af den lille Landsby er helt udslettede.

Det var vel en Overvejelse værd, om ikke det nye Bykvarter i Kongens Enghave burde kaldes Hammerstrup i Stedet for det i københavnsk Topografi flertydige Frederiksholm.

HUSET I FALSTERS KONTREGARDE OG DETS BEBOERE.

AF VICTOR KROHN.

Hvor mange Københavnere aner, at der paa et af Byens Hovedstrøg, paa et Sted hvor hele 3 Sporvejslinier passerer forbi, og hvor Tusinder af Mennesker — særlig om Søndagene — lægger deres Tur paa Vejen til Langelinie findes noget, der hedder »Falsters Kontregarde«? Og dog er dette Tilfældet. Hvor Bredgade imod Nord deler sig i Esplanaden tilhøjre og Grønningen tilvenstre, ligger umiddelbart stødende op til den sidste en lille Bastion, der er en Del af den til Kastellets Udenværker hørende »Smedelinie« og bærer den nævnte Betegnelse. Dens Berettigelse til at blive fremdraget ligger i, at den, eller rettere sagt det Hus, der kom til at ligge her, ved sin Anvendelse har givet Smedelinien Navn.

Det Stykke af Kastellets ydre Fæstningsgrav, der endnu ses mellem Esplanaden og Smedelinien sydligste Del, løb indtil Tiden før 1906 helt hen til den paa Hjørnet af Toldbodvejen og Grønningen senere opførte store Ejendom, af hvis Façade mod Grønningen en Del staar i den gamle Grav. Netop her svingede Graven omtrent lige mod Nord, og man vil i vore Dage let finde dens Fortsættelse, efter at man har passeret Falsters Kontregarde, idet den lige herfra og til Søndre Frihavnsgade følger os paa Grønningens østlige Side,

slyngende sig om Fyns Ravelin — overfor Povl Ankersgade — og Møens Kontregarde — ved Søndre Frihavnsvej — for sluttelig at forsvinde bag den svenske »Gustafskirken«. Ved Anlægget af Grønningen har det desværre været nødvendigt at afskære den yderste Spids af Falsters Kontregarde, og denne er derfor nu adskilt fra Gaden ved et Jerngitter, gennem hvilket der er Gennemgang for Husets Beboere, ligesom der ogsaa her findes en Adgang til Smedelinien.

Kastellet er som bekendt opført i Aarene 1662—64, men hele Kontregarden, Smedelinien's fortifikatoriske Betegnelse, er opført i Tiden fra April til November 1663, idet 8 sjællandske Kompagnier nationalt Infanteri, der var bleven indkaldt i Begyndelsen af Aaret og i Slutningen af April ankom til Byen, blev anvendt ved dette Arbejde med en Styrke af fra 1000—1200 Mand.

Det maa være uden for al Tvivl, at der i Tidernes Løb har været anbragt Skyts i »Falster«; noget bestemt herom findes dog ikke, og i en Fortegnelse af 18. Februar 1670 over Fordelingen af Kastellets Skyts¹⁾ findes »Falster« end ikke nævnt. Derimod findes der i Ingeniørkorpsets historiske Kortsamling under I—1—31 en Tegning, der vel er uden Aarstal, men som er ledsaget af en længere Oversigt, der er dateret Oktober 1712. Paa denne Tegning ser man kun selve Byens og Kastellets Fæstningsværker, inden i hvilke for Kastellets Vedkommende er opført følgende: »Im Citadell finden sich auf den Batterien nach Specificirte Batterie affuten zur Defension brauchbar, auch einige zu Ehren und victoriæ Schutze etwan dienlich, übrige sind unbrauchbar und theils gantz ohne affuten.« Specifikationen for

---

¹⁾ Generalmajor F. C. Krabbes Optegnelser, til hvilke Kilderne desværre næsten aldrig er anført, findes nu optagne i Forfatterens haandskrevne Værk: »Notitser til Kastellets Historie.«

»Falster«s Vedkommende gaar ud paa, at der er en 3 Punds til Forsvar samt en 3 og to 4 Punds til Ære, hvad der jo ikke tyder paa nogen kraftig Bestykning.

I Tiden før 1677 høres der intet om et Hus i »Falster«; da der d. 8. September 1665 tales om, at der her er posteret en Skildvagt, hedder det udtrykkeligt, at han er udstillet fra en Vagtbygning i Fyns Ravelin¹⁾. Tre Aar senere, d. 2. Marts 1668, oplyses det, at der i »Falster« findes en Jernovn — der var ialt 10 saadanne i Kastellet — formentlig til Glødning af Kugler²⁾, og først i 1677 nævnes Tilstedeværelsen af en Korps de Garde, der dog maa have været opført tidligere, eftersom dens Fremdragning skyldes en Reparation³⁾. I 1707 betegnes Huset som Arkelihuset, og det hedder sig, at det er meget forfaldent, og at et nyt — 18 × 20 Fod — skal opføres for 250 Rdl.⁴⁾. Fra 1711 betegnes Huset for første Gang som »Smedehuset«, og i de nærmeste Aar derefter begynder Navnet Smedelinien at dukke frem i Vendinger som »den saakaldte Smedelinie«. Naar Smedehuset ved denne Lejlighed omtales, skyldes det Pesten, der jo var særlig haard ved Kastellet, idet en Rapport til Sundhedskommissionen beretter, at 800 Dyner og 800 Puder af Garnisonens Sengklæder er bleven bragt til Smedehuset i »Falster« for at opbrændes⁵⁾. At Smedehuset virkelig er bleven benyttet som Smedie fremgaar af en Fortegnelse af 19. Februar 1736: »Inndeling til dagligt Arbejde af de i Kastellet tilstedeværende Slaver«, hvori det hedder: »Til at træde Blæsebælgen i Smedien i Falster 1 Slave«⁶⁾. Huset maa have været af Bindingsværk, thi d. 21. De-

¹⁾ Kaptajn G. V. J. Smith: Nogle hist. Efterretninger om . . . Kastellet Frederikshavns . . . Kommandantskaber. Haandskrift paa Københavns Kommandantskabs Kontor. ²⁾ Krabbe. ³⁾ Krabbe.

⁴⁾ Køb. Kmdtsk.: 1 Pakke Varia. »Fæstningspapirer«. ⁵⁾ Hist. Tidskr. I—IV—95. ⁶⁾ Kast. Kmdtsk.: Kgl. Res. og Koll. Br.

cember 1744 foreslaas det af Hensyn til Brandfaren at lade det ombygge af Grundmur, idet der samtidig peges paa det uheldige i, at der ikke en Gang findes et Kammer, i hvilket en Smedesvend kan bo. Det bestemmes, at det nye Hus skal have en Størrelse af 20×13 Alen, og at det skal forsynes med en Mansard-Etage¹⁾. Ombygningen, der synes at være foretaget i Tiden Maj—Juli 1745, blev udført af Tømrere, Murere og Smede udtagne mellem Kastellets Slaver, hvorimod man for en Snedkers Vedkommende maatte laane en Slave i 3 Maaneder fra København²⁾.

I 1748 kaldes Huset for »Fortifikations- og Artilleri-smedien i »Falster«³⁾, og 4 Aar senere bliver det foreslaaet at anvende det — iøvrigt i Forbindelse med 2 andre af Smedelinien's Huse — som Sygestue for de af Garnisonen, der led af smitsomme Sygdomme, uden at det dog ses, hvor vidt en saadan Anvendelse har fundet Sted. I hvert Fald fremgaar det af hosstaaende Tegning fra 1754⁴⁾, at Huset paa dette Tidspunkt i sin Helhed er bleven anvendt som Smedie, da Tegningen, foruden Husets smukke Façade mod Smedelinien, tillige viser et Grundrids af dets nederste Etage med et større og to mindre Rum, hvert med en Ovn og det større tillige med to Blæsebølge og to Ambolte, hvorhos en Trappe fra dette Rum fører op til Etagen oven over.

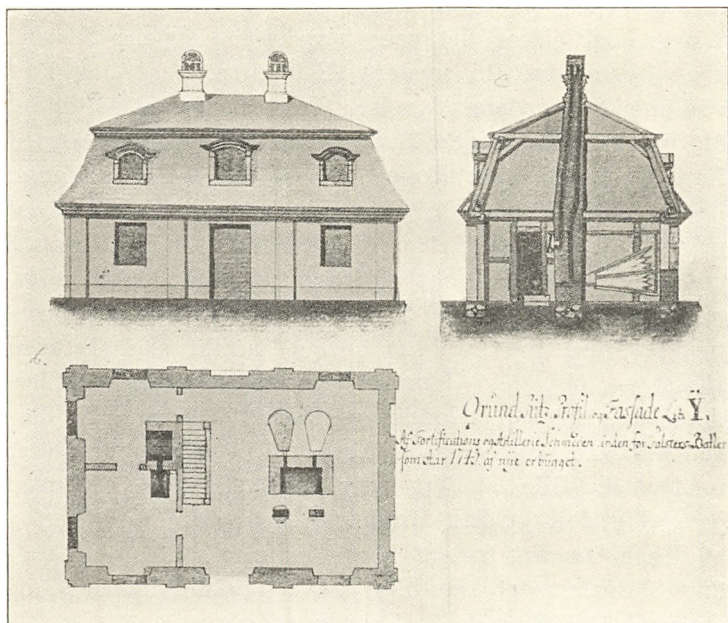
Den første af Husets Beboere, der nævnes ved Navn, er Garnissonssmeden, Andreas Dahlberg; han bor der i 1764 og maa have ofret en Del Reparationer paa det, thi d. 27. September d. A. gør han med denne Begrundelse Fordring paa et Beløb af 28 Rdl. 40 Sk. Den lange Korrespondance i den Anledning resulterer i, at der

¹⁾ Ingg. Ark. Nr. 2. Rapp. og Bygningspr. betr. Kast. 1740—64.

²⁾ Køb. Kmdtsk.: Ordre og Dkr. Nr. 163/1745. ³⁾ Krabbe. ⁴⁾ Ingg. hist. Kortsamling. II—2—1.

»ohne Consequence« bevilges ham 20 Rdl. af Fæstningspengene; han fraflytter iøvrigt Huset d. 20. Oktober s. A.¹⁾.

I over et halvt Aarhundrede høres der intet om Huset i »Falster«; først d. 22. Januar 1818 viser det sig, at det bebos af en Bøsemager Gunder Jensen Berg

Grundrids, Profil og Façade af Fortifikations- og Artillerismedien indenfor Falsters Batteri, som Aar 1745 af ny er bygget.

af Livgarden. Han beklager sig, og som det synes med fuld Ret, over sit eneste Beboelsværelse, og Kommandanten, den for sin originale Skrivemaade saa karakteristiske Generalmajor Diderich Carl Lorentz (Kommandant i Kastellet 1817—31), indrømmer da ogsaa, at dette

¹⁾ Ingk. Ark. Nr. 50. G. Kr. Direkt.: Ord., Korrsp. og Indk. Skr. 1764.

Værelse ikke egner sig til Beboelse for unge, end sige for saa gamle og svagelige Mennesker, thi, skriver han, »gennemsigtigt som det er, beskytter det hverken for Regn, Blæst eller Kulde«. Berg har dog ogsaa andet at beklage sig over, og denne Klage viser, hvor usle de militære Indkvarteringsforhold var for kun godt 100 Aar tilbage, selv hvor det som her drejede sig om Statens egne Bygninger, thi medens Ægteparret Berg dog kun var ene to om deres Værelse, viser det sig, at det andet af de »gennemsigtige« Rum bebos af en Artillerismed Lars Andersen med Kone, 6 Børn og det 7. i Vente. Det er dette Naboskab, Berg har set sig gal i Hovedet paa og vil have fjernet; men i sin Indstilling til Kongen om dette Spørgsmaal skriver Lorentz: »Om det nu allernaadigst maatte behage Deres kgl. Majestæt, at merbemeldte Smed med sin saa talrige Familie skal flytte af Huset — nej, det vil min allernaadigste Konge sikkert ikke, thi Manden, Konen og hartad 7 Børn ville derved vorde ubeskrivelig ulykkelige . . .«, og han slutter med at indstille, at Berg tværtimod udflytter¹⁾. Kongen gaar dog den gyldne Middelvej at beordre Kollegiet til at drage Omsorg for, at Bergs Værelse sættes i en saadan Stand, at det kan blive tæt og holde Varmen²⁾, og endnu i 1821 bor de to Familier sammen.

Berg opgav dog ikke Ævred, thi da Lars Andersen det sidstnævnte Aar havde begaaet et eller andet kriminelt, hvorved han blev idømt Forbedringshusstraf og som Følge heraf skulde fraflytte sin Lejlighed³⁾, søger han d. 9. Oktober om Tilladelse til at maatte faa hele Huset til sin Raadighed⁴⁾. »Smed Konen« fik imidlertid Lov til at forblive boende indtil Paaske Flyttedag n. A.,

¹⁾ Kast. Kmdtsk.: Korrsp. ²²/₁ 1818. ²⁾ Ingk. Ark. Nr. 85. G. K. K.: Ordr. ¹⁴/₂ 1818. ³⁾ Smstds. Nr. 88. G. K. K.: Ordr. ¹⁰/₁₁ 1821. ⁴⁾ Smstds.: Ordr. ⁹/₁₀ 1821.

og da hun flyttede, blev hendes Lejlighed tildelt Klejn-smedemester Hans Sørensen.

Ved denne Lejlighed foreligger der under 11. Oktober 1821 følgende detaillerede Indberetning fra Kastellets Ingeniørofficer, Christian Steenstrup, om Husets Indre:

- »A. Bøsemager Bergs Bopæl i Smedehuset i Falsters Kontregarde består af:
- a. 1 Værelse med 2 Fag Vinduer, Bræddegulv og Loft, 9×10 Fod, tjenlig til Ophold Vinter og Sommer, men af Bøsemageren benyttet til Fileværksted.
  - b. 1 Køkken derved med $\frac{1}{2}$ Fag Vinduer, Ildsted, Murstensgulv, $4-6 \times 10$ Fod.
  - c. 1 Smedeværksted derved med 1 Fag Vinduer, Jordgulv, 18×10 Fod med 1 Esse. Dette blev ifølge Kgl. Ordre af 9. Juli 1816 afdelt med en Bræddeskillevæg fra Smedeværkstedet, der før var i eet, og hvoraf Grovsmedesvend Lars Andersen har det andet halve. Hele Loftsrummet under Mansardtaget, bestaaende af:
  - d. 1 Loftskammer med 1 Tagvindu, Bræddegulv og Loft, 11×9 Fod; imellem Lægterne paa den ene Tagside er klistret Ler, og paa den anden Side blev ogsaa, ifølge bemeldte Kgl. Ordre i 1816, anbragt Tagpanel; men maa dette Værelse desuagtet være temmelig koldt om Vinteren til Sovekammer, hvortil Bøsemageren benytter det.
  - e. 1 Loftskammer som forrige, men uden nogen Beklædning under Taget, 11×12 Fod, hvor Bøsemagerens to Svende sove og
  - f. 1 Loftsrum, 22×25 Fod, med 2 Tagvinduer og 1 Luge. Det beboelige Værelse a. kunde Bøsemageren efter min Formening afbenytte til Sovekammer og Ophold, og vilde der endda blive Plads nok for ham selv der, som gammel Mand og med finere Ting at have Filværksted, især da han har det betydelige gode Loftsrum til Armaturens Opbevaring og Plads nok i Smedeværkstedet til Filbord for Svendene. Eller ogsaa, dersom Korpset vilde forunde ham det endnu bedre, at han af Smedeværkstedet fik afdelt et Filværksted ved et Bindingsværks Skillerums Opførelse og et Vindus Anbringelse endnu og derpaa anvendte ekstraordinært

ialt 60 Rdl. Sølv. — Ifølge Korpsets Ordre af 14. Februar 1818 blev Taget forbedret og Værelserne efterset med det nødvendige Murarbejde.

B. Grovsmedesvend Lars Andersen har Resten af Huset, bestaaende af:

g. 1 Sove- og Opholdsrum som a., men 11×11 Fod,

h. 1 Smedeværksted som c., men 2 Fod bredere.

Af dette Lokale ønskede Bøsseemager Berg blot Værelset g., hvortil han dog efter ovenanførte aldeles ej kan anses trængende.¹⁾

Under 11. December s. A. foreslaar Steenstrup, at en Del af Huset, nemlig 1 Værelse og 1 Smedeværksted, anvendes som Smedie for Fortifikationen, da man i den senere Tid har maattet hjælpe sig med en liden Esse i den østre Kaponiere uden for Norgesporten, der er et meget indskrænket og af Hensyn til Passagen der forbi meget ubekvent Sted²⁾.

Da Berg omsider ingen Udvej saa til at faa hele Huset til sin Raadighed, ansøgte han d. 18. Januar 1825 om Tilladelse til at maatte leje sig ind i Byen imod at faa Kvarterpenge, og som Grund til dette Skridt angiver han, at Huset er saa fugtigt — man erindre, at Gulvet i Stuen bestod af den bare Jord — at Lægen har udstedt en Erklæring om, at hans Kone ikke kan leve under disse Forhold. Kongen tillader d. 26. Februar, at Berg flytter i Byen og at der udbetales ham en aarlig Godtgørelse af ialt 60 Rdl. i Sølv, hvorhos Arsenalhaandværker Jens Geertsen flytter ind i hans Lejlighed³⁾.

Den 19. Maj 1827 afgaar Geertsen ved Døden⁴⁾, og straks er der Planer oppe om at anvende hele Huset til Depot og Smedeværksted⁵⁾, saasomt ogsaa den anden af Beboerne, Klejnsmedemester Sørensen, er afgaaet ved

¹⁾ Ingk. Ark. Nr. 217. Br. fra Kast. 1818—28.   ²⁾ Smstds.

³⁾ Hedegaard 1825 S. 27. — Ingk. Ark. Nr. 90. G. K. K.: Ordr. 1825—26. — Krabbe.   ⁴⁾ Kast. Kmdtsk.: Korrsp. 1827.   ⁵⁾ Ingk. Ark. Nr. 217. Br. fra Kast. 1818—28.

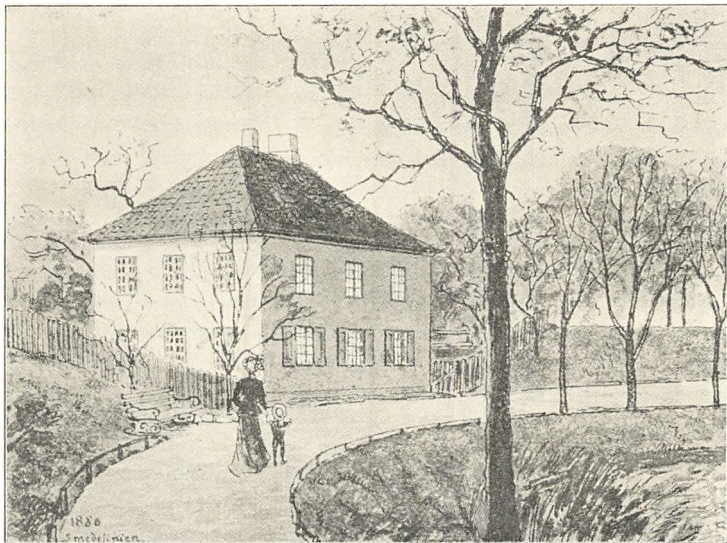
Døden, hvilket dog først skete i Maj 1829¹⁾. Foreløbig foregik der dog intet ud over, at Huset nu og da skiftede Beboere, der alle henhørte under Artilleriet, idet dette havde Belæggelsesretten og energisk værnede om denne Ret. Da det saaledes i November 1836 skete, at en af Beboerne, en Klejnsmedesvend Gudmund Jensen Møller, afgik ved Døden — efter at have været savnet i 9 Dage, fandtes han som druknet i Kastelsgraven²⁾ — indstillede Kastellets Kommandant sin Skriver, Sergent P. G. Schubert, til den ledige Lejlighed, idet han da ikke alene skulde overtage Tilsynet med Ordens Overholdelse, men tillige fungere som Voldskytte; men Artilleriet holdt paa sin Ret, og d. 19. November indflyttede Grovsmedesvend Paul Petersen³⁾.

Foruden at Huset saaledes stadig tjente som Bolig for 2 Familier, synes det fra 1805 tillige at have været Ammunitionshus, ligesom det noget senere er bleven benyttet til Fabrikation af hydraulisk Kalk; heri sker der dog i September 1838 en Forandring, idet Beboerne faar Ordre til at udflytte, Ammunitionen fjernes og Fabrikationen af Kalk henlægges til et andet af Smedelinien Huse, nemlig det nu forlængst nedbrudte Hus i Lollands Kontregarde i den nordlige Del af Smedelinien. Sagen var den, at Huset i Henhold til to kgl. Resolutioner skulde indrettes til Bolig udelukkende for Bøsemageren ved sjællandske Jægerkorps, Nicolai Johan Løbnitz, der hidtil, fra 1831, havde boet inde i Kastelet, i Stjernestok Nr. 2. Ved denne Lejlighed blev Huset i væsentlig Grad ombygget, og idet det skønhedsmæssige maatte vige for det praktiske, forsvandt Mansard-Etagen for at erstattes af en almindelig Etage, og

---

¹⁾ Inkg. Ark. Nr. 218. Br. fra Kast. ¹⁸/₅ 1829. — Kast. Kmdtsk.: Indk. Skr. ²³/₅ 1829. ²⁾ Inkg. Ark. Nr. 218. Br. fra Kast. ⁸/₁₁ 1836. — Kast. Kmdtsk.: Indk. Skr. ⁵/₁₁ 1836 og Korresp. ⁹/₁₁ 1836. ³⁾ Inkg. Ark. Nr. 100. G. K. K.: Ordr. ¹⁰/₁₁ 1836.

Huset fik det Udseende, som det har bevaret indtil vore Dage. Omkostningerne ved Ombygningen var ret betydelige og blev afholdt, ikke som ellers af Landmilitæretatens Midler, men for den saakaldte Reservefonds Regning, hvorhos de skulde afdrages i den Huslejhjælp, 200 Rdl. aarlig, der tilkom Løbnitz¹⁾.

Huset i Falsters Kontregarde i sin nuværende Skikkelse.

Bøsssemager Løbnitz var en fremragende Dygtighed ikke alene indenfor sit Fag, men ogsaa som Ciselør og Gravør; hans Værksted blev nævnt som et af Byens største og bedste og personlig stod han højt anskrevet hos Frederik VI, for hvem han udførte flere Arbejder²⁾. Løbnitz, der var født d. 8. Marts 1798, blev d. 3. Januar 1843 afskediget som Bøsssemager ved 1. Jægerkorps,

¹⁾ Inkg. Ark. Nr. 104. G. K. K.: Ordr. ¹²/₉ 1838. — Kast. Kmdtsk.: Indk. Skr. ²⁵/₉ 1838 og ²⁸/₂ 1852. — Krabbe. ²⁾ Dansk biogr. Leks.

men opnaaede efter Kollegiets Indstilling af 22. December 1842 den sjældne Begunstigelse at maatte forblive boende i Huset i »Falster« og frit disponere over det samme-steds værende Værksted, dog imod »at han til enhver Tid saavel ved Arbejde imod passende Betaling, som ved Raad assisterer ved de Forhandlinger, der frem-tidigen maatte finde Sted ved Arméens Haandskyde-vaaben, og med Tilkendegivende, at han, naar han nogensinde maatte vægre sig herfor, straks vil have at fraflytte bemeldte Bolig uden at kunne gøre Fordring paa nogensomhelst Godtgørelse, ligesom dette ogsaa vil være Tilfældet, saafremt der maatte have andet Brug for samme¹⁾. I Begyndelsen af 1852 blev Løbnitz imid-lertid udnævnt til Probermester ved Kronborg Gevær-fabrik og fraflyttede i den Anledning Huset i »Falster« til April Flyttedag s. A.²⁾.

Efter Løbnitz indflyttede Krigsraad Bastian, der var Medhjælper i den kgl. Artilleribrigades Bureau for det personelle. Han boede der til sin Død i Begyndelsen af Aaret 1859, dog næppe alene, saaledes som hans Forgænger, idet der bl. a. i 1854 tales om en anden Beboer, C. W. Wandrup, der vistnok var Fyrbøder ved Toldboden, og som i hvert Fald før den Tid havde haft Bolig inde i Kastellet³⁾.

Det fremgaar ikke udtrykkeligt, at Husets Beboere midlertidigt har været udflyttede i 1853, men det maa dog have været Tilfældet, thi i dette Aar blev Huset under Koleraen benyttet som Lasaret for dem, der sø-værts ankom fra smittede Havne, ligesom overhovedet hele Smedelinien var afspærret. Alle saadanne Personer førtes fra Karantænehuset paa Langelinie, over denne og ned til en Baadebro, der laa bag ved Pinneberg

---

¹⁾ Rehder 1843 S. 64. ²⁾ Rehder 1852 S. 67. ³⁾ Kast. Kmdtsk.: Indk. Skr. ²⁶/₈ 1854.

Reduit — hvor nu Yachtklubbens Pavillon er opført — for pr. Baad at føres ad den indre Kastelsgrav og under Sjællands Hovedbro hen til Huset i »Falster«, der endnu i vore Dage ofte betegnes som »Kolerahuset«.

Efter Krigsraad Bastian's Død i 1859 tages hans Lejlighed i Besiddelse af Pladsmajor A. V. Funch, der indflytter d. 28. April. Det er, saavidt vides, den eneste Gang, at Huset bebos af en Officer¹⁾. Den 28. December s. A. faar han Ordre til at udflytte til først-kommende Flyttedag²⁾; men der maa dog være sket en Ændring heri, thi efter Vejviseren opføres han som boende der endnu i 1866. I 1868 finder vi en Bøsemager Fleron; men d. 21. Maj Aaret efter overlades Huset til Kommunen for, imod en aarlig Leje af 600 Rdl., atter at anvendes som Kolerallasaret³⁾.

Den 13. Oktober 1871 indberetter I. Artilleribataillon, at Stabssergent Reffling Dagen før er indflyttet i den »Bataillon anviste Lejlighed i Falsters Kontregarde«⁴⁾, og indtil Aaret 1894 er der nu kun Tale om Ind- og Udflytninger af Underofficerer af den nævnte Bataillon. Det eneste, der i disse mange Aar mulig kan være Anledning til at tale om, er kun, at der i 1883 indlægges Vand, og at der Aaret efter indrettes et Latrin med to Tønder; thi i al deres Ubetydelighed vidner Indførelsen af disse Bekvemmeligheder i en saa fremskreden Tid om en Fortidens Primitivitet, der har maattet være dobbelt følelig paa et Sted som dette, der laa saa fuldstændig isoleret.

Den sidste større Forandring med Hensyn til Husets Anvendelse foregik i 1894, idet det da, i Stedet for at være underlagt I. Artilleribataillon, blev underlagt 1. Regi-

---

¹⁾ Køb. Kmdtsk.: Indk. Sager. $\frac{1}{2}$ 1859. ²⁾ Køb. Kmdtsk.: Indk. Sager. $\frac{29}{12}$ 1859. ³⁾ Love og Best. f. Hæren. 1868. S. 94. ⁴⁾ Kast. Kasernekmdtsk. Indk. Skr. 1871.

ment som Bolig for to af dets Bøssemagere, nemlig A. Hansen ved 1. og A. L. V. Røssel ved 15. Bataillon, der indflyttede henholdsvis d. 17. og d. 15. Oktober. Kort Tid efter blev der i Bastionen opført en Bindingsværksbygning med Tagpap i Stedet for nogle gamle Træskure, og i denne Bygning blev der indrettet to rummelige Bøssemagerværksteder.

I 1906 blev, som anført, den ydre Grav om Falsters Kontregarde kastet til, ligesom Bastionens yderste Spids blev skaaret af, alt af Hensyn til Anlægget af den brede Hovedpassage — fra Bredgade til Østerbrogade — der som Minde om den gamle idylliske Grønning, der ved samme Lejlighed desværre blev ødelagt, fik Lov til at bære Navnet »Grønningen«.

RADSTUENS FATTIGBØSSE.

Af H. P. LANGKILDE.

I Januar 1843 sendte Rådmand Driefer Fattigdirektionen 30 Rdl. med den Besked, at dette var det Beløb, der var tilstået Fattigvæsenet for 1842 af Rådstuens Fattigbøsse.

Udtrykket »tilstået« synes at have irriteret Fattigdirektionen. Den gav sig til at undersøge, hvad det egentlig var for en Fattigbøsse, som den retmæssige Bestyrelse af Byens Forsørgelsesvæsen fik »tilstået« Bidrag af. En Ransagelse af Korrespondance og Regnskaber fra tidligere Aar synes at vise, at der ingen Hjemmel var for en sådan Bøsse, medmindre hele dens Indtægt gik til Fattigvæsenets Kasse. Denne Opfattelse meddelte Direktionen Magistraten, idet den samtidig udbad sig Oplysning om den mystiske Bøsses Oprindelse¹⁾.

Dette Spørgsmål havde netop Året forud beskæftiget Magistraten, men nogen klar Besvarelse var ikke tilvejebragt. I en Skrivelse til Borgerrepræsentationen af 4. April 1842 var der gjort denne nyoprettede Myndighed Rede for, at man på Rådstuen »ligesom i de fleste kongelige Kollegier« havde en Bøsse stående, og at dens Indtægter, der væsentlig bestod af frivillige Gaver, anvendtes til Hjælp for sådanne, som nødigt tyede til Fattigvæsenet. Fra gammel Tid havde det været Skik, at der ved Borgerkabs Tagelse, ved Beskikkelse af Oldermænd for

¹⁾ Fattigd. til Maglstr. 1. Febr. 1843.

Laugene o. l. Lejligheder blev givet et Bidrag til Rådstuens Fattigbøsse; ligeledes tilfaldt de Bøder, som Spækhøkere, der ikke lå inde med de befalede Forråd, blev idømt, denne Bøsse. Hvad der udbetaltes af den, havde mest Karakter af Huslejhjælp og gik særlig til aldrende Kvinder, Enker eller uforsørgede Borgerdøtre. Endvidere var det Skik, at Bøssen betalte det stemplede Papir til Værgekonstitutioner for uformuende. 1816 havde man af Overskuddet fra Rådstuebøssen begyndt at danne et Fond, og dette havde nu nået en Størrelse af 3000 Rdl. Om Bøssens Oprindelse kan Magistraten kun oplyse, at der findes et gammelt Kladde-Regnskab fra 1758 i Rådstuearkivet, og at regelmæssig Regnskabsaflæggelse har fundet Sted fra 1813. Den henstiller til Borgerrepræsentationen, om den finder Anledning til at forandre Forholdet mellem Rådstuens Fattigbøsse og Fattigdirektionens Kasse, som i Øjeblikket var det, at der hvert Aar tilfaldt sidstnævnte Kasse et Bidrag af Bøssens Indtægter, medens Resten anvendtes som ovenfor anført.

Det faldt Borgerrepræsentationen vanskeligt at nå til Enighed herom. 12 Medlemmer fandt, at Forholdet burde forblive uforandret, medens 12 mente, at Fattigdirektionen havde en uomtvistelig Ret til hele Beløbet. Da Formanden sluttede sig til den første Anskuelse, kom denne til at gælde som Borgerrepræsentationens Afgørelse af Sagen. Denne Afgørelse forelå dog først, efter at Fattigdirektionen havde rejst Spørgsmålet over for Magistraten¹⁾.

Denne havde i Mellemtiden energisk værget sin Fattigbøsse mod Direktionens Attentat, og der var udvekslet en Del Skrivelser mellem de to Myndigheder angående Sagen. Fattigdirektionen hævdede, at denne Bøsse måtte være den, som Fattigplanen af 1799 § 180 hentydede til, og dens Indtægter mente den af Regnskaberne for 1799

¹⁾ Borgerrepr. Skr. til Magistr. 28. Marts 1844.

—1802 at kunne bevise var udbetalt Fattiggassen uden Afkortning. Magistraten svarer — ganske i Modstrid med sin egen Redegørelse til Borgerrepræsentationen — at Rådstuens Fattigbøsse er af langt senere Oprindelse end 1799, idet den stammer fra 1813. Fattigdirektionen går nu til Danske Kancelli og klager sin Nød¹⁾). Den tager sit Udgangspunkt fra et Notat på Regnskaberne for 1823—33 angående Indtægten ved Blokke, Bøsser og Tavlepenge. Den ønsker at gøre Kancelliet Rede for disse Indtægter, men Magistraten vil ingen Besked give den, og henstiller til Kancelliet at fremtvinge en nærmere Oplysning af Sagen. Kancelliet tager uinteresseret og forretningsmæssigt på Spørgsmålet, indhenter, som det kunde ventes, Magistratens Erklæring og Fattigdirektionens Bemærkninger dertil, og bestemmer sluttelig²⁾), at Forholdet skal være som hidtil.

Der er i hele den gengivne Korrespondance ingen anden Oplysning om Oprindelsen til Rådstuens Fattigbøsse end den, at denne Levning af Fortidens løst organiserede Fattigforsorg gennem det omtalte ufuldstændige Regnskab fra 1758 kan følges tilbage til Tiden før Fattigreglementet af 5. Juni 1771. Mere kan heller næppe oplyses; Sagen er naturligvis allerede i 1843 blevet nøje undersøgt i Rådstuearkivet, men uden Resultat³⁾).

Går vi nu imidlertid så langt tilbage, som det omtalte gamle Regnskab tillader os at se, viser det sig, at Rådstuens Fattigbøsse uden nogen skreven Rettesnor gennem lange Tider har spillet en ganske bestemt og meget tiltalende Rolle. På en Tid, da den Hånd, som rakte offentlig Hjælp til de dårligst stillede, samtidig så at sige udstødte dem af Samfundet, var Tilflugt til Rådstuens

¹⁾ Skrivelse af 23. Jan. 1843.

²⁾ Danske Kancelli til Fattigdir. 26. Septbr. 1844.

³⁾ »De fattiges Bøsse på Rådstuen« omtales 1684 (O. Nielsen: Kbh.s Hist. V, S. 253).

Fattigbøsse mulig for i hvert Fald nogle af dem, der ufor- skyldt var kommen i Nød. Den halvårlig forfaldende Husleje har her i Storbyen mangfoldige Gange været det Skær, Fattigfolks økonomiske Selvstændighed led Skib- brud på. At hjælpe her betød noget ganske særligt, fordi det drejede sig om Hjemmets Bevarelse. Den gamle Råd- stuebøsse — hvori Borgere i en glad Stund, når Borger- skab var vundet eller Oldermandsværdigheden opnået, lagde deres Skærv — har utvivlsonst i Tidens Løb gen- nem sin Huslejhjælp ydet mangan en Håndsrækning af stor Værdi, og det var i høj Grad berettiget, at den efter- hånden udelukkende påtog sig at hjælpe på denne Måde.

Men de ældste Regnskaber viser den også i Virksom- hed på anden Måde. Forældreløse Børn nød f. Eks. un- dertiden godt af dens Midler og samtidig af Magistratens særlige Omsorg. I en udateret Koncept i det gamle Regn- skab hedder det: »Der er et lidet Pigebarn, navnlig Else Marie, gammel 5 År, som Moderen for nogen Tid siden er død fra«; hende har man hidtil »før at fore- komme, at dette Barn ikke, af Mangel på den nødvendige Underholdning skulde krepere«, underholdt ved Bidrag fra Rådstuens Fattigbøsse, men nu søger man — d. v. s. det Magistratsmedlem, der bestyrer Bøssen — at få hende anbragt i Pleje hos Folk, der vil beholde hende. Et lig- nende Eksempel frembyder den senere Skoleholder Jo- han Kølbel, en Søn af en tysk Tømrer. Sammen med 3 Søskende¹⁾ var han 1760 blevet forældreløs, og Magistraten antog sig i særlig Grad ham, fordi han var vanfør. Han blev sat i Huset hos en Skoleholder, Peder Hanning, hvis Regning på de Sager, han havde anskaffet til sin Myndling, viser, at denne ingenlunde har gået klædt som et Fattigmandsbarn: han bar sort Stipendiat-

¹⁾ Både Johan Kølbel og hans Søskende hørte til Johannes Ewalds Venner; en af Søstrene var den Madam Lem, der var Digte- rens Værtinde i Søbækshuset.

kjole og Paryk og gik til Sengs med Nattrøje og Nathue. Desuden blev der sørget godt for hans Undervisning, da det var Meningen, at han skulde være Student, et Mål, som han dog aldrig nåede.

Men den mest fordringsfulde af de Opgaver, Rådstuens Fattigbøsse påtog sig at løse, var Opretholdelsen af Skolen på Blegdamsvejen¹). Gennem dennes Regnskab, som er opbevaret, får vi visse Oplysninger om Fattigbøssen, der synes at vise, at dens Kapital ved Omordningen af Fattigvæsenet 1771 er gået over i den nye Plejedirektions Kasse. Selve Rådstuens Fattigbøsse blev imidlertid, uantastet af Fattigvæsenet, stående på sin Plads og modtog sine Gaver som før, og det faldt ikke Magistraten ind at overlade andre Rådigheden over de indsamlede Midler. Der var heller ingen, der fandt på at bestride Magistratens Ret til, uden Regnskab til andre Myndigheder, at gøre Brug af Midlerne, som den fandt for godt og som gammel Skik bød — før Rådmand Driefer som nævnt i 1843 ved en lidt uforsigtig Vending kaldte Kritikken frem.

Hvordan det siden er gået Rådstuens Fattigbøsse, skal ikke nærmere undersøges her. Sandsynligheden taler vel for, at den ved Fattigreformen 1857 har endt sin selvstændige Tilværelse.

---

¹) Se nærmere herom i Hist. Medd. om Kbh. 2 R. I, S. 77—79.

FRANKISK OG FLAMSK KØBSTADSVÆSEN I DEN TIDLIGE MIDDELALDER.

Af H. U. RAMSING.

I tidligere Afhandlinger i dette Tidsskrift har jeg søgt at godtgøre Forbindelsen mellem den ældste danske Købstadsudvikling og Nederlandene, og Frisland og Flandern. Der kunde vel være Anledning til at føre Linierne endnu længere tilbage og at underkaste Forholdene i Nederlandene en lidt nøjere Undersøgelse for derigenem at kaste et Lys over Oprindelsen, ikke alene af det nederlandske, men igennem dette ogsaa af det mellem-europæiske og nordiske Købstadsvæsen.

I Romertidens sidste Aarhundreder bredte det romerske Kejserrige sig som bekendt ikke alene over Gallien, men ogsaa over det meste af Nederlandene. Landene indtil Rhinen laa tillige med Sydtyskland fast i den romerske Herskerhaand. De undertvungne Stammer var inddelt methodisk i Provinser, disse atter i Distrikter, *civitates*, hvert med sin centrale Distriktsby. Langs Grænserne laa Legionernes Garnisonsbyer, oprindelig befæstede Lejre og Poster, *castra* og *castellae*, der ofte udviklede sig til folkerige Byer. Spredt over Landet laa den indfødte Befolknings større eller mindre Landsbyer, *vici*, oprindelig sædvanligvis befæstede med Jordvolde og Tømmer¹⁾.

Romerbyerne var byggede i Roms Billede. Den romerske Borger og den velhavende Grundejer havde Mag-

¹⁾ Wauters: Les libertés communales en Belgique I, p. 19, 68 ff., 265.

ten. Købmændenes og Haandværkernes Sammenslutninger havde ingen politiske Rettigheder. Den romerske Distriktsby blev styret af en Curia under to Duumvirer som Formænd. Curien havde Jurisdiktion i Byen og opkrævede de Skatter og Afgifter, som skulde udredes til Kejseren. Den bestod af de velhavende Grundejere, *curiales*, og Stillingen som *curialis* var arvelig. De lavestillede i Samfundet, Soldater, Bagere osv. var ordnede i visse Lav, som det var strafbart at træde ud af uden Kejsere ns Tilladelse. For Købmændenes Vedkommende kendes der navnlig S sammenslutninger ved de forskellige Floder, hvis Skipper e, *nautae*, havde Privilegier paa Skibsfart og Varetransport, der bevaredes langt ned i Middelalderen.

Ogsaa i Landsbyerne fandtes der et særligt Styre, hvis Formand bl. a. vaagede over Vejenes Vedligeholdelse.

I Romerrigets bedste Tid var Landet i stærk økonomisk Fremgang. Handelen var livlig, saavel med Rige ts egne Folk, der fremskaffede uldne og linnede Varer, Korn, Vin, Heste, Kvæg, salt Fisk, Salt osv., som ogsaa med de fri Germaner hinsides Grænserne. Under Administrationens Tilsyn blev der afholdt offentlige Markeder paa Byernes Torve og foran Militærlejrenes Mure, og desuden afholdt de store private Grundejere deres egne Markeder paa deres Jord¹).

I de sidste Aarhundreder af Romerherredømmet vandt Kristendommen en betydelig Indgang og næsten hver Distriktsby, *civitas*, var et Bispesæde.

Den Dekadence, som prægede det romerske Rige i den sidste Periode før Folkevandringen, var i ganske særlig Grad følelig i Gallien i det 3. og 4. Aarhundrede, og Befolkningen gik ustandselig tilbage, saavel fysisk som moralsk, saavel i Antal som i Kraft. I 402 trak *Stilicho*,

¹) Rietschel: Markt u. Stadt. p. 19.

Rigets egentlige Behersker i den svage Kejser Honorius Regeringstid, Legionerne tilbage fra Grænserne ved Rhinen og sluttede Fred og Forbund med de frankiske Naboer.

Dermed aabnedes Porten paa vid Gab for Folkevandringens Horder, og den ormstukne romerske Kultur og Administration brød sammen, samtidig med at store Dele af Befolkningen maatte vige for de indtrængende Stammer. Navnlig i Rigets nordlige og østlige Dele forsvandt den hidtidige væsentlig keltiske Befolkning og gav Plads for Germanerne. De fleste af Rigets øvrige Dele undergik en kraftig Blodblending mellem den oprindelige Befolkning og de indtrængende Stammer af højst forskellig Race, men her beholdt det romerske Sprog Overtaget, og den gamle Kultur og Samfundsorden holdt sig, i alt Fald med visse Ændringer, ogsaa under de nye Forhold. Ogsaa Kristendommen fastholdt sit Tag i Befolkningen, og Bispestolene vedblev at bestaa i disse Egne.

I den nordøstlige Del af Romerriget var det de germanske Franker, som blev Arvtagere. De var trængt ind over Rhinen og vandrede under stadig Bosættelse af en Del af deres Folk mod sydvest mod den centrale Del af det nuværende Frankrig. Jo længere Frankerne kom mod Syd, desto mere romaniseredes de, og desto mere blev deres merovingiske Kongeslægt grebet af den gamle Kultur og tabte Interessen for de nordlige Egne i Rigets Udkant, hvor deres Vugge havde staaet¹⁾. Ganske særlig efter at Kongeslægten og Folket kom under Kristendommens Paavirkning, var denne Overgang til Romerkulturen følelig.

Nederlandene var efter Folkevandringen et øde og sparsomt befolket Land med Ruiner af de ødelagte Romerbyer og i øvrigt dækket af Skove og Moser. I det

¹⁾ H. Pirenne: Geschichte Belgiens. I, p. 30.

vestlige og sydlige Tyskland var Forholdene ikke syn-
derlig bedre. Under de vanskelige Samfærdselsforhold
med daarlige og slet vedligeholdte Veje var Omsætnin-
gen af Befolkningens Produktion indskrænket til det
mindst mulige, og Forbindelsen med Rigets centrale Dele
var meget løs¹). Disse centrale Dele, de romansk talende
Provinser i Neustrien, Landet mellem Kanalen og
Loire, var i Merovingertiden Frankerrigets Tyngdepunkt.

Ved Folkevandringen forsvandt den ensartede ro-
merske Rigslovgivning. Den veg Pladsen for alle
de nye Folks egne, hævdvundne Love. De saliske og de
ripariske Frankers, Burgundernes, Alemannernes m. fl.
Love, som snart blev nedskrevne, blev Retsgrundlaget for
hver Mand af disse Folk, hvor han end færdedes i Riget.
Der er ikke Tvivl om, at Folkene følte denne Ordning
som en umistelig Frihedens Menneskeret til Trods for
de store Ulemper, som Uensartetheden i Lovene maatte
give i Rettergangen. Men dog var der Omraader, hvor
disse hjemlige Love ikke slog til, og de kom navnlig
frem i de Egne, hvor der fandtes de livskraftigste Rester
af den gamle Kultur, altsaa i Neustrien.

Her holdt den gamle romerske Administrations Ind-
delinger sig fremdeles. Provinserne vedblev at være
Ærkebispedømmer og Distrikterne Bispedømmer med
Distriktshovedstaden som Biskoppernes Residens. Den
kirkelige Lovgivning veg ikke, den herskede nu
som før. Den verdslige Øvrighed skiftede der-
imod. De romerske Præfekter blev afløst af Hertuger,
siden af Grever, og det var nu dem, der opkrævede de
romerske Skatter og Afgifter. Skattesystemet var
uforandret: Afgifter kunde forsvinde og nye komme til,
men Flertallet var de gamle, og ikke mindst Omsætnings-

---

¹) Inama v. Sternegg: Deutsche Wirtschaftsgeschichte. I, p. 228,
428.

skatterne¹). I Modsætning til Grænseprovinserne var der i Neustrien en Handelsomsætning af nogen Betydning, og paa Markederne var der fremdeles Markedstold, *teloneum mercati*, paa Vejene betaltes Vognskat, *rotaticum* eller *pulveraticum* osv. Købmændene betjente sig ogsaa af romersk Mønt, Maal og Vægt.

Ved den romerske Byadministrations Forfald blev det vanskeligt at sikre Freden paa de offentlige Markeder, og de aftog i Betydning og Omfang, hvis de ikke helt bortfaldt. Det blev nu de store private Jorddrotters Sag at skabe den Tryghed og Markedsfred, som var nødvendig for Handelens Trivsel, og de oppebar saa til Gengæld Indtægter af Markedsafgifterne.

Mange Steder var det Gejstligheden, som tog Sagen i sin Haand og afholdt Marked paa Kirkens eller Klosters Grund. Men ogsaa Kongemagten kunde gribe ind, ikke mindst fordi Kongen betragtedes som Ejer af de offentlige Veje og Torve og derved, efterhaanden som man blev sig Fordelen derved bevidst, havde Midler til baade at opretholde de gamle og indføre nye Markeder. Det var først senere, i 864 ved det saakaldte *Edictum pistense*, at *Karl den Skallede* hævdede Kronens Eneret til at meddele Markedsprivilegier²).

Idet de gamle Traditioner saaledes holdtes bedst vedlige i Neustrien, er det let forklarligt, at det ogsaa er fra disse Egne, at Fornyelsen skulde komme. I 629 tillader Kong *Dagobert I* St. Dionysii Kloster, St. Denis, som han faa Aar tidligere havde grundlagt, at oprette et Marked paa Vejen til Paris og befaler, at alle Købmænd i det parisiske Distrikt skulde handle paa dette. Markedet blev hurtigt til et Midtpunkt for Afsæt-

¹) Wauters: *Les libertés comm.* I, p. 110, 116 ff. Dahn: *Zum merow. Finanzwesen i German.* Abh. z. K. v. Maurer: p. 345. Mayer: *Zoll, Kaufmannsch. u. Markt i German.* Abh. z. K. v. Maurer. p. 377 ff.

²) Rietschel: *Markt u. Stadt.* p. 26.

ningen af hele Rigets Produktion. Her fandt man frisisk Klæde og Uld, Korn og Salt fra Bayern, Vin fra Elsass og Burgund, Heste og Lærred fra Sachsen eller Thüringen sammen med Varer fra de udenrigske Egne, fra Vender og Avarer eller fra den fjærne Orient. Det var en broget Flok Købmænd, *mercatores* kaldte de sig, som bragte Varerne: Lombarder og Byzantinere, Romere og Jøder mødtes med Friser og Sachser og Franker; de tyske Stammer fra Rhin- og Donauegnene synes dog kun at have deltaget i ringe Tal¹⁾.

I social Henseende hørte Købmændene allerede i Romertiden ikke til Samfundets ypperste, og nu i Merovingernes og i Karolingernes Tidsalder fandt man i deres Lav baade Frie og Ufrie, Udlændinge og Indlændinge. Ingen spurgte om Hjemsted eller Byrd, men kun om Kraft og Dygtighed i deres fælles Erhverv. Disse Købmænd samlede sig i Flokke, *manus negotiatorum*, under et fælles Overhoved; paa deres Skibe drog de frem over Havet og paa Floderne, eller de sled sig med deres Pakheste og Karrer møjsommeligt afsted paa de daarlige alfare Veje, idet de ved Sommertid paa Karavanevis rejste fra Land til Land, fra Marked til Marked. Fælles Farer og fælles Interesser bragte dem hinanden nær og i svorne Edslav var de vante til at staa Last og Brast, naar begærlige Hænder løftedes imod dem²⁾.

Ved Told og Vejafgifter, ved Afgifter paa Markedet og ved Brug af Landsherrens Mønt sikrede de sig hans Støtte og Beskyttelse under hele deres Rejsfærd. Til Gengæld fik de ogsaa Ret til paa Markederne at have deres egen Rettergang efter Købmænds Skik, *jus mercatorum*, en Skik, der bundede i Omsætningens Krav om

¹⁾ Inama v. Sternegg: Deutsche Wirtsch. gesch. I, p. 177.

²⁾ Pirenne: Gesch. Belg. I, p. 202. Pirenne: Origine des constitutions urbaines, Rev. Historique. LVII, p. 80.

en hurtig og effektiv Behandling af deres særlige Forhold, og som ikke fremgik af det enkelte Lands nationale Lovgivning, men var fælles for alle Lande.

Endnu i Merovingertiden ser vi de første Tegn til, at ogsaa Rhinegnene bliver inddragne under det ordnede Handelssamkvem. Kong Dagoberts Opførelse af Palatiet i Mainz i 628 var Begyndelsen til, at denne gamle Romerby fik nyt Liv, og de gamle Bispebyer langs Rhinen, i hvilke der maaske fra Romertiden havde holdt sig smaa Samfund af frie Købmænd »altfreie Gemeinden« ved Siden af de biskoppelige Husfolk, *familia*, vaagnede nu ogsaa af deres Dvale. Men Markederne spillede endnu ingen stor Rolle i Tyskland, og det er tvivlsomt, om de talrige Handelsafgifter, der var af saa stor Betydning i Neustrien, allerede paa denne Tid kunde opkræves i Tyskland¹).

Det var først i den Periode, da Karolingernes Slægt som Righovmestre, *majores domus*, tilrev sig Magten over de sidste merovingiske Skyggekonger, at Udviklingen af Riget tog Fart og Form. Klostrene spredtes over Landet, og deres kongelige Grundlæggere gav dem med aaben Haand Fritagelse for Skat, Told og andre Afgifter; det er ikke mindst fra disse Fritagelsesbreve, at vort Kendskab til disse Afgifter stammer. Desuden bragtes de kongelige Domæner under bedre Forvaltning. Kongsgaarde, *villae*, tillige med kongelige Borge og kongelige Palatier blev opført i flere af de gamle Romerbyer.

Saa vel de kirkelige som de kongelige Nyanlæg havde et betydeligt Vareforbrug, ofte af finere fremmede Varer, som Befolkningen hidtil ikke havde kendt eller behøvet. Købmænd og Haandværkere kunde herved beskæftiges i større Omfang end hidtil, og de søgte gærne det Ly, som

¹) Inama v. Sternegg: Deutsche Wirtsch.gesch. I, p. 179.

Klostrets Immunitetsomraade eller Kongens og hans Grevers Magt kunde byde dem. Jævnside med de rejsende *mercatores* begyndte der nu at opstaa *Mercatorbo*-sættelser af Købmænd og Haandværkere, som blev de paagældende Grundejeres Livegne og skatskyldige Folk, og paa hvis Markeder de rejsende Købmænd mødte som fremmede.

I 689 havde den daværende Major domus *Pipin* bemægtiget sig det sydlige Frisland og dets vigtigste By *Dorestad*, og omkring hundrede Aar senere fuldendte Karl den store Udvidelsen af Riget mod Nord ved *Sachsernes* Betvingelse. Denne Fremskyden af Grænserne til Elben i Forbindelse med *Rigshovedstadens* Forlæggelse til *Aachen* bevirkede, at *Nederlandene* fra at være en fattig Grænseprovins saa at sige blev Centret for Middelalderens Kultur, der blev skabt af de to store Racer, den romersk-keltiske og den germanske, som mødtes netop her¹⁾.

Det var navnlig *Karl den Store*, som med fast Haand førte Riget ind i nye Baner. I sine *Capitularia de villis* og *de ordine palatii* gav han indgaaende Bestemmelser for Driften og Ordningen af Kongsgaardene og af Paladserne i Byerne. Der fandtes her ogsaa kongelige Købmænd og Haandværkere, som var Gaardsretten undergivne, og som handlede paa Gaardenes eller Paladsets Marked²⁾. De var blandt andet Leverandører af de Silkevarer, Pelsvarer, Smykker og Krydrier, som benyttedes i Hofholdningen, og de foretog ikke alene deres Indkøb paa det stedlige Marked, men de havde særlig Beskyttelse og Toldfrihed paa deres Rejser til Rigets øvrige Markeder³⁾.

1) Pirenne: *Gesch. Belg.* I, p. 30.

2) Rietschel: *Markt. u. Stadt.* p. 19.

3) Mayer: *Zoll, Kaufm. sch. u. Markt*, p. 450. Pirenne: *Gesch. Belg.* I, p. 189.

Købmændenes Uundværlighed og den Omstændighed, at de fik fast Fod i Kongens og Stormændenes Tjeneste, bidrog utvivlsomt i højeste Grad til at hæve deres sociale Stilling over det Niveau, den havde i Romertiden. Derved fik deres Sammenslutninger forøget Betydning, og de Krav, de stillede om Udvidelse af deres erhvervs-mæssige Særrettigheder, kunde fremsættes med større Vægt. Det er denne Købmandsstandens Højnelse, der er det virkelige Grundlag for de egentlige Købstæders Fremkomst¹⁾.

Allerede i Pipins Tid var det i 744 bleven paalagt Biskopperne at sørge for, at der i Byerne blev afholdt Marked paa lovlig Vis, naar der fandtes tilstrækkelige Varer dertil, og Karl den Store fulgte i den Sag sin Faders Forbillede²⁾). Vi ser stadig hyppigt, at Markedsprivilegierne og dermed Tilsynet med Handelen og dens Trivsel lægges i Biskoppens, Kirkens og Klosters Hænder. I Belgien og det nordlige Frankrig finder vi allerede i Merovingertiden det første Spor af de egentlige Købstæder i de Byer, som betegnedes som *portus*, *poort*, σ : Ladepladser, Havne, eller som *emporia*, σ : Markedspladser. De opstod, som Navnet viser, for Handelens Skyld, og deres Indbyggere var først og fremmest Købmænd, *mercatores*. Blandt disse Byer nævnes tidlig *Valencianus portus*, Valenciennes³⁾). Det er dog særlig som Følge af Karolingertidens Bestræbelser for Fremme af Handel og Omsætning, at deres Tal og deres Betydning øges.

Det er Købmændene selv og deres Edslav, som præger Byerne, hvis intense Handel kræver, at der afholdes Ugemarkeder, *mercati septimanales*. Købmandsretten,

¹⁾ Wauters: *Libertés comm.* I, p. 143.

²⁾ Inama v. Sternegg: *Deutsche Wirtsch. gesch.* I, p. 429. Riet-schel: *Markt u. Stadt*, p. 13.

³⁾ Pirenne: *Villes, marchés.* *Revue historique*, LXVII, p. 63.

jus mercatorum, bliver snart til Stadsretten, *jus civile*, eller *jus commune civium* og Købmændene til frie Borgere, *poorters*, *cives* eller *burgenses*, men vel at mærke under Kongens Beskyttelse og med hans Stedfortræder som Øvrighed, til hvem Skat og Afgifter betales. og under hvis Tilsyn Rettergangen sker¹⁾).

Byerne kaldes ogsaa undertiden Kolonier, f. Eks. *Brugensis colonia*, Brügge, og var ogsaa i egentlig Forstand Kolonier af Købmænd og Haandværkere, *mercatores*, hvis Overtagelse af Jorddrottens Jord skete paa samme Vilkaar som for andre Kolonister²⁾). Ogsaa i Danmark finder vi denne Betegnelse af Bybeboerne som *coloni*, f. Eks. i Slesvigs ældste Stadsret og i Ærkebiskop *Jacob Erlandsens* Brevveksling med Kongen. Udtrykket kan vel ogsaa oversættes ved Fæstere, men bruges i Flandern tillige om den paa Bygrund bosatte og Kongen underlagte Befolkning uden Hensyn til, om den iøvrigt er fri eller livegen.

En karakteristisk og typisk Beskrivelse af et Byanlæg fra Tiden omkring 1069 er Omdannelsen af Landsbyen *Ardea*, Ardres, til Købstad. Jorddrottens *Arnold* køber af sin Greve for en Sum Guld Retten til at bygge Købstaden. Han vælger sine 12 Baroner og opretter en Pairsret. Han befæster Byen, giver Borgerne Ting efter Byen St. Omers Skik og Torv med Torvedag hver Fredag. Til Byens Forherligelse opretter han et Kannikestift ved dens Kirke. Han besværges at ville overholde de givne Byprivilegier til evig Tid³⁾).

De belgiske Byanlæg opstod, saaledes som i dette Tilfælde, kun sjældent paa bar Bund. I Ly af Borgen.

¹⁾ Sohm: Die Entstehung des deutschen Städtewesens. p. 21. Rathgen: Entstehung d. Märkte. p. 32.

²⁾ Pirenne: Gesch. Belg. I, p. 197. Sohm: Entst. d. deutschen Städtewesens. p. 63.

³⁾ Warnkönig: Flandr. Staats- u. Rechtsgesch. I, p. 338.

Klostret eller den biskoppelige Residens fandtes i Almindelighed en af de før omtalte ældre Bebyggelser af Kongens eller Kirkens Tjenere, maaske isprængt nogle *negotiatores* af ufri Stand, der ligesom de kongelige Palatiers Købmænd sørgede for den paagældende Jorddrotts Forsyninger. Jævnside med denne Bebyggelse opstod den ny *Mercatorby*. Det var en nødvendig Forudsætning for dens Anlæg, at der forelaa en Tilladelse fra Kongen eller Landsherren til dens Oprettelse, til Ugemarkeders Afholdelse og eventuelt til at slaa Mønt. Ved Siden af Ugemarkederne kunde der straks eller senere gives Tilladelse til Afholdelse af Aarsmarkeder. Det var i første Linie den Del af *mercatores*, som omfattede Haandværkerne, der drog Fordel af Ugemarkedet og befolkede dette, medens de egentlige Købmænds største Omsætning i Følge Sagens Natur maatte ske paa de stærkt frekventerede Aarsmarkeder¹⁾.

Som Eksempel paa, hvorledes de belgiske Byer knyttedes til de ældre Anlæg, kan nævnes, at ved *Gent* opstod den grevelige *Nystad Poort van Gent* imellem to Smaabyer, som tilhørte Klostrene *St. Peter* og *St. Bavo*. Ved *Arras* sluttede Nybyen sig til Klostret *St. Waasts Husfolk, familia*. Ved *Brügge* laa Købmandsbyen ved Foden af Borgen, der rummede Kirken *St. Donatian* og *Grevens Residens*, og ved *Cambraila* den udenom Ringmuren, som omsluttede *Katedralen, Biskoppaladset og Aubertklostret*²⁾. Der var overalt to forskellige Behoergrupper, som fra Begyndelsen var skarpt adskilte. Først efterhaanden som Købmandskolonien blev rigere, mere blomstrende og kraftig, absorberede den

¹⁾ Rathgen: *Entst. d. Märkte*, p. 64. Sohm: *Entst. d. deutschen Städtew.* p. 52.

²⁾ Pirenne: *Gesch. Belg.* I, p. 200.

Nabosamfundene og paatvang den samlede By sin egen Ret og sine egne Institutioner.

Blandt disse nye Bysamfund fortjener de to Havnebyer *Quentovicus* og *Dorestad* særlig at fremhæves, fordi de fremfor andre blev Centrene i deres Tids Fjærnhandel.

Den første anlagdes i Nærheden af *St. Jodoci Kloster* eller rettere lige overfor den nuværende By *Etaples* ved Floden *Quentus*, *Canche*, der løber til Kanalen lidt Syd for *Boulogne*, og Anlægget skete ved den Tid, da *Bonifatius* rejste fra England til Missionsmarken i Tyskland, altsaa omkring 719. I Begyndelsen kaldtes Byen simpelthen *Vicus*, den sædvanlige Betegnelse for den voldbefæstede Købmandsby, men siden tog den Navn efter Floden¹⁾. Denne By var Hovedsædet for Handelen paa England, indtil den blev ødelagt af Normannerne i 843 og 844. Den havde Møntret, og dens Mønter er velkendte Fund paa Handelsvejene.

Dorestad var, som tidligere omtalt, allerede en frisisk By inden Frankernes Erobring. Den fik under det frankiske Styre snart en betydelig Handel paa de nordiske Lande, og den kaldes i Samtidens Beretninger *famosus vicus*, den berømmelige Købmandsby²⁾. Det bidrog utvivlsomt i høj Grad til Byens Udvikling, at Friserne var et Sømandsfolk med stærk Sans for Handel. De berømmes for det allerede i Romertiden, og de har utvivlsomt dannet et af de Skipperlav af *nautae*, som bevaredes fra den Tid. Vi møder Friserkøbmændene ikke alene i de nordlige Farvande, men ogsaa i Byerne langs Rhinen. Det var over denne By, at Kong *Haralds* og *Ansgars* Rejse gik til Danmark efter Kongens Daab. Som Tegn paa den Paavirkning, der udgik fra Byen til de nordiske Egne, finder vi dels selve *D o r e s t a d m ø n t e n* og

¹⁾ S. Baluzius: *Servati Lupi opera*, p. 349.

²⁾ Wauters: *Libertés comm.* I. p. 145.

dens nordiske Efterligninger i Hedeby og Birca, dels ogsaa Kong *Gotfreds* Kendskab til Told, da han i 804 erobrede Reric. Vi kender endelig fra Rimberts Værk om Ansgars Levned lidt til de frisiske Dorestadkøbmænds Færd i Norden, den Færd, der maa have bragt os den nordiske Birkeret i Købstæder og paa Markeder.

Men alt dette giver os dog ikke noget klart Billede af de indre Forhold i disse større Handelsbyer, af den Baggrund, paa hvilken deres Færd foregik. Heldigvis er der dog bevaret os en Beskrivelse, tør og skematisk ganske vist, af en frankisk Købmandsby i denne Periode, sikkert den ældste, der foreligger om en vesteuropæisk Købstads indre Forhold.

I 831 optog Abbed *Hericus* i St. *Richarii* Kloster, nu St. *Riquier* nordøst for Abbeville i Nordfrankrig, en Fortegnelse over Klosters Indtægter af dets By *Centula*¹⁾. Byen havde 2500 Lægmands Huse (*mansi*), og 4 Møller, der alle betalte Naturalafgifter til Klosteret og ydede personlig Tjeneste. Desuden nævnes andre *mansi*, som ydede Kornafgift, formentlig tilhørende de agerdyrkende Bønder i Byen. Af Markedet (*mercatum*) gives der hver Uge 40 Solidi og for Beskyttelse paa Vejen til og fra dette (*commeatus*) hver Uge 20 Solidi. Der findes ved Torvet 13 Bagerovne (*clibana*), som giver en aarlig Afgift i Penge og Brød. Af Markedstinget (*judicium forensium*) betales aarlig 68 *librae*. 13 Længer Markedsboder, der betegnes som Gader (*vici*), er optagne hver af sit Fag, nemlig af Købmænd (*negotiantes*), Smede (*fabri*), Væbnere (*scutarii*), Sadelmagere (*sellarii*), Bagere (*pistores*), Tyende og Smaahaandværkere (*servientes*), Skomagere (*sutores*), Slagtere (*lanistae*), Valkere (*fullones*), Felberedere (*pellifices*), Vingaardsmænd (*vinitores*), Ølmænd (*caupones*) og Riddere (*mi-*

¹⁾ Mayer: Zoll, Kaufm. sch. u. Markt, p. 403.

lites). Alle disse Haandværkere og Næringsdrivende betaler Naturalafgifter i Overensstemmelse med deres Fag, men Tyendet er skattefrit, Væbnerne skal forfærdige og sy Rustninger (*voluminum indumenta*) og Ridderne, af hvilke der er 110, skal holde sig med Hest, Skjold, Sværd, Lanse og andre Vaaben. Byen har et Kapel for de adelige og fire for Folket, Klostret bespiser daglig 300 Fattige og 150 Enker og sørger for de Fattiges og de Fremmedes Begravelse.

Det ligger nær at sammenstille denne Liste for Centula med Optegnelserne i Roskildebiskoppens Jordebog af 1377 for København, som paa den Tid havde ca. 560 Grunde, af hvilke de, som laa ved Stranden, betalte en aarlig Jordskyld og alle en aarlig Midsommergæld. Endvidere udredede Ølkonerne Ølpenge, Slagtere, Skomagere og Bagere Naturalafgifter. Der betaltes Sildepenge af Vinterfiskeriet, Sildetiende og Skudepenge, og de fremmede Købmænd, der overvintrede i Byen, maatte erlægge Vinterlav. Af Jordebogen og andre samtidige Dokumenter fremgaar det, at paa og ved Torvet var der Rækker af Klædeboder, Skræderboder, Kræmmerboder, Saltboder og Slagterboder¹⁾.

Den københavnske Jordebog er affattet paa en Tid, da Torvets Boder var gaaet over i privat Eje, men bortset herfra er Ligheden mellem Forholdene i Centula og i København saa stor, at man ikke skulde tro, at der laa over et halvt Aartusinde mellem Optegnelserne fra de to Byer.

Beskrivelsen af Centula viser med stor Klarhed, at man i det frankiske Rige paa den Tid, da Frisernes Købmænd handlede paa Hedeby og Birca, havde Købstæder, ordnede paa den senere Middelalders Vis med eget Markedsting, med faste Afgifter og med ordnede Torvefor-

¹⁾ K. D. I. Nr. 75, 76; K. D. II. Nr. 1.

hold, der berettiger til at formode, at ikke alene Købmændene, men ogsaa Haandværkerne havde deres Gilder eller Edslav. Dette Købmandsstyre har selvfølgelig ogsaa været i Brug i de store Handelsbyer Quentovic og Dorestad, thi disse var ikke isolerede Anlæg, men havde hele Frankerriget og dets Retsorden bag sig. Saa meget forstaaeligere er det, at Dorestadkøbmændene har kunnet bringe deres Købmandsret, Birkeretten, til Norden, og at de der har kunnet oprette Byanlæg, der som Handelsfaktorier kunde virke i det Fremmede efter Moderlandets Forbillede. Det vilde i Virkeligheden være uforstaaeligt, om de havde handlet paa anden Maade.

Den rige Udvikling, som Karl den Stores Reformers fremkaldte indenfor Frankerriget, blev bragt til en hastig Standsning ved Normannernes Anfald, der skete med størst Kraft og Virkning i Tiden mellem 834 og 892. I de Aar blev Frankerrigets Kystland i vid Udstrækning lagt øde, og ikke mindst gik det ud over Nederlandene. Saavel Dorestad som Quentovic blev hærgnet og nedbrændt adskillige Gange, St. Richarii Kloster og Centula ligeledes, og der var næppe en betydelig By eller et velhavende Kloster mellem Havet og Rhinen, som ikke mindst en Gang blev udsat for Normannernes Plyndring og Brandfakler. Jævnlig satte Normannerne sig fast i Aarevis paa den nederlandske Kyst, i Normandiet blev de for bestandig. Det ødelagte Dorestad var normannisk Len i Tiden 838—857, og fra Øen Walchern beherskede Normannerne i en Aarrække Rhinens og Scheldes Mundinger og det omliggende Land. Ved det 10. Aarhundredes Begyndelse var Nederlandene dækkede af Ruiner¹⁾.

Imidlertid maa man erindre, at de Krav, som den jævne Befolkning stillede til den daglige Bekvemmelig-

¹⁾ Pirenne: *Gesch. Belg.* I, p. 187.

hed, var overordentlig smaa. Træhusene og de lerkli-
nede Fletværkshuse var hurtig ødelagt, men ogsaa hur-
tigt genopført. Havde det ikke været Tilfældet, vilde
Normannerne ikke med saa kort Tids Mellemrum have
kunnet foretage nye Hærgninger af de allerede en Gang
plyndrede og brændte Byer. Og selv om Landets Vel-
stand selvfølgelig led overordentlig ved Udplyndringer og
Ødelæggelser, maa man ikke glemme, at Normannerne
selv var et Handelsfolk, der paa den forunderligste Maade
kunde begynde at handle, saasnart der var sluttet Va-
benstilstand eller Fred, for derpaa atter uden Varsel at
gribe til Sværdet. Der kan ikke være Tvivl om, at ogsaa
de bosatte Normanner har drevet Handel, saavidt deres
og Landets Evne tillod det, og at de i alt Fald har givet
de Købmænd, som Blodbadene sparede, tilstrækkeligt at
bestille, til at de kunde holde Hovedet oven Vande.

Og endelig, selv om Karl den Stores Rige allerede før
Normannertiden var bleven delt mellem adskillige Magt-
havere, var Karl den Stores Retsorden og hans *capitu-
lære de villis* stadig Grundlaget for Folkets Samfunds-
forhold. Ligeledes var den gamle H a n d e l s k u l t u r
forbleven fælles for alle Rigets Dele, og den var bleven
bevaret, selv om Rigets Udkanter havde lidt Skade, endog
i meget væsentlig Grad.

Allerede i Tiden fra 10. til 11. Aarhundrede udvik-
lede der sig med overraskende Hurtighed et livligt H a n -
d e l s s a m k v e m, især mellem Scheldes og Thømsens
Mundinger. Flamske, tyske, frisiske, angelsachsiske og
vallonske Købmænd mødes i B r ü g g e, der vokser op
ved Havbugten Zwiijn, og i T i e l, der rejser sig som Arv-
tager efter det ødelagte Dorestad. Disse to Byer har alle-
rede fra deres første Opstaaen en international Karakter.
og Købmandsretten udvikledes imellem de Folk af for-
skellig Nationalitet, som mødtes der¹⁾).

¹⁾ Pirenne: Gesch. Belg. I, p. 189.

I en Beretning fra ca. 1020 fra en Munk *Alpert* faar vi Oplysninger om, at Købmændene i Tiel driver deres Handel med kejserligt Privilegium, og at de har deres egen Rettergang og deres eget Gilde, som ogsaa fejrer Aarets Højtider med Drikkelag¹).

Belgien udvikler sig hurtigt til et Byernes Land. Købstad efter Købstad vokser frem, og i Spidsen for dem alle Brügge som Hovedcentret for Nederlandenes Handel. Ligesom Dorestadmønten i Friserhandelens Tid sporer vi nu de flamske Mønter i Jordfundene i Danmark, i Preussen og i Rusland som et Vidnesbyrd om den tidlige Middelalders Handelsveje i Østersøomraadet, og Itinerariet med Brügge som Udgangspunkt for Rejserne til danske Købstæder og til Skanør Marked bærer Vidne om de Veje, der havde Interesse for de flamske Købmænd.

Knud den Helliges Ægteskab med Grev *Robert af Flanderns* Datter *Adela* vidner om den politiske Forbindelse mellem Landene, Roskilde Domkirkes Arkitektur, hvis Forbilleder synes at findes i Kathedralerne i Tournai og Arras, om den kirkelige og kunstneriske. Selve Indførelsen i Danmark af Teglbændingens Kunst ved 12. Aarhundredes Midte skyldes mulig ogsaa nordfranske eller flamske Haandværksmestre.

Den store Udvikling af Landene øst for Elben, som skete i *Ottonernes* Dage, og som gav Anledning til saavel hollandsk og frisisk som flamsk Kolonisation i stor Stil i Byerne som paa Landet i de nye Landsdele, bragte ogsaa den flamske Handel og Købstadsdannelse et mægtigt Skridt fremad.

Formen for Købstadsstyret fremgaar af de talrige bevarede Love, Keurer, for de enkelte Byer. De

---

¹) Wauters: *Libertés comm.* I, p. 256.

varierer efter Sted og Tidsalder, men Hovedlinien i dem alle er den samme. Vi vil betragte nogle af de ældste af disse Keurer, nemlig for *Burgenses Sancti Audomari*, Borgerne i Byen *St. Omer* i Nordfrankrig.

Opriidelsen til Byen er *St. Bertins Kloster*, der i 648 blev stiftet paa Kongsgaarden *Sitdiu*. Foran Kloret opstod en By, der sammen med dette led alvorlig Skade i Normannertiden. Men allerede i denne Periode, i 874, havde den hver Fredag et Marked, hvis Indtægter tilfaldt Kloret, som ogsaa fik *Møntret*, og i alt Fald i 1056 ved vi, at Indbyggerne kaldes *burgenses*, *Borgere*¹⁾. I Slutningen af det 11. Aarhundrede er *Købmandsgildets Skraa* anerkendt af Borggreven *Wulfric Rabel*²⁾.

14. April 1127 gav Grev *Vilhelm* Byen de ældste bevarede Privilegier, hvori han bekræfter dens gamle *Love, lagas*, eller Sædvaner og giver nye Friheder. Han tager Borgerne i sin Beskyttelse og lover at give dem Fred og et retfærdigt Ting og at sikre deres Tingmænd, *scabini*, saa stor Frihed, som nogen har i hans Lande. Han tilsikrer Borgerne i *St. Omer*, at de kun skal møde for Domstol i selve Byen. Alle, som er Medlemmer af deres Gilde, og som bor indenfor Byens Befæstning, fritages for Told i *Dichesmude* (*Dixmude*) og i *Graveninges* (*Gravelines*) og i hele Flandern. De faar Frihed for Vrag, *seewerp*, og i *Batpalmas* (*Bapaume*) skal de betale samme Told som Borgerne fra *Atrebatum* (*Arras*). Der tilstaas dem flere lignende Friheder paa Rejser og Markeder og de stilles lige med de bedste og frieste Borgere i Flandern.

Greven anerkender deres *Edslav, communitio*, saaledes som de har svoret det, og tillader ingen at opløse

¹⁾ Giry: *Histoire de la Ville de Saint Omer*. p. 16, 34.

²⁾ Pirenne: *L'Origine des constitutions urbaines*. *Revue Historique*, LVII, p. 82.

det. Han skænker dem Udmøntningen i St. Omer, hvoraf han har 30 *librae* om Aaret til Opretholdelse af deres Gilde. Privilegiet omtaler endelig de Edsvorne, *jurati*, der ligesom Tingmændene er Vidner, hvis Ord i særlig Grad staar til Troende.

I 1151 og 1157 overdrager Grev *Theodorik* til Byen den Grund, hvorpaa dens Gildehus med Tilbygninger staar. Han bekræfter Freden i Gildehuset og bestemmer, at fremmede Købmænd kun maa handle fra deres egne Huse. I Gildehuset maa Dommeren kun fængsle de Folk, som fremføres for ham af Husets Vogter og mindst to Tingmænd. I Gildehuset opbevares Byens Segl, *sigillum communionis*.

I 1168 bekræftede Grev *Philippe* Keuren af 1127 og tilføjede en Række yderligere Bestemmelser. I disse nævnes Edslavets Retsomraade, *justitia*, og dets Oppebæren af Bøder, som skal bruges til Byens Befæstning. Medlemmerne af *communio* benævnes nu ogsaa *burgenses*, *Borgere*¹⁾. De Edsvorne, *jurati communionis* nævnes sammen med Tingmændene og deres Formænd, *scabini et majores*, og har Domsret i visse Sager, samt Administration af Byens Anliggender, nærmest som Raadmænd og Kæmnere eller Rodemestre.

I Louvain er Raadhuset, *raethuus*, Sædet for *jurati* og de bevarer hær Byens Segl²⁾.

I 1175 nævnes i St. Omer *communio* som enstydigt med *urbs*, Byen, eller med *universitas burgensium*, det samlede Borgerskab.

Vi møder i St. Omer en By med en verdslig Overherre, der har anerkendt Borgernes allerede eksisterende Edslav og Borgernes Gilde. Lignende Bestemmelser findes i andre omtrent samtidige Privilegier for belgiske

1) Giry: Hist. de la ville de St. Omer. p. 165 ff.

2) v. d. Linden: Louvain au moyen âge. p. 37.

Byer, men Navnene kan veksle, idet Edslavet undertiden betegnes som *fraternitas*, *amicitia*, *minne* eller lignende. De svorne Borgere er øjensynlig Edslavets valgte Tillidsmænd, men staar jævnsides med og i nogen Modsætning til Tingmændene, *scabini*, der er udpegede af Greven¹).

Naar man betænker, at den *communio*, som har dannet Edslavet, bestaar af *mercatores*, Købmænd og Haandværkere, er det øjensynligt, at det her drejer sig om, at Købmændenes gamle Edslav har vundet Statsmagtens Anerkendelse. Gildet, som i Følge Ordlyden af Privilegierne ikke helt falder sammen med Edslavet, er de egentlige Købmænds Gilde, det, der i Danmark kaldes højeste Gilde. Og at dette er rigtigt, fremgaar umiddelbart af Betegnelsen *comannengilde*, o: Købmandsgildet for de tilsvarende Gilder i Gent og Oudenarde²).

I Tyskland, hvor Kølns Privilegier dannede Grundlaget for de yngre Byers, finder vi netop paa denne Tid Betegnelser svarende til *communio*, saaledes i 1112, da der for selve Køln omtales, at *conjuratio Coloniae facta est pro libertati*, o: at Kølns Edslav er dannet for Frihedens Skyld, i den nyanlagte By Freiburg i Breisgau, hvor *conjuratores fori*, Torvets Edsvorne, nævnes, og i Trier, hvor der omtales *communio civium Treverensium que et coniuratio dicitur*, o: Triers Borgeres Samlav, som ogsaa kaldes Edslav³).

Disse Edslav og Gilder havde som tidligere fremhævet, eksisteret længe, vel lige siden Romertiden, og jo uroligere Tiden var, og jo vanskeligere Købmændenes Sæmfuntsstilling blev i Indland eller Udland, des nødvendigere maa ogsaa Edslavene have været for dem. Men de havde ikke vundet Øvrighedens og ganske særlig ikke den gejstlige Øvrigheds Bevaagenhed. I 779 forbyder

¹) Wauters: Libertés comm. I. p. 266.

²) v. d. Linden: Louvain au moyen âge. p. 38.

³) Keutgen: Deutsche Stadtverfassung. p. 225.

Karl den Store Folk at danne Edslav, og Sammenslutninger, der er dannede for Almisses, Brands og Skibbruds Skyld, maa ikke sværge. I 794 kræver han, at Edslav og Sømmensværgelse ikke sker, og at de ødelægges, hvor de opdages. Ludvig den Fromme forbyder i endnu strængere Ord Edslav mellem Slaverne i Flandern og flere Provinser. Endnu under Normannernes Indfald forbydes endogsaa Gilder, rettede mod Fjenden, men desuagtet fandtes der saadanne Sømmenslutninger, snart sagt i hver Landsby¹⁾, og vi har set, hvorledes Byen Tiel, der opstod i 950²⁾ paa en kongelig Landgaard, i 1020 havde sit af Kejseren anerkendte Købmandsgilde.

Anerkendelsen af Købmandsgilderne var dog længe forbunden med Vanskeligheder. Formerne *fraternitas* og *amicitia* er vistnok ofte Navnet paa Organisationer, der er ændrede for at tilfredsstille Gejstlighedens Krav, og selve den Form for *communio burgensium*, der blev den gængse i Belgien og Nordfrankrig, blev ofte først vunden af Byerne gennem Oprør og Kamp.

Den Betegnelse for Købstadsret og Købstadsfred, *jus civile*, som findes i Tyskland, nemlig *wicbiledē*, genfindes ikke ordret i de flamsk-frankiske Vedtægter; men ved Siden af Udtrykkene *bannus*, *bannileuga* eller *pax* for Byens Frihed og dens Omraade bruges ogsaa i adskillige Vedtægter Betegnelsen *conductus* saavel om Byens Overherre som om det Omraade, han har under sig, og om de Afgifter, han opkræver³⁾. Ordet betyder *S t y r e* og kan for saa vidt godt gengives paa flamsk ved det ligesaa mangetydige Ord *biledē*.

Naar vi herefter vil undersøge de ældste bevarede

¹⁾ Wauters: *Libertés comm.* I. p. 138.

²⁾ Wauters: *Les gildes communales. Bull. de l'acad. royale de Belgique.* 2. Serie, 1874, p. 726.

³⁾ Mayer: *Zoll, Kaufm.sch. u. Markt*, p. 388, 429. Du Cange: *Gloss.* II. p. 524.

danske Købstadslove, da viser de mange ejendommelige Berøringspunkter med de endnu ældre flamske.

I Hedeby's ældste Stadsret fra ca. 1200, altsaa henved Trefjerdedels Aarhundrede yngre end St. Omers, finder vi foruden selve Borgerskabet et særligt Gilde, *fratres conjurati* eller højeste Gilde svarende til de egentlige Købmænds Edslav. Det ser ud til, at fremmede ved en særlig Afgift til Byens Overherre, Kongen, det saakaldte Lavkøb, sikrede sig Optagelse i Gildet. De flamske Tingmænd, *scabini*, har som Modstykke Byens faste Sandemænd, *veredici*, der forøvrigt genfindes i jyske Lov og i jyske Stadsretter; Byens 4 Oldermænd, *seniores de civitate*, minder stærkt om de flamske *jurati communionis*, og det er ligesom i Flandern af deres Kreds, at Raadmændene er udgaaet. Købmændene i Slesvig betaler Told og Karreskat ved deres Transporter til Lands og til Vands¹⁾.

I Københavns ældste Stadsret af 1254 nævnes Borgerskabet som en fast Sammenslutning *commune civium*, der slutter Overenskomst med Biskoppen, men om dette Samlav, der jo stod under gejstlig Jurisdiktion, er edsvoret, er maaske mindre sikkert. Samlavet betegnes ogsaa som *mercatores*, og selve Byens Navn, *portus mercatorum*, er ganske som den flamske Sprogbrug. Endnu i Stadsretten af 1294, der i sin Indledning forbyder Gilder og Hvirvinger, er Borgerskabets Sammenslutning som *communitas* en anerkendt Sag³⁾. Vi har allerede i det foregaaende set, at endnu omkring 1377 svarede de københavnske Torveforhold til de gamle frankiske.

I Egil Skallegrimssons Saga beskrives Tingstedet for

¹⁾ Thorsen: De med jyske Lov beslægtede Stadsretter for Slesvig etc. p. 3 ff.

³⁾ K. D. I, Nr. 16, 33.

Gulating i Norge saaledes: Hvor Dommen var sat, var jævn Mark og Hasselstænger nedsatte i Kreds i Jorden og udenom lagt Snøre, der kaldtes *Vebønd* (hellige Baand); indenfor denne Ring sad de tre Tylvter Dommere. Denne Beskrivelse stemmer ikke med den senere danske Tingordning, hvorefter Tinget var dannet af 4 Tingstokke, lagt i Firkant paa store Stene. Paa Stokkene sad Fogden, Skriveren og hans Folk og de 8 Stokkemænd¹).

I Flandern kaldes Tinget *vierschæren* efter de i Firkant lagte Stokke eller Bænke, *scamni* eller *scabellae*. Man kunde vel spørge, om der ogsaa her gjorde sig en flamsk Indflydelse gældende i Danmark og i Norden?

Som et Resumé af Undersøgelserne kan det da fastslås, at skønt Retsforholdene i Almindelighed undergik en stor Ændring ved Overgangen fra det romerske Herredømme til det frankiske, bevaredes Forbindelsen mellem de to Tidsaldre dog paa Handelens Omraade gennem Købmandsskabets Vedtægter og gennem Vægt, Mønt, Maal og Skatter. Saavel Købmændenes som Haandværkernes Lav fører tilbage til Romertiden.

Selve Købstædernes Opstaaen skyldes navnlig Karolingertidens Reformer; Ugemarkederne er en Livsbetingelse for dem. Karolingernes Kulturspredning og Kolonisationsarbejde fremmer Købstadsdannelsen i Tyskland og giver de ældre nordfranske og nederlandske Købstæder forøget Magt og Betydning. Den fra Frisland og Flandern udgaaede Handel knytter saavel før som ogsaa efter Normannertiden stærke Forbindelser med Norden. Det er yderst sandsynligt, at de frisiske Købmands-

---

¹) O. Nielsen: Bidrag til Oplysning om Sysselinddelingen i Danmark p. 20.

kolonier i Ribe, Hedeby og Birca har bragt deres hjemlige Købstadsvilkaar og Handelsret til Norden i Form af Birkeretten, ligesom, at de senere Forbindelser efter Normannertidens Afbrydelse, dels direkte fra Flandern, dels over Nordtyskland har ført de da gældende Former for Købstadslovgivning, den saakaldte *Wichbilederet* med sig til Norden.

KØBENHAVNS ÆLDSTE VANDFORSYNINGSANLÆG

Af ARNE SUNDBO

København er anlagt paa en Skrænt, hvis Bakkekam løber i Nørrevoldgade. Bakkens modsatte Skrænt skraaner ned mod den Slette og det Engdrag, hvor nu Søerne er opstemmet, og det voldte derfor altid store Vanskeligheder at skaffe den fornødne Mængde Vand til Byen, da Fæstningen og Vandforsyningen havde rejst deres Krav herom. Fæstningskunsten forlangte imidlertid først paa Reformationstiden de store Vandgrave foran Voldene, der for de fleste hører med i Billedet af en middelalderlig Befæstning. Men da Kravet om mere Vand opstilledes af Ingeniørofficererne, kom ogsaa Anlægene for Borgernes Vandforsyning.

1524, efter Frederik den Førstes Erobring af Landet og Københavns Fald, hører vi, at Lersøens Afløb til Øresund, *Rosbæk*, afspærredes med en Dæmning for at tvinge Vandet ind til København. Ladegaardsaaen, Lersøens Afløb til Kalvebod Strand, opstemmedes, saa Aens Vand kunde ledes ind i Pøblingesøen — foruden i St. Jørgenssø, der oprindelig har været en Udvidelse af Aen paa dens Løb mod Stranden, muligt en Mølledam, og 1524 kastedes to Grøfter langs Pøblingedammen (3: Dæmningen mellem de to Søer) for at lede Vandet ind i Voldgravene.

Denne Opstemning af Lersøens Vand til Brug for Københavns Befæstning sattes dog først i Værk, efter at der var afholdt Vandsyn af Mænd fra Utterslev og København. Thi Utterslev Marker grænsede til Lersøen, og Utterslev Mænd var interesseret i, at Vandet ikke stemmedes for højt op over Markerne. Søens anden Bred tilhørte Serritslev, men denne By var ødelagt i Belejringen Aaret forud og indlemmedes i København 1525¹⁾.

Det er ikke ganske afhjemlet, at det 1524 drejede sig om en Opstemning af Lersøen, altsaa, at Rosbækken var Afløb for Lersøen, og man kunde maaske tænke sig, at København var mere interesseret i at faa Raadighed over Vandet i Emdrup Sø, og at det derfor var denne, det gjaldt 1524; med andre Ord, at Rosbækken var Afløb til Øresund fra Emdrup Sø. Rosbæk Mølle (Gl. Vartou) var Mølle i adskillige Aar endnu, og Afløbet fra Emdrup Sø til Møllen nævnes endnu i 1621. Emdrup Sø er den Dag i Dag, som enhver kan se, stærkt opstemmet. Dens Vand havde allerede ved Aar 1370 Afløb til Lersøen. Thi ved denne Tid nævnes en Mølle i Emdrup; den har, som det ses af Marknavnene 1682, ligget netop ved Søens Afløb til Lersøen; Emdrup Sø er altsaa en gammel Mølledam. Ogsaa Utterslev Bys Deltagelse i Vandsynet kunde udmærket forklares, hvis Vandsynet gjaldt Emdrup Sø, der modtager Afløbet fra den større Utterslev Sø.

Imidlertid er det dog naturligt at antage, at Vandsynet 1524 gjaldt Lersøen, og at Rosbækken altsaa var denne Søs Afløb, da Emdrupmændene ikke var med, og da Lersøen allerede 1619 helt var Københavns Ejendom, ligesom Byen efterhaanden ved en Slags Hævd opnaede Ejendomsret over de Søer, hvis Vande senere blev Byens Brugsret undergivet.

¹⁾ H. U. Ramsing i Hist. Medd. Bd. VII. S. 163. Søerne var anlagt umiddelbart inden Belejringen 1523.

Fra Københavns Voldgrave blev en Del af Vandet ført ind under Volden ved Vesterport. Det løb gennem en Grav indenfor Volden til Løngangstræde og ad dette til »Vandkunsten«, hvor Slottets Vandmølle laa. Derfra var en Sluse ud i Stranden. Her lagdes *Vandkunsten*, Københavns første Vandværk, for at forsyne Slottet med Vand; den omtales første Gang 1547, og er formentlig anlagt under de store Fæstningsarbejder efter Belejringen 1536¹⁾.

Med Udtrykket Vandkunst (= Vandværk) forstod Samtiden en kunstig Vandforsyning, og Vandkunsten her var en Hestemølle, der skulde løfte det rindende Vand saa højt, at det i Render paa Bunden af Stranden kunde stemmes over til Slottet. 1539 kaldes Hestemøllen til at udpumpe Voldgravene for »Vandkunst«²⁾. Slottets Vandkunst har vel været en Hestemølle med tilhørende højtliggende Beholder.

I. HANS VON DIESZKAU.

Faa Aar efter Anlægget af Vandkunsten for Slottet forhandlede mellem Staten og Staden København om Udførelse af en Vandkunst ogsaa for Byens Borgere. Man vilde samtidig forbedre Vandtilførselen til Byens Grave og undersøgte Muligheden for at faa Vand ikke alene fra de nærmeste Søer, men helt fra Furesøen (Hjortholm Sø), hvorfor Sachseren *Hans von Dieszkau*, der var indkaldt som raadgivende Ingeniør ved Opførelsen af Kronborg (Krogen) Fæstning, toges med paa Raad. Denne Mand var Kommandant i Leipzig, hvor man allerede 1531 havde faaet en Vandkunst for Byen og i øvrigt ved denne Tid arbejdede for en ny, der blev færdig 1560. Dieszkau døde 1563 som Generalfelttøjmaster i Sachsen.

¹⁾ H. U. Ramsing i Hist. Medd. Bd. II. S. 532.

²⁾ Lassen: Dok. til Kbhvns Befæstnings Hist. S. 96.

I Begyndelsen af Juli Maaned 1558 rejste Dieszkau tilbage fra Kronborg til Sachsen, og Kongen (Chr. III) anmodede derfor, som det ses af et Brev fra ham, dateret Odense 6. Juli, Statholderen paa Københavns Slot *Mogens Gyldenstjerne* om at konsulere Hans von Dieszkau, naar han kom igennem København, om Planerne til den ny Vandforsyning fra Furesøen og om forskellige Forhold vedrørende Københavns Befæstning. Her hjemme var der dengang anlagt Vandkunst paa Koldinghus (hvor der 1558 opsattes et Løvehovede paa Vandkunsten) og 1550 paa Malmøhus. Landskrona fik Vandkunst 1559. Den fremmede Ingeniør fraraadede imidlertid Udførelsen af de store Planer og mente, at »der bliver Vand nok af de Søer, der ligger ud til Sletten, at bekomme til København, Hjortholm Sø foruden«. Da Kongen fik Referat herom fra Gyldenstjerne, erklærede han i et Brev fra Odense af 26. Juli, at han vilde følge denne Opfattelse, medens Hans v. Dieszkaus øvrige Forslag vedrørende Københavns Befæstning ikke fandt Tilslutning hos de danske Sagkyndige. Adskilligt af hans Planer gennemførtes dog vist, da Christian IV halvtreds Aar senere omlagde Slottets og Byens Fæstningsværker. Hans v. Dieszkau synes ved sin Hjemkomst at have sendt en Vandmester ved Navn *Mathias* til København for at lede det projekterede Anlæg, men Mester Mathias døde i Begyndelsen af Aaret 1559. Af et Brev af 4. August d. A. fra den sachsiske Ingeniør, skrevet paa hans Familjesæde Lochau til *Mogens Gyldenstjerne*¹⁾, ses, at man i København efter Mester Mathias' Død var ude af Stand til at finde ud af hans Skabelon (Tegning eller Model). Dieszkau lovede derfor at finde en anden Vandmester at sende hertil. Der synes imidlertid ikke at være kommet nogen, i hvert Fald høres intet derom, skønt Hans v. Dieszkau atter var paa Kron-

¹⁾ Mogens Gyldenstjernes Privatarkiv (Rigsark.)

borg i December 1559. Men trods alt blev der den 9. Januar 1561 sluttet en Overenskomst mellem Staten og Københavns Kommune om, at Staten — formodentlig samtidig med Byens Arbejder i Fæstningens Interesse — skulde lægge en Vandkunst til Byen, hvis Borgere skulde betale 3000 Dalere derfor.

Aftalen blev imidlertid ikke opfyldt før 1578. Muligt har Syvaarskrigen med Sverige, der vel først aabnedes 30. Maj 1563, men havde krævet betydelige Forberedelser, hindret Anlægget af Vandkunsten. Det er ogsaa muligt, at Københavns Borgere har været saa lidet imødekommende overfor Statens Krav om Fæstningsarbejder — Byen var her meget uvillig — at det blev Grunden til, at Planerne om Vandkunsten henlagdes.

Heller ikke blev Slottets Vandkunst forbedret. Iøvrigt siges det ikke, hvad den Forbedring, Hans v. Dieszkau foreslog, gik ud paa, men det Problem, der stilledes, bestod i at mindske Vandspildet og forenkle Driften, saa den Fremmedes Raad har vel drejet sig herom. I Kongens ovennævnte Brev af 26. Juli 1558 bruges det Udtryk, at Hans v. Dieszkau havde lært Mester *Lydke* (Lederen af Vandkunsten)¹⁾, »hvorledes man kan med 2 Karle eller 2 Oxe drive Vandet saa højt paa Slottet, som det Behov gøres«. Det synes saaledes et Led i Dieszkaus Planer, at Vandkunsten skulde flyttes over ved Siden af Slottet, og Vandet ledes over Stranden paa murede Hvælvinger. Man har i hvert Fald tænkt paa at iværksætte noget saadant, hvad der fremgaar af en senere Ordre²⁾ til Statholderen, formentlig fra Aar 1561. Thi den synes rettet til Herluf Trolle, der blev Statholder i Maj 1561.

Vandkunsten flyttedes imidlertid først over til Slottet April 1600, da der her af Lensmanden anlagdes to Vandkummer, den store i Bryggergaarden var $6 \times 4\frac{1}{2}$ Alen i

¹⁾ Hist. Tidsskr. 6. R. 2. Bd. S. 465.

²⁾ K. D. III, S. 29.

Længde og Bredde, den anden, som vist opførtes i Proviantsgaarden, var 4×6 Alen og 6 Alen høj og kunde rumme 20 Læster Vand. Fra Nytaar 1600 blev *Erik Rasmussen*, der var Vandmester i Køkkenhaven, antaget til »at vare og færdigholde Slottens Vandrender«. Han debuterede med at optage de 58 Blyrender, der laa i Stranden (antagelig mellem Vandkunsten og Slottet), og borede til Gengæld 33 Trærender (for 1 Mk. pr. Stk.), hvoraf dog en Del lagdes i Reserve; men de fleste blev brugt, vel i Stedet for Blyrenderne. Sikkert er dette dog ingenlunde. Thi der forekommer i Lensregnskabet 1602—03 Udgifter til Vandbærere, og i September 1603 maatte 2 Mand i 13 Uger »indtulle alt, hvis Vand skulde løbe gennem Renderne, formedelst at Vandkunsten var uklar«. Det kunde tyde paa, at man har forsøgt at hjælpe sig i Slottet med Brønde.

I Januar 1606 gik imidlertid Murere i Gang med at »sætte og lægge en Grund over Stranden fra Vandkunsten (den gamle) til Skæremøllen paa Slottet«; der byggedes, som det fremgaar af Rentemesterregnskabet, en ny Vandkunst omtrent der, hvor nu Springvandet paa Ridebanen ligger, og opførtes svære Mure med Piller fra Stalden til den gamle Vandkunst, og Juli 1607 hedder det, at Vandkunsten (den gamle) afbrydes. Der hugges graa Kampesten »til den Hvælvning over Stranden til den ny indrettede Vandkunst«. Men endnu i Sommeren 1609 brydes der i 14 Dage Mursten paa den gamle, og ved Staldgaarden anlagdes 1609 en Sluse, hvorigennem Vandet løb i Render fra den ny Vandkunst til den ny anlagte Havn (Bibliothekshaven).

Dermed var Vandkunsten altsaa flyttet over til Slottet som tænkt i 1561, og Vandet løb nu derover af sig selv. 1619—20 afløstes denne »Grund« af den kendte Løngang.

Fra Maj 1602 blev *Mikkel Nielsen* Postmester, som

det hed; allerede et Aar efter er hans Titel Rendemester, og denne Titel fæstnedes snart som den gængse.

Paa Vandkunsten var Mester *Lydke* gaaet af før 1567, da han fik Pension. Han nævnes allerede 1550 og var ogsaa Møller. Møllen var iøvrigt forpagtet ud til Magistraten fra 1597, til den nedlagdes. 1575—81 hed Mølleren paa Vandkunsten Mester *Mads*.

II. GRØNDALSAAENS OPRINDELSE.

1570 sløjfedes den ene af de to Grøfter fra Søerne til Fæstningsgraven, den, der laa Syd for Peblingedæmningen. Derved kunde nemlig St. Jørgenssø tørlægges, hvad der var saare velkomment for Byens Borgere, som samtidig inddigede et Stykke Jord ved Søens Vestside til Kalvehave. Den sløjfede Grav blev 2. Juni 1570 overladt Borgmester Jørgen Pedersen i Fæste, idet han forpligtede sig til at lægge en Dæmning for den Ende af Graven, der vendte mod St. Jørgenssø. Graven — og altsaa ogsaa Søen — var allerede dengang tørlagt. Graven brugtes senere til Blegdam og henlagdes efter Borgmester Pedersens Død 1580 til Magistratens Lønning, »til Raadstuen«, som det hed. Borgmester Jacob Sørensen fik den 1580 og efter ham 1594 Oluf Mortensen († 1606), efter hvem den gik over til Borgmester Chr. Albrechtsen († 1616)¹⁾. Den hed »(ældste) Borgmesters Blegdam«, og da Volden her (Jermer Skanse) i Sommeren 1619 flyttedes noget udefter, lagdes den ny Vold paa en Del af Borgmesters Blegdam, der siges at ligge tvært for Jermer Skanse eller Vest for Jermer Skanse (nu: Teknologisk Institut). Den nævnes endnu i Jordebogen 1620.

Med nogen Grad af Sandsynlighed kan man ligeledes tidsfæste Opgravningen af Aaen fra Damhussøen (O v r e

¹⁾ K. D. I. S. 352, 256, 498, 557 og 618.

Da m) til Peblingsøen til Aaret 1570, saaledes at ogsaa Damhussøen inddroges i Byens Vandforsyning.

Denne Aa, der ikke naaede at faa Navn før i det 18de Aarhundrede (Grøndalsaaen), er antagelig kunstigt anlagt. Den ligger vel i Markskellet paa hele sin Strækning, men dels er der en gammel Aasænkning, dels har man vistnok allerede ved Anlægget tænkt paa at lægge den saaledes, at Bønderne fik Pligt til at holde den oprenset. Denne Pligt har i hvert Fald altid været stærkt fremhævet fra Københavns Side. Aaen nævnes første Gang Aar 1600, da Søren Fisker i Vanløse 25. Juni — som det hedder i Konsistoriums Forhandlinger — »gav tilkende, at Kongens Bønder renses Digerne mellem Dammen og Ladegaarden; mener, at Vandet skal udløbe og Fisken med — hvilket han vil have Universitetet advaret«. Universitetet ejede Søen¹⁾.

Det tyder ikke paa, at Aaen og dermed Søen tidligt har været et Led i Københavns Befæstning, at Kongen ejede Søen til 1561; thi Byens Befæstning ejedes af Byen²⁾, der formentlig netop derved blev Ejer — som foran nævnt — af Lersøen. Ej heller tyder det paa Damhussøens daværende strategiske Betydning, at Kongen ikke tog i Betænkning at sælge den til Universitetet (1561).

Ved Aaens Udløb af Damhussøen er som bekendt anlagt en Aalekiste, men denne omtales ikke ved Universitetets Køb 1561, skønt Aalekister paa Grund af deres Værdi sædvanlig nævnes, naar en Sø sælges. Man kan

¹⁾ Der har altsaa ikke været nogen Sluse, og Universitetet vedtog derfor at lade Søren Fisker bygge en, muligt en midlertidig. Da Aalekisten ombyggedes 1589 nævnes baade en Sluse her, og den store Sluse, vel den i Landevejsdæmningen.

²⁾ Raadighed over Volden og Skytset derpaa maatte Byen afgive til Staten 1526. K. D. I, S. 388. Raadighed over Voldgravene afgaves til Staten 1619. K. D. I, ¹⁴/₄ 1619.

maaske derfor have Ret til at antage, at Aalekisten er anlagt efter 1561, da Universitetet købte Søen. I Universitetets Regnskab, der fra 1566 omtaler Professorernes Fisker ved Søen, nævnes Aalekisten da ogsaa første Gang 1570, kort før Graven fra St. Jørgenssø til Fæstningen sløjfedes: »Den 11. April 1570 — staar der — var Dominus Rector efter Dominorum Professorum Begæring hos Dammen at bese den Aalekiste; givet 4 Karle, som hjulpe at fiske, 1 Mk.; givet den Vognmand, som aag Dom. Rector til Dammen, 1 Mk.« Rektor kunde naturligvis kun lade Universitetet betale Turen derud, naar det var nødvendigt for ham i Embeds Medfør at besigtige Aalekisten.

Nogen Anlægsudgift til den findes vel ikke i Regnskabet for dette Aar eller de omkringliggende, men har Byen eller Staten anlagt Aaen for Fæstningens Skyld, og Notitsen 1600 om, at Kongens Bønder alene rensede Aaen, tyder derpaa, er Udgifterne til Aalekistens Anlæg muligt afholdt samtidig som en Erkendtlighed for Raadighed over Søens Vand. De Regnskaber — Byens og Lenets — der skulde vise det, er nu tabt. Da Staten 1619—24 fortog store Sikringsarbejder ved Ovre Dam, skete det uden en Skillings Udgift for Universitetet, skønt dette havde Pligt til selv at udføre disse Arbejder og i Aarene 1570—1619 havde betalt de tilsvarende.

Aalekisten ombyggedes og fornyedes 1588—89, hvad der stemmer med en Antagelse af, at den er anlagt 1570. Den fornyedes atter 1610. 23. Oktober 1572 udpegedes 2 Professorer til at have Opsyn med Universitetets Fiskeri, og der er ogsaa anden Sandsynlighed for, at Aalekistens Anlæg og Aaens Gravning er sket ved denne Tid. 1570 planlagdes store Fæstningsarbejder, hvoraf Kongen dog maatte opgive det meste, fordi Byen ikke vilde lade det udføre. Et Led i de paatænkte Arbejder kan Gravning af Grøndalsaen have været. Hensigten med et saadant

Arbejde maa have været at forsyne Peblingsøen med rigeligere Vand for at kunne koncentrere Vandopsamlingen til Fæstningen der og frigive St. Jørgensø til Byens Brug. I et Brev af 9. Juni 1568 klager Kongen netop overfor Byen over, at en Del Landsknægte, der gjorde Mytteri udenfor Byen, om Natten har kunnet gaa »herind i Byen paa de Steder, som Byen ikke haver været befæstet, og somme af dem er hemmeligen der indkomne, hvilket er spotteligt og forhaanligt«, hvorfor Kongen anmoder Byen om at opkræve en Ekstraskat et Aar og derfor befæste Byen, idet man stiller de svenske Fanger, der ikke har Raad til at underholde sig selv i Fangenskabet, til Raadighed for Arbejdet¹).

III. DEN BERØMTE VANDKUNST.

1578 blev det til Alvor med den Vandkunst, Hans v. Dieszkau 1558 var blevet spurgt til Raads om. Den 14. Februar 1578 fornyedes Overenskomsten af 1561 mellem Staten og Kommunen. Præsident *Peder Hansen Resen* siger i sit Værk om Københavns Vandvæsen: *Københavns Ferske og Brynde Wands Boog 1682* (Raadstuearkivet), at det var efter Ansøgning af Magistraten. Den 4. Juni fik Statholderen Christoffer Walkendorf Ordre til at oprette Entreprisekontrakt med *Hans Meisse*, der Aaret i Forvejen havde udført et lignende Anlæg i Helsingør, hvor Byen havde betalt som sit Bidrag 900 Daler. Hans Meisse er muligt den Hans Meissen von Freiberg, der forekommer i Rentemesterregnskabet 1567 som kgl. Smed. 3. Maj 1575 ansattes en Hans Meyscher, vel den samme, som Rørmester paa Frederiksborg. Han var efter Anlæg af Vandkunsten i Helsingør Vandmester paa Kronborg til 1584, og her indlagde han en ny Vandkunst 1582.

¹) Lassen: Dokumenter til Kbhvns. Befæstningshistorie, S. 103.

Det ses af Rentemesterregnskabet, at Hans Meyse Brunmeister 20. Juni 1578 har faaet de første 200 Daler »paa Regnskab for den Vandkunst, han haver lovet at fly K. M. her ind udi København«. 5. Juni Aaret efter fik han den sidste Del af Entreprisesummen, ialt 1160 Daler, hvoraf 100 Daler var Ducør, og 25. Juni og 9. Juli 1579 betaltes der Mester *Mads* paa Vandkunsten 52 Daler »for det Vand han af Posten paa Gl. Torv og udi andre Render indledede udi Admiralsgaarden« (der laa i Admiralgade og 1618 siges at ligge »for Københavns Slot«). Formodentlig gik disse Render over Amagertorv.

Poul Kleinsmed, ogsaa kaldet Poul Sejgermager, levere rede til Hans Meisses Vandkunst 1331 Jernbøsninger til at samle Renderne med og fik 252½ Daler derfor. Den 1. Juli 1579 leverede han yderligere 182 Bøsninger til 13½ Daler 1 Ort, men i dette Beløb var medregnet en stor Nøgle, »hvormed man omskruer Kobberhanen paa Kumpen, naar Vandet ikke skal løbe«. I Admiralgaarden blev udført Smedearbejde af *Hans Kleinsmed* for 10 Daler, og Gert Bøsestøber (*Gert v. Merfeldt*) fik 21. August 10 Daler for Forarbejdning af 263½ Pd. Kobber til Vandkunsten, saaledes at samtlige de nævnte Arbejdslønninger blev 1445 Daler 1 Ort, hvoraf 62 Daler for Stikledningen til Admiralgaarden. Bygherren lagde som sædvanligt Materialer til. Anlægget har vel kostet Staten de 3000 Daler, Byen betalte (1 Daler = 64 Sk.).

Den ny Vandkunst skulde efter Overenskomsten omfatte, foruden Renderne, en Post paa Gl. Torv, en paa Amagertorv og en tredje paa Købmagergade. Posten paa Amagertorv opstilledes ved Stadens Værtshus (Hj. af Østergade). Om den paa Købmagergade vides intet, men det er vel den, der omtales i en Ansøgning, som en Del Borgere indgav om at faa Vand i en gammel øde Brønd ved Sofie Podebusks Gaard, da Kongen i Foraaret 1623 havde lagt en Vandledning forbi fra Børnehuset ved Hel-

lig Geist Kirke til Mønten i Møntergade og videre til Lønporten (Voldgraven) ved Gothersgade. Posten stod altsaa ved det nuværende Posthus (Hj. af Købmagergade og Walkendorfgade)¹⁾.

Byen betalte 13. December 1578 de første 834 Dalere til Rentemesteren. 1350 Daler afgjordes ved Leverancer af Mur- og Tagsten fra Byens Teglggaard, og 1. Marts 1580 indkrævedes Restbeløbet af de 3000, idet Arbejdet meldtes færdigt fra 1. Februar. En Kvittering af 14. Januar 1581 paa 3000 Daler beror endnu i Christoffer Walkendorfs Arkiv i Rigsarkivet. Men Pengene er afregnet Juleaftensdag 1580, dog gav Kongen Afkald paa 50 Daler, fordi nogle af Renderne maatte »flyes«.

Resen fortæller i sin Bog: »Aar 1581 blev først Springvandsposten (i hvis Sted nu Fontainen er) sat paa Gl. Torv og lagt derfor [derfra] Blyrender [ned] paa Amagertorv saa og en Post ved Højbro paa den nordre Side mod Højbrostræde med Kobberbøsninger med sine Hænder, og forskrev Staden selv dette Aar Rende og gav til Fragt [uden Tvivl fra Gulland] af 144 uborede Rende 247 Mk. og for hver Rende første Køb 6 Sk.« Kongen lagde Rende i Gaderne, og Byen har vel Aaret efter anvendt sine Rende til Gaardanlægene.

Fordelingen af Udgifterne, der paalignedes de enkelte Borgere som en særlig Skat, skete 23. Oktober 1578. Borgerne skulde betale 2780 Daler og Kongens Tjenere 485½ Daler, ialt 3265½ Daler, oplyser Resen. Denne Skattefordeling fremkaldte imidlertid en bitter Strid i Byen mellem Borgerne og Magistraten. Kongen maatte gribe ind til Fordel for Borgerne, der dog naturligvis har maattet betale. Til Gengæld satte de Stikledninger til Ren-

¹⁾ K. D. IV, S. 773. Resen siger, at Posterne stod paa Hj. af Hyskenstræde og Amagertorv (Eseias Fleischer Apothekers Gd.) og ud for Byens Værtshus, Hj. af Østergade og Amagertorv (Købmagergade).

derne, naar de manglede Vand — ligesom iøvrigt ogsaa Adelen. Den 30. Januar 1593 udvirkede Magistraten derfor en Lovbestemmelse, hvorefter enhver, der vilde sætte Stikledning til Renderne, saa vel som de, der allerede havde stukket til, skulde betale 20 Daler en Gang for alle.

IV. SPRINGVAND ELLER PUMPEVAND?

Der var ved Midten af det 17de Aarhundrede to Slags Vandforsyning i København: Springvand gennem Render fra Emdrup Sø, der, fordi den ligger højere end København, kunde sætte lidt Tryk paa Vandet, og Pumpevand gennem Render fra Peblingsøen. Vandet herfra maatte pumpes op, fordi der ikke var ret stort Tryk paa det.

Det siges ikke i Regnskaberne, hvorfra Københavns første berømte Vandkunst af 1578 hentede sine Vande, om den var Springvand eller Pumpevand.

Kun Antallet af Bøsninger — 1513 — kan give et Fingerpeg. Da Hans Meisse 1576—77 lagde Vand ind i Helsingør, gik Renderne fra Hestekilden tæt udenfor Byens Port til Kronborg, ca. 2500 Alen, og der medgik dertil det samme Antal Bøsninger som i København — 1500. Et Anlæg fra Peblingsøen gennem Vester Port til Amagertorv og Købmagergade vilde være 2800 Alen langt, medens Springvand fra Emdrup Sø gennem Nørreport til Gammeltorv og Amagertorv vilde være ca. 10,000 Alen. Det ældste af de private Springvandskompagnier, Universitetets, havde 7600 Alen Rende fra Emdrup Sø til Nørreport. Vejen gennem Byen er 2—3000 Alen. Da dette Vandkompagni udførte sit Anlæg — *Adam Reyman* fra Helsingør udførte Gadeanlægget og Vandmestrene Knud og Poul Markussen installerede Vandet i Gaardene

---

¹⁾ Øresundsregnskabet 1577, S. 1025 og 1029.

— kostede Arbejdet i Gaderne, der stod paa 1626—29, 100 Sletdaler pr. Gaard eller for de 50 Interessenter 5000 Sletdaler (á 64 Sk.). Dertil kom Anlægget i Gaardene, som hver Participant selv maatte besørge, og som for Universitetets 12 Gaarde kostede Konsistorium 361 Sletdaler, saaledes at de samlede Anlægsudgifter for denne Vandkunst kommer paa ca. 6500 Sletdaler.

Resen, og med ham hele Eftertiden, har imidlertid antaget, at Københavns første Vandforsyningsanlæg var Springvand, og altsaa var indledet fra Emdrup Sø. Resen giver i sin Bog en historisk Oversigt saavel for Springvandet som for Pumpevandet, alt paa Grundlag af Kæmnerregnskaberne. Han var født 1625 i København, hvor hans Fader var Biskop, og var Byens Præsident 1672 til sin Død 1688. Disse Kendsgerninger i Forbindelse med hans store Interesse for Byens Historie — Landets ogsaa — og hans Fortjenester deraf giver ham megen Autoritet. Men desværre gør han sig med Hensyn til Vandhistorien skyldig ikke alene i enkelte Unøjagtigheder, men synes ogsaa at lade det mangle paa Grundighed. For Vandforsyningsanlægene er han dog i meget vor eneste Kilde. Hans Fremstilling af de første Anlæg er følgende (hans Bog S. 16):

»Aar 1585 blev Springsvandskummen, som ellers kaldtes Brønd, rensed paa Gl. Torv; noch Aar 1597 flyet [istandsat] tillige med Springvandsrender; noch flyet 1603. Aar 1612 blev der flyet paa Pumpen paa Gl. Torv og Springvandskummen eller Brønd samme Sted. Aar 1633 er Byens Springvand med 540 nye Render forbedret, og kostede det Arbejde i alles 1684 Sletdaler og dertil [desuden] Fontainens Indrettelse paa Gl. Torv. Thi 1634 er i Steden for Springvandspost og Kume eller Brønd paa Gl. Torv en springendes Post opsat som nu kaldes Fontainen, hvilken blev da af Grunden opbyggt, hvilket kostede til Arbejdsløn foruden Materialer 637 Sldal.«

Om Pumpevandets ældste Historie oplyser Resen (S. 123):

»Det gamle¹⁾ lille Pumpevand er det ældste her i Staden . . . skal være indlagt af Vesterports Grave igennem Vesterport og Vestergade til den ny Post af Gammeltorvet, som er Pumpevandsposten, og kaldes »den ny Post« (at regne mod den gamle Springvandspost). Thi Aar 1609 findes [i] Kæmneren Søren Ibsens Regnskab Penge til Udgift for 872 Favne Bro at lægge, som Renderne af Vestergraven paa Vestergade blev indlagt, fra den ny Post paa Torvet ganske igennem Vestergade, forbi V. Ports Vandmølle udi de to gamle V. Porte.

»Siden Aar 1618 er der først lagt til Vestergraven for det lille Pumpevands Bestandigheds og Overflødheds Skyld fra Peblingsøen 125 Render ved Mikkel Nielsen Rendemester og blev samme Tid lagt Blyrender i Graven.

»Aar 1613 er fra dette lille Pumpevands Post paa Gl. Torv lagt ved Mikkel Nielsen Rendemester Render til Fiskekisten paa Amagertorv og fik Rendemesteren derfor af Staden 457 Rgd. 2 Mk. 6 Sk.

»Det gamle store Pumpevand er først indlagt ved Knud Markussen, Rendemester, fra Vestergrav til Gl. Torv Aar 1632 og var da Peder Mortensen Stadskæmner . . . Siden i efterfølgende Aar 1633 er Hovedrenderne fremlagt fra Gl. Torv gennem Raadhusstræde, Kompagni- og Læderstræde til Amagertorv og derfra gennem Købmandergade og Løvestræde. Aar 1635 blev Renderne [ind] i Pilestræde fremlagte og de i Raadhusstræde forbedrede. Aar 1643 er dette store Vands Hovedrende fremlagt ved Knud Markussen fra Vestergraven langs Volden og gennem Farvergade til Kompagnistrædet.«

---

¹⁾ 1670—71 lagde Byen to Pumpevandsrender fra Peblingsøen gennem Nørreport. De to ældre Ledninger — den lille og den store — gennem Vesterport blev da naturligt »det gamle Pumpevand«.

Resens Angivelse af Tidspunktet for det første Pumpevands Anlæg i København (1609) er allerede mistænkelig, fordi han ikke i Kæmnerregnskaberne — som det maa antages, han har set; de er nu tabt — hverken har fundet nogen Udgift til Renderne og til Rendemesteren eller har set nogen Indtægt for Indskud fra Participanterne. Ordene, som Resen har dem fra Regnskaberne (ovenfor er fremhævet de Ord, der maa antages at have staaet i selve Regnskabet), tyder alene paa en Omlægning af Vestergade, saaledes at Pumpevandsanlægget maa antages at være ældre end 1609¹⁾.

Dette Aar flyttedes nemlig Vandkummen efter en kgl. Befaling af 1. Marts 1606²⁾ (»Brønden« kaldes den i Kongebrevet) »til et belejligere Sted midt paa Torvet« i Anledning af den planlagte Kroning (10. Marts 1610) af Kong Christian IV's Søn Christian. Samtidig forærede Kongen Byen den smukke Kumme med Billede, som staar paa Torvet den Dag i Dag. Flytningen medførte naturligvis, at Renderne, der er gaaet over Torvet fra Vestergade til Klædeboderne (nu Skindergade), er blevet omlagt, og at hele Vestergade og Torvet er blevet brolagt paany.

Der opsattes ogsaa en Brønd ved Vesterport. 20. Oktober 1607 afleverede nemlig Brøndmageren *Peter Hofman* til Københavns Tøjhus »et Kobberkunststykke til den Vandkunst, som skal være ved Vesterporten, vog samme Kunst 13 Lispund [104 kg], støbt af det Kobber, som han tilforne her annammede«. Hofman forfær-

¹⁾ Resen siger, at 1632 lagdes 68 Hovedrender (o: Gaderender) 7—8 Alen lange, og kostede alt medregnet 6 Sletdaler pr. Stk., ialt for Anlægget 408 Sletdaler. 1633 lagdes 109 Hovedrender, 8 Alen lange, for 408 Daler 3 Mk. (3 Kurantdaler pr. Stk.) og fra Amager-torv til Løvestræde 87½ Rende à 3 Rgd. 3 Mk. [459 Sldl. 24 Sk.]

²⁾ K. D. V. Springvandets Historie er skrevet i Tidsskrift for Industri VIII, S. 161.

digede samme Aar to Pumper til Kronborg Vinkælder og fik Penge for dem »og andet« af Rentemesteren.

Billedet paa Springvandet paa Gl. Torv forestiller Charitas — Barmhjertigheden — og Nürnbergeren »Peter Hofman Rotgjeter, tjenende under Krigsfolket paa Kronborg«¹⁾, fik 5. Oktober 1608 af Rentemesteren de første 20 Daler i Arbejdsløen, »for det store Kobberbillede, som skal stande paa den ny Brønd (»over Posten« hedder det ogsaa) paa Gl. Torv.« Den 22. December, vist samtidig med at han begyndte Arbejdet, fik han 20 Daler og 26. April 1609 endnu 20, saaledes at han ialt havde faaet 60. Dog maa rimeligvis Billedskæreren *Stachius Otto*, anses for Figures Mester. Thi han fik 8. Oktober 1608 (Rentemesterregnskaberne) 14 Daler i Arbejdsløen for »et Træbillede, han havde udskaaret, som det Messingbillede skal støbes efter, som skal stande over den ny Brønd paa Gl. Torv.« Otto var Billedskærer først ved det oprindelige Rosenborg, derefter ved Frederiksborg og hører til dette Slots mere fremragende Kunstnere. 17. December fik Hofman udleveret 4 Skpd. 2 Lispd. [656 kg] Kedelkobber til Chāritasfiguren af Kobberbeholdningen i Helsingør og havde allerede 26. Oktober paa Hammermøllen i Helsingør laant 20 Skinner, deraf 8 paa 3½ Alen, og 4. Nov. 4 Stænger. Han opholdt sig paa Kronborg og har formentlig brugt disse Redskaber til at stive Støbeformen af med. Springvandets Kumme skyldes ikke Hofman, men kgl. Kobbersmød i Helsingør *Jochum Achtzenidt*, der 8. September 1609 afleverede den til Kobberlageret i Helsingør, hvorfra dette »store fortinnede Bækken« omgaaende sendtes til Tøjhuset i København, hvor den vejedes i Kongens Overværelse. Dets Vægt var 3½ Skippund 9 Lispd. (532 kg), og 4. November betalte Kobberlageret Smeden 250 Daler i Arbejdsløen. Materialer leveredes i Reglen af Staten. Pengene anvistes gennem Tolderen i

¹⁾ Død som Bøsseskytte (Artillerist) paa Kronborg 10. Febr. 1610.

Helsingør. Ogsaa den ny Kumme kaldes overalt som den gamle: »Brønden«. Hofman og Achtzenidt lavede Brønde ogsaa til Frederiksborg og Kronborg.

Samtidig med at Springvandet opsattes paa Gl. Torv er formentlig — efter den bevarede Notits af Kæmnerregnskaberne at skønne — baade Torvet og Vestergade blevet brolagt paany. 1607 var efter Kongens Ordre de Huse, der laa, hvor nu Nytorv er dannet, blevet nedbrudt. Raadhuset blev samtidig ombygget og tækkedes med Kobber, og Kongens Krav til Byen var saa store, at Borgerne ikke alene 1606 og 1608 maatte betale ialt 10,000 Daler i Ekstraskatter, men Byen maatte 1609 yderligere laane 1000 Daler hos Staten. Gælden tyngede saa stærkt, at Kongen endnu 1633 ikke havde faaet sine 1000 Daler og truede med at lade Byfogden tage dem. Men efter et Par Aars Forhandlinger lod han dog Beløbet likvidere i sit øvrige Mellemværende med Byen. De tunge Skatter skabte imidlertid en saadan Misfornøjelse, at der 1618 maatte udnævnes en kgl. Kommission til kritisk at gennemgaa Magistratens Forvaltning af de Penge, der var den betroet¹). Nogle Kæmnere straffedes, og det bestemtes, at Magistraten fremtidig ikke maatte udskrive nye Skatter uden Statholderens Samtykke.

De Revisionsantegnelser til Magistratens (Kæmnernes) Regnskaber, som Kommissionen udarbejdede, er endnu bevaret i Rigsarkivet, og til Regnskabet 1609—10 findes ogsaa en Bemærkning (Post 9), der kan tjene til Kontrol af Resens Oplysninger om Vandanlægget dette Aar.

Det ses, at den Udgiftspost, som i Kæmnerregnskabet er Resens Kilde, angaar Brolægningen. Der var dette Aar købt et stort Parti Brosten, og Revisionen krævede Besked om Anvendelsen af dem. Magistraten svarer til Antegnelsen, at Stenene er brugt »til Vejen paa Volden, Møllegaarden [i Hestemøllestræde], som Regnskabet i sig

¹) K. D. V, ¹/₃ 1618; Antegnelserne: K. D. VI, S. 194.

selv forklarer«. Revisor tilføjer da undskyldende: »Forbrugt paa Torvet, Møllegaarden, langs Vestergade og ved Enden af Volden, (som har været overset), eftersom Bro-læggerne er betalt for 872 Favne Bro udi Længden og Bredden«.

Om Nedlægningen af en ny Vandledning tales der saaledes — som man forstaar paa Resen — slet ikke. Selv da Revisorerne paataler (Post 6), at »Mikkel Rendemester er mere i dette Aar givet til Løn end næstforegaaende Aar«, forsvarer Magistraten ikke dette med det store, nye Anlæg, som efter Resen skulde være gjort det Aar, men siger kort: »Mikkel Rendemesters Løn er forbedret, formedelst han ikke vilde tjene for den forrige Løn, og Byen kunde ikke ombære hans Tjeneste den Tid; hvorom i Raadstuebogen 14. Juni og er indtegnet«. Man kan derfor formentlig gaa ud fra, at der ikke 1609 er anlagt nogen ny Vandkunst i København.

Resen har heller ikke Ret i, at Renderne først 1618 førtes ud til Peblingsøen. Det synes nemlig at fremgaa af en Antegnelse til Regnskabet 1614—15, at Byens Render allerede dette Aar gik gennem Borgmesters Blegdam uden for Jermers Skanse og altsaa er gaaet til Peblingsøen. Det hedder i Revisionens Post 24: »1½ Daler betalt for Borgmester Chr. Albrechtsens Dam udi Bleghaven ved Jermers Skanse at sætte Tørv om; kan ikke passere. Sammeledes for Byens Render, som er lagt udi samme Dam«. Magistraten oplyser, at de Tørv, der var sat om Fiskedammen, skulde forbedre Vejen (den senere Farimagsvej). Men Bemærkningen om Byens Render i Dammen synes at tyde paa, at man brugte denne som Vandfilter, hvor det værste Mudder kunde udskilles og gaa til Bunds, inden det førtes videre gennem Renderne¹⁾. Kongens Fiskedam ved Rosenborg brugtes senere paa samme Maade. Post 23 til Regnskabet 1607—08 har

¹⁾ Ordene kan dog ogsaa angaa Afløbet fra Dammen.

allerede: »3 Daler betalt til ældste Borgmesters Fiskepark uden Jermers Skanse« og Magistraten oplyser: »Er ikke kommet ham til Bedste; er Byens Agevej, der er opfyldt«. Samme Aar befriedes denne Vej mellem Vesterport og Jermer Skanse for Græs og Nælder — efter Kongens Befaling. 1606 havde denne nemlig beordret St. Jørgenssø fyldt med Vand igen, idet Søen havde været tør siden 1570. Det er formentlig samme Borgmesters Fiske-dam, der omtales i Revisionspost 10 til Aaret 1609—10: »Den Vanding uden Vester Port er ganske dyre anslagen«. Magistraten svarer overlegent: »Haver kostet og kunde ikke ringere ske; kan ej heller nu anderledes forandres«.

V. HVAD VAR VESTERGRAVEN?

Resen synes saaledes at have taget Fejl, fordi han — mærkelig nok — ikke har vidst (og andre efter ham heller ikke), at Vestergraven, der allerede i Kæmnerens Notits om Brostenene 1609 angives som Vandrendernes Udgangspunkt, ikke er ensbetydende med Vester Ports Grave. Vi er saa heldig her — overfor Resen — at have en officiel Attest at holde os til. Da nemlig Byen 1654 søgte — og fik — Koncession paa at lægge en Rende fra Vestergraven til Christianshavn (Kongen havde anlagt den første 1633—34), indhentede Magistraten følgende Erklæring¹⁾:

Efter som det Vand kaldes Vestergraven, som løber fra Peb-
lingesøen og omkring ved Ladegaarden, og af samme Vand
ganger tvende Vandmøller ved Vester Port og ligger 3 Vand-
render derfra, og kan samme Vand endnu rundelig falde og
tilstrække. Der kan lægges et Vand deraf med nye Render,
hvor Behov gøres.

¹⁾ Sj. Reg. 24. Febr. 1654: Koncession paa Vand »af vor Sø her udenfor Byen, Vestergraven kaldet«. Vandkikkerens Erklæring ligger paa (kasseret) Registrant 30 Fascicle 9 Pkt. 1. (Rigsark.)

Det bekender jeg *Anders Lauridsen*, forordnet Vandkikker i Christianshavn.

Datum Christianshavn, den 29. Janrij, Anno 1654.

Anders Lauridsen,
egen Haand.

Man erindre, at Peblingsøen før 1728 sendte en Bugt op til Parcelbroen (Gartnergade), saaledes at den begyndte »hinsides Ladegaarden«, og dens Vand kan saaledes siges at løbe »omkring ved Ladegaarden«. Denne yderste Del af Søen er maaske endda den oprindelige Peblingsø. Erklæringen synes at hæfte Navnet særlig til denne Del.

Resens Meddelelse om Lægning 1618 af 125 Render fra Vesterport til Peblingsøen kendes som Udgift i Rente-mesterregnskabet 1618—19, da »Mikkel Nielsen lagde 125 Render fra Peblingsøen ved Kalvehaven gennem Volden ved den ny Runddel [Bastion] mellem Nørre Port og Jermer Skanse ind udi Vester Port«. Det, Resen har set omtalt, er aabenbart den Omlægning af Renderne, der nødvendiggjordes ved de store Voldarbejder 1618—19, da, som vi har set, Borgmesters Blegdam delvis dækkedes af Volden. Renderne er da flyttet over paa den nordre Side af Indløbet fra Søen til Voldgraven.

Den Lægning af Render 1613 fra Gl. Torv til Amagertorv, som Resen omtaler, er vel ogsaa en Omlægning af gamle Render¹⁾. Anlægget 1578 gik, som meddelt, til Amagertorv, og 1603 opføres i Lensregnskabet Udgifter til $\frac{1}{2}$ Td. Beg til Kummen paa Amagertorv, altsaa formentlig den offentlige Vandledning²⁾. Blyrørene i Byens Extradledning fra 1581 er muligt 1613 ombyttet med Trærender.

Saaledes tør man vel gaa ud fra, at Byens Pumpevand er ældre end 1609. Det synes endvidere at fremgaa af Revisionsantegnelserne, at der 1609 kun var eet Vandforsyningsanlæg i Byen. I en anden (mindre) Række

¹⁾ se S. 276 nedenfor.

²⁾ jfr. K. D. IV, S. 773.

Antegnelser hedder det nemlig ved dette Aar: »Skal Posterne [ø: Vandposterne] udi Indtægt og Udgift aarligen ordentlig udi Regnskab indføres, at det bedre kan konfereres«. Der har aabenbart ikke været stor Tilgang af Participanter i Vandkunsten. Magistraten svarer med at oplyse: »Posterne, som er indledet i Adelens og Borgernes Gaarde, hvorfore er givet af hver efter Kgl. Maj. Brev tyve Daler, hvilke findes udi alle Kæmnernes Regnskab til Indtægt, og derimod Aar efter andet udi deres Udgift, hvad de haver bekostet paa Postrender at holde vedlige«.

Den nævnte Afgift 20 Daler er den i 1593 fastsatte, der gjaldt Anlægget 1578, og enten maa derfor det Anlæg, der var i Drift 1609, være det samme som Vandkunsten af 1578, der altsaa har gaaet fra Vestergraven til Gl. Torv og videre, eller ogsaa har der 1609 været ens Takst for Springvand fra Emdrup Sø og Pumpevand fra Vestergraven.

Det synes ikke rimeligt at antage den sidste Konklusion. Thi de to Anlæg havde været saa forskellige med Hensyn ikke alene til Anlægsudgifter (dem havde Byen bekostet), men ogsaa med Hensyn til Vedligeholdelsesomkostninger, og Springvand var saa meget at foretrække af de to Vande, at det ikke vilde være rimeligt at sætte Priserne ens.

Den tredje Mulighed, at Pumpevandet var gratis, er udelukket. Resen har nemlig en hel Statistik over Tilgangen af Participanter, og hvad de betalte, og af denne Statistik fremgaar det, at alle faktisk betalte 20 Daler — kun at Prisen, navnlig for Renderne mellem Gl. Torv og Amagertorv, lempedes efter Bekosteligheden af selve Stikledningen.

Resen opgiver:

De gamle Byens Springvands Participanter, saa mange jeg af Kæmnerens Regnskaber har kunnet fundet, er disse:

Aar 1617 har nogle faaet Springvandet à 20 Daler. Aar 1621 Holger Rosenkrantz i sin Gaard paa Østergade og gav 25 Sletdaler¹⁾; i lige Maade Poul Madsen; noch i Højbrostræde Hans Kong. Maj. Gæstegaard, foruden noget at give²⁾. 1622: 2 Participanter à 25 Sletdal., 1624: i Østergade 4, af hvilke de to gav hver 25 Sletdl. og de 2 hver 30 Sletdal., 1628: en à 25 Sld., 1630: 2 à 25 Sldl., 1631 en i Klosterstræde 25 Sldl. [ialt mindst 15 Participanter].

For det gamle, lille Pumpevand opgiver han — Renden omlagdes 1613 mellem Gl. Torv og Amagertorv —:

1613: 11 Participanter til deres Gaarde ved en Rende, som ligger fra Springvandskummen eller Brønd paa Gl. Torv, i hvilken Kumme Pumpevandet har sit Indløb, gav hver 12 Rgd., 1616: nogle à 12 Rgd., 1617: 5 gav 66 Rgd., 1618: en paa Nytorv for 15 Kurantdaler, en i Læderstræde for 15 Kurantdaler, en i Raadhusstræde for 5 Kurantdaler, 1619: Johan Becher i Læderstræde for 12 Rgd., 1621: 2 à 15 Sletdal. [12 Rgd.], 1622: 9 à 10 Rgd., 1624: 1 i Badstuestræde, 1626: 5, 1627: 7, 1628: 3, 1630: 2, alle à 10 Rgd. [ialt mindst 52].

Da det gamle, store Pumpevand blev anlagt 1632—33, fik det efter Resen følgende Tilgang:

1632: 19 paa Vestergade, 4 paa Gl. og Nytorv, 4 i Magstræde, 3 i Kompagnistræde gav hver 25 Sldal. 1633: 21 i Løvstræde, Købmagergade, Østergade og Magstræde, gav somme 25, somme 30, somme 36 Sldal., 1634: 3 à 25 Sldal., 1635: 8, somme gav 36, somme 28½, somme 25 og en 54 Sldl., 1636: 7 fra Gl. Torvs Pumpe, 1639: 7 à 25 Sldl., 1640: 8 à 25 Sldl. og 6 Opstandere i 6 Vaaninger i Knabrostræde à 4 Rgd., 1641: 5 à 25 Sldl., 1642: 2 à 25 Sldl., 1643: 8 à 30, en à 25 Sldl., 1644: 7, somme 30, somme 15 Sldl., 1645: 3 à 30, en à 15 Sldl., 1646: 12 gav 30, 20 og 15 Sldl., 1647: 2 à 30, 2 à 20 Sldl., 1648: 7 à 30 Sldl., 1649: 3 à 30, 1650: 12 à 30; Kæmner Ditlev Witt som Kæmner frit, 1651: 7 à 30, 1652:

¹⁾ 1621 var 25 Sletdaler (à 64 Sk.) = 20 Rgd. (à 80 Sk.), efter 1624 var 30 Sldl. (à 64 Sk.) = 20 Rgd. (à 96 Sk.) Afgifter vedblev oftest at være de samme i Daleretal, uanset at Dalerens Skillingstal øgedes.

²⁾ 22. Juni 1622 betalte Rentemesteren Poul Markussen for at bore 37 Render og nedlægge dem i Gæstegaarden item ved Valkehuset uden Vester Port og andre Steder. Om Gæstegaarden se Hist. Medd. VII, S. 700.

3 à 30, 1653: 7 à 30, 1654: 7 à 30, 1655: 8 à 30, 1656: 6 à 30, 1657: [Glargemester] Hans Mars, Købmagergade à 30 Sletdaler [ialt 192 Participanter].

Da Christianshavn fik Pumpevand 1634 fastsattes Prisen til 24 Rgd.

Resen meddeler ogsaa, at indtil Møllegraven (fra Vandmøllen ved Vesterport til Stranden ved Vandkunsten) blev fyldt (det skete 1668, fordi Voldgravene uddybedes saa meget, at Møllegraven løb tør), hvilken Grav kaldtes *G r a v b r ø n d e n*¹⁾, »lod de Borgere, som havde Vand fornøden i deres Gaarde, med Magistratens Tilladelse, for Betaling indlægge Render i deres Gaarde«.

Den første jeg finder i Stads-kæmnerens Regnskaber at have nydet dette Vand er *Rasmus Nielsen*, Skoleholder, i Raadhusstræde og gav 1616 til Staden 4 Rgd., 1617: nogle à 20 Rgd., 1621 fik Holger Rosenkrantz det i sin Gaard paa Østergade for 25 Sldl., i lige Maade Poul Madsen, noch K. M. Gæstegaard i Højbrostræde foruden noget at give, 1622: en à 4 Rgd., 1624: en à 8 Rgd. 2 Mk., 1630: 1 à 5 Rgd. 2 Mk., 1632: 2 à 10 og 4 Rgd., 1636: 2 [ialt mindst 15 Paricipanter].

Notitsen fra 1621 om Holger Rosenkrantz osv. er ens for Springvandet og Vandet af Gravbrønden og hører formentlig kun hjemme en af Stederne. Resens Gengivelse af Kæmnerregnskaberne maa aabenbart modtages med Kritik.

VI. PRISEN PAA SPRING- OG PUMPEVAND.

Prisen paa Springvand var 1647 og 1648 i Byens tredje-ældste Springvandskompagni — Rosengaardens — 150 Sldl.²⁾ 1669 kostede Byens Springvand det samme (s. A. betalte en Participant i dette endog 225 Sldl.). 1680 fastsattes som Mindstebetaling: 30 Sldl. [20 Rgd.] for Pumpevand og 150 Sldl. for Springvand.

¹⁾ Gravbrønden og Vestergraven: H. U. Ramsing i Hist. Medd. Bd. II, S. 502 og 527. Det er formentlig Vandkunsten (Møllegraven), der oprindelig, efter sin Bestemmelse, kaldtes Gravbrønden.

²⁾ Regnskab i Raadstueark.

De Priser, Resen opgiver, tyder saaledes paa, at alt Vand, der nævnes i hans Gengivelse af Kæmnerregnskabernes Priser, er Pumpevand, og at det 20 Dalers Vand fra 1578 ogsaa var Pumpevand. Da Byen 1630 fik Koncession paa en Springvandsledning, anlagt 1633, kom, som Resen oplyser, ingen Privatpersoner med paa denne, skønt den efter Resens Fremstilling skulde være Byens 50 Aar gamle Vandforsyning, endnu være i fuld Drift og have faaet mindst 15 Participanter siden 1617, deraf 4 i Aarene 1628—31. Det nye Springvand fik 1633 alene tre private Participanter, helt nye Folk, nemlig Johan Lehn og Niels Aagesen i Klædeboderne, hvoraf den sidste snart gik over til Nørre Kompagni, og Ditlev Hansen, Bryhansbrygger, paa Hjørnet af Skindergade og Vimmelskaftet. De fik Tilladelse til at lægge en fælles privat Ledning fra Posten paa Gl. Torv (Hanan ved Strange Trøner)¹⁾ til deres Gaarde mod at yde en aarlig Afgift af 3 eller 4 Rgd. — et ganske nyt Princip dengang. Dog fritoges de for 6 Aar, fordi de selv betalte Ledningen. Først 1668 optoges endnu en privat Participant (for 45 Sldl.), 1670 kom 2 à 225 Sldl. og 1 à 150 Sldl., 1670: 2 à 225, 1675: 1 à 225, 1678: 2 à 150.

Den 3. December 1680 overgik Byens Pumpevand og Springvand til privat Drift, efter at dette August 1678 var vedtaget af de 32 Mænd, og Kongen 1679 havde stadfæstet Beslutningen og udnævnt 4 Direktører og en blandet Kommunal-Statskommission som Overledelse over alle de private, derunder de tidligere offentlige Pumpe- og Springvandsledninger. Byen kunde ikke faa sine Participanter til at betale, hvad de skulde, skønt den ofrede betydelige Beløb, større end de opkrævede, paa sit Vandvæsen. De 32 Mænd havde nemlig 28. Okt. 1662 — ifølge Resen — paalagt alle Forbrugere en aarlig Afgift

¹⁾ Matr. Nr. 1 i Nørre Kvarter, Hj. af Nørregade, nu Nørregade 1. Her stod vel »den gamle Post« fra 1580.

af 1 Rgd. Ved Brev af 1. Maj 1667 (K. D. VI, S. 519) stadfæstede Kongen denne Afgift og paalagde yderligere en Vandskat af 5 Rgd. en Gang for alle.

Den 10. November 1681 fik det tidligere Byens Springvand, nu kaldet Fontainens Springvandskompagni, som alle de andre Fundats (Vedtægter). Samtlige nye og tidligere bestaaende Pumpevandskompagnier fik en fælles Fundats 20. November 1681. Byens Render deltes i 4 Kompagnier: Nørre Kompagni (det nye Pumpevand) med 163 Interessenter, Vestre Kompagni (Vestergades »store«) med 96, Farvergades Vandkompagni med 97 og det gamle, lille Vandkompagni (Vestergades lille) med 176 Interessenter. Renderne deltes mellem dem uden Hensyn til, hvad hvert enkelt System havde haft tidligere.

Af disse ialt 532 Participanter i Pumpevandet 1680 var efter Indberetning af 26. Nov. 1680 fra Kæmner Hans Jensen Stampe (Resen, S. 221) de 12 kommet til 1680, 1678 var tilmeldt 3, 1677: 2, 1676: 1, 1675: 8, 1674: 7, 1673: 6, 1672: 3, 1671: 13, 1670: 17, 1668: 8, 1667: 2, 1666: 2, 1665: 2, 1664: 1, 1662: 7, 1661: 3, 1660: 2, 1659: 2, ialt 101. Prisen var til 1668 30 Sletdaler — altsaa den gamle: 20 Rgd. — fra og med dette Aar $37\frac{1}{2}$ Sletdaler.

Denne Statistik, der er taget af Hans Jensen Stampes Udskrift af Kæmnerregnskabet ang. Indtægt og Udgift for Vandvæsenet 1659—79 (Raadstueark.), viser altsaa, at der før 1659 har været $532 \div 101 = 431$ Pumpevandsinteressenter i København. Resen opfører for Spring- og Pumpevand (Gravbrønden iberegnet) en Tilgang 1609—58 paa 271 (3 for 1621 er opført dobbelt), saaledes at man — forudsat at Resen har taget alle med — faar tilbage som stammende fra før 1609: $431 \div 271 = 160$ Participanter.

Dette store Tal er da den Styrke, som kan antages at have udgjort det oprindelige Vandanlæg fra 1578. En

Del er dog naturligvis først kommet til i Aarene 1580—1609.

Resen kan heller ikke have Ret i, at Brønden paa Gl. Torv, inden den flyttedes 1609, var en Springvandspost. Efter Kongebrevet af 1606, der foranledigede Flytningen, og efter Revisionens Antegnelser var Vandkunsten af 1578 endnu i bedste Drift 1609, og det kan ikke antages, at Kongen skulde skænke Byen den smukke Kumme med Billedet i Anledning af sin Søns Kroning — en af de største Fester, der nogensinde har været holdt i København — og samtidig erstatte Springvandet, der var i fuldt Flor, med Pumpevand — hvis der havde været Springvand i Byen.

VII. VANDFORSYNING FRA FREDERIKSBERG BAKKE.

1616 forærede Kongen virkelig Byen et Springvandsanlæg — som Resen dog ikke kender — fra Valbybjerg til Gl. Torv med en Stikledning til Vandkunsten og Slottet. Denne Gave er temmelig umotiveret, hvis Byen allerede havde et Springvandsanlæg fra Emdrup Sø i Drift, og dobbelt paafaldende, naar man faar at vide, at Kongen umiddelbart inden Anlægget fra Valbybjerg havde ladet Rendemester Mikkell Nielsen lægge den første Ledning fra Emdrup Sø til Rosenborg (1615—16).

Mikkell Nielsen fik for dette Anlæg 24 Sk. pr. Rende i Bore- og Arbejds løn. Der betaltes ham 300 Daler (à 74 Sk.), hvad efter 24 Sk. pr. Rende svarer til 925 Render. 1623—24 lagde Kongens Rendemester *Knud Markussen*, som fra Paaske 1622 afløste Mikkell Nielsen († 1621) endnu en Ledning fra Emdrup Sø til Rosenborg og fik derfor 320 Rgd. (à 96 Sk.). Han brugte 1311 Render.

Anlægget fra Valbybjerg til Byen kostede i Rendemesterpenge 400 Daler (à 80 Sk.). Der arbejdedes derpaa det meste af Aaret 1616 — fra Januar til Oktober — og Mik-

kel Nielsen opkastede i Maj et Spring paa Valbybjerg, hvortil han fik Hjælp af 14 Gravere fra 2.—28. April og 16 Mand fra 28. April til 26. Maj. Dette Spring har ligget paa det Sted, hvor nu Søen foran Svejsterhuset i Søndermarken er. 1682, da Matriklen optoges, var Navnet endnu bevaret i en Mark — Firkantstykkerne ved Springvandet — og paa et Kort fra 1696 er Springet afsat. Frederiksberg Slot har antagelig faaet sin Vandforsyning derfra, til der 1722 byggedes en Vandmølle bag Søndermarken ned mod Valby Mose. Den Skrænt, hvorpaa Frederiksberg Slot er bygget, var tidligere meget rig paa Kildevand som hele Valby Bakke.

Valbyanlægget var imidlertid aldrig godt. I August 1618 blev dets Rørledning under Vesterport lagt i Bly — muligt det er denne Blylægning, der har givet Resen den Opfattelse, at hele Københavns Vandforsyning i Bly førtes under Volden. Kandestøber *Jørgen Markussen* forarbejdede 632 Pund Bly til Valbyrenderne, men andet kender Rentemesterregnskabet fra disse Aar ikke til. Allerede i November 1619 begyndte man at optage Renderne igen og blev først færdig dermed 4. Juni 1620.

Om Vandkunsten i København omkring 1609 meddeler Revisionsantegnelserne iøvrigt ikke meget. 1613—14 (Post 13) omtales en større Udgift til »den Fiskekiste ved Vester Port«, men Magistraten oplyser i sit Svar, at dette Navn har Kæmneren givet den; der har aldrig været Fisk i den; men »den er sat til en Dækkelse hos det Hus, som er gjort over Hammeren [Overliggeren] til Renderne, der løber til Gl. Torv, og siden igen afbrudt«¹). Samme Aar blev der rejst Stillads om »Posten paa Gl.

¹) $\frac{5}{8}$ 1614, samme Finansaar, betales Vandkikkeren af Lensmanden (Staten) »for trende Bækkener, som er forbrugt til de Render ved Vesterport og for en Hængelaas til at hænge for Plankeværket for samme Render.« 2 Karle hjalp ham i 2 Dage med »forne Render at sætte« (Lensregnsk. adsk. Udg. Nr. 58).

Torv«. Plankerne anvendtes siden til Broerne ved Vartou og ved St. Jørgen, som Byen skulde vedligeholde.

Den gamle Post, som skulde flyttes 1609, er aabenbart blevet staaende; thi 1615—16 blev der lagt en ny Rende »ved den gamle Post«. Det er vel den, der ellers kaldes Pumpen. 1614—15 faar Zacharias Smed 16 Sk. for »Arbejde det ganske Aar omkring gjort paa Posten og paa Pumpen«. Dette Aar anskaffedes 2 Junger »af tørt tykt Tømmer«, som det siges, »i Posten paa Gl. Torv«. Aaret efter købtes 4 Junger. 1607—08 anskaffedes 27 Render; det er den eneste Udgift til Render, der omtales af Revisionen.

Rendemesteren gjorde aabenbart alt Arbejde alene, hvad ikke tyder paa et vidtløftigt Anlæg fra Emdrup Sø (1628 ansatte Universitetet 2 Rendemestre og 4 Inspektører). Saaledes gøres 1607 (Post 18) følgende Antegnelse: »2 Daler givet *Jacob Storm* for Byens Rende han haver Opsyn til«. I Besvarelsen oplyser Magistraten, at *Jacob Storm* slet ikke har med Renderne at gøre: »J. St. er bosiddendes i Kongens Fiskerhus ved Emdrup [Søborghus] og haver saa aarligens været i Brug, at han de Penninge skulde have til Støvler, for han holder Vandløbet rent, som har sit Løb hid til Byen til menige Mands og Byens Nytte«. Aaret efter hedder det i Antegnelsen (Post 27): »Betalt Rendemesteren for Vandet til Byen at holde vedlige og desuden betalt til *Jacob Storm* 2 Gange, hver Gang 2 Daler, for Byens Vand og Grøfter at tage Vare paa«. Da imidlertid Kæmneren *Jacob Andersen* bar Skylden for Dobbeltbetalingen, mente Magistraten, at det kunde »agtes med anden Førseelse udi de 100 Dalers Bøde«.

Af en Besvarelse til Antegnelse Post 22 for 1607—08 kunde man fristes til at tro, at Byen kun havde eet Rendebor. Det hedder: »3 Daler givet for et Skruabor, som *Mikkel Rendemester* har annammet, og ellers betales

for hver Rende, han borer, 1 Mk.« Der svares hertil: »Er Byens Bor, som var fornøden at forbedres, og hører til Inventarium, kan ikke mistes fra Byen«.

VIII. VANDKUNSTERNES MÆND.

Resen nævner i sin Bog ogsaa Byens Vandmestre eller Rendemestre, »siden kaldet Vandkikkere«: »fra 1596 *Jokum Skøfel*, 1613 og 1618 *Mikkel Nielsen*, 1619 og 1625 *Poul Markussen*, fra 1632—57, da han døde, *Knud Markussen*, »hvis Søn er nuværende Vandmester *Bent Knudsen*«. Fra 1638 fik Vandmesteren 13 Sletdaler 1 Mk. i Løn. 1657 blev *Johan Knoch* Vandmester, som i følgende Aar har haft det meste med Byens Arbejde¹).

Andet Sted fra vides, at Knud Markussen, der som meddelt blev kgl. Rendemester 1622, døde 1656 (før 3. Juli)²). Han og hans Søn, den bekendte *Bent Knudsen* (begr. Frue Kirke 3. Nov. 1685) fortjener særlig at mindes i Vandvæsenets Historie, fordi det er dem, der har udbygget Københavns Vandforsyning, som den var til 1859. Faderen foretog de store Anlæg 1630—43, og Sønnen, der saaledes repræsenterede de store Traditioner, rejste det hele Værk paa Fode efter Krigen 1658—60³).

Overfor de foranstaaende Betragtninger bør dog i Sandhedens Interesse ikke forties, at der er bevaret en Ansøgning om Vandanlæg fra Emdrup Sø fra Marts 1630 (K. D. IV, S. 779), indsendt til Kancelliet af Borgmestrene Reinholdt Hansen, Simon Surbæk og Jørgen Danielsen. I denne Ansøgning, som udbeder sig en Koncession til to Vandledninger fra Emdrup Sø, udtales ikke

¹) Resen har ikke Ret heri. Bent Knudsen var, som det ses af Kæmnerregnskabets Ekstrakt i Raadstuearkivet, Byens Vandmester allerede Paaske 1658 med en Gage af 75 Sldal. om Aaret. 1670, da det nye Vand anlagdes, forhøjedes Lønnen til 100 Sldal.

²) Rigsark. Finansark. Afregninger VIII 219 a.

³) Dr. Vill. Christensen: Hist. Medd. VIII, S. 6—7.

alene, at »vore gode gamle Forfædre« har indledet Vand med Render fra Emdrup Sø, men ogsaa at disse Render »er vedlige og Magt holden, indtil i vor Tid det moxen er forfalden og ødelagt«. Der tilføjes, at hvis Ansøgningen ikke bevilges, »det vel er at befrygte, samme gamle Render alle med Tiden ganske fordærves, og vi samme Vand derover aldeles miste«. Det siges ligeledes, at Posten paa Gl. Torv nu i nogen Aar har været ubrugelig »for Mesterens Uforfarenheds Skyld paa den Tid«, den anlagdes. Tilsyneladende haves her et Vidnesbyrd om, at den første Vandkunst, der endnu brugtes 1630, var indledet fra Emdrup Sø, og at den var Springvand.

I Ansøgninger siges imidlertid saa meget. Da Ansøgningens første Del — om en Rende til Byen og Posten paa Gl. Torv — bevilgedes¹⁾, bruges der af Kancelliet udtrykkelig den Vending, at det drejer sig om en ny Rende (ellers behøvedes vel heller ingen Ansøgning). Der tales intet om gamle Render. Da den ny Rende lagdes 1633—34, blev Posten først derved »en springendes Post«. Mesterens »Uforfarenhed« ved dens Anlæg 1609 har Ansøgerne fra 1630, saa vidt man kan se nu, ingen som helst Ret til at tale om. Den foreligger der intet om.

Den 20. November 1632 bevilgedes — efter Resen — ogsaa den anden Del af Ansøgningen. Derefter dannedes Byens næstældste Springvandskompagni — Østre Springvandskompagni — der lagde en Rende gennem Øster Port gennem Byen til Borgmester Reinholdt Hansens Gaard i Skøboderne. Kompagniet fik Fundatsen kgl. konfirmeret 19. Maj 1637²⁾.

Efter Ordlyden paa Byens Koncession paa Springvandet til Gl. Torv synes Ledningen, i Overensstemmelse med

¹⁾ K. D. V, ²¹/₃ 1630, K. D. IV, Marts 1630.

²⁾ Fundatsen af 20. Nov. 1632 ligger i Rigsark. Topogr. Saml. paa Pergament.

Kancelliets Betænkning, der ligger ved Ansøgningen, lagt til Amagertorv, saaledes som den var omkring 1680.

Saaledes rokker formentlig den nævnte Ansøgning ikke alvorligt ved den Antagelse, at Københavns første Vandkunst af 1578 var Pumpevand fra Vestergraven — det gamle, lille Pumpevand. Dermed stemmer det, at der 1607 (før dette Vand efter Resen skal være grundlagt) opsattes en Vandkunst ved Vesterport. De Udtryk, der anvendes om det første Anlæg (»Kumme«, »Brønd«, »Post«) tyder mest paa, at det var Pumpevand, men afgørende kan de — efter Tidens Sprogbrug — ikke være.

OM NOGLE SKUESPILLERINDER FRA 18. OG BEG. AF 19. AARHUNDREDE.

Meddelt af C. BEHREND.

I.

Det er ikke saa faa Skuespillerere og Skuespillerinder, der har optraadt paa det kgl. Teaters Scene, men som efter kort Tids Forløb atter har opgivet Teatervirk-somheden for at glide over i Ubemærkethed, saa at det nu kan være vanskeligt at skaffe sig Underretning om deres senere Skæbne.

En saadan »dramatisk Døgnflue« var *Jomfru Thorsager*, om hvem Overskou kun kan meddele, at hun debuterede den 13. Novbr. 1754 som Aglae i de 3 Gratier, at hun ingen Lykke gjorde og derfor snart fik Af-sked. I Aumonts Skuespillerliste angives hendes Fornavn at have været Øllegaard, og der tilføjes, at hun blev af-skediget i December 1755 og døde den 9. Apr. 1773.

Hvis der ikke har været 2 Skuespillerinder af samme Navn, hvilket ikke er meget sandsynligt, er denne Opgivelse ikke rigtig; hendes Fornavn var, som hun selv nedenfor skriver: Ingeborg Augusta, og Aarsagen til hendes Afgang har været mere romantisk end den af Over-skou angivne. Sagen er, at hun kort efter sin Debut blev forelsket i en 23-aarig ung Mand af fin Familie Fændrik Anton Jacob Coucheron, Søn af en Oberst, og de har da rimeligvis ment, at de lettere kunde opnaa Familiens Samtykke, naar hun forlod Scenen. De besluttede at

gifte sig uden Tilladelse, men da denne deres Hensigt blev opdaget, blev Coucheron arresteret, og begge indsendte da Bønskrifter til Kongen og Overkrigssekretæren (s: Krigsministeren) om Benaadning og om Tilladelse til at gifte sig. Der er særlig i hendes Skrivelse en saa øm og lidenskabelig Tone, som man kun sjældent finder i Datidens Breve, — det kan maaske være Reminiscenser fra hendes Elskerinderoller. Hendes Brev lyder saaledes¹⁾:

Deres Excellence Høy- og Velbaarne naadige Hr. Greve,
Høystbydende Hr. Ober-Krigs-Secretair²⁾.

I største Ydmyghed tager jeg mig den Frihed at andrage hos Deres Excellence mit Anliggende, som jeg formoder Deres høygrevelige Excellence mig ey unaadig optager. Jeg høyt bedrøvede Faderløse Barn klager min Nød og Bedrøvelse for Deres Excellence, da jeg nu i Aar og Dag har været forlovet med Fæhndrich Coucheron, og endelig har vildet foretage os at ægte hinanden uden Tilladelse, hvori jeg saa vel som hand har stærkt forgaaet os, men da dette Foretagende ey lykkede os, men hand strax derpaa blev arresteret: Saa beder jeg underdanigst Deres høygrevelige Excellence vilde dog forbarme sig over min ulyksalige Tilstand og bede Hans Kgl. Majestæt at vilde have Naade for os begge. Hand tilstaar og bekiender at have gjort Uræt og fortjener at straffes, — men jeg beder ynkelig og væmodig, at Deres Excellence dog vil udbede Naade for ham.« Det er een reen og opriktig Kiærlighed, som aldrig uddør hos nogen af os, som har bevæget os dertil. Derfor, høybaarne Herre, betragt dog, hvilket ulyksaligt Menneske jeg dog er, og hvor skal jeg elendige Menneske hen, hvis Hans Kgl. Majestæt ey af besynderlig faderlig Naade og Barmhier-

¹⁾ Findes i Rigsarkivet.

²⁾ Conr. Wilh. Ahlefeldt var da Overkrigssekretær.

tighed vil endnu lægge denne Naade dertil, at jeg maa faa Tilladelse at ægte ham paa hvad Maade og hvad Leylighed det end kand skee. Jeg ved og finder raison deri, at hans Venner [o: Slægtninge] er derimod og ikke kand lide det; mens, Naadige Herre, jeg elsker ham saa høyt, at jeg umulig kand forlade ham, og jeg vil tage med ham til Verdens Ende, naar jeg bare maa. Det er altsaa min allerunderdanigste Ansøgning til H. K. Majestæt, som jeg beder D. E. vilde i Naade foredrage H. K. Majestæt, at hand effter ustanden Straf maatte blive sadt et Sted hen til et andet Leve-Brød, saa at hånd kunde komme sine Venner ud af Øynene; og at H. K. Majestæt i Naade vilde tillade mig at tage med ham, hvor det og er. Gud opvekke Deres Excellences Hierte til Barmhertighed imod mig, og lad ikke mine Suk og Taarer være omsonst; thi skulde jeg være saa ulyksaligt et Menniske, at jeg skulde paa evig blive skildt ved ham, da vilde mine unge Aar og min øvrige Leve-Tiid blive mig til een evig Fortræd, og hans Afmindelse gaar aldrig af mit Hierte. Bønhør mig, naadige og fromme Herre, da jeg i Forhaabning henlever i dybeste soumission

Deres høygrevelige Excellences

underdanige Tienerinde

Kiøbenh. d. 19. Decembr. Ao. 1755. J. A. Thorsager.

Hendes Skrivelse til Kongen af 18. Dec. 1755 er undertegnet Ingeborre Augusta Thorsager, forhenværende dansk Actrice. Heri hedder det bl. a., at hun og Coucheron »i een lang Tiid haver baared een oprigtig Kierlighed til hverandre, og da hans Venner ikke har vildet give deres Samtykke dertil, saa haver vi grebet til det Middel og under vores Fornavn (?) begiert Konge-Bref, ja samme og erhholdet, men ved hans Venner hos Presten bleven contra caseret, ja end og ved deres Ansøgning i Gaar Aftes bleven arresteret.«

I Coucherons vedlagte Bønskrift af samme Dato erkender han sig skyldig fordi »ich mich ohne beykommenden Wissen und Willen habe verehligen wollen. Ich liebe und bin nicht Meister und Herr über mir selbst, und kan sie niemals aus meinem Hertzen auslöschen, ob mich gleich meine Anverwandten darin zuwieder sind« . . . og han slutter ligeledes med at bede om Tilladelse til Ægteskab. Denne Tilladelse har han aabenbart faaet, thi i en ny Ansøgning c. halvandet Aar efter taler han om sin Hustru og lille Søn. Han beder nu om en Understøttelse af 100 Rdlr., da han »ikke haver det ringeste at leve af« og har paadraget sig stor Gæld ved Kongebrev, Bryllup og Barsel. Brevet er dateret Fredensborg d. 2. Aug. 1757.

Ægteskabet kan imidlertid ikke have varet længe; thi d. 16. Dec. 1762 faar Coucheron fra sin Regimentchef en anbefaling paa en Ansøgning om at maatte indgaa nyt Ægteskab: han sidder i smaa Kaar med 2 smaa Børn.

Han blev virkelig gift anden Gang den 13. Juli 1763 med Cathrine Paus og var ialt gift 4 Gange. Han blev Premierløjtnant, men fik Afsked 1773, gik over i Toldvæsenet, blev Toldkontrollør i Langesund og døde i Porsgrund 1802, 69 Aar gammel. Om hans første Kone er død eller skilt fra ham, vides ikke.

II.

Jfr. *Grethe (Anna Margrethe) Glad* optraadte i 1758 i »Den tvivlraadige Hyrde« sammen med sin Søster Helvig og har aabenbart været en lovende Begynder, thi der bevilligedes dem hver 1 Rdlr. om Ugen og fri Information i Musik. Helvig, som skal have haft den bedste Stemme, døde allerede i Juni det følgende Aar; Grethe debuterede i September 1759 som Angelique i »Den indbildt Syge«, men kom ikke til at optræde i betydelige

Roller og afgik i Jan. 1763. Overskou fortæller, at hendes Afgang foranledigedes ved, at hun indtraadte i Dansepersonalet, og nævner, at der blandt Figurantinderne findes opført en Jfr. Glad med 40 Rdlr. Efter nedestaaende Brev synes det dog at være gaaet anderledes til; det lader til, at hun har begaaet en Ubesindighed — forladt Teatret i Utide (?) —; hun beder nu om Tilgivelse, og hun har maaske saa opnaaet at blive Figurantinde for ikke at miste alt.

Deres Excellence!

Høy og Velbaarne Herr Geheimeraad, Ober Præsident og Præses! samt Høyvelbaarne og Velbaarne Herrer Directeurer!¹⁾

Tør ieg vel efter at ieg paa saadan een fremfusende overiilende og ubetænksom Maade har forladt det Brød, ieg ved Theatret har haft, inu understaae mig at aspirere end ydermeere at blive bønært i denne min underdanigste Bøn, at opnaae samme Forretning igien som Actrice?

Deres Excellences, Høyvelbaarheds og Velbaarheds medfødde Naade, Ædelmodighed og Tienstfærdighed at hielpe gjør mig hertil dristig og forvisser mig om en naadig Bistand og Bønhørelse, i Besynderlighed da ieg tør flatere mig af [smigre mig med] allercede at have viist, at ieg til denne Forretning ey er uduelig, mens tvertimod haver nogle Gaver, som i Fremtiden kunde bringes til viidere Fuldkommenhed; det gjør mig meere end ondt, at ieg af Uforsigtighed har forsømt mit Beste, ieg erkiender det og beeder ydmygst, Deres Excellence . . . vil have den Naade og særdeeles Godhed for mig at forhielpe mig til mit forrige Brød igien, saa skal ieg der-

¹⁾ Teatret styredes paa den Tid af en af Kongen valgt Direktør, Grev C. F. Moltke, samt af 4 af Københavns Kommune valgte Meddirektører, Overpræsident v. d. Lühe og 3 andre.

imod stedse i Gierning viisse, at min Fliid skal kuns eene være i Fremtiden at være Publicum til Fornøjelse og Theatret til Nytte, for Resten at anvende den øvrige Tiid at beflitte mig paa een taknemmelig og erkientlig Gemyt imod Deres Excellence . . . som min eeneste Velgiørere.

Jeg henlever med største og ydmygste soubmission og Veneration

Deres Excellences

underdanigste og ydmygste Tienerinde

Kbhv. d. 3. May 1763.

Anna Margretha Glad.

III.

Den 28. Okt. 1788 debuterede en Jfr. *Mette Marie Laurentius* paa det kgl. Teater i »Henrik og Pernille« som Leonora. Om denne Debut skriver Knud Lyhne Rahbek i »Minerva«: »En uformodentlig Hindring forbød Anmelderen at bivaane hendes Debut; han maatte derfor udbede sig en aldeles competent Dommers Betænkning over hende og fik følgende Efterretning: »at hun har saavel en meget god Talestemme som et ikke ufordeelagtigt Udvotes; men at hun kiendeligen manglede al Anviisning [∴ Instruktion], hvilket især var synligt af hendes mange aldeles mislykkede Armbevægelser, og at hun derimod sagde adskillige Steder og deriblandt Afskeeds-Replikken til Leander ikke ilde«. Og det er paa Grund heraf, at jeg i Publici Navn æsker, at hende tilstaaes den fornødne Anførsel [∴ Instruktion], som hun har Ret til at fordre, inden hun atter underkastes Publici Bedømmelse, paa det dette ikke mod sin Villie skal blive uretfærdigt imod hende«.

Paa denne Anmeldelse svarede den ene af Theatrets Direktører P. Rosenstand Goiske Rahbek i et privat Brev til Rahbek saaledes:

De have, høistærede! i sidste Minerva i Publici

N a v n æsket: at Debutantinden Jfr. Laurentius skulde undervises m. v.

I denne Anledning har jeg troet det min Pligt endog mod Dem selv at underrette Dem om bemelte Debutantindes heele theatralske Historie.

I forrige Aar havde hun og mange flere meldet sig hos Directionen og begiæret Antagelse ved Skuepladsen som Skuespiller; de aflagde Tid efter anden Prøve for den samlede Direction; af disse syntes Directionen Jfr. Laurentius at udmærke sig ved det beste Organ og Recitationen, der var af den Beskaffenhed, at hun frem for alle de øvrige lod til at kunde høres og at sige sin Role gramatice rigtig. — Directionen besluttede i næste Samling at lade hende end eengang gjøre Prøve for sig og fandt: at hun reciterede meere bogstavelig rigtig end efter Talens Esprit, og at hun havde meget stygge og sære Lader. Hun æskede sin Dom af Directionen, som besluttede: at prøve om Instructionen kunde gjøre hende meere haabefuld, og som denne Resolution faldt om Sommeren, kunde denne Directionens Ordre ikke iværksættes uden ved Hr. Svarzes [∴ Instruktør Fr. Schwarz] Hiemkomst, der var den første af Dhr. Instructeurer, der kom hjem. Hos ham har hun og faaet den Underviisning hende tilkom; i det mindste har Directionen befalet det, og jeg veed ikke rettere, end at Hr. Svartz har efterkommet sin Pligt, noget som jeg saa lidet paatvivler, at jeg vilde tro ham fornærmet ved at spørge ham derom.

Jfr. L. melte sig derpaa i Directionen med Tilkiendegivende, at hun var færdig med Leonores Role i Holbergs Henrik og Pernille, begiærende at maatte atter vise sig for Directionen. De fleste Directeurer (og blandt disse jeg) indfandt sig ved Prøven og saae hende spille fra Parterret [∴ Parkettet]. Næste Directions Samling blev man eenig i denne Resolution: at Skuepladsen havde ikke hendes Tieneste nødvendig, en Resolution jeg var eenig i,

da jeg ikke troede, at Skuepladsen trængte til middelmaadige Subjecter, jeg ikke troede hende at give Haab at drive det til noget stort, og det er mit Princip i slig Begivenhed ikke at besvære Cassen med Mængden af maa-delige, men heller betale de ypperlige desdovedre imod at de arbejdede desmere.

Imidlertid var hun misfornøyet med Directionens Dom og begierte, at hun maatte debutere for Publicum, hvilket og blev hende bevilget under den Betingelse, at saadant blev for hendes eget Ansvar, og at Directionen paa Placaterne lode bekiendtgjøre, at Debuten var efter hendes Paastand og mod Directionens Ønske. Ved en Forglemmelse eller Gud veed hvorfor, kom dette ikke at staae paa Placaten, og hun debuterede den omskrevne Aften. Fra samme af har hun endnu 3 Maaneder at lade Publicum dømme hende og Directionen imellem, og skal intet være mig kjærere, end at hun maae vinde, da jeg inderligen ønsker Skuepladsen Personer, som Publicum erkiender for gode og give bestandigt Tilløb.

De see altsaa heraf blandt andet, at den sterke Æsken om Underviisning er ganske ubeføyet . . . .

Deres sande Ven

Kbh. 13. Nov. 1788.

P. Rosenstand Goiske.

Hendes næste Debut var i Molières »Gnieren«. Herom udtaler Forfatteren Clemens Tode i en Kritik i Museum for Sundheds- og Kundskabselskere 1789, S. 302:

»Jfr. Laurentius har trende væsentlige Fordele: hun har en ganske smuk Figur, en behagelig Stemme og en god tydelig Udtale. Hun er ikke i den Alder, hvori Bifald saa let gjør svinglende [o: svimmel] . . . et Par Replikker gav hun meget got. Men ellers var hendes Aktion endnu lidt kold og tvungen. Det var at ønske, at Jfr. Krag kunde overlade hende lidt af den Vivacitet, Naturen saa rundeligen har meddelt hende«. Og Rahbek giver i

»Minerva« i Hovedsagen sin Tilslutning til denne Kritik og tilføjer: Hendes Foredrag er, naar Replikerne ikke er for lange, ganske naturligt; og om hun end ikke brugde sine Arme vel, bruger hun dem i det mindste sparsomt. Han omtaler, at Direktionen havde glemt at tilføje, at Debuten skete efter hendes egen Begæring og siger herom: Har Direktionen virkelig saa ufordeelagtig en Formeening om hende, at de ville være angerløse for hendes Debut og lade Mishaget eene komme paa hendes egen Regning, da er det i Anmelderens Tanke for stor en Føielighed, og en Føielighed paa Publici Bekostning, at de tillode hende at debutere. Imidlertid forekommer det ham, som de meget hellere kunde lade hende komme frem end adskillige andre, der i de senere Tider have hiemsøgt os. Ham forekommer det endog, at en Skuespillerinde med hendes udvortes Fordele var Theatret temmelig nødvendig nu . . .«

Frk. Laurentius debuterede atter d. 27. Jan. 1796 som Lindane i »Skotlænderinden«, men har vistnok saa forladt Teatret. — Hun endte som Præstekone i Ebeltoft, idet hun 1802 blev gift med Præsten Hans Arentzen Steenstrup (f. 1771 † 1843). Wiberg oplyser, at hun var født i Vallekilde 1768 og døde 7. Novbr. 1825. Hendes Fader var Student Thomas Laurentius og Moderen født Haverbæk.

IV.

Caroline Halle (»Thalias Caroline«) optraadte første Gang paa det kgl. Teater 1762, kun syv Aar gammel, og udførte i de følgende Aar flere Smaaroller. Det er bekendt, at hun efter sin egentlige Debut i 1769 hurtig blev Publikums Yndling og en af Theatrets ypperligste Kræfter. Almindelig angives det, at hun debuterede den 1. Dec. 1769 (altsaa kun 14 Aar gammel) som Pernille i »Den Stundesløse«; men af nedenstaaende Brev fra For-

fatterinden Charlotte Dorothea Biehl til en af Teaterdirektørerne Joh. Jac. Hæseker og den samtidige Paategning (»er saaledes [maa vel betyde: som af Jfr. Biehl ønsket] opført d. 16. Oct. 1769«) synes det at fremgaa, at hun allerede halvanden Maaned før er optraadt i en større Rolle, Pernille i Jfr. Biehls Komædie »Den kærlige Mand« (opført første Gang 17. Oktbr. 1764):

Høytærede Ven!

Da mig er bleven sagt, at Madame Hallesen¹⁾ paa-staaer at have Pernillerollen i den kiærlige Mand, saa vil jeg bede Dem som Ven at haandthæve min Ret-tighed i at uddeele Rollerne i mine Piecer. Etats Raad Horn²⁾ bad for hende, da Stykket første gang skulde spilles, men da den er af den Betydenhed, at den hæver eller fordærver de øvrige Roller, saa afslog jeg ham det, siden Stykket vist derved var bleven fordærvet. Jeg haaber altsaa, at De befaler Lille Caroline at spille den, og det baade for min, Theatrets og Stykkets Skyld, som heller maa blive uspilt end fordærvet. Lev vel, og vær forvissat om, at jeg til mit sidste Aandedræt med største Höyagtelse forbliver

Deres oprigtige Veninde og
forbundne Tienerinde
Biehl

[Paaskrift:] er saaledes opført den 16. October 1769.

V.

Frederikke Nissen gjorde ved sin Debut den 12. Nov. 1818 som Eulalia i Kotzebues »Menneskehad og Anger«, stor Lykke, men, — som Overskou skriver — det glim-

¹⁾ Om denne Skuespillerindes Forfølgelse af Caroline Halle se: Rob. Neiiendam: Breve fra danske Skuespillere. I, S. 30.

²⁾ Fr. Horn, Digter og Jurist, var Medlem af Teaterdirektionen 1750—54 og 1762—67.

rende Bifald, hvormed Publikum modtog og paabyrdede sig hende, holdt sig ikke ud over hendes tredie Rolle; hun var sværtbygget med en ret god Figur, hendes Organ var smukt, men Diktionen meget tør og monoton. Hun blev kgl. Skuespillerinde i Sept. 1821. Af de Breve til Jonas Collin, som nedenfor meddeles i Uddrag, er det første vistnok skrevet kort efter hendes Debut og giver især Oplysninger om hendes dramatiske Uddannelse.

Hr. Etasraad Koliin.

Tilgiv mig at ieg vover at uleilige Dem, men da ieg er overbevist om, at De er bestandig plaget med Besøg og ieg kan jo dog ikke tale for mig, alsaar maae ieg skrive. Sist, da ieg havde den Ære at tale med Dem, var der saa meget ieg vilde sagt, men det var mig umuligt at faae det fremført, og hved slet ikke, hvorledes ieg skal tale til en Mand som Dem — ieg hved [h]eller ikke hvorledes ieg skal skrive, men det vil De hvist ogsaa tilgive mig. — Det første ieg vilde spurdt Dem om var, hvorledes De var tilfreds med mig i Førførelsens Offer¹). Jeg vilde beet Dem sige mig, hvad De ikke kunde lide deri, og saa kunde ieg moske rætte det, naar ieg atter skulde udføre Rollen. Dernæst vilde ieg spurgt Dem om i Fremtiden, dersom ieg fig nogle Roller, om De da ønskede ieg skulde beholde Lindgreen som min Instructuer eller ieg skulde gaae til Mad. Rossing — det første Aar ieg kom hertil, saa gik Etasraad Olsen selv op til Lindgreen og bad ham tage sig tidt af mig, da ieg var ganske fremmed, og Gud hved, Lindgreen har fra det første til det siste stedse været mod mig som en god Fader, men i fioer sagde Etatsraad Olsen bland andet til mig, at det var ogsaa til stoer Skade for mig, at ieg var kommet i saadan Bekiendskab med Lindgreen — ieg spurte natur-

¹) Skuespil af Pigault-Lebrun, hvori hun 18. Dec. 1818 udførte Savoyarden Claudines Rolle.

ligvis hvorfor? men fik intet Svar; tilsist sagde han, at jeg maate i særdeleshed vogte mig for alt svulstigt og Afegtasioen, og det kunde jeg saa læt lære af Lindgreen i den Sort Roller, som jeg i særdeleshed var bestæmt til. Kammerherren [Teaterchef Fr. Konr. Holstein] sagde noget linende til mig, og deraf formoder jeg, at ingen af dem troer, at Lindgreens Instrucsioen er god; siden den Tiid har jeg kun een Gang talt med Etasraad Olsen; før kom han bestandig til mig, naar der var noget han vilde tale med mig om, men siden den Tiid aldrig. I Vinter, da jeg var paa Møen, lod hans afdøde Ungdoms Væn Pastor Paludan¹⁾ mig kalde hen til sig, viste mig et Brev fra Etasraad Olsen, hvori han lovede, at han skulde tage sig af mig, som jeg havde været hans eget Barn. Paludan bad mig gaae til Olsen, naar jeg kom til Byen og erindre ham om hans givne Løfte og tillige sige ham et og andet, som Paludan sagde til mig. Da jeg kom til Byen, gik jeg strags til Etasraad Olsen; men uagtet jeg var der flere Gange, var jeg ikke saa heldig at træffe ham hiemme. Jeg maate derfor skrive ham et Brev for at sige mit Erinde; jeg skrev reent ud saaledes som jeg føelte, moske var det ikke rigtig, for jeg hved, han har været meget vred siden og sagt, at han fortiente ingen Behreidelser; hvorvit dette er rigtig eller ei, vil jeg nu ikke sige . . . Kammerherren har fra Begyndelsen (troer jeg) ikke haft noget imod mig; men nu hved jeg med Hvis-
 heed, at Kammerherinden i k k e ønsker mig paa Scenen; hun skal fra Begyndelsen blevet vred paa mig, fordie jeg ikke søgte hendes Proetgsion . . . Professor Rabæk har fra Begyndelsen jeg kom til Theaterret bestandig været mig imod . . . Opfordret af Mennesker[s] Dom, som jeg stolede paa og endelig den Tanke i Tiiden at kunde hielpe min Moder var Aarsagerne hvorfor jeg gik til

¹⁾ Johan Paludan var Præst i Fanefjord paa Møen fra 1788 † 1821.

Theaterret. men [h]eller ikke min Moder forlanger Hielpen for denne Priis, for hun hved best hvad ieg har lidt i den sænere Tiid.

Noget, ieg i serdeleshed vil tage mig den Frihed at spørge Etasraaden om er, om De troer ieg tør vente at blive ansat som kongelig Skuespillerinde og tillige faae noget Arbeide til næste Sæsong, det første er rigtignok lovet mig muntlig nu i 2 Aar. Kammerherrens Hensigt er det hvist ikke, da han ellers dog nok havde givet mig lidt at bestille i denne Vinter, hvor de dog ofte har været temmelig forlegen . . . .

Ærbødigst

F. Nissen.

De følgende Breve indeholder hovedsagelig Klager over, at hun ingen nye Roller faar, og Anmodninger om at blive mere anvendt i Repertoiret. Saaledes hedder det i et udateret Brev [fra 1822]: »Ieg er ikke yndet af Publikum, siger den høie Derigtsion, hvormed beviser de det? Har Derigationen i de 4 Aar, ieg har været ved Theaterret, givet mig en eneste Rolle, hvori ieg kunde vise noget? De Roller, ieg har debyteret i, har ieg jo alle gjort saakaldet Lykke i; hvor var det muligt, at ieg kunde gjøre noget ved de øvrige smaae Roller, som er blevet mig tilladt at spille, Roller, som saa stoer og øvet en Skuespillerinde som Mad. Andersen ikke engang kunde bringe til noget. Flere af de ældre agtede Skuespillerinder har uopfordret erkjendt mig for at have Talændt, og er Lindgreens Dom da slæt intet? . . . enu er ieg dog aldrig blevet udhyset som adskiellige andre, der aligevel dog nu har et stort Repertoare. Kammerherren [Holstein] og Etasraad Olsen har bestandig ført mig bag Lyset og Professor Rabek hader mig, som han stedse har gjort . . . Min Moder er i Giæld og ieg har en yngre Broder, som ieg ogsaa maa understøtte«. Hun ønsker, at

hun var blevet paa Møen, hvor hun dengang havde et Slags Hjem hos »Kammerherre Callemette¹⁾ og Consistorialraad Mackeprang²⁾«.

Lignende Beklagelser findes i et Brev af 14. Febr. 1825 eller 1826: »Nu har ieg tient Theateret i 7 Aar og De, Hr. Etasraad, med Deres Retferdighed vil dog hvist tilstaae mig, at af de faae Roller ieg er bleven tildelt af den høie Diriktions har ieg ingen saa ganske fordervet, at ieg skulde være aldeles ubrugelig for Scenen og nogle, tør ieg vel sige, (efter fleres Dom) har ieg udført temmelig heldig f. x. l. af 3 ganske forskellige Roller Eulalia i Menneskehad og Anger, Charlotte i Westindianeren³⁾ og Mis Wortex i Hiemkomne Nabob⁴⁾ — alsaaf disse har ieg dog vist, ieg kunde gjøre noget, dersom ieg maate blive betroet dertil. 5 eller 6 Gange har ieg hele Vinteren været i Comedien, fordi det virkelig gjør mig saa undt at see saa mange andre kan faae Arbeide . . .« Hun spørger, om det ikke kunde hjælpe, at hun gik op i Direktionens Møde for at høre, om de Løfter, der var givet hende, kunde opfyldes. »Var det ikke muligt, at Epigrammet⁵⁾ maate komme frem i Vinter? Og er der slet ingen Haab for mig til at faae Eulalias Rolle? det er den første ieg fremtraadte i, saa ieg har dog virkelig en Slags Ret til den«. Hun spørger om hun ikke kan vente at blive sat i samme Nummer i Gage som Mad. Eisen⁶⁾ og Mad. »Windsløv«⁷⁾, da hun i 6 Aar ikke har faaet mere end 22 Rbd. Tillæg.

¹⁾ Marienborg paa Møen købtes 1777 af den daværende hollandske Minister de la Calmette; dennes Sønesøn Ch. R. de la Calmette døde 1820.

²⁾ Præst i Damsholte fra 1814 til hans Død 1821.

³⁾ Komædie af Cumberland, opførtes 27 Gange 1786—1830.

⁴⁾ Komædie af Morton, opførtes 35 Gange 1811—38.

⁵⁾ Komædie af Kotzebue, opførtes 33 Gange 1802—30.

⁶⁾ f. 1803 † 1861, debuterede 1821, kgl. Skuespillerinde 1822.

⁷⁾ f. 1800 † 1876, deb. 1821; s. A. kgl. Skuespillerinde.

Et andet Brev af 2. Nov. (det maa være 1827, da Oehlenschlägers Væringerne i Miklagaard opførtes første Gang 17. Nov. 1827) forsætter Klagerne: »Da De, Hr. Etasraad, har befalet mig engang for alle ikke at gjøre noget Spørgsmaal hvorfor? da De havde Deres Grunde og skyldte Ingen Regnskab . . . og det vilde alt-saa være overflødigt og De vilde moske endogsaa vredes, dersom ieg spurgte, hvorfor De tog Deres Ord tilbage, da ieg havde Deres Løfte for, at ieg maate udføre Tus-neldas Rolle¹⁾ — men De har befalet det og ieg maa som sædvanlig — tie. En Bøn haaber ieg dog, De ikke vil nægte mig, nemlig at fritages for de faae Replicher, som ieg har i Verringerne og i Hugo von Reinberg . . .«.

Hendes sidste Brev er dateret 10. Maj 1829, Dagen efter, at hun var optraadt i Grevnen af Essex, et Sørgespil af I. C. Lange, som kun opførtes 2 Gange, hvori hun spillede Grevinde Nottingham efter Mad. Eisen — som det ses med lidet Held.

»Af dybeste Nød raaber ieg til dig, Herre! Saaledes begyndte ieg min Morgensalme i Dag og saaledes begynder ieg mit Brev til Dem, Hr. Etatsraad . . . De har dog ikke brudt Staven over mig, fordi man saaledes hysede af mig paa en Aften som i Gaar? De ved selv, hvor kort Tid ieg havde til at lære denne Rolle; at ieg bædre havde udført dette Misfoster af Rolle, naar ieg havde haft Tiid dertil, derom er væl intet Spørgsmaal, men efter min egen Overbeviesning og flere af mine Medspillendes Dom kunde disse Mishagsytringer ikke egenlig gælde mig men Rollen . . .

Jeg har været hemmelig forlovet over 4 Aar, den Mand, som ieg har valgt eller som har valgt mig, har ikke saa meget, at han kan tage mig fra Theateret; . . . var

---

¹⁾ I Oehlenschlägers »Strærkodder«.

det ikke mulig paa nogen Maade at vente en Understøttelse af Theater Kassen til Hiælp til Ustyr«.

Til sidst beder hun om et Tillæg til Gagen efter 11 Aars Tjeneste eller om Afsked med Behold af de 300 Rbdr., som hun nu har.

Denne Anmodning opfyldtes, forsaavidt hun i Juni 1829 fik Afsked. Hun kom senere til at hedde Mad. Schlüter (i Kbhvns. Vejviser for disse Aar findes kun 1 af dette Navn: Kopist F. M. Schlüter; men maaske hendes Mand ikke har boet her i Byen); men ellers ved jeg intet om hendes senere Skæbne.

— — — — —

SMAASTYKKER.

2. Ved Kong Frederik VI.s Død.

Meddelt af M. K. ZAHRTMANN.

Brevskriveren, Orlogskapitajn og Direktør for Søkortarkivet C. C. Zahrtmann, følte sig greben af Landesorgen og af Tanken om Danmarks uvisse Fremtid; men intet Ord havde han om Folkets jublende Haab til at se Statslivets mørnede Baand sprængte og dets Krav paa at røre sig frit. For sligt stod han fremmed. Ganske uventet kaldte Christian VIII ham kun ni Døgn senere til sin Adjutant, og som saadan gjorde han Tjeneste lige til Kongens Død 1818, da han blev Danmarks første Marineminister igjennem Krigsaarene indtil Avg. 1850. Som Viceadmiral og Holmens Overekvipagemester døde han 15. April 1853.

— Frederik VI døde paa Christiansborg i et af første Sals Værelserne ud mod Holmens Bro. Lige til Slottets Brand 1884 forevistes her hans Ligseng, en tarvelig, graa perlemalet Fyrretræsseng med grove Blaargarnslagener, om hvilke Foreviseren vidste at sige, at de var uvadskede siden Kongens Død. Vel stod Sengen bag et Skærmbrædt, men en slig vidtdreven Pietet faldt dog særligt kras under Hensyn til, at Værelset toges i Brug ved større Hoffester som — Spisesal.

Kjøbenhavn. 3die December 1839.

Min elskede Moder. Mit Brev idag har en alvorlig Foranledning; jeg ville ei, at De af nogen Anden tidligere end fra mig skulle erfare, at vores gode gamle Konge imorges Kl. 8 $\frac{3}{4}$ gik hjem til sin lange Række værdige Forfædre og saaledes sluttede den siden Christian 1ste fra Fader til Søn ubrudte Kongerække. Han blev den ældste af Rækken, saa at hans Død var naturlig; han døde af Alderssvækkelse, ei af nogen bestemt Sygdom; han levede og regjerede til det Yderste, thi han udgav Parolen endnu igaar Morges og gav derefter endnu nogle Audiencer, men de, som saae ham dengang, gik Alle bort med den Overbeviisning, at det var sidste Gang: Lykkeligt for ham og for Staten med dens Slags Regjeringsform, at han ei henhældt i en langvarig Svækkelses Tilstand, men at den Alvise let og hurtigen løste for ham, den gamle agtværdige Fyrste!, thi hans Aftagen er først begyndt med den sidste Maaned, og ind-

til da var han, som jeg troer jeg tidligere tilskrev Dem, gandske ualmindelig rask, oprømt og deeltagende.

Min sidste Samtale havde jeg med ham 10de October, da han havde forlangt, at jeg skulle komme for at fortælle ham om min [Englands] Reise; det var første Gang i mit Liv, at jeg havde mere end en Audienz hos ham, en Samtale i $\frac{3}{4}$ Time, under hvilken han berørte levende og interesseret alle Gjenstande, Marine, Dampskibe, Jernbaner, Bankvæsen, Handel, Politik, de Potter, Louis Philippe og især Dronning Victoria og hendes forestaaende Givtermaal, hvilket jeg var den Første, der forsikkrede ham bestemt var besluttet og afgjort, og dette lod han mig forstaae var ham ikke kjert. Han havde nu ønsket, at Prindsen af Glücksborg [Christian 9de] maatte faae hende, en Ting han selv tidligere aldeles ingen Lid satte til og dengang næppe ønskede.

Han har under hele Svækkelses Perioden været saare blid og blød, har talt om sin Svaghed og bestemt ahnet sin Død, især da hans Datter Hertuginde [af Glücksborg] for 14 Dage siden havde forladt ham; han sagde da til [Geheime-Statsminister] Møsting: Gud være lovet, at jeg veed hun er gaaet til et godt Hjem, og til Foraaret kunne vi jo sees. — Den Maade, paa hvilken han nyligen uddeelte Ordener, var som en Slags Afbetaling af Gjeld, og han ville, at Thorvaldsen skulle have faaet Storkorset af ham. — Hvad jeg føler nu, er derfor ikke Sorg, men det er en høitidelig Vemod; hans Alder, lange Regjerings-tid og store Ulykke gave ham en stor moralsk Anscelse i Europa, der nu er borte. Dette forbunden med hans gode Villie og ypperlige Hjerter vil gjøre ham uforglemmelig baade i Historien og i Folkets Hjerter, hvor han gjaldt og herskede gandske anderledes, end man af Aviserne skulle troe, og lige-saa meget blandt hans tyske som hans danske Undersaatter.

Aften Kl. 6. — Imiddags Kl. 12 $\frac{1}{4}$ blev Kong Christian 8de udraabt fra Balconen af hans Palais [paa Amalienborg] med stor Værdighed og Anstand af [Geheime-Statsminister] Grev Otto Moltke og kom derefter selv ud og hilsede saare bevæget og rørt paa Folket, der imodtog ham med høi Jubel, mellem Mand og Mand med stor Rørelse. Jeg gik hen for at vise Børnene denne Scene, den de ventelig ere bestemte til oftere at opleve, og som jeg mener er lærerigt og gavnligt for unge Gemytter. Vi tilhøre dog en tænkende ædel Nation, der ei letsindigen vender sig imod den opgaaende Soel. Da Grev M. sagde: Længe leve Kong C. 8!, gave Etatsraad Kofoed af Høieste Ret

og jeg hinanden Haanden og sagde: Gud give ham Held og Velsignelse i en Fremtid, som synes mørk! En mig ukjendt Olding traadte til, lagde Haanden over vores og sagde: Ja Gud give det, da han har villet, at jeg skulde opleve dette Øieblik!, — hvorved han græd som et Barn og bragte os Begge dertil.

Kongen sov roligt til Kl. 2, da han vaagnede og spøgede med den vaagende Kammertjener; han sov da atter ind og sagde, da han vaagnede imorges: idag vil jeg blive liggende. Hans sidste Ord vare: hvormange Graders Kulde er det ude? — Ventelig har han følt Dødskulden, thi da [Livlægen] Fenger tog Armen under ham og bad at maatte see til den spanske Plue, der igaar blev lagt ham paa Brystet, sank Hovedet paa Siden, og han — var død!

Vor ny Konge har følt sig saa dybt rystet ved Efterretningen, at han sank om paa sin Stol; hans hele Opførsel svarede aldeles til hans ædle Hjerte og dannede Forstand. Han sagde alle Authoriteterne, da de mødte hos ham, at han havde tabt ikke blot en Fader, men hans ældste trofasteste Ven. Dette var en Sandhed, thi salig Kongen paaskjønnede i høieste Grad vor nuværende Konges ædle Opførsel imod Hertuginde[n] [Wilhelmine, skilt fra Prins Frederik VII og gift igjen med Carl af Glücksborg] under Skilsmisse Perioden; denne rørte ham, og han havde uden Tvivl isinde at rapellere Prins Frederik til Sølvbryllupet [Chr. VIII.s] i næste Mai Maaned. — Enkedronningen er i høieste Grad værdig, fattet, men troede længe ikke, at Kongen var død, da hans Lig aldeles skal see ud, som om han sov; ogsaa Prindsesse Caroline fattet, men [hendes Gemal] Prinds Ferdinand utrøstelig. Landgreven [af Hessen] kastede sig hulkende over Liget, og Landgrevinden sank paa Knæ derved. Portene have været lukkede, og Alle ere tagne i Eed af Landgreven som Gouverneur [i København], undtagen Marinen, der først bliver det imorgen. Dette ville være en Besynderlighed, naar man ei vidste, at man kunde stole paa Marinen uden at tage dens Eed.

Jeg troer nu, bedste Moder, temmeligt fuldstændigen at have gjengivet Dem denne i Danmarks Historie mærkelige Dags Begivenheder. Paa mig og min Stilling har dette vistnok aldeles ingen Indflydelse, men i ethvert Tilfælde er det vist, at jeg ei gaaer tilbage derved, og at gaae frem hverken ønsker eller venter jeg. — Gud give Kongen Energie og betage ham Lyst til at blande sig i Smaating! Amen.

Min gode Kone har faaet en slem Tand trukken ud igaar,
og vi befinde os nu Alle saare vel. Alle sende de venligste
Hilsener, men Ingen mere, min elskede elskede Moder, end
Deres inderlig hengivne Christian.

Puur Pøbel har iaften klinket nogle Ruder hos Jøden
paa Østergade.

[Udskrift] Frue Provstinde Zahrtmann fød Tetens, Viborg.

Absalon.

Statue over Indgangen til Københavns Raadhus.

HOVEDSTADENS 800-AARS-MINDE.

Af ERNST KAPER.

For alle vaagne Sind slaar et Menneskelivs korte Spand af Tid og den snævre Kreds af egne Erfaringer ikke til.

Vi hører, ser og læser derfor med Begærlighed, hvad de store Digtere og Forskere véd bedre end vi om Menneskelivet, og navnlig vil vi vide eller dog drømme om, hvad det Sted, det Land, det Folk, der er vort, har levet og stridt, sejret og lidt før os.

Vi erfarer derved, at Fortidens Mennesker har øvet deres Dont og Daad ud fra andre Forhold og ud fra andre Idéer end vore, og indser, at heller ikke vi paa nogen Maade har naaet Tingenes Ende. Nye Tider vil ogsaa skifte vore Tanker, vor Tro, vort Haab ud.

Vi samles i Dag i Mindet om vor Stads store Grundlægger.

Ligesom den kobberdrevne, lueforgyldte Statue af Absalon — som Biskop med Krumstav, som Kriger med Sværd — blev højtideligt afsløret paa 700-Aars-Dagen, for hans Død, den 21. Marts 1901, paa vort store og skønne nye Raadhus' Façade, saaledes samles Københavns Borgere Skt. Hans Aften 1928 foran Byens Raadhus for at fejre de 800 Aar, der nu er forløbet siden hans Fødsel. Dagen kender vi ikke, men Aaret.

Absalon har grundlagt vor By.

Forud var Stedet beboet fra ældgammel Tid, og før Absalons Tid laa der paa Bakken, der skraanede op fra Raadhuspladsen mod Øst, en Landsby. Ved Udgravninger til Huse har man fundet de gamle Riske, ja paavist

Gadekæret, der laa, hvor nu, pudsigt nok, en Bygning ved Navn »Centrum« ligger paa Vestergade, op ad mod Kirkebakken med Jomfru Mariæ Kirke. Her lige i Nærheden laa en Trækirke til St. Clemens' Ære. Allerede saa tæt herved som paa Vartovs Grund slog Øresunds Bølger ind mod de side Enge. Udenfor laa lave Holme. Alt som nu, syd- og vest-paa, ved Kalveboderne. Paa en af Holmene byggede Absalon sin Borg. Først derved grundlagdes Byen. Thi Borg og By var eet i Middelalderen. Derfor kaldes vi endnu den Dag i Dag »Borgere« i denne By og styres dens Anliggender af »Borgmestre«.

Københavns Grundlæggelse var kun et enkelt Led i Absalons storslaaede Statsmandsgerning.

Han tilhørte den mægtige Hvide-Slægt, der havde store Besiddelser i Midtsjælland. Slægtsfølelsen var den bærende Kraft paa de Tider, og Absalon støttede sig hele Livet til sin Slægt og fremmede bedst muligt dens Tarv. Og til hans Slægt var Kongeslægten tæt knyttet. Knud Lavards Søn, den lille Valdemar, blev efter Drabet paa Faderen opdraget hos Absalons Forældre, Asser Rig og Fru Inge.

Absalon var Sjællandsfar. Selv Ærkebispstolen i Lund vilde han ikke have, før han fik Lov ogsaa at beholde Roskilde. Og Skaaningerne var misfornøjede, fordi Sjællændere fik Ærkebispenes Gaarde.

Men ved at løfte sig op fra og over den Begrænsning, som ellers holdt de fleste nede, og ved at omfatte hele Landets og dermed Statens Interesser, blev han den store Reorganisator af den danske Stat.

Efter stor Glans og Kraft var Danmark faldet fra hinanden ved indbyrdes Fejder mellem Slægter og Landsdele. Det var en Skiften frem og tilbage som i det moderne Kina, og det truede med Kaos og Opløsning. Navnlig sydfra, af vendiske Vikinger fra Østersøens Sydkyst,

hærgedes det splittede og kraftløse Land. Ved at samle de Danske fra alle Landsdele til fælles Kamp mod Venderne, mod hvem han foretog hele tyve Tog, og hvis Land han underlagde sig, byggede han Staten Danmark op igen.

Borgen ved Købmændenes Havn blev bygget som et Værn mod Venderne.

Lad os et Øjeblik tænke paa den stovte Herre selv i Kamp: Paa Hjemrejse sydfra lod han sine Folk samle Sten ved Stevns til Kasteskyts fra Borgen. Udmattet af Sørejsens Møje gik han efter Hjemkomsten straks i Badstuen, da der meldtes Sørøverskib i Øresund. Kun halvklædt sprang han paa sit Skib igen, slog og fangede Vikingerne, hvis Hoveder til Skræk og Advarsel blev sat op paa Byens Pallisader.

Til Gennemførelsen af sit store Værk medbragte Absalon den fulde Beherskelse af Datidens Kulturfaktorer: Han var Kirkens Mand, han var Kongens Mand, han blev derved Fædrelandets Mand.

Som Kirkemand sad han inde med Tidens højeste Danelse. I Paris havde han studeret i 10 Aar, og siden fremmede han en levende aandelig Forbindelse med Frankrig og England. Han reformerede og eensformede Gudstjeneren Landet over og byggede Kirker og Klostre. Her ved København er Brønshøj Kirke hans særlige Minde.

Og han forenede Kirke og Kongemagt, efter fransk Forbillede, som Modvægt mod Stormandsslægternes Vilkaarligheder og Landsdelenes Særinteresser. Han skabte et fast Styre, Lov og Ret. Og derved skabte han Landet Fred indadtil.

Venderkampene var Krigs- og Korstog, men de skulde skabe og de skabte ogsaa for Landet Fred udadtil.

Han var den store Statsmand i Maal som i Midler.

Absalon var Midtsamleren.

Selv født i Landets Midte, paa Sjælland — dengang var Skaane, Halland og Bleking saa danske som nogen anden Landsdel — midtsamlede han Landet om Sjælland, og paa Sjælland om Borgen ved Havn. Hvor genialt Valget af Sted var, viser Udviklingen, som den er sket til den Dag i Dag — stadig fremad, selv efter Tabet af de østlige Provinser.

Langt ligger det altsammen tilbage i Tiden. Men nede under selve det levende Danmarks Rigsborg ligger nu efter Udgravninger Absalons Borg fremme for enhver Københavners Øjne, et stort og stateligt Værk for sin Tid, en Glæde og Stolthed for Byen, der holder sin Historie fra dens Begyndelse indtil Dagen i Dag fast i sin Haand, saa at den kan vises frem for enhver og skabe Syn for Sagn.

Endnu et Størværk fra Absalons Dage er naaet ned til vor Tid. Det var Absalon selv, der nødte sin Kannik Saxo til at skrive den vidtberømte Sagabog: *Gesta Danorum*. »Efterdi de andre Nationer har for Skik . . . at frydes ved Fædrenes Minde, kunde de Danskes Ærkebiskop Absalon ikke finde sig i, at vort Fædreland, for hvis Ære han altid var Ild og Flamme, skulde savne slig Berømmelse og sligt Eftermæle«. Det skriver Saxo, og hans Historieværk er maaske det største blandt alle Middelalderens hele Evropa over. Lad os da vandre i dette Fodspor og med Stolthed »frydes ved Fædrenes Minde« ved at se tilbage til, at vor Bys Grundlægger var en saa stor Aandskæmpe og en saa stor Statsmand, at han til alle Tider vil være et straalende Forbillede for enhver blandt Byens Borgere.

VANDBYGNINGSARBEJDER I DET 17. AARHUNDREDE.

STUDIER TIL KØBENHAVNS TOPOGRAFI.

Af ARNE SUNDBO.

Raadstuearkivar, Dr. phil. Villads Christensen har i 1. Rk. VIII Bind af »Historiske Meddelelser« fremdraget en Række Bidrag til Københavns Vandvæsens, Søers og Vandløbs Historie af Vandkommissionens Arkiv. Men for Tiden forud for denne Kommissions Oprettelse (1679) har Dr. Christensen kun spredte Oplysninger¹⁾. I de efterfølgende Linjer skal derfor tilføjes en Del Efterretninger om den første Løsning af de Problemer, Vandbygningsvæsenet tumlede med, da disse Søer og Vandløb føjedes sammen til det System, som den kgl. Vandkommission blev sat til at forvalte. De Kilder, der er øst af, er hovedsagelig Rentemesterregnskaberne (Statsregnskab) og Lensregnskaberne i Rigsarkivet. En saadan Sammenstykning af de Oplysninger, de foreliggende Udgiftposter giver, vil tillige blive et korrigerende Supplement til det grundlæggende Arbejde med Fastlæggelsen af det vestre Københavns, og særlig den gamle Havns, Topografi, som Oberst H. U. Ramsing har ydet i »Historiske Meddelelser« 1. Rk., I—III Bind, hvortil henvises. Der findes bl. a. der et Kortmateriale, som vil være nyttigt til Forstaaelse af det her fremdragne. Oberst Ramsing byg-

---

¹⁾ Jfr. ogsaa Dr. Christensens Artikel i »Hist. Medd.« 1. Rk. VI, S. 1 ff.

ger for en stor Del paa Lærer Rosenkjærs og sine egne Undersøgelser i Jorden.

Det var Genrejsningen af Københavns Befæstning, som den begyndtes 1606, der gav Stødet til de nedenfor omtalte Vandbygningsarbejder, idet det naturligvis var af største Betydning for den moderne Fæstning, man da paabegyndte, at Vandtilførselen til Fæstningens Voldgrave var tilfredsstillende. Tiden stillede store Krav paa dette Punkt. Derfor befaledes det først og fremmest, ved Reskript af 2. September 1606¹⁾, Byen at fylde St. Jørgensø med Vand, efter at den havde ligget tør og været lagt sammen med Kalvehaven siden 1570, da den sidstnævnte blev udlagt af Fælleden netop for at lægges sammen med Søbunden. Søen var vel ikke 1606 direkte Forraadskammer for Vandet i Voldgravene, men dens Opstemning kunde alene sikre mod Vandets Udbrud af Peblingsøen, hvorfra det blev ledet ind i Gravene. Staten havde ogsaa et Par andre, ikke uvigtige Grunde til at ønske Vandet ført frem i rigeligere Mængde end hidtil. 1607 ombyggedes nemlig Statens Poleremølle (Harniskmølle) ved Vesterport, og der opførtes en Kornmølle ved Siden af den. Endelig nedlagdes samme Aar Vandkunsten i Byen, og Vandet lededes over Stranden til den nye Skibshavn i den nuværende Bibliotekshave paa Slots-
holmen. Denne Havn blev færdig 1607.

Byen bad i en Skrivelse af 3. Oktober 1606, en Maaned efter det ovennævnte Reskript, om Henstand med Udførelsen af den givne Befaling og oplyste, at ikke den, men en Forvalter paa St. Jørgens Hospital 1587 havde tømt Søen²⁾. Byen henviste samtidig til, at den i Forbindelse med denne Begivenhed havde faaet Dom for, at den af Arilds Tid havde Ret til Søen som Fiske-

1) K. D. I, 2/9 1606.

2) K. D. I, 3/10 1606, jfr. 10/10 1587.

vand og Kalvehaven som Græsgang. Byens Argumentation hjalp imidlertid ikke; dog maa det vel være den, der førte til, at Staten 1619 købte Raadigheden over Søerne og gav Byen Ordrup Sø og Wartho Damme (foruden 40 Karper om Aaret) som Vederlag.

Af Antegnelserne til Byens Kæmnerregnskab 1609—10 ses det da, at Byen dette Aar gjorde »Kalvehavens Dæmning« (Dæmningen fra Gyldenløvesgade til Vodrofsvej) i Stand for 599 Daler¹⁾, og at der paa Dæmningen ved Anders Blegmand, der ejede det Stykke Jord, som laa paa det nordlige Hjørne af Indløbet fra Peblingsøen i Grøften til Fæstningsgraven²⁾, samtidig bekostedes 127 Daler 1 Mk. 49 Sk. efter Statens Ordre. Det tilføjes, at denne Dæmning, der slet og ret kaldes »Dæmningen«, koster Byen stor Udgift at holde vedlige. Den var istandsat 1607; »hastig Sø og Vandflod« havde siden brudt den itu og desforuden »gjort Skade paa de Svebuger [Hvælvinger] uden Nørre Port, som næsten blev sunket og fordærvet.« Det ses heraf, at Peblingsøen 1607 gik lige til Anders Blegmands Jord. Staten betalte da 1608, muligt for at mildne de store Udgifters Tryk noget, Anlægget af en Sluse mellem Søen og Grøften, senere kaldet »Peblingsøens Sluse«. Den kgl. Bygmester Dirch Fri udførte dette Arbejde samtidig med, at han lod ombygge Poleremøllen ved Vesterport³⁾. Desuden fik Byen 1609 et Laan af Staten paa 1000 Daler, bl. a. til sine Vandbygningsarbejder⁴⁾.

Vandet har slaaet Sluserne ved Peblingsøen i Stykker igen. Thi i Oktober 1610 har Rentemesterregnskabet en

¹⁾ 1 Sletdaler = 4 Mark à 16 Sk. 1 Rgd. sædvanlig = 6 Mark à 16 Sk.

²⁾ K. D. I, ¹/₁₂ 1615 og S. 618. En Del af Søen synes saaledes opfyldt 1610.

³⁾ »Hist. Medd.«, 1. Rk. V, S. 304.

⁴⁾ K. D. I, ¹⁸/₈ 1609.

Post for 3 Sluser uden Nørreport, formentlig Peblingesøens Sluse og to Sluser fra denne Sø til St. Jørgenssø. Den ene har vel været »den Sluse og Aalekiste ved Kalvehaven«, som Byen 1613—14 (Antegnelserne Post 8) ofrede 375 Daler paa, og om hvilken det i Besvarelsen til Antegnelserne (ca. 1619) hedder, »Slusen er gjort paa det Sted, efter kgl. Maj. naadigste Vilje og Hr. Statholders [Breide Rantzau † 10. Jan. 1618] Befaling, hvilken Sluse senere er opbrudt og Tømret henvendt Byen til Bedste«. Staten lod 1620 bygge en ny »Kalvehavens Sluse«, der vel da har afløst Aalekisten. Slusen havde nu Navn.

1614—15 anvendtes 250 Daler paa »den hvælte Bro ved St. Jørgen« [Roskildevej] og købtes 38 Stk. Tømmer til Stilling under Broen under Reparationen, hvad Revisionen fandt ubilligt. Magistraten oplyser deroverfor, at »en Part af Tømret blev af hastig Vandløb borttaget og henflød til Stranden med mere Skade, som skete paa samme Arbejde«. Det tyder paa, at St. Jørgenssø stadig ikke var opstemmet med Sluse. Det ses iøvrigt, at Byen 1607 opgravede Graven (en ny) ved Jermer Skanse. Stenene derfra »og mange andre Sten blev igen forbrugt til Jermer Skanses Bygning og til den Dæmning for Peblingesøen« (ved Anders Blegmand?)¹⁾.

Kalvehaven var den Engstrækning, der laa Vest for St. Jørgenssø, og disse to Lokalteter var ikke identiske, hvad baade fremgaar af de senere Skøder fra 1619 og 1621 til Staten paa dem og af Kæmnerens Instruks 1620²⁾ Af Rentemesterregnskabet fremgaar det ogsaa, at Kalvehaven 1620 var tør og dyrket, idet Jens Hofman, Vangvogter paa Nyby Ladegaard, vogtede den og St. Jørgens Vang, der ogsaa var tilsaaet. Søen var samtidig en Sø.

¹⁾ Byen fik af Staten et Laan paa 1000 Daler til Skansens Opførelse. K. D. I, ^{25/7} 1607.

²⁾ K. D. I, S. 597.

Thi April 1619 omtales, at Voldmester Paules Buysser¹⁾ arbejdede »mellem St. Jørgenssø og Peblingsøen«. 1618 blev Kalvehaven brugt til Stenhugger-Plads, idet Jacob Fich, der leverede en stor Del af de mange Granitsten, Christian den Fjerdes Byggeri krævede, dette Aar huggede ikke mindre end 3064 (Kubik-) Alen Sten paa Valby Enge, Kongens Enghave og ved Teglgården samt 5272 Alen paa Vanløse, Ovre, Solbjerg og St. Jørgens Mark saavel som i Kalvehaven. Aaret forinden forarbejdede han 2667 Alen paa Marken mellem Warthoe, Sortedam og St. Annæ Bro (hele nuværende Østerbro). Ogsaa Amager raseredes dengang — som flere Gange tidligere — for Sten, som kunde bruges til Byggeriet. Mange af Stenene var sikkert tilført andetstedsfra, men de Kæmpehøje og andre Sten, der fandtes paa Stedet, er vel blevet ryddet bort ogsaa, omend det vides, at i hvert Fald Højene paa Frederiksberg Bakke blev skaanet²⁾.

1. VANDTILFØRSELEN NORDFRA.

Allerede 1558 havde man drøftet en Plan om at forbinde København med Vanddragene ved Lyngby og med Furesøen. 1611 tog den kendte Fysiker Mogens Bertelsen Dallin Planen op³⁾ og beregnede Faldet i en Kanal fra Tolle Sø (formentlig = Fulle Sø, Furesøen), der laa 4 Alen 1 Kvarter over Lyngby Sø, gennem denne til Gentofte Sø, der laa 3 Alen 3 Kvarter under Lyngby Sø. Det var Meningen at grave en ny Sø Syd for Ibstrup (Jægersborg), 8¹/₂ Alen dyb, og afdæmme Løbet fra Ibstrup Sø (Hundesøen) til Stranden (Hvidøre Bæk) med en 10 Alen høj Dæmning. For at lede Vandet saa hurtigt

¹⁾ Saaledes skriver han selv Navnet (Maanedregistre til Rente-
mesterregnsk. (Buysser døde før ⁹/₁₀ 1636, da hans Enke, Anna Fal-
kers, fik Afregning. (Rentemesterregnsk.), jfr. K. D. III, ²⁰/₈ 1636.

²⁾ Foran S. 167.

³⁾ Resens Vandbog (Raadstuearkivet).

bort, at det ikke stod op over Engene ved Ibstrup, hvor Kongen havde begyndt Opførelsen af et Jagtslot i Stedet for den gamle Kongs- og Jagtgaard, vilde Dallin grave en 3 Alen dyb Grøft derfra til Gentofte Sø. Fra denne havde Vandet frit Løb til Emdrup Sø og videre gennem Lersøen til København.

Den ny Sø ved Ibstrup blev ogsaa gravet, og Gentofte Sø blev samtidig (1614) udskaaret, »at Vandet kan have sit Løb derfra til Ibstrup«, hvor der skulde anlægges Grave og Volde. Graveren Lefars Berends fik 60 Daler derfor og udskar desuden Ibstrup Sø (Hundesøen). I Stedet for, at Vandet skulde løbe til Gentofte Sø, blev det, som man ser, ved dette Anlæg ført bort fra København, ogsaa fra Gentofte Sø. 1616 arbejdede Tømmermænd paa Dæmningen for Gentofte Sø og gjorde nyt Brøstværn »i Stedet for hvis, som var udbrudt og bortflydt«. Søens Afløb til Emdrup Sø blev altsaa standset ved en Dæmning.

1617 opmaalte Dallin efter Ordre for tredje Gang Strækningen fra Lyngby Sø til København¹⁾ og pegede paa, at den gamle Plans Gennemførelse vilde bringe Mulighed for Oprettelse af en Række Vandmøller ved den store Strøm, man efter Planen agtede at lede til København, hvor det nye Vandløb skulde gaa gennem en Kanal fra Sortedamssøen over Rosenborg til St. Annæ Bro (Amalienborg). Der kunde anlægges en Havn. Men Planen blev skrinlagt; dog gravedes 1618 en Grøft fra Sortedamssø til Rosenborg²⁾.

Efter at Hensynet til Ibstrup saaledes delvis havde afskaaret Københavns Vandtilførsel fra Nordøst, besluttede man at udbygge Vandtilførselen fra Nordvest.

Derved bibeholdtes status quo. Thi Tøbberup Mose og Kagsaaen synes allerede 1570, da Aaen fra Damhus-

¹⁾ Danske Mag. 3. Rk. IV, S. 171.

²⁾ »Hist. Medd.« 1. Rk. II, S. 199.

soen til Peblingsøen blev gravet, at være udbygget til Fæstningsgravens Hovedforsyning. Det tyder paa ældre Anlæg af denne Art, naar det 1617 hedder, at Voldmester Thomas Hansen ryddede Tøbberup Dam og gjorde Dæmningen 4 Alen bredere, og at 1618 stak en Mand i 64 Dage Tørv, »som han satte paa den Dæmning mellem Tøbberup og Bagsværd, som efter K. Maj's Befaling er færdiggjort (udbedret), saa og [har] arbejdet paa den Dæmning ved Gladsaxe«. Det maa være en tidligere Udbygning af Kagsaaen, her nævnes¹⁾. Ved Tøbberup, hvor Kongen ogsaa havde en Jagtgaard, laa Statens store Tørvemose, hvor der aarligt blev skaaret 150—200 Roder Tørv (1 Rode Tørv = $9 \times 8 \times 2 = 144$ Kubikalen), altsaa indtil 28,800 Kubikalen, foruden hvad Vartou Hospital og Bønderne selv tog. Denne Tørvegravning har forøget Vandtilførselen.

Da Byen Islev i Rødovre Sogn, formentlig 1574, blev nedlagt og dens Mark gjort til Græsvang til Københavns Slot, blev ogsaa et Stykke af Nabobyen Herlevs Jorder lagt ind under denne Enghave, og Herlev fik derfor 1575 sin Landgilde nedsat. Samtidig fik Bønderne, der havde haft Brændsel af Islev Overdrev (Skovkrat), til Erstatning anvist Tørv i Tøbberup Mose. Islemark blev 1597 indhegnet med Stengærder, og den alfare Vej over Marken (København-Ballerupvejen) lagdes da udenom Enghaven.

Paa Tøbberup Mose laa Slottets Tørvehus, der nævnes i Lensregnskabet 1602; 1619 byggedes et nyt paa 9 Fag²⁾, hvor Tørvefogden, en af Slottets Liggere, i Tørvetiden arbejdede med 8 Tørveskærere og over 80 Kvinder. Huset flyttedes 1635, da Mosen var opskaaret, til Femsø-

¹⁾ Dallin beregnede 1617 ogsaa en Kanal »fra Bagsværd Sø gennem Trakten til den ny Dæmning for Tørvemosen, ialt 1623 Roder à 8 Alen = 12,984 Alen«.

²⁾ 1 Fag eller 1 Binding Hus sædvanlig = 2 Alen.

lyng ved Høsterkøb, der derefter blev »Slottens Mose«, og her byggedes et nyt Tørvehus, 38 Fag langt. Tørvearealerne i Tøbberup blev overladt den største Gaard i Byen, og Kagsaaen gled derfor i den følgende Tid ud af aktiv Tjeneste i Københavns Vandforsyning, omend Tøbberup Mose, som det ses af Dr. Christensens ovennævnte Afhandling, ligesom Kagsaaen, paa Papiret regnedes med dertil, fordi Byen naturligvis ikke vilde opgive allerede vundne Arealer. Vandet løb imidlertid allerede 1672 ikke længere under Klausdals Bro Sydtaa, men den modsatte Vej, rimeligvis fordi Bønderne har fundet Afvandingen Nordtaa bekvemlest. Den var nok ogsaa mindre byrdefuld at vedligeholde, baade fordi det var den naturlige Afvanding, og fordi Løbet Sydtaa kontrolleredes af Staten. København kunde dog undvære Tøbberup og fik hurtigt Erstatning i Vanddragene mod Nordøst.

Man lod ved Fæstningsbyggeriet ikke blot Kagsaaen oprense. Det er blevet paalagt Bønderne i Lenet at betale en Ekstraskat paa 500 Daler til Udbygning ogsaa af Harrestrup Aa. Thi Rentemesteren betalte 16. Juli 1615 Vandmester Mikkell Nielsen 50 Daler »udover de 500 Daler, som Bønderne havde udgivet for den Grøft, han antog paa egen Bekostning at grave og forfærdige fra Nørbølle [Nybølle] til Egby«. I September Aaret efter fik 2 Karle Betaling af Lensmanden for »Arbejde i 28 Dage paa Dæmningen mellem Ledøje og Risby«, formentlig en Del af det Arbejde, Mikkell Nielsen havde udført. Det er sikkert 70 Daler Efterbetaling herpaa, som Lensmanden flyede Vandmesteren den 10. April 1620 »for den store Grøft, han for nogen rum Tid siden forleden gravede fra Holme og neder mod Harrestrup, hvor Vandet skulde have sit Løb hid ind til Byen«. Mikkell Nielsen fik altsaa 620 Daler for det. Arbejdet har bestaaet i en Opstemning ved Risby af Nybølle Aa, der

løber Sydpaas til Køgebugt, og en Indleden af den i Harrestrup Aa, der løber til Damhussøen. 1619 blev Arbejdet ført helt ud til Ballerup, og 19. April 1619 betaltes Vandmesteren de første Penge »for det Arbejde, han paatog sig at gøre ved Aagerup«, der, som det siges senere i Regnskabet, bestod i Anlægget af en Grav og to Dæmninger mellem Ballerup og Aagerup og Gravning af en Grøft derfra (fra Nyhølle Aa) »til den gamle Grøft paa hin Side Ledøje og siden neder til København«. Nøjere hedder det 3. November 1619 i Lensregnskabet, da han paa dette fik 30 Daler: »en Grøft mellem Ballerup, Ledøje og Aagerup Marker ved Angelholm, 80 Favne (240 Alen) i Længden, 6 Alen udi Bredden og 3 Alen i Dybden, tvende Dæmninger mellem Ledøje og Risby Gærder (Markskel), formedelst Vandet der smst. ikke skal have sit Løb tilbage igen, men desto bedre kunne have sit Løb hid ind til Byen.« Ialt fik Mikkel Nielsen 380 Daler for dette Arbejde, saaledes at Udbygningen af Nyhølle og Harrestrup Aaer havde kostet 1000 Daler. 1619 byggedes en Sluse ved Ballerup.

Aaen fra Harrestrup til Damhussøen blev 1664 ryddet af Amtets Hovbønder. Halvdelen af det store Arbejde, det, der laa Vest for Harrestrup, var altsaa da ladt i Stikken, og siden høres intet mere til dette Anlæg.

2. DAMHUSSØEN.

I det saaledes udbyggede Vandtilførselssystem vedblev da Ovre Dam (Damhussøen) at være Byens Hovedreservoir.

Denne Sø er, som Navnet viser, kunstigt opstemmet med Dæmninger. Oprindelig har Landevejen til Roskilde her gaaet over et Vad i Ovre Aa, »det lange Vad«, og Vadet er paa et vist Tidspunkt før 1561, da Universitetet købte Søen af Staten, omdannet til en Dæmning (Langvaddam), sikkert for at skabe en Sø til Fiskeri-

brug. Senere, som foran nævnt formentlig 1570, er Søen ogsaa taget i Brug til Hovedstadens Vandforsyning. Vejen og Dæmningen vedligeholdtes af Staten som offentligt Arbejde, der udførtes af Bønderne, og efter at Universitetet havde faaet Søen, der nu snart kaldtes Langvaddam, snart Ovre Dam, vedligeholdt Professorerne Aalekisteslusen, der gav dem Indtægt ved, at Vandet strømmede derigennem til København. Slusen er, som andet Sted anført, formentlig bygget 1570¹⁾).

Staten søgte dog at vælte Pasningen af Vejdæmningen over paa Søens Ejere, Professorerne. I Foraaret 1611 forestod disse saaledes, som det ses af Universitetsregnskabet, Ledelsen af Dæmningsarbejdet. Bønderne kørte da 1532 Læs Sten, 67 Læs Sand, 18 Læs Tørv og 100 Læs Grus paa Dæmningen. Denne er bl. a. blevet forsynet med et Stenværk, idet der ogsaa findes en Udgiftspost paa »5 Læs smaa Sten til at quinde de store Sten med«.

Medens Professorerne villigt paatog sig Aalekisteslusen, protesterede de imidlertid mod Arbejdet paa Vejdæmningen.

Aalekisteslusen fornyedes 1589. To store Blokke Træ købtes Aaret før og blev skaaret i Planker. Den største Blok maatte endogsaa af en Bøsemagersvend sættes op med Hængetøj. Det siges, at der blev »gjort Dæmning mellem begge Lande« (for at holde Vandet ude under Arbejdet), og det ses deraf, at Aalekisten da laa, hvor den siden har ligget indtil vore Dage: i Bunden af en Bugt i Søen. Der tales om den store Sluse her, hvis Dæmninger var forsynet med Stakit (for at møde Fiskene, naar Vandet gik ovenover). 1584 havde Professorerne ladet gøre en Dæmning ved Langvaddam, rimeligvis netop her. Den kostede 17¹/₂ Daler. Rektor og Kvæstor maatte ud og bese den, sagtens fordi den var ny. 1599 blev den repareret og ligeledes 1611, da Aalekisteslusen

¹⁾ Foran S. 257.

fik nye Stigbord samtidig med Arbejdet paa Søens Syd bred ved Vejen.

Staten fremturede imidlertid i sine Krav til Universitetet, idet den 1615 gav Ordre til, at det skulde »forfærdige (istandgøre) Dæmningen ved Langvaddam« (formentlig Vejdæmningen), for, som Staten anførte, »at Vandet og Fiskene kan holdes deri«. Staten interesserede sig vel mest for Vandet, Professorerne mest for Fiskene.

1616 ofrede da Professorerne 135 Daler paa Dæmningen, men udtalte nu Ønsket om at faa andet Gods i Stedet for Langvaddam, endskønt de iøvrigt 14. Sept. 1616 havde vedtaget at sætte en Aalekiste i »den ny Dæmning«, antagelig Vejdæmningen, der jo var istandsat 1611. Det synes som Staten har villet lokke Professorerne til at tage sig Vejdæmningen paa ved at foreslaa Anlægget af en Aalekiste dér som i Afløbet til København. Men Professorerne anede Uraad og bad 6. December 1617 om at maatte bytte Langvaddam for Utterslev Sø, idet denne jo ikke var saa fremtrædende et Led i Københavns Vandforsyning som Langvaddam, men Kongens private Fiske-dam. I Maj 1618 lovede Kansleren, der var Universitetets Chef, paa Professorernes fornyede Henstilling at faa ordnet dette Magelæg, men endnu 1. August 1622 trængte Konsistorium ind paa ham »for at blive fri for Stenbroen«. Vejen var altsaa helt læsset over paa Professorerne. Kansleren, der vel intet har kunnet opnaa hos Staten, hævdede imidlertid nu, at dette Arbejde var negotium proprium, d. v. s. Arbejde i egen Interesse, til Værn for Søen og Fiskeriet.

I Januar 1619 var Universitetet dog sluppet med at betale Ligger (Slotsbetjent) Anders Hansen 1 Daler for at lede Bøndernes Arbejde ved Dæmningen. Men Answeret var nu Universitetets. Thi 8. Februar 1620 maatte Rektor derud, fordi Ridefogden tilkendegav, at Slusen ved Langvaddam vilde udbyrde.

Staten maa dog allerede 1617 have lovet at overtage i hvert Fald Tilsynet med Søen, der jo var Reservoir for Fæstningsgravene. Rentemesteren og Lensmanden lod nemlig dette Aar bygge et 16 Fags Vagthus af Træ, teglhængt, og med muret Skorsten »hos Aalekisten («paa Vanløse Mark») til Vandkiggeren at have sit Værelse udi«, og fra 1. Maj 1619 opføres aarligt i Lensregnskabet en Damvogter ved Langvaddam. Fra 1622 synes Søen helt gledet ud af Professorernes Eje. Staten havde 1619 købt Raadigheden over Søerne ved København og har muligt ordnet sig med Universitetet, hvad Opførelsen af Aalekistehuset kunde tyde paa.

Fæstningsbyggeriet medførte ved denne Tid store Sikringsarbejder ved Langvaddam. 1620—22 arbejdede Statens Tømrere paa Bolværker ved Søen under Ledelse af Hoftømrermester Rasmus Jørgensen Kolding. 1623 beklædtes en Sluse med Planker (Aalekisteslusen?), og 1624 betaltes 177 Daler for en stor udspunden Sluse paa Vejdæmningen. 1625 byggedes en Ramme og en Kiste ved Søen, formentlig Aalekisten. Betydelige Jordarbejder udførtes August til Oktober 1621 af Voldmester Thom Hansen, men da Vandstanden i de københavnske Søer og i Fæstningsgravene 1623 skulde hæves 2 Alen, fik Graveren Hans Goldtbeke¹⁾ Arbejdet ved Langvaddam, medens Thomas Hansen brugtes andetsteds. Goldtbeke opkastede en Grøft paa 2325 Skakter²⁾ (41,850 Kubikalen) Jord, hvad han 1625 fik 799 Daler 25 Sk. for; muligt er det Udgravningen fra Aalekisteslusen til Grøndal, der her er Tale om. 1624 fik han ligeledes 800 Daler »for Ovre Dam at udfylde neden ud i med Jord og opsætte med Tørv 9 Alen paa Skak (skraat) saa og at udfylde begge Enderne, saa vidt Vandet har udbrudt«, hvortil dog kun medgik 831 Skakter (12,958 Kubikalen) Jord.

¹⁾ Saaledes skriver han sit Navn (Maanedstreg.)

²⁾ 1 Schacht = 6 × 6 sjæll. Alen, 1/2 Alen dyb.

Det drejer sig her aabenbart om Dæmningen mod Syd, hvorover Vejen gik, og hvor Tømremester Niels Brixø samtidig med Opsætning af Slusen 1624 havde opsat et 1069 Alen langt Bolværk, »rundt omkring Dammen, med Hammer (Overligger), og paasat med Egeplanker«. Det siges dog intet Sted, at dette Bolværk sattes paa Vejdæmningen, men det er vel sandsynligt, at det er saaledes. 1624 tales i Smørum Thingbog om »Vagthuset paa den ny Dæmning ved Langvaddam« (Damhuset), men Udtrykket »den ny Dæmning« benyttes som omtalt allerede 1616. 1626 og 1628 maatte Tømrerarbejdet her repareres, og der tales da om Bolværk og Omløb, med hvilket sidste Udtryk formentlig menes det Overfald, der stedse siden var paa Vejdæmningen, som maatte modstaa saa mangen Dravat med de store Vandmasser i Søen.

Begge Sluser blev fornyet 1631 af Staten, og 1632 fik Tømremester Jørgen Hansen 1633 Rgd. for »876 Alen Bolværk med tvende Rader Pæle, med Hammer og Krydsbaand langs igennem og tværs over langs Pælene, beklædt med tykke blegens (blekingske) Egeplanker«. Ogsaa her er vel Tale om Vejdæmningen, der har maattet yderligere udbygges. 1633 arbejdede en større Styrke Tømrere og Arbejdsmænd hele Sommeren derude. Der opsattes en Stendæmning, eller den gamle repareredes, samtidig med at Bønderne gjorde Vejen i Stand.

1636 maatte Slusen atter udbedres, og Bønderne har ligeledes faaet Ordre til at rykke i Marken. Bønderne kom dog ikke. Herredsfoged Christoffer Hansen i Smørum Herred akkorderede nemlig med dem om, at han skulde yde dem et Laan til at lade Arbejdet udføre for af andre, og Christoffer Hansen gav derfor Rentemesteren et Gældsbevis paa 180 Daler; men da han døde samme Aar, krævede hans Enke Gælds brevet tilbage, fordi det var udgivet paa Bøndernes Vegne, og de intet

havde betalt Christoffer Hansen¹⁾). Enken fik ogsaa Gælds brevet, men Bønderne havde saaledes stadig det Arbejde at udføre, som det var deres Pligt at yde, og Kongen sendte derfor 1638 Lensmændene truende Reskripter, hvori han befalede dem at faa Arbejdet gjort.

Samtidig (1638) lod Rentemesteren Tømrermester Joachim Ganz forny Aalekisteslusen »mellem Ladegaardseng og Vanløse, med en Bro, som gaar af forne Sluse, saa lang og saa bred som den gamle var«. 1641—42 maatte Tømrermester Helle Hansen dog ligefuldt arbejde 80 Dage paa denne Sluse.

1655 blev Vejslusen repareret af Staten, 1656 begge Sluser af Byen. 1657 brød Vandet atter gennem Vejdæmningen, og Staten gjorde da den og Slusen i Stand.

Under Belejringen gennemgravede Svenskerne Vejen, saa Vandet løb Syd paa og aldrig naaede til København, og da Emdrup Sø ogsaa blev udstukket²⁾, manglede der Vand i Voldgravene. Efter Krigen opgav Staten derfor at lade Fæstningsværkerne nyde godt af det store Vandledningssystem, man møjsommelig havde udbygget. Dog gjorde Staten endnu 1661 begge Sluserne i Stand ved Langvaddam, skønt Universitetet paa sin Begæring 1651 havde faaet Søen tilbage og saaledes burde have taget sig af Aalekisteslusen. 5. April 1665 udbrød Slusen paa Vejen igen, og Staten gjorde den nødtørfdig i Stand. Men Byen maatte samme Aar bygge en ny Sluse for 120 Sletdl. og ofrede 1667 en Del ogsaa paa Overfaldet.

Vandmester Bent Knudsen siger 1672, at Staten fra 1644 (Torstenssonfejden) forsømte Vandværkernes Vedligeholdelse, men Regnskaberne synes ikke at vidne herom, og det Eftersyn, som en Kommission foretog 1656, bevirkede, at Vandværkerne kom i fuldstændig Orden, saa de var saa gode, de kunde blive, da Krigen

¹⁾ Sj. Tegn. 9/0 og 5/11 1636.

²⁾ Jfr. Synsforretning 1660 i »Hist. Medd.« 1. Rk. VIII, S. 253.

brød ud 1657. Da Byen 1633 havde faaet sin Springvandsledning fra Emdrup Sø, overtog den dog en Fjerdedel af Udgifterne ved Utterslev, Emdrup og Gentofte Søer. 1639 hører vi første Gang om »Byens Andel«. For saa vidt har Bent Knudsen altsaa Ret.

Byen var, som man forstaar, af Hensyn til sine Vandledninger i høj Grad interesseret i, at Vandbygningsanlæggene holdtes vedlige, og herved tørnede den, som i adskillige andre Forhold, sammen med Universitetet, som ikke var meget pligttopfyldende, naar det gjaldt Vedligeholdelse af Slusen ved Aalekisten. 1653 drev Universitetet det til at ofre 13 Sletdl. paa Slusen og til at opstille et Gærde paa Dæmningen, for at Fiskene ikke skulde blive skyllet ud, naar Vandet gik ovenover. 1657, da »Slusen og Broen var moxen fordærvet af Fjenden, og Borgmester og Raad trængte paa«, anvendte Professorerne — 10 Sletdl. 1 Mk. 32 Sk. 1663 blev Slusen flyet (istandsat) noget »efter Magistratens Begæring«, men de 11 Sletdl. 12 Sk. derfor betalte Universitet først 1673. Byen havde udført Arbejdet, men Universitetet fattedes Penge som alle andre i Landet efter de store Krige. Byen lod 1670 Vanløse Sluse nyophugge for 97 Sletdl., men Professorerne kunde atter kun drive det til at give Gælds-brev for Beløbet, der ikke var betalt endnu 1679.

Den kgl. Vandkommissions Indrettelse 1679 skete hovedsagelig for, at Udgifterne til Vandværkerne kunde blive retfærdigt fordelt mellem Staten, Kommunen og Universitetet. Den sørgede ogsaa for, at Pengene kom ind.

Universitetet forpagtede den meste Tid Damhussøen ud, i 1660'erne og 1670'erne til Justitssekretær, Landsdommer Morten Lauridsen Scavenius, 1682—90 til Bispen, 1690—92 til Assessor Peder Vinding, 1692—95 til Pastor Niels Glomsæsus i Brøndshøj og efter 1695 i adskillige Aar til Stadskonduktør Elovius Mangor. Forpagtningsafgiften var sædvanligt 45 Rgd. om Aaret.

3. PEBLINGESØENS DÆMNING.

Mellem Peblingsøen paa den ene Side og St. Jørgensø og Kalvehaven paa den anden Side gik den gamle Vej til Solbjerg-Roskilde¹⁾). Ogsaa den var i senere Tid en Dæmning, anlagt ved Kunst, og hed 1620 i hele sin Udstrækning langs Søerne: »Peblingsøens Dæmning«. Den vestlige Del, rimeligvis den lille Dæmning Øst for Lade-gaarden, der gik i Vinkel paa Hoveddæmningen, hed »Kalvehavens Dæmning«, et Navn, der ogsaa, omend sjældent, bruges om hele Dæmningen. Over Graven fra Peblingsøen til Voldgravene var i nuværende Farimagsgade en hvælvet Bro (Stenbro), der fornyedes kort før 1620, og hvis Hvælvinger, da muligt af Træ, synes omtalt ovenfor allerede 1607²⁾).

1618—20 anlagdes ogsaa for Frederiksborgvej en Dæmning over Peblingsøen, hvor der tidligere havde været en Bro. Denne Dæmning hed »Peblingedammen«. Den var delt i Midten, hvor der byggedes en Bro, og Løbet under denne lukkedes 1635³⁾), fordi Vandet løb fra Sortedamssøen ud i Peblingsøen, og Sortedamssøen saaledes blev tør og tilvoksende. Før Dæmningens Bygning har derfor formentlig Vandet været betydeligt lavere end efter 1620.

Ogsaa Peblingsøens Dæmning forhøjedes 1619—20. Fra April 1620 arbejdede desuden her Arbejdsfolk »paa den Plads, som det nye Farveri skal funderes ved

¹⁾ S. 164 foran staar, at den skar Gl. Kongevej ved Amicivej; skal være: »mellem Gl. Kongevej 137 (Matr. Nr. 52) og Nr. 139 (Matr. Nr. 30) omtr. i Fortsættelse af Bianco Lunos Allé.«

²⁾ Det er muligt denne, der i Antegnelserne til Kæmnerregnskabet 1610—1611 kaldes *Bolbroen*. Der var dette Aar ofret 36½ Dal. 1 Mk. paa denne. I Besvarelsen til Antegnelsen hedder det, at det gamle Tømmer blev solgt, og »for de Penninge blev købt nyt Tømmer at forbedre Slusen og alle Broerne med, saa og købt Sand, Ler og Grus, saa vidt Københavns Fang rækker«. Der synes altsaa kun Tale om udenbys Broer.

³⁾ K. D. V., 18/8 1635.

Kalvehaven« (»ved Kalvehavens Dæmning«), og endnu i Juni blev der sat 20 Skansegravere ind paa dette Sted. Juli—August kørtes stadig Sand og Tørv derhen. Det synes, som om nuværende St. Jørgenssøs (dengang Kalvehavens) nordvestre Hjørne ved Ladegaarden da blev opfyldt. Arealet ses endnu paa Kort fra Belejringen som en lille Halvø i Søen¹). Farveriet byggedes af Bindingsværk, og 10. November 1620 var det i det store og hele færdigt. Der betaltes for at dønnike (pudse) 343 Tavl Mur og for 800 Kvadratalen Gulv, 2 Tagvinduer, en stor Skorsten og en anden Skorsten samt 23 Fag Tag, 31 Sten højt paa hver Side. Bygningen var 24 Bindinger lang, og Tømrerne lavede 8 Skillerum deri. 5. September siges Farveriet at være opsat »ved Peblingsøens Dæmning«, hvoraf synes at fremgaa, at dette Navn brugtes om hele Dæmningen (til Knækket). 1621 opførtes et 5 Fags Hus uden Vester Port til Bommesifarveren, hvori indmuredes en Kedel. Dette sidste Arbejde maatte gøres om, fordi Murermester Chr. Tønnesen ikke havde Held med Arbejdet første Gang. Farveriet hed ogsaa Sverthuset. Det omtales ikke senere. Raadmand Thomas Lorch († 1634) har faaet Skøde paa Pladsen, og hans Eftermand i Ægteskabet, Sekretær i tyske Kancelli Kristian Weiner, solgte den 1647 til Kongen mod Vederlag i andre Grunde. Den var da Blegplads²).

Ligeledes paa Peblingsøens Dæmning, men i St. Jørgenssøens nordøstlige Hjørne opførtes 1621 det mere kendte Blegdamshuset. Det laa ved Slusen fra Peblingsøen mod Grøften til Voldgraven, og den ene af Sluserne fra Peblingsøen til St. Jørgenssø gik ind under eller langs med Blegdamshuset. Den anden Sluse mellem de to Søer, »Kalvehavens Sluse«, synes efter Regnskabsnotitserne at have ligget ved Farveriet. Begge

¹) Se Kortet foran S. 168.

²) K. D. III, ²²/₆ 1647.

disse Sluser stoppedes Maj 1620 med ialt et Par Hundrede Læs Blaaler fra Stranden uden Vester Port. Ved Blegdamshuset, hvis Størrelse ikke nævnes, og som ses endnu paa Kort fra Belejringen 1659, laa Kongens Blegdam, som Voldmester Thomas Hansen 1620 gravede Grøfter igennem og omkring. 1636 rensede han nogle af dem, og der nævnes da en Grøft paa 194 Roder¹⁾ (1164 Alen), »som ganger i de Damme i Morten Garns Have«. I November 1624 forsynedes Blegdammen med 97 Fag Plankeværk (485 Alen)²⁾. 1638 fornyedes Plankeværket mellem Kongens Blegdam og Kanslerens Have og omkring Bleghuset. Kongen brugte til Blegdam ogsaa Arealet fra Bleghuset til Stadsgraven, derunder vistnok den tidligere »ældste Borgmesters Blegdam«, men dette Areal var Byens³⁾, og 26. Maj 1646 solgte Kongen det og Blegdamshuset til Borgeren Rasmus Jensen Hellekande, formentlig samtidig med at Kongen købte den gamle Farverigrund. Af Skødet til Hellekande⁴⁾ ses, at Kongens Blegdam langs Ladegaardsvejen (Gyldenløvesgade) var ca. 400 Alen bred og langs St. Jørgenssø 430 Alen lang.

I Maj 1622 opføres Udgifter til Murere for at have »muret paa Fangehuset mellem Ladegaarden og Bleghuset«, vel det samme som »det Hus næst den store ny Ladegaard«, hvorpaa Tømrere i Juni samme Aar opstillede Spær til Taget. Fangehuset har vel hørt til Ladegaarden eller maaske nærmest til Lenet, der iøvrigt i over 50 Aar efter benyttede Blaataarn. Heller ikke Fangehuset nævnes senere.

Peblingsøens Sluse mod Grøften til Voldgraven stoppedes 1620 med 109 Læs Ler, og 1623 opførtes her en

¹⁾ 1 Rode = 6 sjæll. Alen. 1000 sjæll. Alen = 1007 danske Alen. 1 Rode Jord sædvanlig = 6 × 6 sjæll. Alen, 1 Alen dyb.

²⁾ Et Fag Plankeværk var formentlig 5 Alen; 1712 var i hvert Fald 1 Fag Stakit 5 Alen.

³⁾ K. D. I, S. 618 og VI, S. 294.

⁴⁾ K. D. III, ²⁰/₃ 1646.

Bro til at udføre Mursten fra til Rosenborg, hvortil man jo kunde sejle ad Renden fra Sortedamssøen. Broen forsynedes underneden med en Port, sagtens for at Uvedkommende ikke skulde benytte den.

Efter at Vandet fra Peblingsøen i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede gennem Grøften og Voldgraven var naaet ind til Vester Port, mødtes det her af en Kam og dreves derved ind gennem en Hvælving under Volden, som Christoffer Walkendorf havde ladet mure 1583. 1618 faldt Volden, der da udvidedes, ned over Hvælvingen og Kammen, og Hvælvingen, der blev slaaet i Stykker, maatte 1620 istandsættes og forlænges med 18 Piller og 9 Buer, efter at den var rensat for Jord. Den er genfundet paa Raadhuspladsen 1893 og 1927¹⁾.

Indenfor Volden løb Vandet fra Hvælvingen gennem en Sluse (Lønslusen, d. v. s. den overdækkede Sluse), der var bygget 1608 samtidig med Møllens Ombygning. Da Vandstanden hævedes 1623, forhøjedes Slusen. 1606 var her, Aaret før Møllens Ombygning, opført en Dæmning, saa her var en hel lille Mølledam. 1625 tætnedes denne Mølledam, »det Vandværk, som gaar mellem Volden og Vandmøllen ved Vester Port«, med Ler. Om Voldene og Portene siges det stadig, at de er »udenfor Byen«. En Hvælving førte fra Vestergade over Vandløbet. I December 1622 lagde en Del Tømrere Bjælker og Murlægter over Indløbet af Graven ved Vester Port til Vandmøllen. De to Møller her var 1611 udlejet til en Privatmand og fra 1614 til Byen, der gav 100 Daler om Aaret. Da Fæstningsbyggeriet 1617 tog Vandet fra Møllen, fritoges Byen for Afgiften, og dermed ophørte Forpagtningsforholdet. Møllerne fornyedes 1620, og der var derefter vistnok kun een Mølle. 1635 anlagdes her en Valkemølle til Statens Brug. Den gamle Poleremølle her er formentlig opført 1563, da Møllehuset efter Rente-

¹⁾ Illustr. Tidende 1892—93, Berl. Tid. 25.—30. Febr. 1927.

mesterregnskabet maledes brunt. Den var endnu ikke opført 1. Maj 1561¹⁾, da Mulighederne for dens Anlæg undersøgtes.

4. VANDKUNSTEN, KALLEBO OG AMAGER BÆLT.

Fra Møllen ved Vester Port løb Vandet gennem den tidligere Voldgrav (Vestergraven), der ophørte at være Voldgrav 1620, til det senere Løngangsstræde, hvor det bøjede om ad dette til Vandkunsten.

Paa Vandkunsten i Byen byggedes 1618—19 over Stranden til Slotsholmen »den lange Løngang«, som i to eller tre Buer gik fra »Krudthuset ved Byen« til Skæremøllen bag Slottet²⁾. Hans Sanger Murermesters Enke, Maren Berendtsdatter, fik Sept. 1619 Afregning for 60 Daler for tvende Hvælvinger under den og 144 Daler for at skelme 192 Fag Tag (384 Alen), der altsaa har været teglhængt, og for at dønnike (pudse) Løngangen og indlægge de nødvendige Murankre paa den. Den maa altsaa da have været rejst. I September s. A. lagde Tømrer Anders Jensen 55 Tylter (660 Stk.) Gullandsbord »paa de nederste Bjælker, som K. Maj. vil have en Kørevej over«. Nogle Dage forinden havde Tømrermester Balne Troels faaet 144 Daler for 192 Kobbelt Sparrer, som han havde hugget og opsat over »den lange Mur«. Det Ler og Mursand, der 28. November til 19. December

¹⁾ K. D. III, S. 29, der er fra Herluf Trolles Lensmandstid (fra 1/5 1561).

²⁾ Ogsaa Byen havde her en Bro over Havnen, formentlig til Skarnholmen. I Antegnelse til Kæmnerregnskab 1610—11 hedder det (Post 7): »De 2 Hvælvinger under den Bro ved Vandkunsten maatte gøres noget større«. Der svares: »Er meget gavnligt for Byen og Havnen, at der maatte gøres flere og større Hvælvinger, end tilforn en Tid haver været.« Det fremgaar af Antegn. til Havneregnskaberne, at Havnen i disse Aar havde en større Arbejdsstyrke paa Skarnholmen. Om det er den samme Bro, der 1614—15 kaldes *den ny Bro ved Vandhuset* (Magstræde), er uvist, men vel sandsynligt.

1619 blev kørt dertil, maa derimod være anvendt ikke paa selve Løngangen, men paa de Arbejder, der knyttede sig dertil. Der indsattes 184 Glarvinduer af en Glarmester, og Smed Morten Preus's Enke, Kathrine Johansdatter, fik 6. December 1619 Penge for 56 Vinduestraller (Gitre), som hendes Mand havde sat for Vinduerne. Fra 1. November til 22. December 1619 arbejdede en Del Tømrere paa »den store Sluse« og Renden ved Vandkunsten (paa Slotsholmen) og paa Skæremøllen. Oktober 1618 var der kørt Ler i Slusen og Renden her. 1620 rensedes Graven ved Vandkunsten, antagelig den gamle i Byen.

Mellem selve Møllen og Møllegravens Udløb i Stranden opsattes 1620 »ved K. Maj. Vaaning paa Vandkunsten en Sluse, som Rendestenene haver sit Udløb i Stranden«. Med denne Vaaning menes formentlig Krudthuset.

Paa nuværende Vartous Grund havde Kongen dengang et Farveri¹⁾, som blev nedrevet 1620, og paa dets Plads blev Aaret efter opført 2 nye Klædefarverier paa tilsammen 116 Fag. September 1621 fik Murere Betaling for 348 Tavl Mur (Bindingsværk) i dem, efter at Stensættere havde stenet Husene.

1597 havde Magistraten faaet Kongens Mølle paa Vandkunsten i Forpagtning og omdannet den til en Valkemølle. 1620 opfyldte Staten i Møllegraven Grunden til en ny Valkemølle »bag Vandkunsten«, d. v. s. Sydøst for og ved Siden af den. 1624 nedrammedes Pæle her, og Møllen byggedes, 19 Bindinger lang, »næst den anden Valkemølle« (»hos Byens Valkemølle«). September 1624 opsattes et nyt Bolværk bag, d. v. s. Sydøst for denne ny Valkemølle. December 1625 blev der endelig »lagt nyt Loft i Vandkunsten, gjort nye Render, som Vandet løber ind til Hjulet, at begge Møllerne kan gaa paa een Tid, og Værket (Brøstværket eller Mølleværket) forhøjedes«. Møl-

¹⁾ Farveriets Historie: »Hist. Medd.« 1. Rk. II, S. 524.

lerne synes saaledes at have gaaet ved samme Hjul. Vandkunsten var vel nu kun en overdækket Møllegang 1634 fornyedes Statens Mølle, 1639 ogsaa Slusen paa Vandkunsten her, som altsaa stadig synes at være Statens. 1649 solgtes begge Møller til Borgeren Niels Aagesen¹⁾, som endnu 1661 ejede dem, medens de i Matr. 1668 opføres som tilhørende Enken efter Borgmester Herman Schrøder i Roskilde, Eva Møtsfeld, Griffenfeldts Moster.

Statens ny Mølle fra 1624 synes at have haft Vanskelighed med at faa Vand nok, thi 1634 omtales i Lensregnskabet (Bilag 34) »de Stude, som gaar for Valkemøllen paa Vandkunsten«. Da Møllen dette Aar ombyggedes, blev det ikke bedre, og Kongen lod derfor de to Tømrere, der havde udført Arbejdet, kaste i Fængsel.

Til 1620 laa Byens Fæstningsværker (Plankerne) Nord for Vandkunsten. 1620 byggedes en Vold Syd for Møllevandløbet, idet dog Plankerne blev staaende. I Volden her Syd for Vandløbet anbragtes 1620 en Sluse »neden under Volden ved Farveriet«, altsaa fra Vestergraven ud i Stranden. Den hed allerede dengang Kalleboe Sluse og synes, da den havde Navn, at være ældre end det nye Voldanlæg. Slusen i Kammen for den ny Voldgrav, der anlagdes her 1620, hed slet og ret: »den frie Sluse mellem Stranden og Graven«.

Syd for Møllevandløbet og indenfor Volden førte en Vej fra Løngangen paa en Dæmning i Stranden over Voldgraven mod Vest og videre langs Kysten, hvor senere »Dronningens Enghave« laa. Vejen har Lærer Rosenkjer genfundet i vore Dage²⁾. August 1621 siges det, at Voldmester Thom. Hansen arbejdede paa »Kongens Vej mellem Stranden og Skansen ved det gamle Farveri«. Den hed længere mod Vest, hvor han samtidig opfyldte

¹⁾ K. D. III, ³⁰/₈ 1649.

²⁾ »Hist. Medd.« 1. Rk. II, S. 518.

den med Sand og Grus, »Kongens Lønvej paa hin Side («nedenfor») Retterstedet ved Stranden«. Der blev samme Aar kørt Ler i en Sluse paa denne Del af Vejen, men hvor Slusen laa, vides ikke. Vejen gik ikke over Afløbet af St. Jørgenssø, men formentlig op til den ny anlagte Gl. Kongevej, »Kongens Lønvej til Ladegaarden«. 1639 fik Thomas Hansen Betaling, fordi han 1635 havde »aget Ler og arbejdet til at overfylde K. Maj. Lønvej over Stranden ved Kalleboe«, aabenbart Vejen inden for Volden af 1620. 1634 var lagt en Bro, 80 Alen lang, »fra K. Maj. Løngang til Vestervold« (over Vestergraven). Det maa vel derfor være en Bro over Voldgraven, der gjordes i Stand 1638, og da kaldtes »den Bro uden Vester Port ved det nye Værk, som K. Maj. ager igennem fra Løngangen paa Volden«. Rimeligvis gik denne Bro over Afløbet fra en lille Sø her eller et Vandløb, vel det senere Parkanlæg i »Dronningens Enghave«. Muligt den ovennævnte Sluse ogsaa laa der. Vejen kan neppe være ældre end 1607, da der første Gang lagdes Mur over Stranden fra Slotsholmen til Vandkunsten, og er rimeligvis samtidig med den ny Ladegaard, der var dens Maal. Til 1620 gik Stranden vist ogsaa for højt op, til at Vejen kunde faa Plads. Vejen og dens Lønport i Volden kendes endnu under Belejrningen 1659. 1635 lagdes en Vej paa Slotsholmen fra Provianthuset der til Løngangen for at tjene som Slottets Møllevej¹⁾, ikke blot til Vandmøllen, men ogsaa til den store hollandske Vindmølle, som en indkaldt Hollænder 1620 byggede paa Skansen ved Farveriet. 1620 anlagdes ligeledes en privat Reberbane langs Vejen udenfor Volden²⁾.

Kalleboe Sluse har vel oprindeligt været en Møllesluse. Thi ved Vandmølletaarnet (i Vartous Gaard) maa have

¹⁾ K. D. V, ⁷/₁₁ 1635.

²⁾ K. D. II, ⁹/₅ 1620 og IV, ²⁴/₆ 1620.

ligget en Mølle. Her mundede Vestergrav oprindelig ud i Stranden, der gik helt op til Taarnet. Vandmølleskansen nævnes første Gang ved Navn 1529¹⁾, da den blev repareret. Som det ses foran ved Langvaddam, var disse Vandbygningsanlæg meget skrøbelige og maatte idelig istandsættes. Deres Levetid var — uden Uheld — højst 17—18 Aar. Det kan passe, at Vandmølleskansen er anlagt 1511, da Borgmester Oluf Adersen aflagde Regnskab til Byen for de Penge, han bl. a. »havde kostet paa det Arbejde ved Vandmøllen og for de Damme (Dæmninger), han lod gøre færdig«²⁾. »Færdiggøre« betyder i Tidens Sprog baade nybygge og istandsætte. Denne Notits, der sædvanlig anses for at angaa Møllen paa Vandkunsten, opfattes vel mest naturligt som angaaende et Fæstningstaarn, og et saadant var der ikke paa Vandkunsten. De Dæmninger, der omtales, kan være det første Anlæg af den Grav, der senere kaldtes Møllegraven. Det er rimeligt at antage, at et Taarn, der var anlagt 1511, i 1529 har Navn. Endnu 1377, da Bispens Jordebog affattedes, synes Stranden at være gaaet op til Vestergrav. Er den her fremsatte Antagelse rigtig, har dette altsaa været Tilfældet til 1511. Ved den Tid synes de kendte »Render« i Byen at være blevet opgivet. Man har da samlet Vandet i Vestergraven og de øvrige Voldgrave, og Kalleboe Sluse er bleven bibeholdt for at bevare Vandmøllen her, som man oftest søgte at bevare bestaaende Anlæg. Nogen anden Interesse i at have Sluse i Voldgraven paa dette Sted kan der vel, efter Vandløbets Fremførelse til Vandkunsten, ikke have været. Slusens Fornyelse 1620 er i saa Fald ligeledes en rent konservativ Gestus. Thi da maa vel Møllen ved Vandmøllertaarnet være forsvundet. Den omtales aldrig i de bevarede Dokumenter. Taarnet blev nedbrudt 1618, men Fundamenterne ligger stadig i Jorden under Brostenene i Vartous Gaard.

---

¹⁾ K. D. I, S. 344.

²⁾ K. D. I, S. 262.

Kongen bortforpagtede rigtignok 1526—47¹⁾ en Vandmølle til Byen, men det synes at have været den kendte Mølle ved Vandkunsten. Thi 1591 hedder det i en Beklagelse fra Magistraten²⁾, at den tidligere har haft Skyld af Vandmøllen, »som nu er lagt til Slottet«, og naar det ses³⁾, at Raadet 1530 og 1543 delte Indtægterne af Vandmøllen, maa det vel være denne. Møllen var rigtignok 1526 overladt til Byen, »Raadet og Menigheden«, ikke til Magistraten, men det maa vel alligevel være denne Forpagtning, Magistraten mener med sin Udtalelse 1591.

Dog kunde det tyde paa den vestre Mølles Eksistens endnu op mod 1568, naar Farvergade, der 1543 kaldes Søndergade, 1568 kaldes Vandmøllestræde⁴⁾, som ellers var det gamle Navn paa Raadhusstræde eller dog dets »nederste« Ende. Først 1581 forekommer Navnet Farvergade efter det Farveri, Kongen 1559 indrettede paa nuværende Vartous Grund, som han købte i den Anledning. Er Møllen her 1563 afløst af Møllen ved Vester Port?

Iøvrigt vides intet om Ejendomsforholdet hverken for denne vestre Vandmølle eller for Møllen paa Vandkunsten. Den sidste har ligget ved Udløbet af Byens Østergrav paa det Sted, den laa, da den blev nedlagt 1668⁵⁾. Bisp Niels Ipsen († 1395) fik vel efter Oplysning i Jordebogen af 1377 en Mølle i dette Kvarter som Bod for et Manddrab, men det har vist været en Vejmølle. Thi det siges, at den »staar« paa den Jord, der tilfaldt Bispen. Møllen paa Vandkunsten omtales første Gang 1419⁶⁾. 1496 blev Ejendommen paa Hjørnet af Vandkunsten og

1) K. D. I, 3/6 1526, jfr. 4/7 s. A. og II, 15/12 1547.

2) K. D. VI, S. 191.

3) K. D. I, S. 267 og 276.

4) K. D. I, 23/6 1543, II, 9/4 1568 og I, S. 490.

5) Vestergraven kaldes 1656: »Vestre Vandmølles Grav« (K. D. I S. 491). Er Østergrav = Østre Vandmølles Grav?

6) K. D. I, 27/10 1419.

nuværende Raadhusstræde skænket til Skt. Margretes Alter i Vor Frue Kirke¹⁾, og af Skødet ses, at denne Hjørnegrund ved Vandmøllen mod Syd grænsede til Møllen og i Vest stødte op til en Have, der tilhørte et andet Alter i Vor Frue Kirke, Skt. Birgitte og Skt. Johannes Døberens Alter. Denne Have blev lejet ud efter et Lejebrev af 1489, og det siges deri, at »den ligger ved Vandmøllen (og løber den søndre Ende ud mod Vandmølleedammen), indtil Byens Rende og den modsatte Ende ud til det næste Stræde Norden til«²⁾. 1530 laa Grunden »ved Vandmøllen, Vesten op til Bispens Gaard af Ribe og Prior af Hellegjests Boder og Østen op til Per Kæmpe Borgmesters Boder, og den søndre Ende løber ud mod Vandmøllen«. Renden og Mølleedammen var aabenbart da forsvundet (1511?). 1547 siges Ejendommen at ligge »ved Vandmøllen mellem vor [o: Kongens] Jord [mod Øst] og Gaasebryggeriet [mod Vest]«. Gaasebryggeriet, der ligeledes tilhørte Kongen, nævnes her første Gang og har bestaaet af Bispens af Ribes Gaard, der vel ved Reformationen er kommet til Kronen, og den gamle Østergrav(?). Da Gaasebryggeriet solgtes 1578, laa det mellem Birgitte Bildes Gaard i Vest og i Øst en Jord, der tilhørte Mads Vandmester, den Mads Vestenou, der 1575 var blevet ansat ved Vandkunsten. Frue Kirke maa have solgt Jorden eller mistet den. Et Skøde af 1527 paa den Gaard, der 1578 kaldes Birgitte Bildes, angiver, at den i Syd grænser mod Byens Grav og i Øst til et Stræde, der maa være Gaasegade (Gravbrøndstræde)³⁾. Denne har Navn af Gaasebryggeriet. En Kortskitse over disse Grunde ses i Hist. Medd. 2. Rk. I Bd. S. 405, hvor Fremstillingen er en anden end den her givne.

¹⁾ K. D. IV, ⁴/₈ 1496.

²⁾ Universitetets Arkiv, Jordskyld 1632, jfr. »Hist. Medd.« 2. Rk., I, S. 404.

³⁾ K. D. II, ¹⁰/₁₂ 1547 og ⁰/₃ 1578, K. D. I, ⁵/₈ 1527, tinglæst K. D. II, ²⁸/₁₀ 1527. Mads Vestenou: Sj. Tegn. ²⁴/₁₀ 1575.

Det synes at fremgaa heraf, at Byens Rende (Østergrav) 1489 er løbet ud i Mølle dammen. Renden har gaaet, hvor nu den østre Husrække i Gaasegade (1615: Gravbrøndstræde) ligger. Vandløbet i Løngangsstræde har da endnu ikke eksisteret. Dette synes at kunne passe med de Oplysninger, der haves om de gamle Byrenders (Graves) Nedlæggelse. 1512 solgtes saaledes Renden ved Jermers Gab, 1539 St. Clemens Kirkes Rende, og Bebyggelsen over Østergrav ved Hjørnet af Frederiksberggade synes ogsaa at være sket ved denne Tid¹⁾. Den Omstændighed, at Møllen maatte benytte Dam, tyder iøvrigt paa, at Østergraven ikke har ført ret meget Vand, navnlig naar det antages, at Møllen kun har besørget Slottets Maling.

Den Byens Grav, der nævnes i Skødet af 1527, er sikkert Møllegraven, der synes anlagt for Befæstningens Skyld. Dog har der muligt før denne været en mindre Vandgrav foran Plankerne, som paa Vandkunsten stod ca. 40 m fra Stranden.

Møllegraven kaldes først saaledes 1656 og bar i ældre Tid Navnet Gravbrønden, hvad der ligesom Navnet Vandkunsten hentyder til dens Formaal: at være Vandforsyning.

Hvad enten Møllen oprindelig har været Byens eller Statens, synes Mølle dammen før Vandkunstens Indretelse at have været et Led i Byens Befæstning. Plankerne hører op, da Dammen begynder.

Kongen ejede endnu et Hus ved Vandkunsten, der 1601 gaves til Instrumentist Bevert Abelsten, efter at den tidligere Beboer, Jørgen Heidenreich, var død. Det er formentlig dette »K. Maj.'s Hus ved Vandkunsten«, der fra Fastelavn 1612 af Lensmanden var lejet ud til en Niels Nielsen for 12 Daler om Aaret. Det blev nedrevet 1620. 1622 købte Staten af Sejllægger Reinholdt Reinholdtsen en Gaard i Vandmøllestræde (Raadhusstræde) og 7 Boder

¹⁾ K. D. IV, ^{19/1} 1512, K. D. I, S. 346 og 347, »Hist. Medd.« 1. Rk. II, S. 502.

paa Vandkunsten for 3000 Rgd., et stort Beløb. Men Ejendommen var fri, og betalte ikke Jordskyld. Det er formentlig Hjørnet af Magstræde, som 1628 atter overgik til Private¹⁾.

Vandkunsten synes som hørende til Slottet senere at have været udenfor Byen, maaske ikke topografisk, men dog administrativt. Krudttaarnet siges, som nævnt 1618, at ligge ved Byen, altsaa udenfor, og da Kongen 1549 gav Byen en Del af den nærliggende Skarnholmen til Beddinge (Bradebænk), angives²⁾ Holmen at ligge »til Stakittet mod Vandmøllen«. Havnen var fra ældgammel Tid omgærdet med et Stakit. Vandkunsten var altsaa ogsaa udenfor den.

Lærer Rosenkjær har ved sine Undersøgelser paavist³⁾ et lille Havnebassin udenfor (Syd for) Vandløbet i Løngangsstræde med Vej og Bro fra Farvergade, lidt Vest for Gaasegade, over Vandløbet til Bassinet. Dette maa altsaa være anlagt efter Vandløbets Anlæg 1511. Det ligger indgravet indenfor den oprindelige Kystlinje. Der vides intet om det fra noget Dokument. Tømret synes efter sin Behandling at være fra en ret sen Tid. Volden af 1620 har ikke forhindret Bassinets Brug, men hvornaar det har været benyttet, er ganske uvist. Det laa indenfor den foran omtalte Vej fra Løngangen til Vester-vold.

Det er vist naturligt at opfatte dette Bassin som et Anlæg af Staten, der synes at have erhvervet sig hele den Plads, der nu hedder Vandkunsten. Ogsaa Krudttaarnets Anlæg tyder paa, at Staten her har haft en Forsyningshavn, hvor Skibe eller Lægtene har kunnet faa fersk Vand, Krudt og Varer, der var købt i Byen.

¹⁾ Rentemesterregnskabet $\frac{1}{5}$ 1622— $\frac{1}{5}$ 1623. K. D. III, $\frac{8}{5}$ 1628, jfr. K. D. I, S. 492.

²⁾ K. D. I, $\frac{14}{10}$ 1549.

³⁾ »Hist. Medd.« 1. Rk. II, S. 517.

Broen fra Farvergade til Bassinet var saa smal, at man ikke tænker sig en offentlig Havn her. Vandkunsten nævnes første Gang 1547, ligesom Gaasebryggeriet (Øl, om end ikke det finere Goos, synes en Betingelse for at Skibsfolket kunde kæmpe). Det er maaske heller ikke tilfældigt, at det er det samme Aar, Vandmøllen blev taget fra Magistraten. Krudttaarnet var, som dets Murværk viste, bygget ved denne Tid ogsaa. Man kan saaledes skønne, at Vandkunsten ikke kan være stort ældre, rimeligvis netop fra 1547. Havnen her er sikkert fra samme Tid.

Formodningen om en saadan Forsyningshavn styrkes i hvert Fald, naar man ser, at Vandkunsten nedlægges samtidig med Aabningen 1607 af »den ny Skibshavn« i det nuværende kgl. Bibliotheks Have, og at Vandet 1607 blev ledet til den nye Havn gennem en ny Vandkunst.

I Rentemesterregnskabet nævnes saaledes, at den 29. December 1605 til den 27. Februar 1609 har en Del Murere og Gravere »arbejdet paa den Grund, Kong. Maj. lader lægge og sætte over Stranden fra Vandkunsten og udi den nye Skibshavn ved den nye Bygning her for Københavns Slot«. 2. Marts 1606 sluttedes i Fortsættelse heraf Kontrakt med Murmestrene Hans Jensen og Morten Sørensen om, at »de skal paa den ny foretagne Vandkunst her for Københavns Slot mure og forfærdige«. Senere hedder det, at de for 1500 Daler skulde »mure og forfærdige en Mur med des tilbehørig Piller fra Stalden her for Københavns Slot mod den nye Vaterkunst og udi den nye Skibshavn«. Den 11. August 1607 fik de sidste Rate af Betalingen »for den ny Vandkunst, de her for Københavns Slot har muret, fra den gamle Vandkunst her udi Byen og over Stranden til Stalden her for Slottet«. Stenhugger Joachim Perlenberg havde fra 17. Februar til 15. August 1607 »færdig- og slethugget 469

Alen Kampesten til de firkantede Trapper hos det nye Proviaanthus her for Slottet (netop det nye Hus ved Skibshavnen) saa vel som til den Hvælving over Stranden til den ny Vandkunst, desligeste til Fundamenterne for de nye Møller ved Vester Port«. De to Murmestre havde Aarene før fuldendt et Stenbolværk omkring den nye Havn paa 210 Roder, hver 8×8 Alen, 3 Alen tyk, og havde for 800 Daler opført en Mur omkring den ny Havn. Anlægget af den nye Vandkunst føjede sig naturligt ind i Anlægget af denne Havn.

Den store Mur med Piller var naturligvis ikke nødvendig for at lede Vandet over Stranden. Dens Hovedformaal har været at hindre Adgangen til Havnen ved Gammelstrand og beskytte den i Krigstid.

Efter Anlægget af denne Mur over Stranden blev den gamle Vandkunst afbrudt.

Den 19.—26. Juli 1607, hedder det, »arbejdede en Del Tømrere paa Vandkunsten her udi København, som K. Maj. lader afbryde«, 23. August—3. September: »saa og paa det Hus ved Vandkunsten«, eller som det ogsaa siges: »udi Vandkunsten«. Samtidig gik Murere i Gang med »at skelme Taget over det Hus paa den gamle Vandkunst og opmure nogle Skillerum der smst.« To Lerklikkere arbejdede i to Dage med at slaa Ler paa »den Kielgruv« (Kildegrube) paa Vandkunsten.

Meget oplysende om denne Bygning paa Vandkunsten, der, lige saa vel som Kanalen, var den, der havde givet Pladsen Navn, er de tørre Regnskabsnotitser ikke. Man kan dog vel slutte deraf, at Vandkunsten har været en selvstændig Bygning, ikke f. Eks. det samme som Krudttaarnet¹⁾. Det har været et teglhængt, muret Hus, som altsaa blev ledigt, da Vandkunsten nedlagdes. Tømrernes Virksomhed fortæller vel, at der over Huset stod et

¹⁾ Dette nævnes (K. D. IV) ¹⁴/₃ 1603 som »Taarnet ved Vandkunsten«.

Taarn eller anden Overbygning af Træ. Kielgruben har været det Vandbassin, hvorfra Vandet pumpedes eller maledes op i en Beholder i Overbygningen. 1624 nævnes, at der lagdes 2 Gulv i Georg Stjernekgers Hus paa Vandkunsten. Det er muligt den gamle Bygning, der hermed menes. Det vides dog ikke, hvem Georg Stjernekgiger var, ikke engang, at han virkelig var Astronom. Tyge Brahe havde, som man ved, Observatorium i Taarnet ved Farveriet (Vandmølletaarnet), til han rejste 1597.

I Slutningen af Juli 1609 fik Murmester Erik Josephsen Betaling »for 14 Søgnedage, han har arbejdet hos Kongens Plidsfolk og opbrudt Sten ved Vandkunsten«. Dermed forsvandt vel det sidste Anlæg i Vandgraven.

Først 1609 førtes den nye Vandkunst — Navnet bruges altsaa her om Renden — til den ny Havn. I September d. A. forfærdigede selve den kgl. Bygmester Dirch Frien ny Sluse, »som strækker sig fra Stadsgraven til den Mur ved den ny Vandkunst, som Vandet skal have sit Løb over til Slottet«. 1. August var der sluttet Kontrakt med Murmester Knud Nielsen om »at gøre et Stykke Mur, som endnu fattes ved Vandkunsten og Slotsherrens Stald paa Slotsholmen«, hvad han fik 100 Daler for. Han skulde begynde, »som Muren nu slipper«. Fra 24. September til 17. December var 10—11 Tømrere optaget af paa Bremerholm at lave en Rende »at lægge fra Staldgaarden til den nye Skibshavn«, og igennem Stalden lavedes en Sluse »fra Vandkunsten«. Allerede i November begyndte man at lægge Renden i Jorden, og Murmester Morten Sørensen byggede en Hvælving over den »fra en Sten, som Statholderen afmærkede ham, ind udi den nye Havn«.

Efter Kalmarkrigen byggedes, ligeledes som et Led i Fæstningsværkerne, store Mure omkring hele Slotsholmen; af Regnskabet derfor ses ogsaa, hvor Vandkunsten gik. Løngangen laa senere paa samme Sted. Det op-

lyses, at Jacob Berner, en Murmester fra Fridtskov paa Fyn, 1614 »byggede 48 Alen Grundmur, 4 Alen høj, fra Vandkunsten [paa Slotsholmen] mod Runddelen bag Slotsherrens Stald«. Berner opførte senere en Mur paa 6 Alen, fra denne Runddel til Svovlhuset, det nuværende »Kongens Bryghus« paa Hjørnet af Kristiansgade. Derfra til »Runddelen bag det ny Tøjhus« opsatte to andre en Mur, der betaltes med 200 Daler og muligt var 200 Alen lang, da Prisen for disse Mure sædvanlig var 1 Daler pr. Alen. Fra Runddelen bag Tøjhuset byggede Berner 82 Alen Mur til Tøjhuset. Først 1616 lagdes Mure paa den anden Side Vandkunsten, »bag den gamle Stald ved Skarnholmen«, altsaa over mod Byen. Der var saaledes endnu ikke sket nogen Opfyldning mellem Skarnholmen og Slotsholmen.

I Slutningen af 1614 begyndte man ved Vandkunsten bag den gamle Stald Opførelsen af Jernmøllen eller Snidemøllen til at skære Metal paa, og Januar—Februar 1616 opførte Tømrere ogsaa et Vaskerhus her. Det var 1656 flyttet over i Møllegravens Udløb i Stranden, hvad rimeligvis var sket 1635.

Den 22. Marts 1618 begyndte Murmester Chr. Andersen at »afbryde den Mur mellem Vandkunsten og den gamle Stald, mellem Staden og Vandkunsten«. 173,500 Mursten pilledes ned. Derefter bukkedes Pæle »neder for den Hvælving mellem Vandkunsten [den gamle] og Slottet« (19. April 1618). Løngangen skulde bygges!

Hans Sanger fik 13. Juni 1618 de første Penge for Løngangen, og 14. Juli 1619 siges det udtrykkeligt, at han »murede den øverste Del af den lange Mur«, saaledes at Vandkunsten til Slotsholmen er blevet benyttet¹⁾.

¹⁾ Marts 1620 byggede Tømrerne en Løngang fra Slottet over Slotsgraven til Provianthuset, det nordligste Hus ved Skibshavnen. Slotsgraven havde Saltvand. Fra Sept. 1625 »forfærdiges den Hvælving, som Vandet løber af Stranden omkring Slottet«. Løngangen

Der er lagt Tag paa den, efter at Sidemurene var forhøjet. Paa det store Billede af v. d. Wick fra 1611 ses det, at Vandkunsten af 1607 mundede ud ved (Nord for) Krudthuset, omend Billedet vistnok ikke er helt korrekt. Der byggedes to nye Buer under Løngangen, idet der tidligere kun havde været een. Dette har dog sikkert ikke betydet nogen Forlængelse, men maa være sket af Hensyn til Løngangens Rolle som Fæstningsværk. Da Muren mellem Skæremøllen og det ny Brøggers (nuværende »Kongens Bryghus«) opførtes 1621, var den 42 Alen lang. 1614 var der 54 Alen Mur fra Vandkunsten til Bryggeret (Svovlhuset). Mellem Skæremøllen og Vandkunsten har der saaledes været 12 Alen.

Februar 1633 fik Skarnagerlauget Betaling, fordi det 1632 havde ført Gødningen fra Kongens Stalde hen til den Side af Buerne under Løngangen »ud mod Kalleboe«, d. v. s. langs Løngangens ydre Side. Havnen mellem Løngangen og Vejerhuset blev da rensed — Lensmanden lod renses Skarnholmen samtidig — og Dæmningen maatte, naar Vandet pumpedes ud af Havnen, lægges ved Løngangens Sydvestside. Staten opførte dette Aar ogsaa Dæmningen ved Vejerhuset. 19. Marts 1646 fik Tømmermester Helle Hansen 200 Daler paa Regnskab af hans fortjente Arbejds løn bl. a. »for et Parti Egepæle, han af Kongl. Maj. eget Tømmer haver ladet tilrettet hugge, som er blevet nedbukket udi Kalleboe, saa vel som med 20 Alen Gullands Fyrretømmer langs samme Pæle fastslagen«. 16. Sept. 1648 fik han atter Betaling for at have nedbukket Pæle i Kalleboe. Det drejede sig om Palisader i Indløbet, hvad ogsaa fremgaar af en Ordre 2. December 1658, der gik ud paa, at Palisaderne

fra Slottet fornyedes Decbr. 1634. Juli 1622 anlagdes en Løngang fra Provianthuset til Tøjhuset, det sydligste Hus ved Havnen. 1623 opsattes 12 Tavl Plankeværk »mellem Løngangen, som gaar ind til Slottet og den liden Stald.«

i Kalleboe skulde optages og igen nedsættes mellem Kongens Bryghus og Christianshavn. I Kalleboe forstærkedes i Stedet, som det ses af en Ordre af 5. December, to Dage senere, den lille Flaade, som forsvarede Indløbet. Dette var 23. August 1658 erobret fra den svenske Flaade. Foruden de mindre Skibe, der 5. December kommanderedes derhen, laa her Korvetten Høyenhald og Stykprammen (Kanonprammen) Trugget. 10. Januar 1659 beordredes Isen i Kalleboe vækket, fordi Svenskerne ad den vilde gaa over til Amager, og 15. November 1659 overbyggedes Prammen med 7 Tylter svenske Fyrredeler. 8. December s. A. befalede Hærledelsen atter, at der skulde ises saavel i Kalleboe som ved Tøjhuset (mellem dette og Amager). Da Freden var sluttet, gaves 22. November 1660 Ordre til at nedramme Pæle i Kalleboen, fordi Isen havde knækket dem, der stod der. Den 28. Januar beordredes 30 Pæle nedsat. Palisaderne har altsaa ikke været helt fjernet under Krigen. Man har beholdt Indløbet, der lukkedes mod Byen af Løngangen, for at have Bevægelsesfrihed for Flaaden.

Disse Oplysninger bekræfter den Antagelse, som Oberst Ramsing har fremsat, at Navnet Kalleboe kun har været knyttet til et Sted umiddelbart Syd for Volden langs Møllegraven. Oberst Ramsing har utvivlsomt Ret i, at Navnet intet har at gøre med »Kalvehaven«, den vestlige Del af nuværende St. Jørgenssø, eller med »Kalveboder«. De sidste kendes slet ikke.

Derimod kendes Kalleboe Sund, et Dyb, der gik omtrent fra Langebro ind mod Løngangen (nu Stormbroen). Hvis man underforstaar Ordet »Sund« overalt, hvor Navnet Kalleboe forekommer, ses det, at dette Navn stedse maa betegne Kalleboe Sund. 1634 druknede 2 Baadsmænd (Marinesoldater) ved Kalleboe, hvor de vilde stange Aal. Af den ovenfor nævnte Ordre af 2.

December 1658 og December 1659 forstaas tydeligt, at Farvandet mellem Slotsholmen og Amager ikke er Kalleboe.

Kallebosund var Byens Indløb fra Syd, som Gamlebodyb mellem Bremerholm og Byen (nu: Dybhensgade) var Indløbet fra Nord. Kallebosund gik op til Byens Skibsbro, Ladbroen (fra Knabrostræde til Raadhusstræde), der var Hovedpladsen i Havnen, hvad fremgaar af, at her holdtes i Middelalderen Soretten i den saakaldte Endebod, der antagelig har ligget paa den yderste Ende af Ladbroen. November 1535, da København belejredes af den lybske Flaade, tænkte man i Byen paa at forsænke Gamlebodyb og indkaldte Skibe fra Provinsen dertil, medens Kallebosund blev forsvaret af Flaaden. Navnet forekommer da første Gang. Det ses, at Stubbekøbings Skib — Flaaden var dengang for en Del udskrevet — efter at være deserteret, vendte tilbage til Kongens Bojert i Kallebosund¹⁾. Da Krigen med Sverige erklæredes 1563, lagdes ligeledes Vagtskibe i Kallebosund saa vel som i Gamlebodyb²⁾.

At der var Skibsfart paa den Kant i ældre Tid, fremgaar ogsaa af en Notits i Revisionsantegnelserne til Kæmnerregnskaberne 1615—16 (Post 27), hvor det hedder: »Et Vagthus opsat ved Vandkunsten ved de Fremmedes Ankomst, med hvis Befaling saadant sket er?« Magistraten svarer hertil: »Kæmneren beretter at være sket efter K. Maj. allernaadigste Befaling, og blev samme Vagthus nedbrudt og bortfløt udi Nørreport til et Kalkhus.« Paa Vandkunsten stod til 1627 Nat og Dag 2 Vagtposter af Byens ligesom ved Slagbommen udenfor Vesterport, hvor Hovedadgangsvejen til Byen var. Vagten paa Vandkunsten synes afskaffet 1627, da Vagtord-

¹⁾ K. D. IV, S. 488.

²⁾ H. D. Lind: Fra Kong Frederik II's Tid, S. 15.

ningen efter Borgernes Klage blev ændret¹⁾). Efter den nye Volds Opførelse 1620 var Vagten vel blevet overflødig, fordi Sejlads paa Vandkunsten derefter var umulig, og Løngangen nu paa denne Kant til Dels lukkede Byen mod Søen.

Navnet Kallebosund skrives maaske rigtigst Karlebosund²⁾). Landsbyen Karlebo i Nordsjælland staves i det 17de Aarhundrede ligeledes Kallebo. Som det fremgaar af Ordets Form, særlig naturligvis Udtrykket »Kalleboen« 1660, synes Navnet at være Enkelttal og maa vel derfor stamme fra en Bod. Dog bør man vist ikke med A. D. Jørgensen tænke paa Huskarlene paa Slottet, men snarere tage Ordet »Karl« i Betydningen: »fri Mand«. Først da Terrænet blev opfyldt og bebygget efter 1660, forekommer Flertalsformen »Kalleboerne«. Endnu 12. Februar 1683 siges om den ny Bydel: »paa Frederiksholm eller Kalleboe«. Prinsens Palæ fik senere officielt Navnet: »Palæet i Kalleboerne«.

Det er paafaldende, at ogsaa det andet Indløb til Byen, Gammelbodyb havde Navn efter en Bod. Dog kan det ikke af dette Ord, der kun forekommer faa Gange, ses, om det hentyder til en eller flere Boder. Ogsaa Navnet Gamlebodehavn forekommer og anses almindeligt for det ældste Navn paa Havnen. Gamlebodehavn har formentlig ligget ved Gammelstrand, »indenfor« Højbro, der med det Byens Taarn, der synes at have ligget her, kan antages at have beskyttet Havnens ene Ende, som senere Løngangen den anden. Højbro hørte nemlig altid til Byen, og synes at være den Blidebro, hvorved Holstenerne, der havde Byen i Pant, med Held 1342

¹⁾ K. D. I, S. 639 f.

²⁾ Saaledes ogsaa A. D. Jørgensen i »Aarbøger for nordisk Oldkyndighed« 1872, hvor ogsaa det, der vides om Endebod, er optaget. Muligt Ordet Kal blot betyder: Vand. (Kalmar, Kallundborg).

optog et Forsvar mod Kong Valdemar Atterdags Hjelpe-tropper, der udefra vilde storme Bytaarnet.

Navnet Gamlebodehavn, der nævnes eneste Gang i Bispens Jordebog 1377, er imidlertid formentlig kun Navnet paa det, der fire Aar i Forvejen hedder »Hyskebro«¹⁾. Nuværende Hyskenstræde hedder 1519²⁾ »det gamle Hyskenstræde«, hvad synes at indeholde Navnet »det gamle Hysken«, en Bod ved denne Del af Havnen, hvor senere de tyske Købmænds Laugshus lagdes. Der har været to Hyskenstræder, men dette er det yngre; oprindeligt, til ca. 1500, hed det »Lars Vinneres Stræde«. Er mon »gamle Bod« og »gamle Hysken« ikke det samme? Rigtignok er der dertil at bemærke, at Hysken efter sikker Afhjæmning betyder det samme som Mag, et Vandhus (W. C.). Ved den anden Skibbro, Ladbroen, hvor de danske Købmænds Laugshus byggedes, laa Vestre Mag, der har givet Magstræde Navn, og overfor hvilket ikke kendes noget »Østre Mag«, skønt dette dog maa have eksisteret. Men selv om man maa fastholde den nævnte Betydning af Ordet Hysken, berettiger de to Gadenavne, Magstræde og Hyskenstræde, og Navnet Hyskebro til at antage, at Gamlebodehavn og Gamleboddyb virkelig har Navn af det østre Vandhus⁴⁾. Udtrykket »gamle« om det sætter det formentlig i Sammenligning med Vestre Mag, hvad enten Udtrykket betegner, at Hyskehuset er opstaaet før Maget, eller at Hysken paa et vist Tidspunkt var forfaldent, mens Maget var nyt.

¹⁾ K. D. II, S. 14.

²⁾ K. D. II, ²⁴/₁ 1519.

³⁾ Jfr. Udtrykket »Gamle Raadhusstræde«, (Studicstræde) K. D. III, ⁶/₅ 1493.

⁴⁾ Her laa antagelig den ældste Vejerbod, oprettet 1281. Told stammer vistnok først fra en senere Tid. Hyskenstræde var Grænsen mellem St. Nikolaj Sogn og Frue Sogn og mellem Strandkvarter (mod Øst) og Snarens Kvarter. Den sidste Deling er vist af nyere Dato, men muligt dog et Fingerpeg.

Med en Tvedeling af Havnen har en saadan Navnegivning været naturlig, og hvis denne Tvedeling er sket paa en Tid, da Ordet Hysken endnu ikke var indvandret i dansk Sprog, men muligt betegnede de tyske Købmænds Plads, er det ikke unaturligt, at det ene Hus fik Navnet Hysken, det andet Navnet Mag — om da dette sidste er ældre i Dansk end Ordet Hysken. Gamlebodedyb nævnes ikke før 1535.

Ved den Karlebod, der har givet Kallebosund Navn, tænker man sig snarest Sørettens Sæde, *E n d e b o d*, der af A. D. Jørgensen i hans nævnte Afhandling, som det synes med Rette, henlægges til Ladbrog, der da — ved denne Udmærkelse fremfor de andre Skibbroer i København — maa være den ældste af dem, saaledes at Kallebosund altsaa har Navn efter Byens ældste Havneplads. Ladbrog nævnes ligeledes første Gang i Bispens Jordebog 1377, men *E n d e b o d* omtales allerede i Stadsretten af 1294. Dens Navn er i Erik af Pommerns Tekst af Stadsretten 1419 erstattet af Ordet Toldbod. Navnet Knabrostræde, som man kunde mene dannet efter et andet Navn paa Ladbrog, et Navn, beslægtet med Ordet Karlebod, maa imidlertid efter den almindelige Tydning føres tilbage til Formen »Knagerygstræde«.

Naar det antages, at Ordet Kallebod er Enkelttal, maa man formentlig samtidig forkaste den af Oberst Ramming tidligere opstillede Forklaring, som ellers var sproglig uangribelig, at Navnet er sammensat af *K a l v*, en lille Ø, og *B o d e r*, Skær i Havet, altsaa er en Tautologi. Som det vides, laa der 4 Øer Syd for Vandkunsten.

Derimod passer Navnet *K a t t e s u n d* til denne Forestilling, som Farvandet her gav i ældre Tid. »Kat« er efter Molbechs Dialektsleksikon i Øbodansk (Fæmø): en lille Banke i Havet, men iøvrigt synes Ordet oprindeligt at betyde »Vidjefletning«, »Fiskeruse«. Det kendes ogsaa i Betydningen »Bolværk« (Plankerne i Bolværk flettedes

i ældre Tid omkring mellem Pæle) og »Bastion«. Ordet, hvis Form er *Kattis*, er gennem Svensk kommet hertil fra Russisk¹⁾. Det maa ogsaa kunne betyde *Havn*, der er Byens ældste Navn²⁾.

I Bispens Jordebog (1377) kaldes den Del af Byen, der ligger mellem Østergrav og Vestergrav omkring Skt. Clemens Kirke, med Tyngdepunktet omkring Vestergade, ved Navnet Kattesund. Her var aabenbart den oprindelige By. Kattesund er som bekendt ogsaa en Gade i denne Bydel, og det antages sædvanligt, at Navnet egentlig skal hæftes til det lille Farvand Syd for Vandkunsten, mellem Kysten her og en Holm udenfor. Gaden har dog neppe naaet Kysten, som denne nu er konstateret ved Undersøgelser i Jorden. I flere andre Byer i Landet haves et Kattesund, hvis Navn skyldes et rendelagt Vandløb i Gaden selv. Den københavnske Gade kan have faaet sit Navn paa lignende Maade. Det nærmeste Vandløb, der kendes her, er Østergrav. Men Navnet som Bynavn maa antagelig stamme fra et større Vand end selv det lille Sund ved Vandkunsten, og det ligger nær at antage, at Byen har Navn efter Indløbet til Havnen, Kallebosund. Havde dette Navn efter Boden paa Skibbroen, bliver der ogsaa en Levetid for et andet Navn paa dette Sund, nemlig den Tid, der ligger før Kallebods Opførelse. Om Navnet paa den Tid vides dog intet som helst. Gamlebodybs ældste Navn synes at være: »Rævshaledyb«, der nævnes første Gang 1329³⁾.

Kallebosund nævnes ikke i den ældste Stadsret af 1294 ved Navn, men der tales om »Skibenes Indløb fra begge Sider af den lange Bro« (Ladbrostræde, Læderstræde).

¹⁾ Alf Torp: Nynorsk etymologisk Ordbog (1919). Findes ogsaa i Flamsk (»Kattegat«).

²⁾ Slottets ældste Navn var »Havneborg«, Slotsholmens Navn »Sundholm«; jfr. Steenstrup i »Hist. Tidsskr.« 8. R. I. S. 57.

³⁾ K. D. I, 28/4 1329.

1275¹⁾ var Bispens Herredømme (Politimyndighed) blevet udstrakt til at gælde mellem Skovshoved og Ovre Aa, hvilken Bestemmelse gentages i Stadsretten af 1294. Men naar en yngre Redaktion af denne i Bispens Jordebog 1377 har den Bestemmelse, at Bispens Herredømme gaar fra Tuleshøj (efter Ramsing i Gladsaxe Sogn) til Gamlebodehavn, maa det i Virkeligheden være en Ordning, der er ældre end 1275, eftersom dette Omraade formentlig er mindre end Strækningen Skovshoved—Ovre Aa. Tuleshøj maa ogsaa, hvis den ligger inde i Landet, være en ældre Grænseangivelse end Skovshoved. Det drejer sig jo om Politiret ved Kysten. Gamlebodehavn, der selv om det antages at være et ret ungt Navn, dog i sit Begreb betegner den østlige Halvdel af Havnen — i Udstrækning svarer det netop til nuværende Gammelstrand²⁾ —, har altsaa en Tid dannet Skellet for Bispens Omraade (med Højbro), og Havnen ved Ladbroyen, der, skønt den ligger udenfor Østergrav, vel alligevel kan have været Byen Kattesunds Havn, har altsaa en Tid været udenfor Bispens Omraade. Det kan tænkes, at Strandretten fra Gammelbodehavn til Ovre Aa eller omtrent dertil før 1275 har tilhørt Byen Kattesund.

Om Bispebrevet af 1275 betegner Byen Kattesunds endelige Sammenlægning med Havnen Øst derfor, vides foreløbig ikke. En Del tyder derpaa. Men at Kattesund var en fri By i Forhold til Bispens og senere Kongen, ses deraf, at den ikke, som den meste af den øvrige Del af det nuværende København, senere betalte Jordskyld. Endnu efter Branden 1728 var dette Forhold saa tydeligt, at Husene paa Nytorvs vestre Side (Hjørnet af Frederiksberggade) var skyldpligtige, medens Skyldpligten ikke fandtes paa Nabogrundene nogle faa Alen indenfor Gade-

¹⁾ K. D. I, ²⁹/₁ 1275.

²⁾ Dette Navn synes ikke ældre end 1700, men maa dække over en ældre Forestilling.

linjen. Her gik nemlig den gamle Østergrav, tildækket og ukendt, som det gamle Skel mellem Skyldkvarteret i Øst og det frie Kattesund.

Farvandet Syd for Dronningens Enghave, det, der nu kaldes Kalvebod Strand, omtales i ældre Tid stedse kun som Stranden. Det er tidligere sandsynliggjort¹⁾, at dette Farvands rette Navn er: Bæltet, *Amager Bælt*. Dette Navn betegner vel ogsaa Farvandet mellem Slotsholmen og Amager. Det er ligeledes tidligere paavist, at Kalvehaven, der som Lokalitet ikke synes ældre end 1570 (1580 siges den²⁾) at være »nu nyligen af Byens Grund indtagen«) ikke 1620 gik længere Syd paa end til Dæmningen for Skt. Jørgenssø (Gl. Kongevej).

5. VANDBYGNINGSANLÆGGENE VED ST. JØRGENSØ.

Den svære Forstærkning af Dæmningen Syd for St. Jørgenssø, der udførtes 1619, viser, at denne Sø var et Hovedværk i de nye Vandbygningsarbejder. For at holde Vandet i den nordlige Del af Søerne og for at drive det derop, maatte St. Jørgenssø baade stemmes højt op og være stærk nok til at holde Vandet fra at løbe i Stranden. Det maa vel have været det Ræsonnement, der førte til dens Udbygning. Søen skulde desuden, som de andre to Søer, være som en vældig Voldgrav. Et Hovedværk i Systemet blev derfor Slusen ved St. Jørgen (det gamle Hospital), der anbragtes i Søens sydvestlige Hjørne som en Ventil. Tømrere arbejdede paa denne store Sluse 1619 og lagde den i Jorden 1622. Da Vandstanden forhøjedes Aaret efter, blev Slusen taget op igen, og Voldmester Thomas Hansen, der udførte Arbejdet, fik Betaling for Opgravning af 224 Skakter Jord (4032 Kubikalen) i den Rende, der førte fra Slusen gennem Volden ud

¹⁾ Foran S. 188.

²⁾ K. D. II, S. 405.

til den nye Voldgrav (Rosenaen). Juli 1623 var 4 Bøge blevet tilhugget og lagt gennem Volden her. 1624 »op-sattes et Bolværk, 204 Pæle, indspundet paa begge Sider, fra St. Jørgen til (henimod) den store nye Ladegaard«. Dette »Bolværk ved St. Jørgen«, 220 Alen langt, fornyedes 1633. Hvis de 204 Pæle har staaet paa en Linje af kun 220 Alen, har Bolværket været ualmindelig stærkt. Slusen var en af de største i hele Systemet.

1621 gravedes endvidere her ved »Ventilen« et mindre Afløb til Stranden. Voldens mærkelige Form mellem St. Jørgen og Hoved afløbet til Stranden synes at vise, at man har bibeholdt det gamle Afløb. Ellers havde det formentlig været naturligere at lade Volden løbe fra St. Jørgen lige mod sit Maal ved Stranden.¹⁾ Borgmester Hes's Fiskedam, der var Privatejendom, maa ogsaa have hindret dette.

Det Afløb, der gravedes 1621, udførtes af Kaptajn Jens Rasmussens (sjællandske) Kompagni, som 1619 og 1620 hjalp til paa Dæmningen Syd for St. Jørgenssø. Kompagniet fik Betaling »for 127 Skakter Jord (2286 Kubikalen) at have løbet af Graven, som K. Maj. lader gøre fra St. Jørgen ud mod Stranden«.

Det er sikkert den liden Bæk, der endnu 1675 løb tæt Vest for Lars Bomslutters (da nedbrudte) Hus ved Roskildevvej (Vesterbrogade). Det siges om den 1675: »Den fører Vand, som kommer fra Ladegaarden og har sit Løb fra Pynnten af Volden i Nør gennem Søren Hjulmands nu indhegnede Vang (Arealet Vest for Ste-

¹⁾ Grunden Syd for nuværende Vesterbrogade var endnu 1652 meget sumpet. I et Andragende (Danske Kanc. Henlagte Sager) siger du Pont, Niels Madsen og Mikkil Thyde saaledes, at deres Grunde »var ikke andet end dybe Morads«. Efter deres Skøder fra Kongen havde de opfyldt dem og vilde bygge Huse paa 2 Etager, endda Rebslagerne havde faaet Borgm. og Raad til at nedlægge Forbud overfor N. Madsen mod at bygge videre. Reberbanen har saaledes endnu ikke været flyttet. De 3 Mand søgte nu Kongens Hjælp mod Byen.

nosgade) og skeller den i to Dele. Siden har samme Vand sit Løb under en Bro paa Roskildevej, hvorpaa Bommen hængte, som blev op- og nedlagt Morgen og Aften. Siden der, fra Reberbanen, til Stranden¹⁾). Fra Bomslutterens Plads, der var omtrent 32 Alen i Firkant, »til Vandløbet (Afløbet fra St. Jørgenssø i Stenosgade) var 328 Alen. Bækken løb paa Bomslutterpladsens vestre Side. Paa den østre laa en Møllevej, idet der Nord for og Vest for Søren Nielsens (Marcus Hes's) Fiskepark laa et Stykke fri Bys Jord, paa hvis nordlige Del ud mod Afløbet laa en Mølle²⁾). Baade denne og Bomslutterens Plads, som Søren Nielsen Hjulmand begge fik 1675, var formentlig blevet øde i Krigen. Men Søren Hjulmand havde brugt dem i mange Aar. Selv havde han bygget sig et Hus, der laa 176 Alen fra Afløbet fra Søen og 152 Alen fra Bomslutterens Plads. Bommen var, vistnok 1660, flyttet til Vesterbrogades Bro over Rosenaaen, hvor Gabriel Baumann boede lige indenfor Volden og Markmanden («i Hullet«, senere »Bjørnsdal«) lige udenfor Graven.

6. PEBLINGESØEN OG DEN STORE SLUSE VED BÜLOWSVEJ. — DEN NYE LADEGAARDSAA.

Naturligvis maatte ogsaa Dæmningen for Peblingesøen gøres stærk, baade for at den kunde tvinge Vandet ind gennem Grøften til Fæstningsgravene, og for at den kunde stive Vandet af, saa St. Jørgenssø ikke var ene om at holde det i den rigtige Højde. Sommeren 1624 opsattes derfor et Bolværk »fra Blegdamshuset imod Ladegaarden med udspundne Pæle og Hammer, 200 Alen langt, paa den nye Dæmning, som løber til samme Ladegaard«. Bolværket fornyedes 1643 af Tømrmester Jørgen Rasmussen, men ligefuldt blev der 1655 »paa Forklædningen for Dæmningen fra Kjøbenhavns Bleghusplads til den nye

¹⁾ Reberbanen var 1652 flyttet til Sydsiden af Vesterbros Torv.

²⁾ Muligt St. Jørgens Hospitalets gl. Mølle.

Ladegaard, som holder Vandet i Gemme til Gravene og til Byens Brug«, fundet stor Brøstfældighed. Lensmanden fandt sig foranlediget til i Statholderens Fraværelse at gribe ind og foretage en Reparation. Bolværket har alt-
 saa stadig (som Søen) hørt under Centraladministratio-
 nen. Vejen var Byens.

Opførelsen af »den store nye Ladegaard« (den nuvæ-
 rende) til Afløsning af Nyby Ladegaard omtales første
 Gang 17. December 1620, da Arbejdsfolk begyndte en
 Opfyldning »ved Kalvehaven«, »ved Kalvehavens Dæm-
 ning, som den store nye Ladegaard skal lægges«.

For Vandbygningsvæsenet var Hovedopgaven dog her
 Anlægget af den store Sluse ved Bülowvej, der skulde
 muliggøre en Flytning af Aaen.

August—Oktober 1620 oprensede 11—12 Mand Grøf-
 ten fra Langvaddam til Peblingsøen, hvad sidst var sket
 Aar 1600, da Kongens Bønder havde udført dette Ar-
 bejde. Juli 1622 hedder det, at Voldmester Thomas Han-
 sen har faaet Kontrakt bl. a. paa at opføre en stor Sluse.
 Den 21. Sept. 1622 havde han udført 594 $\frac{1}{2}$ Skakter Jord
 »af Grøften ved den nye Sluse ved den gamle Lade-
 gaard«, hvad han fik 297 Kurantdaler for, og det tilføjes,
 at Arbejdet skete under Ledelse af Ingeniør Abraham de
 la Hay, som sikkert har ledet hele Fæstningsanlægget og
 Vandbygningsanlæggene i disse Aar. Han blev ansat 10.
 Juni 1616 og har altsaa ikke lagt Planerne, der som
 nævnt andet Sted maaske stammer fra Tyskeren Hans
 von Dieszkaus Besøg her 1558—60. 30. Juni 1623 havde
 Tømrere hugget 167 store Pæle i Lod og Vinkel og ned-
 bukket dem i denne Sluse, og i September var den fær-
 dig, hvorefter den stoppedes med Ler. Thomas Hansens
 Entreprise gik imidlertid i Oktober 1622 over til Hans
 Goldtbeke, her som ved Langvaddam, idet Hansen over-
 tog Arbejde ved St. Jørgenssø og andet Voldmesterarbejde.
 Goldtbeke gjorde da Grøften færdig i de sidste to Maane-

der af Aaret og fik 316 Kurantdaler derfor. Juni 1623 omtales Opførelsen af et Bolværk ved denne Sluse, og Marts 1624 forekommer Betaling for 3 Bjælker og 4 Ankre »i den Sluse som den gamle Ladegaard stod«. Juli s. A. »renoveredes« en Fiskepark, stor 300 Roder, »som den gamle Ladegaard tilførne stod«.

Det ses deraf, at Nyby Ladegaard, der ved Paaske 1623 overførtes til den ny store Ladegaard, laa her og ikke ved Grøndal, som det hidtil er blevet antaget.¹⁾ Den Fiskepark paa 300 Roder er maaske den, der til op i 1870'erne laa ved Falkonergaarden.

Det er i vore Dage af Oberst Ramsing ved Undersøgelse i Jorden paavist, at der har været lagt en Sluse ved Bülowvej for at dele Aaen i et Løb, som det vi kender fra Nutiden, og et andet, det oprindelige, der har gaaet fra Slusen i sydøstlig Retning til Ladegaardens sydlige Grav, der har været en Del af denne Aa.

I Regnskaberne fra Februar—Marts 1624 anføres, at Tømrermester Carl Ibsen fik Afregning »for at forfærdige *Svanehaven* ved den store nye Ladegaard«, bl. a. nedbukkede han Pæle og opsatte i Løbet af Sommeren 160 Tavl (800 Alen) Plankeværk med en Bro langs derved omkring Svanehaven og huggede endvidere 20 Tavl (100 Alen) Plankeværk uden Bro, samt udførte andet mere smst. En Kollega til ham, Baltzer Jonsen, fik endelig den 30. Juni s. A. Betaling for 46 Tylter (552 Stk.) Deler at klæde paa en Del Pæle, »som er nedbukket gennem Svanehaven op til den gamle Ladegaard«, og i November gravedes en Grøft om Svanehaven og opfyldtes 127 Skakter (2286 Kbalen) Jord omkring Svanehaven ved den store nye Ladegaard. Denne Svanehave kendes lige op til vor Tid, idet den har givet Navn til Svanemosen, der

¹⁾ Paa v. d. Wicks Prospekt af 1611 ses Nyby Ladegaard i lige Linje fra Slottet over St. Petri Kirke (Gengivelse paa Raadhusets Trappe).

er den Jord, som ligger mellem Ladegaarden og Bü-lowsvej.

Dette Arbejde gennem Svanehaven synes at have været en Forsyning af det gamle Aaløb med Bolværk. Vest for Ladegaarden gravedes ved samme Tid en Fiskepark, muligt til Svanerne.

Samtidig med, at det gamle Aaløb saaledes bragtes i Orden, havde det sjællandske Kompani i Juli 1624 faaet 390 Daler »til Dagløn og om Natten for 939 Roder (33,804 Kbalen) Jord, de haver udgravet af en Grøft fra Holtebro neder til den ny Ladegaard«. Hyltebro var Ler-søens Afløb under Nørrebrogade, og den Omstændighed, at Broen eksisterede og havde Navn 1624, er en Garanti for, at Aaen var til ogsaa før dette Aar. 31. Juli hedder det, at Stenhugger Chr. Andersen og en Svend har »arbejdet 13 Søgnedage udi Graven mellem den store ny Ladegaard og den gamle Ladegaard og kløvet en Del Kampesten der smst.«. Hvis man tør lægge nogen Vægt paa Ordvalget, hvad man næsten altid kan i disse Regnskabsnotitser, der er skrevet af de Folk og Teknikere, som selv har udført Arbejderne, har man deri en Angivelse af Gravens Forløb *fra* den ny til den gamle Ladegaard, hvor den skulde samles med Aaen. Vi har saaledes her Efterretning om Anlægget af Ladegaardsaaen, som vi kender den.

Slusen ved Hyltebro, som Tømrerne havde arbejdet paa i Maj—Juni 1624, blev afbrudt i September 1624 og sænket 3 Kvarter samt forsynet med nye Bjælker og nye Planker. Den maatte iøvrigt fornyes allerede 1632, da Staten ogsaa (ikke Byen) udførte Arbejdet.

Thomas Hansen og efter ham Goldtbeke havde paataget sig samtidig med Udgravning af Slusen ved Nyby Ladegaard at anlægge en Vej, »som skal gaa til Frederiksborg«. Oktober 1623 blev der lagt 135 Favne Stenbro »omkring den ny Sluse ved den gamle Ladegaard«,

og da de sidste Penge for Vejen udbetaltes, hedder det: »en Vej ved Slusen ved den nye Ladegaard«. Det er ikke rimeligt at antage, at dette er en Fejlskrift. Thi 1624 ses det, at der er lagt Stenbro fra den nye Ladegaard til Teglgarden (lidt Vest for Blaagaards Plads), og 1623 var anlagt en Sluse fra Peblingsøen ind i Ladegaardsgraven, 24 Alen lang og 7 Alen bred. Ni Aar efter, 1635, opfyldte Thomas Hansen iøvrigt »Vejen langs udenfor den store nye Ladegaard«. 1623 blev der nedrammet i hvert Fald over 600 Pæle i Peblingsøen, formentlig til Bolværk, bl. a. for denne nye Vej. Peblingsøen gik som tidligere omtalt omtrent til Gartnergade.

Med Aaens Løb gennem Ladegaardens sydlige Grav, som det maa antages at have været til 1624, vilde den daværende Peblingsø kun kunne faa Vand fra Aaen, saafremt man antager, at Søen paa den Tid har strakt sig saa langt mod Syd, at Aaen har gennemstrømmet den. Ladegaarden maa da være opført i selve Peblingsøen, der derved er blevet indskrænket til sin halve Bredde paa dette Sted. Derfor var det nye Aaløb altsaa nødvendigt. Det maa saaledes antages, at Søen oprindelig har været en kunstig Dam, en Opstemning af Aaen, ved en Dæmning tæt Øst for den nuværende Ladegaard. Dæmningen har vel været fortsat over Aaboulevarden, men er blevet brudt paa det nordlige Stykke, da Byen 1523 dannede de nuværende Søer. Som tidligere nævnt knyttes Navnet Peblingsø fortrinsvis til den vestlige Del ved Gartnergade. Det er vel denne Sø, der menes med den kgl. Ordre af 1520¹⁾ til at oprense »en Dam ved København«. Bønderne i København og Frederiksborg Len kaldtes til at udføre Arbejdet; Dammen har vel været Fiskedam, oprindelig anlagt af Bispen, da han ejede København. Fra den Tid kan den have Navnet Peblinge-

¹⁾ K. D. I, ¹⁰/_n 1520. Originalen ved Registr. 30, Fasc 9, Pkt. 1 i Rigsarkivet.

søen. Søen eksisterede i hvert Fald 1522.¹⁾ Der er ikke noget, der taler imod at antage, at Søens Anvendelse i Københavns Befæstning 1523 kan have givet Anledning til Opstemning af Langvaddam. Men derom vides intet. Endnu 1660, efter Krigen, kaldes Terrainet ved Ladegaardens Østside »den ruinerede Dæmning«. Man havde da endnu bevaret Forestillingen om, at dette Stykke Jord, hvorover den gamle Alfarvej gik, var en Opdæmning for Søen. Som nævnt maa det være den, der hed »Kalvehavens Dæmning«.

Ogsaa Jorderne Vest for Ladegaarden, helt op til Bülow'svej, regnedes senere (1673) til Kalvehaven,²⁾ saaledes at Navnet Svanehaven formentlig er dannet 1624 ved dens Anlæg.

Det samme maa være Tilfældet med Navnet paa *Svinehaven*, der ogsaa anlagdes 1624, paa den søndre Side af det gamle Aaløb. November 1623 satte Baltzer Jonsen saaledes 305 Tavl (1525 Alen) Plankeværk op omkring Svinehaven ved den store nye Ladegaard, og i April Aaret efter var han færdig med at slaa 354 Lægter paa Plankerne. 1647 fik Tømremester Hans Ahnemüller, der 1635 som Overtømmermand afløste Rasmus Kolding, Ordre til at istandsætte Plankeværket om Svinehaven.³⁾ Der klages over, at det er saa kostbart at vedligeholde, rimeligvis paa Grund af Jordbundens store Fugtighed. 1638 var Broen fra Ladegaarden over Graven til Svinehuset blevet istandsat.

Man har⁴⁾ fra 25. Maj 1623 en Opmaaling af det Arbejde, Goldtbeke til da havde udført. Fremstillingen er ikke ganske klar, men det synes, som om den angaar bl. a. en Vej nordpaa fra Rolighedsvej til Slusen, en Vej

¹⁾ Foran S. 164.

²⁾ Foran S. 185.

³⁾ K. D. V, ²⁸/₁₁ 1647.

⁴⁾ K. D. II, ²⁵/₅ 1623.

østpaa fra Rolighedsvej til Ladegaarden og en Vej vestpaa, nuværende Rolighedsvej. Goldtbeke skulde have 832½ Kurantdaler 6 Sk. for Arbejdet, men det ses ikke, naar han har faaet dem.

Den gamle Overgang over Aaen har været ved Nyby Ladegaard, hvor der nævnes en Bro 1602, og hvor »Broen mellem Nyby Ladegaard og Københavns Mark« nybyggedes 1613, ligesom Staten da lod brolægge foran den. 1624 er der formentlig blevet anlagt en ny Bro over Aaen lidt Vest for Gartnergade.¹⁾ Begge Overgange ses paa Kort over Belejringen. En Vejdæmning fra Rolighedsvej til Ladegaarden ses endnu paa et Kort fra 1699.

Slusen ved Bülow'svej, eller som den kaldtes, da den 1628 maatte »forbedres«: »ved Nyby Ladegaard«, synes, skønt det var den stærkeste Sluse i det hele System, at have været for svag. Den skulde ogsaa holde til store Vandmasser. 1630—31 opsatte og forfærdigede derfor Stensætter Jens Svendsen »en Fundament ude ved den gamle Ladegaard« eller som det hedder 1631 »paa den gamle Ladegaard«. Denne har formentlig da ligget ved Slusen, omtrent hvor nu Landbohøjskolens Stalde staar. 1634 maatte Tømrermester Jørgen Hansen ophugge to Sluser med 6 nye Stigbord ved den gamle Ladegaard, og dog var den i September Aaret efter ganske brøstfældig og maatte atter forfærdiges. Den ene Sluse har antagelig ført til det gamle Aaløb, den anden til det nye.

Disse Sten i Slusen ved Bülow'svej, der rimeligvis er blevet sprængt af Fjenden i Krigene 1657—60, fandt formentlig Anvendelse i Peblingsøens Dæmning eller Ladegaardsdæmningen, som den nu hed (Gyldenløvesgade). Efter den første Krig kørte Byen nemlig 1659²⁾ 2067 Læs

¹⁾ 1654 gav Lensmanden Scultus i Ny Hollænderbyen 12 Daler 2 Mk. for Reparation af »Broen ved Ladegaarden«, der altsaa var den alfare Vej.

²⁾ Oversigt over Vandværkernes Indtægter og Udgifter 1659—78 (Raadstuearkivet).

Sten og Grus paa denne Dæmning »til dens Opfyldelse og Forhøjelse«. 1660 bragtes 52 Læs Sten derhen, 1661: 520 Læs Fyld, 252 Læs store og 36 Læs andre Kampesten og 1662: 64 Læs Fyld, samtidig med at Dæmningen stensattes for 350 Sldal. 1660 blev Peblingsøens Sluse og Bolværk forbedret med 95 Læs Tømmer, 1662 med yderligere 13 Læs, og 1661 blev der kørt 131 Læs Grus til Peblingsøens Overløb, formentlig den tidligere Sluse ved Bleghuset, der vel ved denne Lejlighed er forvandlet til et Overløb, »det naturlige Overløb«, hedder det senere. Noget af det anvendtes dog til at stoppe de Huller, Vandet havde brudt ved Helmers (Jarmers) Skanses Ravelin, »for Vandet ved *Farimag* at stemme«.

Dette er, saa vidt vides, det ældste Sted, hvor *Farimag*, der har givet den kendte Gade Navn, nævnes. Navnet betegner aabenbart et Sted, men om det er den hvælvede Bro eller et Mag (Vandhus) er tvivlsomt, omend den sidste Forklaring vel er den sandsynligste. Her var en vigtig og gammel Adgangsvej til Byen.

Samtidig med Ladegaardsdæmningens Forhøjelse i disse Aar blev Grøften fra Peblingsøen til Fæstningsgravene uddybet af Byen. 1660 gav denne 30 Sldal. til Georg Hofman, Statens tilsynsførende Ingeniør, »for Pumpvandsgrofternes Fordybelse mellem Peblingsøen og Byens Grave«. Udgifterne hertil sattes paa Vandvæsenets Budget. 1662 udbrød Søen alligevel, og 52 Soldater maatte arbejde ved Hullet i 4 Dage. Grøften til Voldgravene blev samtidig »renoveret«. 1670 havde Byen et helt Regiment, Oberst Rosenkrantz's, til at »grave Grøfter fra Peblingsøen til Vestergrav«, hvad dog kun kostede Byen en Amme Vin, idet Staten aabenbart ikke har taget Betaling for Arbejdskraften. Byens Render, der laa i Grøften, maatte Byen dog selv lade lægge op paa Sten ved Claus Hansen selvtolvt. Grøften var 146 Favne (438 Alen) lang, og Byens Vandmester Bent Knudsen førte

Tilsyn med Arbejdet samt lagde nye Render ned, hvortil medgik 108. Samtidig blev 48 gamle Render beskaaret, men er vel blevet brugt her igen.

Det er en af de sidste Gange, denne Grøft nævnes, der en Tid hed Vestergraven i hele sin Længde fra Peblingesøens Vestbred og var anlagt 1524 i direkte Forlængelse af den ældre Voldgrav. Det var denne, der fra først af havde Navnet Vestergraven. Grøften fra Peblingesøen er kort efter blevet fyldt, idet Fæstningsværkerne ikke havde Brug for den mere. Belejringen havde vist, at den var værdiløs.

7. VEJEN FRA LADEGAARDEN TIL FREDERIKSBORG.

Den Vej, som Thomas Hansen¹⁾ og Goldtbeke byggede 1621—24, gik, som nævnt, til Frederiksborg. Vibenshus var da endnu ikke opført, og Vejen er stødt til den ældre Kongevej lidt Vest for det Sted, hvor senere Vibenshus byggedes. 1621 arbejdede Thomas Hansen paa en Vej bag ved, d. v. s. Vest for Teglgaarden, en Vej »op til Vejrmøllen«. Ved Teglgaarden byggede nemlig Vitte Tømmermand fra Krempe 1620 paa sin Fader, Hans Uttermarks Vegne en hollandsk Vejrmølle, der sendtes tilhugget herop fra Krempe, og hvis Fod lagdes i August og tørvsattes i November 1620. Møllen løb løbsk 1625, og Abraham Krug maatte da istandsætte den. Han var en af de mest kendte Møllebyggere paa den Tid og døde 1626 som Møller paa Møllen i Vesterport, hvor han ogsaa havde en Vejrmølle.

Teglgaarden var 1616—17 flyttet fra sin daværende Plads uden Øster Port, omtrent hvor 1629 Nyboder senere opførtes, og hvor ogsaa »Fuglestangen« havde staaet.²⁾ Denne flyttedes samtidig med Teglgaarden, men oprejstes

¹⁾ Han døde 1644: Enkens, Annes. Testamente i Sj. Reg. ²²/6 1678.

²⁾ K. D. I, S. 597.

paa det Sted, hvor senere Tagenshus byggedes, og hvor Magistraten fik en Festplads. Da Byen 1630 skødede¹⁾ en større Ejendom ved Nørrebrogades søndre Side til Jacob Quirinsen Koch, hedder det, at denne Grund, der strakte sig i en Længde af $149\frac{3}{4}$ Alen langs Peblingesøen og mod Nørrebrogade var $356\frac{1}{2}$ Alen, grænsede mod Teglgaarden i Syd, og dér var lige saa lang som mod Nørrebrogade. Den laa mod Vest ligeledes op mod Teglgaarden paa en Strækning af $154\frac{1}{4}$ Alen. Teglgaarden omsluttede den altsaa paa de to Sider. Ca. 1661 har Christoffer Gabel købt Kochs Grund og fik ogsaa Teglgaarden, der var henlagt til Kæmnerens Embede, overdraget. Han byggede derefter den Gaard, som senere kaldtes Blaagaard. Teglgaardens Grænse mod Vest har været Solitudevej, der 1679 nævnes²⁾ som en kgl. Jagtvej, ligesom det vides, at Solitudevejs Fortsættelse, Møllegade, har været Kongevej. Paa et Kort fra Kadetskolen af 1741 ses denne Vej, der er anlagt 1621—24, at naa Ladegaardsaen ved Gartnergade. Vejen har været Teglgaardens vestre Skel.

Møllen fra 1620 solgtes³⁾ 1635 til to Garvere til Barkmølle, efter at Skomagerlauget nogle Aar havde haft den i Leje. To Skomagere fik 1634 Skøde⁴⁾ paa Øvre Værebromølle (Ølstykke Sogn) med Tilladelse til at flytte den herhen, idet Kongen opførte en ny Værebromølle.

Byens alfare Vej paa disse Kanter var Frederiksborgvej over Bispebjerg—Søborghus. Denne Vej var 1577⁵⁾ blevet forsynet med to Stenbroer, en paa hver Side af Hyltebro paa Utterslev Mark, nedenfor Bispebjerg, hvor stod Hylteled. Broen maa ikke forveksles med Hyltebro

1) K. D. I, $\frac{30}{8}$ 1630.

2) K. D. III, S. 806.

3) K. D. III, $\frac{15}{10}$ 1635.

4) K. D. III, $\frac{30}{7}$ 1634.

5) K. D. IV, $\frac{5}{6}$ 1577.

over Afløbet fra Lersøen under Nørrebrogade. Vejen paa Utterslev Mark vedligeholdtes af Bønderne. Kongens Vej til Frederiksborg, forbi Emdrup Sø, er formentlig ogsaa anlagt 1577. Den gik over Gentofte, Jægersborg (Ibstrup), Gl. Lyngby, Fuglevad, Tange og Rude Stald. Kongevejen begyndte oprindelig ved Rosenborg og fulgte den alfare Vej her til Trianglen, hvorfra den gik ad Østre Allé. Da Vibenshus opførtes 1629, blev Vejens Begyndelse ved dette.

Da Tange By (2 Gaarde) nedlagdes¹⁾ 1619, flyttedes et Hus derfra til Rude Mark, der tillige med Tange dette Aar udlagdes til Græsmark, idet Rudegaard, som 1586 var blevet Bopæl for Skovrider Henrik Rasmussen, nedlagdes.

Huset paa Ruden er Begyndelsen til Rudersdal. Her opførtes 1620 bl. a. en stor Bagerovn. 1586 var blevet ansat en Opsynsmand ved Kongevejen, men han afskedigedes igen 1593 og erstattedes af en Husmand. De boede vist ved Fuglevad, idet Lensregnskabet Juli 1616 opfører en Udgift til et nyt Hus »paa Lyngby Mark («paa hin Side Lyngby«), som den Mand udi bor, som tager Vare paa Laasene«. 1597 ansattes Christen Graver i Frederiksborg som Opsynsmand over Vejen (Øresundstoldregnskabet) og havde Efterfølgere til 1650. Da Kongen 1642 havde anlagt Roskildevej og 1648 en Vej fra Roskilde til Frederiksborg, ansattes 1650 en Niels Lauridsen i Frederiksborg som Overopsynsmand over Kongevejene (Rentemesterregnskabet)²⁾. 1585 var Vejen til Frederiksborg blevet forlænget til Kronborg, og samme Aar anlagdes en Kongevej fra Hørsholm til Rude.

---

¹⁾ Af de to Fæstere blev Laurids Jørgensen Skovfoged i Nærum, Hans Bendtsen Fæster i Emdrup.

²⁾ K. D. III, ³/₃ 1652.

8. GRØFTER OG SLUSER PAA LADEGAARDS-MARKEN.

Paa Københavns ny Ladegaards Marker anlagdes 1622 for Vandafledningens Skyld 3607 Roder (21,642 Alen) Grøfter og byggedes 18 Broer. Jorderne var, som det vides fra senere Tider, meget fugtige. Naturligvis indhegnedes Markerne. 1623 gravede 3 Mand en dobbelt Grøft mellem St. Jørgen og Valby og omkring K. Maj.'s Mark ved Valby. Mellem Grøfterne har vel ligget den Vold, hvorpaa opsattes nogle Hundrede Roder Tørv. Volden beplantedes med Tjørn og Hassel.

Kalthusslusen anlagdes ligeledes ved denne Tid som et Led i Vandbygningssystemet. Aaen er som nævnt noget bredere fra Aalekisteslusen til Kalthuset (Grøndal) end efter dette, vel for at være yderligere et Reservoir for Vandet. Dette nødvendiggjorde Kalthusslusen. 1622 byggedes derfor »den store Sluse paa hin Side den gamle Ladegaard paa Utterslev Mark« (»mellem Utterslev og den gamle Ladegaard«). Der opsattes Bolværk her. 1623 var Slusen endnu ikke færdig, og da Vandstanden dette Aar stemmedes 2 Alen højere, sænkedes Loftet, ligesom i Hyltebroens Sluse, og der gjordes nye Render og Stigbord i Slusen, der ikke desto mindre maatte ombyttes helt 1625. Man lægger Mærke til, at i Sluserne udenfor den ved Bülowvej sænkedes Overkanten, medens Sluserne indenfor forhøjedes. Selve Slusen ved Bülowvej synes urørt i Anledning af Vandstandens Hævelse.

Kalthusslusen blev fornyet igen 1639 af Tømremester Jochum Ganz for 355 Daler, var altsaa stadig stor, og Navnet skrives nu Faalthus og Koldthus. 1656 byggedes her en Mølle. Hvem der byggede Møllen, vides ikke¹⁾. Resen

¹⁾ Det var vistnok Herman Isenberg (Bevilling ¹³/₁₀₀ 1653 til en Krudtmølle i Sokkelund Herred; sj. Reg.). At Isenbergs Mølle var en Vandmølle ses af en Kontrakt med Enken, Elsebe, af ¹⁴/₁₀₀ 1661 (Afregn.). Den laa »her for Staden«.

fortæller, at det var Generalfelttøjmester Peter Kalthof, der vilde bruge den til Krudtfabrikation, og at den har faaet Navn efter ham. Det sidste er i hvert Fald urigtigt. Navnet kendes allerede 1626, længe før Kalthof kom til Danmark. 1668 fornyede Byen Slusen for 448 Sldal. foruden 70 Daler til Beslag Aaret efter. Den voldte meget Besvær, fordi den havde store Vandmasser at holde til, skønnedes endog overflødig, men fornyedes ligefuldt af Byen igen 1686.

Efter Krigene 1657—60 var, som man kan tænke sig, Aaen fra Aalekisten til Peblingsøen blevet forstoppet. Den var ikke oprenset siden 1620. 1665 maatte Byen anskaffe 20 Leer foruden nogle Jernriver og Hakker til at rense Grofterne med. 120 Soldater og 100 Baadsmænd blev sat til at rydde den under Ledelse af Underfoged Peter Knudsen (Skaaning) fra Holmen, der fik 15 Sldal. for sin Umage. Tømmer leveredes gratis fra Holmen. Plidsfolkene fik 1 Td. Øl, og Bønderne, der ogsaa var udkommanderet, 8 Tdr. Øl à 3 Daler og 18 Tdr. à 2 Dal. 4 Sk. 1669 lod Kongen befale, at samtlige Københavns Indbyggere skulde stille Mandskab til Aaens Oprensning, der da kostede Byen 800 Daler. Deraf betalte Hoffets Betjente og Christianshavn 234 Sldal., Byens Borgere 529 Dal. 2 Mk. og Springvandskompagnierne 36 Dal. 2 Mk. Holmens Part kom ikke ind og skyldtes endnu 1679. Kongens Bønder var vel dermed udløst.

9. VAGT- OG VANGEHUSE.

Samtidig med de store Vandbygningsarbejder i 1620'erne lod Staten opføre en Række Vangehuse og Vagthuse, hvori bosattes Husmænd og Haandværkere, der dels passede hver sin lille Opgave i Marken, dels arbejdede paa Ladegaarden eller med andet Statens Arbejde. Der er bevaret et Brev fra Kong Christian den Fjerde personlig af 4. Juli 1620 til Kansleren med Ordre til at

lade ophugge 3 Vangehuse til den nye Solbjergvang. Man synes at have tænkt at drive Ladegaarden i 3 Vange: St. Jørgensvang, Solbjergvang og Ladegaardsvang. Der blev dog kun een Vang i det hele, men opførtes ialt 6 Vangehuse. Tidligere var som omtalt bygget Hederiderhuset paa Valbybjerg og Aalekistehuset.

1621 muredes et Hus paa St. Jørgens Mark («mellem København og Solbjerg»), der maa være det, som senere laa paa Gl. Kongevejs Sydside, tæt indenfor Volden. 1746 købte Hederider Peter Abraham Oberkampf det og indrettede Kapunstopperi der. Det beskrives da som »en liden Hytte, som kaldes *Vangehuset*, hvorved er en Bom«. Manden havde Opsyn med Kongens Mark. »Til samme Hus var ikke mindste Jordsmon, som kunde være tjenlig at sætte Kaal udi, men var alt Morads og dybe Lergravshuller. Den Tid kunde Grunden ikke være mere værd end 20 Daler«. 1723 skødede Furageforvalter Lars Jørgensen Huset, 6 Fag med Skorsten, 2 Stuer, 1 Kammer og Køkken til Markmanden paa Vesterbro, Markus Nielsen, for 68 Rgd. 4 Mk. I Skifteprotokollen 1732, da Matros Anders Larsen døde her, kaldes det »Vangehuset for Frederiksberg Mark lige overfor »Halleluja«.« Dette var et Missionshus eller Kapel. Oberkampf opfyldte Grunden, hvor aabenbart i mange Aar var taget Ler til Sluserne. 5. December 1747 fik han kgl. Skøde paa det. Husets Beboere nævnes, saa vidt vides, ellers aldrig. Det blev 1621 stensat og tækket med Tegl, har altsaa formentlig været af Bindingsværk.

Et Vangehus opførtes 1623 paa Valbybjerg, det nuværende *Bakkehuset*. To Vagthuse blev da nedtaget et andet Sted. Det ene opsattes her, det andet i Dyrehaven ved Skovshoved. Huset paa Valbybjerg var 4 Fag langt og fik Tegltag. Det lagdes vistnok fra første Færd der, hvor det endnu staar, og hvor der fra gammel Tid synes at have været en Vej til Enghaven fra Solbjerg. Marknav-

nene kunde, som andet Sted omtalt, tyde paa, at Huset oprindelig laa ved Valby Mose, men en Notits i Sokkelunds Herreds Tingbog fra 16. Juli 1646 viser, at Huset i hvert Fald da laa inden Toppen af Valby Bakke, naar man kom fra København. Som Beboer nævnes 1626 og 1631 Chr. Pedersen, 1640 Iver Nielsen og derefter Bertel Nielsen, der afløste ham 1655. Huset dukker 1. Maj 1680 op i Amtets Jordebogsregnskab som Afgiftshus. Det hedder da: »To Huse under Valby Bakke, beboet af Hans Rasmussen og Anders Andersen, hver 1 Rgd.« Der har dog sikkert kun været eet Hus. Anders Andersen Lollis Part bortfæstedes 17. Marts 1693 til Anders Nielsen, som 1713 flyttede til Vesterbro. Efter hans Død solgte hans Svingersøn, Brændevinsbrænder Chr. Christensen, Christianshavn, 1718 Huset til Morten Henriksen Bech. 1699 nævnes en Kromand Chr. Nielsen i (den anden Del af?) Huset. I Krigsjordebogen 1717 havde Niels Nielsens Enke Bakkehuset, 20 Fag, og gav 4 Rgd. om Aaret.

Hederiderhuset laa derimod paa Bakken, formentlig hvor senere Slottet opførtes. Thi i Tingbogen 2. Maj 1639 taler Hans Nielsen, Sognefogden i Valby, om, at han gik »paa Ladegaardsmarken ved den Bakke, som Huset staar«. 1603 var Hederiderhuset flyttet fra Ballerup til Rishy og 1617 hertil. Hederiderne havde en Gaard i Valby, boede oftest ikke i Huset, men udlejede det til Kro. Hederider Luth Valtersen forpagtede saaledes 1643 Hjortholms Mølle og fik 1650 Tilladelse til at bo i København. Skyttehuset var Kro, til det 1676, da Beboerne var dømt for Krybskytteri, kom til den kendte Diplomat Jens Juel, der havde en Gaard i Ny Hollænderby og nyopførte det. 1681 solgte han det til Kongen til Hederiderhus. 1694 blev det nedrevet, fordi det atter var forfaldent, og Materialerne foræredes til en Fæstebonde i Brønshøj. Det var da 19 Fod langt.

Paa Skellet mellem Solbjerg og Vigerslev Marker (»paa

hin Side Solbjerg«) byggedes 1621 et lidt større Vagthus, kaldet *det røde Hus*, hvis Beboere havde den Opgave at passe Porten paa Kongevejen her. Huset var lerklinet og 8 Fag langt. To Fag stod 1682 paa Vigerslev Grund. En af de første Husmænd har heddet Søren, da Vænget til Huset senere hedder »Sørens Vænge«. Januar 1628 var her »i det røde Hus ved Dammen« en Ole Hansen, der da stævnedes for Injurier, han skulde have brugt under et Besøg i Vigerslev. 1628 flyttede han til Kalthuset. 1651 nævnes her Jens Lauridsen, der ved sin Død 1670 afløstes af Mads Sørensen, hvis Enke, Sidse Henriksdatter, døde 1699 som Husets sidste Beboer.

Ogsaa »Vagthuset ved Langvaddam« (*Damhuset*) opførtes 1621 »ved Roskildevej«. Det var bygget af Bindingsværksmur, 4 Fag langt, og laa vist dengang paa samme Sted som nu. Her boede December 1624 Jørgen Samsing, som 1627 fæstede Gaard i Taastrup-Valby. 1628 og 1633 nævnes i Huset Hans Skræder Ibsen (saaledes opføres hans Navn og Tilnavn i Tingbogen). 1640 og 1641 er Niels Lassen i Damhuset, og 1662 bor Tømrer Simon Jochumsen der. Han fik fra 1666 hvert Aar 6 Sldal. af Københavns Magistrat for at tilse Slusen og Overfaldet. Ved hans Død 1694 fik hans Enkes anden Mand, Anders Larsen, Huset. Han døde 1728.

Aalekistehuset synes nedlagt ret hurtigt. Vandkigge- ren Hans Hansen, der 1619 nævnes som Husets første Beboer, var 1626 flyttet til Kalthuset, der har afløst Aalekistehuset, og hvor siden de boede, der passede Aalekisteslusen. Men Huset nævnes i Tingbogen som Stedbetegnelse endnu Oktober 1628. Her var Vej til Vanløse. Det er dog ikke sikkert, at Huset da var beboet.

Kalthuset, der allerede 1626 i Tingbogen nævnes under Navn af Koldhuset, er opført 1621, idet det maa være »det Vanghus paa Nyby Ladegaardsmark«, hvor der 14. Sept. 1621 blev dønniket og hvidtet Murtavl og skelnet

og understrøget 4 Fag Tag samt opmuret en Skorsten. I April 1622 fik Snedkermester Oluf Koch Betaling for Vinduer m. m. »i det Vanghus paa den anden Side Nyby Ladegaard og udi det Vanghus ved Broen (Stenbroen) paa hin Side Solbjerg« (Røde Hus). Kalthuset har altsaa været opført af Bindingsværksmur.

Af disse Regnskabsnotitser saa vel som af den foran citerede Notits om Slusen kan sluttes, at Nyby Ladegaards Mark gik helt ud til Kalthuset. Om Godthaabsvej—Rolighedsvej har været dens Grænse mod Syd, er derimod uoplyst. Huset laa, i hvert Fald senere, Syd for Vejen.

Hans Hansen, der som omtalt nævnes i Kalthuset 1626, kom 1628 til Tangehus som Øksenvogter og var der, til Huset 1636 besattes med Bønder. I Kalthuset afløstes han af Ole Hansen fra »det røde Hus«. Denne blev imidlertid 1629 sat til en øde Gaard i Ledøje. En Niels Hansen blev hans Eftermand og er i Kalthuset endnu Sept. 1631, men Marts 1633 bor Hans Jensen Hals her. Endnu efter at han 1649 havde forladt Kalthuset og var flyttet til København, kaldtes han Hans Kaltmand, som hans Efterfølger, den tidligere Ladefoged paa Ladegaarden Knud Jørgensen, bar Navnet Knud Kaltmand. Huset har vel Navn efter Slusen. Kalthus er iøvrigt et Gartnerudtryk for koldt Drivhus¹⁾. De to »Kaltmænd« kan have været Gartnere.

Knud Jørgensen fik 1656 for sig og Hustru Livsbrev²⁾ paa Kalthuset og den »Kost« (Underhold), der fulgte Huset. Den Grund, Huset stod paa, var nemlig 1651 tilføjede med den øvrige Del af Ladegaardsmarken overdraget til Amagerne, af hvem Underskriver paa Københavns Slot Anders Nielsen 1662 købte Grunden og tre Stykker Jord ved Huset. Han opførte derpaa en Gaard,

¹⁾ Smlgn. Kalthaven paa Bremerhelm. K. D. II, S. 447.

²⁾ Sj. Reg. ²¹/₅ 1656.

der fik Navnet Kalthuset. Gaarden solgte han ved Skøde af 19. December 1670 til Generaladmiral Niels Juel, Herre til Taasinge, hvis Broder Diplomaten Jens Juel 21. Sept. 1672 købte en Gaard i Ny Hollænderby. De to høje Herrens Hensigt med disse Køb var kun at sikre sig Grøntsager og Madvarer til deres Husholdning i København. Da Knud Jørgensen døde som Enkemand 1678, købte Niels Juel Kalthuset (han ejede Grunden) og nedrev Huset. Ved 1710 ændredes Gaardens Navn til *Grøndal* af Bryghusskriver Peder Klauman († 1710), der 1681 havde købt Gaarden af Juel.

I Rentemesterregnskaberne nævnes endnu, at Sept. 1621 klinede Lerklikkere »udi tvende Vanghuse, ved Nyby Ladegaard og ved Langvaddam«. Noget Vanghus ved Nyby Ladegaard omtales ikke senere. Der var et der i Gaardens Tid, men det er vel revet ned sammen med den.

Iøvrigt toges disse Huse ikke i Brug før 1623, da den ny Ladegaard var færdig. Maj 1623 udførtes endnu Smedearbejde i Huset paa Langvaddam »paa Roskildevvej liggendes«, og først ved Mikkelsdag 1623 betaltes for Kakkelovne i Husene.

10. VANDRENDERNE FØR 1679.

Staten havde 1615 og 1623 ladet lægge to Vandledninger fra Emdrup Sø til Rosenborg, som tidligere er omtalt. Dermed var Springvandsledningerne indført.

1626 fik *Universitetet* og en *Del Private* omkring Nørregade, ialt 50, Koncession paa en privat Ledning fra Emdrup Sø. Selskabet kaldtes senere *Nørre Springvandskompagni*. Efter Ansøgning i 1630 opnaaede Byen en Ledning til Fontainen paa Gl. Torv, og 1632 — efter samme Ansøgning — fik 60 Interessenter Koncession paa den saakaldte *Østre Kompagnis* Ledning gennem Østerport til Skoboderne (Skovbogade). Efter Ansøgning af 22. April 1642 opnaaede Byskriver Søren Christensen And Konces-

sion for 36 Interessenter paa en Ledning gennem Nørreport til Rosengaarden, senere kaldet *Rosengaardens Vandkompagni*. De nævnte Springvandsledninger vedblev at være de eneste, saa længe Rendesystemet anvendtes i København.

Den 27. Maj 1637 fik 13 Borgere Tilladelse til at lade lægge Ledninger fra »den høje Vandkunst« i Rosenborg Have til St. Strandstræde, hvor de fleste af Participanterne havde Garverier. Dermed var oprettet *Garvernes Pumpevandskompagni*¹⁾.

Det var Admiral Marquard Rodsteen, der havde været Sjælen i Garvernes Vandkompagni. Den 2. Juni 1646 opnaaede Broderen Jens Rodsteen i Forbindelse med Toldskriver Jens Boysen og 6 andre Borgere ligeledes Koncession paa en Vandledning fra Vaskerhuset ved Rosenborg gennem Volden til Stengade, langs ud med den og videre langs Strandstræde til det islandske Kompagnis Reberbane. Selskabet hed senere *Jens Boysens Vandkompagni*.

Knud Markussen forestod Anlægget af begge de to sidstnævnte Ledninger.

En Del andre Privatfolk fik enkeltvis Lov til at stikke til Kongens nedenfor omtalte Pumpevandsledning fra Rosenborg til Tugthuset ved Hl. Geist Kirke, og deraf opstod *Tugthusets Vandkompagni*. Det daterede sin Begyndelse fra 1635.

De *kommunale* Vandledningsanlæg er der tidligere gjort Rede for i nærværende Bind af »Hist. Medd.«²⁾

Staten anlagde imidlertid, samtidig med de store Vandbygningsarbejder i Fæstningens Tjeneste, ogsaa en Række Vandledninger.

Dec. 1607 lagde Mikkell Nielsen Render fra det gl. Tøjhus til det gl. Brøgers fra den da nyanlagte Vand-

¹⁾ Kompagniets Forhandlingsprotokol i Raadstuearkivet.

²⁾ Foran S. 258 ff.

kunst, der sikkert ogsaa har forsynet Slottet. Renderne til Bryghuset rensedes 1625.

Det er antagelig dette Anlæg i Tilslutning til den ny Vandkunst, der omtales, naar det Februar 1620 hedder, at Mikkel Nielsen havde lagt Render fra det nye Provianthus til Slagterhuset. Dette sidste var 1619 bygget halvt ud i Vandet udenfor Provianthuset, mellem Slots-
holmen og Amager¹⁾.

Den 8. Oktober 1613 fik Vandmester Mikkel Nielsen Betaling »for 80 Render fra den Vesterport her for Byen omkring Farveriet [i Farvergade], hvoraf Vandet har sit Løb over til Slottet«. 16. Marts 1614 betalte Lensmanden for at faa bukket Pæle til Renderne ved Vandkunsten (Muren over Stranden), idet Renderne laa langs den ene Side af denne Mur, senere omdannet til Løngangen. Det maa ogsaa være en Del af dette Arbejde, der under 5. Marts 1614 efter Lensregnskabet er omtalt foran S. 276 (Noten), hvad jeg ikke har været opmærksom paa.

Denne Statens ældste Vandledning blev vist (3. August 1618) forlænget »til Peblingsøen ved Kalvehaven« (Søens vestlige Del) ved de foran S. 269 omtalte 125 Render, som Mikkel Nielsen da lagde.²⁾

1619, da det nye Bryghus blev indrettet, lagde Mikkel Nielsen Render dertil fra Peblingsøen. Jørgen Markusen, Kandestøber, fik 20. Juli 1619 Betaling for 440 Pund Blyrender »i Bryggerset og at nedlægge i de Render, som gaar gennem Volden ved Vester Port« (gennem Hvælvin-

¹⁾ 19. Febr. 1625 betaltes for Bolværk mellem Børsen og Slagterhuset, 204 Alen langt. Det gamle Slagterhus laa der, hvor Knippelsbro anlagdes 1619.

²⁾ Det er nu min Opfattelse, at Vandledningen af 1580 kun gik til Vester Port. Hvælvingen gennem Volden, som Walkendorf anlagde 1583, er vel bygget meget af Hensyn til Vandets Tilførsel til Vandledningens Udgangspunkt her. Resen har da Ret i, at Ledningen først 1618 førtes til Peblingsøen. Vestergraven er oprindelig = V. Ports Grav.

gen), og 1. Januar 1620 for 1744 Pund Blyrør, »indlagt i Volden« her. Hans Reiman fra Helsingør indførte samtidig i 2033 $\frac{1}{2}$ Pund Blyrender Vand i Bryggerset fra »den nye Brønd udenfor Slottet« og nedsatte to Pumper i Brønden.

Ledningen af 1619 maa være forskellig fra den af 1613. Thi senere var der to Ledninger fra Peblingsøen til Slotsholmen.

1638 maatte Anlægget til Bryggerset, der da fik Farveriet med paa Ledningen, lægges om, fordi Bryghuset en Tid havde været uden Vand. Rendemester Knud Markussen fik 21. Februar 1639 280 Daler for sit Arbejde og lagde 446 Render ikke alene til Bryghuset, men ogsaa ind i Staldene ved Tøjhuset og 50 Render fra Hjulhuset bag Slottet ind til Tøjhuset (eller rettere omvendt).

En Del af den nævnte Betaling (og Materialet) angik »Render fra Jonas Heinemarks Port ind udi Kong. Maj. Børnehus«. Tolder Jonas Heinemark boede paa Købmandsgade, Hj. af Valkendorfgade, og havde Vand fra Østre Springvandsledning. Børnehuset fik hans Part der¹⁾.

Kandestøber Jørgen Markussen udførte som sædvanligt Kandestøberarbejdet ogsaa ved Anlægget 1638 til Bryggerset. Han døde imidlertid ved Nytaarstid og hans Enke Harmiken fik 26. Febr. 1638 13 Daler 3 Ort 6 Sk. for 456 Pund »Blyrør til Renderne ved Vester Port til Bryggerset«.

1617—18 blev lagt Render fra Stadsgraven ved Øster Port til Køkkenet i »det store Hus« paa Bremerholm og derfra ind i »den store nye Smedje« der. Vandmester Mikkil Nielsen, der ogsaa stod for dette Arbejde, borede der 108 Render à 24 Sk. (for Boring og Nedlægning). 1639 lagde Knud Markussen 40 nye Render »fra de Render, som kommer over Graven ved Øster Port, til de Render, som løber ind til Holmen«, med andre Ord en

¹⁾ Det skete efter kgl. Reskript ¹³/₁₀ 1638 (K. D. V).

Stikledning til Østre Springvandskompagnis Rende fra Emdrup Sø, hvorefter Østre Ports Grave antagelig er udgaaet af denne Vandlednings Tjeneste. Man har dog 1655 foretrukket at faa en selvstændig Pumpevandsledning, og 27. Oktober 1655 sluttedes derfor Kontrakt med Knud Markussen om en saadan »fra Peblingsøen til Skipperboderne og ind i Køkkenet samt til Bradebænken [Beddingen] paa Holmen«. Den 7. November 1656 udbetaltes de sidste Penge for dette Anlæg, der i Løn til Vandmesteren kostede 200 Daler¹⁾. Skipperboderne, der i Aarene forud for 1619 var opført i det nuværende Holmsgade-Kvarter, havde 1619 faaet indlagt 200 Render, formentlig en Stikledning fra Anlægget: Østerport—Holmen²⁾.

Sommeren 1622 paabegyndte Vandkigger Knud Markussen en Ledning fra Børnehuset til Teltmager Vibolt Johansen Vaaning paa Gl. Mønt. Februar 1623 var den færdig, og der medgik 141 Render dertil. Umiddelbart efter førtes Ledningen videre fra Teltmageren til Lønporten mod Rosenborg (i Gothersgade) med 94 Render, og først da Vandmesteren i Maj 1623 var naaet saa vidt og kunde kræve sin sidste Rate paa Entreprisesummen, kunde der komme Vand i Ledningen, som vistnok førte over Graven til Fiskedammen ved Rosenborg. Hver Rende kostede ogsaa her 24 Sk. i Vandmesterløn. 1630 lagdes en Stikledning fra dette Anlæg til Baadsmændssygehuset og Slotspræstens Bolig paa Gl. Mønt.

1625 optog Knud Markussen de gamle Render omkring Hospitalet ved Sorte Dam (Peblingsøen) og nedlagde dem igen »fra forne Sorte Dam ind udi K. Maj. Lysthave (Rosenborg); saa vidt strække kunde og ellers nye Render«.

¹⁾ K. D. III, ²¹/₇ 1658.

²⁾ I Garvernes Koncession ²⁷/₅ 1637 (K. D. III) nævnes dog, at deres Ledning var en Stikledning til en Rende fra Rosenborg til Skipperboderne. Naar den er lagt, vides ikke (om den da har existeret).

Disse Render var formentlig Byens og maa være nedlagt, da Hospitalet 1612 blev opført af Magistraten. Det laa nær ved Peblingsøen, lidt Syd for Frederiksborg gade¹⁾.

Den berømteste af alle Statens Vandledninger blev dog Ledningen fra Vestergraven (Peblingsøen) til Christianshavn, fordi denne Ledning førte Vandet ned under Haveløbet gennem Knippelsbro. Det var ogsaa Knud Markussen, der forestod dette Anlæg. 10. Marts 1634 fik han første Rate paa Betalingen, der ialt udgjorde 264 Sletdaler. Der medgik 396 Render fra Graven ved Vesterport til Christianshavn. Jørgen Markussen, Kandestøber »indsatte Blyrender i 3 Render, som sænkedes udi Dybet ved den lange Bro«, og ved Vindebroen paa Midten lagdes de gennem begge Brokarrene, de nedsatte Ballastkister, der udgjorde Broens to Ender mod Sejløbet. 25. Maj 1634 til 26. Oktober 1636 leverede han 3699 Pund Rør af Bly. Herfor betaltes ham 367 Rgd. 18 Sk. 14. Juli 1637 fik han de sidste Penge. 1641, 1644 og 1647 omtales nye Betalinger til Knud Markussen paa dette Anlæg, men de angaar vel Reparationer.

Paa Hjørnet af Strandgade og Lille Torvegade (nu: Torvegade) rejstes »den blaa Post«, hvorfra Render ledtes til Privatfolks Gaarde. 1634 fastsattes Prisen paa Vandindlæg til 24 Speciesdaler. Der var dog, som det ses af Lensregnskaberne, kun faa, der tog Vand i deres Gaarde.

Man har tidligere været i Vildrede om, hvorvidt Christianshavn har haft et Tinghus. Byen fik 4. Juli 1634 Byfoged, medens den først 1641 fik Borgmestre og Raad. Den første Tingskriver er ansat i Følge kgl. Reskript til Lensmanden af 7. Januar 1636. Af Lensregnskabet 1637—38 (Bilag 22) ses, at Peder Clausen, der 1637 blev Herredsfoged i Sokkelund Herred, hvor han var Skriver

¹⁾ K. D. III, ²²/₆ 1647.

fra 1629, har været Tingskriver paa Christianshavn fra 9. Februar 1636 til 1. Maj 1638 og saaledes var den første i Rækken. Hans Efterfølger Hans Pedersen var ogsaa Skriver i Sokkelund Herred. Tinghus fik Byen 1635, idet det 17. Juni 1635 hedder: »givet Tømrer Peder Hansen 38 Rgd. 16 Sk. for et Hus, kaldes Cortegarde, som første Gang er blevet opsat ved Børsen og siden anden Gang paa Christianshavn til et Tinghus«. Det har vel staaet ved den blaa Post.

Samtidig med Anlæg af Vandrenderne har Byen formentlig faaet et offentligt Vandsted. Thi det maa være et saadant, der menes, naar det 1635 hedder, at der »muredes Fødder under den Vandbakke, som udi Christianshavn til det ferske Vand skulde forfærdiges«.

Som tidligere nævnt, fik Christianshavn By 1654 Koncession paa at lægge en kommunal Rende fra Peblingesøen. Denne Rende var forfalden, og Byen led Mangel paa Vand 1672, hvorfor Vandmester Bent Knudsen om lagde den for 840 Sldal., som det imidlertid kneb at faa. Borgmester Chr. Spormand havde lagt 1800 Sldal. ud for Byen i anden Anledning. Denne Gæld kan have været medvirkende til, at Byen 1674 lagdes under København. 1672 fik Beboerne ved Børsen en særlig Stikledning.

Ved Vandkommissionens Oprettelse 1679 var saaledes følgende Pumpevandskompagnier i Byen. Aarstallet for deres Oprettelse er tilføjet i Parenthes:

1. Kongens Rende til Bryggerhuset (1619 og 1638).
2. Kongens Rende til Slottet, Tøjhuset, Provianthuset og Staldene omkring Slottet (1613).
3. Kompagniet bag Børsen (1672), en Stikledning fra Renden til Christianshavn.
4. Christianshavns Rende (Kongens 1634, Byens 1654).
5. Farvergades Rende (1643).
6. Det gamle store Pumpevand (1632).
7. Det gamle lille Pumpevand (1580).

8. Nørreport Kompagni (1670).
9. Nørreport Kompagni (1670).
10. Kongens Rende til Fiskedammene ved Rosenborg (1625).
11. Tugthuskompagniets Rende (1623 og 1635).
12. Dronningens Rende til Lysthaven ved Kastellet (?).
13. Enkedronningens Rende til Amalienborg (1668).
14. Admiralitetets Rende (1617, 1639, 1655).
15. Garvernes Rende (1635).
16. Jens Boysens Rende (1646).

I denne Orden nævnes Renderne af Resen. Senere kom til: Charlottenborgs Rende, Nyboders Rende og Guldhusesets Rende (Rigensgade). De 9 førstnævnte samt Admiralitetets Rende udgik fra Peblingsøen, de øvrige fra Sortedamssøen.

Den 17. Februar 1655 udgik Ordre¹⁾ — Kongen skrev fra Flensborg — om at forlænge Ledningerne fra Emdrup Sø til Rosenborg, saaledes at de naaede helt ind til Slottet. Kongen ønskede endda, at Arbejdet skulde være færdigt, til han kom tilbage til Byen. Den 21. Februar opmaalte den kgl. Bygmester Albertus Mathiassen, at der fra Rosenborg til Slottet behøvedes 366 Rør, hvad der kostede 823 $\frac{1}{2}$ Rgd., men han anbefalede, at Ledningen fra Emdrup Sø til Rosenborg samtidig lagdes om, idet den var saa slet, at naar man havde Vand af den i en Uge, kom der intet i 3—4 Uger. Med en saadan Omlægning vilde hele Arbejdet koste 3411 Rgd..²⁾

Imidlertid lod dog nu Axel Urup, der som Ingeniør forestod Fæstningsanlæggene, Slotsskriver Jacob Eilersen, Ingeniør Peter Buysser, Albertus Mathiassen og Knud Vandkigger foretage en Besigtigelse af Pumpevandets Søer og Grøfter. Thi som Urup siger, der har i forrige Aaringer været stor Mangel paa Vand i det hele, fordi

¹⁾ K. D. V, $17\frac{1}{2}$ 1655.

²⁾ Renderne anlagdes 1663. Rentek. Assignationspr.

man ikke om Foraaret har forvaret Vandet, men ladet det løbe ud ved Langvaddam, ved Ny Vartou og ved Gl. Vartou (fra Emdrup Sø), uden Vester Port (i Kammen) og ved Møllen inden Vester Port.

Besigtigelsen fandt Sted 28. Maj, og det konstateredes da, at baade Slusen i Langvaddam, Vanløse Sluse og Slusen ved Søborghus stod aabne. Synsmændene anbefalede at forhøje Stigbordene ved Søborghus $2\frac{1}{2}$ Alen og ansætte en Mand i Huset til at have Opsyn med Slusen. Imidlertid vides det, at der allerede var en saadan Mand, som saaledes aabenbart ikke har gjort sin Pligt. Sluserne skulde lukkes 1. Maj. Synsmændene hævdede, at Vandet ved Vesterport burde staa i Højde 1 Kvarter fra Overkanten af Kammen, »at ingen kan ride over Vandet«, for at Dæmningen til Ladegaarden ikke skal svalpes (skvulpes), og anbefalede Magistraten at akkordere med Tolder Henrik Møller, der ejede Møllen ved Vesterport, om ikke at lade sine Kværne eller dog højst en af dem gaa. Egentlig burde Magistraten købe Møllen, siger de. Med den angivne Vandhøjde kan Bagfloden ved Møllen anvendes til Tøjevask (Skylleplads for Byens Borgere).

Skønt den kendte Casper Herbach og Albertus Mathiasen allerede 25. Marts¹⁾ var udnævnt til Tilsynsførende ved Reparationen af Anlægget fra Emdrup Sø til Slottet, synes der intet at være gjort. Ridefoged Frederik Frederiksen havde allerede 12. Marts skyndt sig med en Tømrer at foretage en større Besigtigelse og konstatere, hvad der skulde gøres de forskellige Steder, og Axel Urup, der var Lensmand, skyndte sig ligeledes, skønt det var et Indgreb i Statholderens Omraade, at foretage de nødvendige Reparationer eller dog give Ordre dertil. Hvorfor Urup da alligevel lod foretage den ny Undersøgelse 28. Maj, er uvist. Han gik af som Lensmand 14. Maj.

Det gik altsammen saa hastigt, at man gætter paa, at

¹⁾ Sj. Tegn. ^{25/3} 1655 med Indlæg. (K. D. V).

Lensmanden (af Hensyn til Bønderne og Lenets Indtægter) intet ønskede gjort for ikke at belaste Emdrup Sø yderligere og stemme dens Vand yderligere op.

Magistraten paa sin Side nedlagde, aabenbart for at øge Vandtilførselen saa meget, at Kongen blev klar over, at der ikke behøvedes mere, Forbud mod, at Møllen ved Vesterport gik. Henrik Møller klagede da — naturligvis — og Kongen maatte nedsætte en Kommission bestaaende af Otto Povisk og Niels Banner for at faa den gyldne Mellemvej fastslaaet og faa nedsat Vandstandsmærker ved Vandets Indløb til Møllen ved Vesterport og ved Møllegravens Udløb i Stranden ved Vandkunsten, eller, som det hed, ved det kgl. Vaskehus. Inden Kommissionen traadte i Virksomhed, ombyttedes Niels Banner med Arent v. d. Kuhla.

I det store og hele har de to Kommissærer vel fastslaaet den Ordning, der havde været gældende siden Vandbygningsarbejderne i 1620'erne. Deres grundige Arbejde er udførligt omtalt baade i Raadstuearkivar Villads Christensens ovennævnte Afhandling og hos O. Nielsen i hans Københavns Historie og Beskrivelse.

Saaledes fuldbyrdes dette udviklede Rendesystem, der eksisterede i København til 1859, da Vandværket byggedes. Da »de 32 Mænds« Forsamling oprettedes 1660, afgav Magistraten Ledelsen af Vandvæsenet til den. 1668 ansatte Staten en Embedsmand Lorenz Weiskopf til som Inspektør at lede Driften¹⁾, men hele Administrationen var saa udviklet og berørte saa mange Interesser, som ikke altid kunde spændes sammen, at den kgl. Vandkommission blev oprettet 1679 for at skabe den Magt, der kunde regere over Vandene. Den bestod af 7 københavnske Borgere, 3 af Magistraten, Præsident Resen og 8 høje Statsembedsmænd.

¹⁾ Resens Vandbog (Raadstueark.).

PHILIP DE LANGE SOM SØETATENS BYGMESTER.

Af C. ELLING.

Kendskabet til Murermester Philip de Lange som udøvende Arkitekt rækker kun faa Aar tilbage i Tiden; Weilbachs Kunstnerleksikon (2. Udg.) nævner end ikke hans Navn. Først for nylig er der blevet fremdraget saa fyldigt Materiale, at man kan begynde at skimte Omridsene af hans Kunstnerpersonlighed. Siden Fr. Schiøtt satte Langes Navn i Forbindelse med det asiatiske Kompagnis Palais paa Christianshavn¹⁾, — en Tilskrivning, der, — som vanligt hos denne Forfatter —, ikke blev støttet ved Kildeangivelse²⁾, — er intet væsentligt Bidrag til Ph. de Langes Historie fremkommet, før Fr. Weilbach i to Artikler i »Architekten« XXVI og XXVII og en Afhandling i »Histor. Medd. om Kbh.« 1925 paaviste fire hidtil ukendte Arbejder af ham: Admiralitetsbygningen paa Gammelholm, Marskalsgaarden (Moinichens Gaard) paa Købmagergade, det Hansen'ske Palais i Helsingør og Skolen i Prinsessegade paa Christianshavn, af hvilke Bygninger de tre sidstnævnte endnu eksisterer. Paa Grundlag af

¹⁾ »Tegninger af ældre nordisk Architektur«, 3. Saml., 4. Rk.

²⁾ Kilden er det asiatiske Kompagnis Arkiv i Rigsarkivet, Direktionens Resolutionsprotokol 1732—46 (Mødereferaterne ¹³/_s og ⁹/_o 1736). Ogsaa til Kompagniets Pakhus havde Lange senere leveret et Projekt; Direktionen foretrak imidlertid at lade Eigtwedt give Tegningerne (jfr. Dir. Resolutionsprot. Litr. B. 1746—52, ¹³/₄ 1748).

denne betydelige Tilvækst til Langes oeuvre har Weilbach i sin anden Artikel i »Architekten« endvidere søgt at give en Fremstilling af Bygmesterens kunstneriske Udviklingsgang, et Forsøg, der for en Del maatte forme sig som et Korrektiv til de i den første Artikel fremsatte stil-kritiske Hypotheser, og som i det hele har Skitsens Karakter.

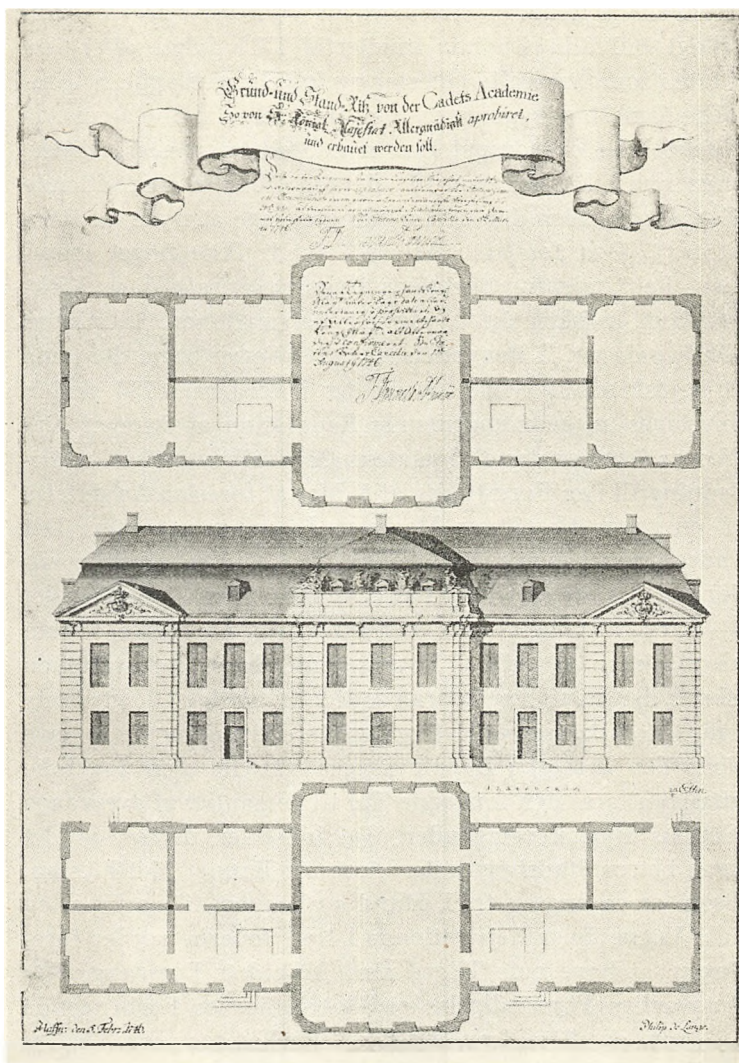
Paavisningen af Langes Autorskab til Admiralitetsbygningen paa Gammelholm har været Udgangspunktet for den følgende Undersøgelse af hans Forhold til Søetatens Bygningsvæsen under Christian VI og Frederik V. Det maatte jo paa Forhaand formodes, at denne Bygmester ogsaa ved anden Lejlighed var taget i Anvendelse af Admiralitetet¹). Naar det ikke tidligere fra arkitekturhistorisk Side er forsøgt at klarlægge Søetatens Bygningshistorie mellem 1730 og 1770, først og fremmest at fremdrage Arkitekterne til saa relativt betydningsfulde Arbejder som Arsenalet paa Christiansholm, Nyholms Hovedvagt og Mastekranen sammesteds, er Grunden muligvis den, at Nicolai Banner Matthiessen, der ofte nævnes som Søetatens »Husbygmester«, er blevet betragtet som den kunstneriske Autoritet, under hvem disse og andre Værker maatte henlægges²). Denne Opfattelse beror dog paa en urigtig Vurdering af Banner Matthiessens embedsmæssige Opgave og af hans kunstneriske Kapacitet.

I Begyndelsen af 18. Aarhundrede fungerede Københavns Stadsbygmester, fra 1693 I. C. Ernst, tillige som

¹) I sin kyndige Oversigt over Orlogsværftets Historie i »Architekten« XXVI har Hr. Arkitekt Viggo Sten Møller formodningsvis, — og med Rette —, henført et enkelt Arbejde til Lange. Jfr. endvidere »Før og Nu«, Supplementshefte 2, pag. 44 og Vilh. Lorenzen: Københavnske Palæer, II, 98 (om Hovedmagasinet paa Gammelholm.). — Et Værk — ved Viggo Sten Møller og Leo Swane — om Holmens Bygninger er under Forberedelse.

²) Fr. Weilbach: Architekten Lauritz Thura, p. 180; samme i »Hist. Medd. om Kbh.« 1925, p. 532.

Admiralitetet paa Gammelholm. Tegning af Ph. de Lange 1746.
Marinens Kortsamling. Rigsarkivet.

Holmens Bygmester, for hvilken Tjeneste der var ham tillagt 200 Rdl. Da han imidlertid 1715 fulgte efter von Platen som Generalbygmester og følgelig nedlagde sit Embede som Stadsbygmester, blev Hvervet som Søetatens Arkitekt ikke overdraget den nye Stadsbygmester, Hiller, men Ernst fik Befaling til »de ved Holmen forefaldende Bygninger, uden den derfor tillagte Gage at nyde, at forestaa¹⁾. Den fortjente Arkitekt fandt ikke noget frugtbart Felt indenfor Søetatens Bygningsvæsen; hans Virksomhed indskrænkede sig til Reparationer og mindre Ombygninger. I Begyndelsen af 1730'erne begyndte hans Arbejdskraft at svigte, og da der i Foraaret 1733 skulde foretages en gennemgribende Reparation af flere af Nyboders Længer, fandt Søetatens Generalkommissariat Anledning til i en Forestilling af 8. Maj at foreslaa Ansættelse af en yngre Mand som Marinens Bygningsinspektør. Det indrømmes i denne Forestilling, at Ernst er »ganske villig . . . at giøre alt, hvad han formaaer, men — hedder det — hans Alder og svage Constitution tilstæder ikke, at han daglig oppe og nede i Bygningerne, hvor Reparationen skeer, kan have den udkrævende nødvendige Obagt«; selv om Generalkommissariatets Deputerede nok mente at have fornøden Indsigt i Bygningssager, var det dem dog ikke muligt at afse den fornødne Tid til personligt at overvaage Statens Byggeforetagender. De indstiller derfor, at det maa betros Stadsbygmester, Assessor Banner Matthiessen, »som er en ung og frisk Mand og bequem til dagligen og alle Vegne, hvor Reparationen i Nye Boderne vorder foretagen, at have nøie Tilsyn med Arbeidets Fortgang, dets forsvarlige Forfærdigelse og Materialernes Forbrugende . . . som og ellers derudinden at efterkomme vores Ordres og Foranstaltninger«; herfor skulde Matthiesen oppebære 100 Rdl. aarlig. Dette Forslag approberedes 12. Juni

¹⁾ Søetatens Krigskancelli, Resol. Protok. 1736 (Nr. 229).

1733¹⁾). Formelt var det vel kun Generalkommissariatets Hensigt at lade ham fungere som Bygningsinspektør ved Nyboder og som saadan slutte de nødvendige Kontrakter paa Generalbygmesterens Vegne, men i Praksis blev hans Arbejdsomraade snart adskilligt større, hvilket først og fremmest skyldtes den Omstændighed, at E. D. Häusser, der 1735 blev Ernst's Efterfølger i Generalbygmesterembedet og det dertil knyttede Embede som Holmens Bygmester, i den Grad var overbebyrdet med Arbejde, særlig ved Christiansborgs Opførelse, at han umuligt kunde staa i stadig Kontakt med Søetatens Generalkommissariat og føre effektivt Tilsyn med de det underlagte Bygninger. Allerede i Ernst's Levetid var der blevet tillagt Matthiesen 250 Rdl. een Gang for alle for at have Inspektion over Tøjhus- og Bryghusbygningerne, og ved kgl. Resolution af 12. Septbr. 1736 blev han endelig udnævnt til at føre Tilsyn med Holmens Huse og Bygninger med 200 Rdl. aarlig Gage mod, at de ham tidligere aarligt tillagte 100 Rdl. afskreves²⁾). Denne Udnævnelse til Søetatens »Husbygmester«, — en mistydig Betegnelse, der heller ikke forekommer i samtidige officielle Aktstykker —, motiveres i Generalkommissariatets Forestilling af 3. Septbr. s. A. med »at hand efter . . . Forlangende videre og ofte har paataget sig at være ved mange andre Reparationer paa Sø Etatens Huuse baade uden og inden Holmen og altsaa haft megen Møye, saa og beviist god Tieneste med Tilsuun i Arbejdets Fortgang og Materialiers Besparelse samt gjort Overslage paa det allernøieste, hvorved mange Udgifter er bleven menageret og i lige Tilfælde efterdags kand menageres ved sliig en Mand, som stædse behøves ved saa mange vidtløftige Bygninger«³⁾).

Af de her citerede Aktstykker faar man det Indtryk,

¹⁾ Søetatens Krigskancelli, Resol. Protok. 1733 (Nr. 96).

²⁾ *ibid.* 1736 (Nr. 229).

³⁾ *ibid.*

at Matthiesens Virksomhed ved Søetatens Bygningsvæsen vel har været omfattende, men fattig paa selvstændige Op-gaver. Det var hans Hverv at lade foretage paafaldende Reparationer og lede mindre Bygningsarbejder, men ikke at fungere som Arkitekt i egentlig Forstand. En Gennemgang af Bygningssagerne i Søetatens Arkiv godtgør Rig-tigheden af denne Opfattelse. Matthiesens Navn nævnes ikke i Forbindelse med eet eneste af de talrige betydningsfulde Arbejder, der udførtes under Christian VI og Frederik V; derimod træffer man atter og atter paa Philip de Langes. Admiralitetsbygningen er saaledes ikke, som Fr. Weilbach har ment, den eneste offentlige Bygning, Lange har opført for kongelig Regning. Som det søges paavist i det følgende, har han alene for Søetaten opført og givet Tegning til syv større Bygningsværker, af hvilke de fem endnu er bevarede. Om han ogsaa har bygget Hovedvagten paa Nyholm, er et aabent Spørgsmaal.

Hvornaar Philip de Lange første Gang er traadt i Forbindelse med Søetatens Styrelse, ♂: Danneskiold-Samsøe, kan ikke oplyses. Er vor Arkitekt identisk med den Murermester Lange, der 1734 blev sendt til Christiania for at tage Akershus Fæstning i Øjesyn¹⁾, har vi her et Holdepunkt. Den Mulighed kan vel heller ikke helt afvises, at Lange, der 1729—30 opførte den nu forsvundne Nordfløj og Pavillonbygning paa det nuværende Moltke'ske Palais i Bredgade for Greve F. A. Danneskiold-Laurvigen²⁾, allerede i disse Aar er kommet i Forbindelse med dennes nære Slægtning Fr. Danneskiold-Samsøe, der 1731 blev Deputeret i Søkommissariatet. Sin kunstneriske Kunnen havde Lange netop da godtgjort ved at bygge Moinichens Palais paa Købmagergade. Der er saaledes

¹⁾ Reg. 2 til de norske Relations- og Resolutionsprotokoller 5/1 1729—^{18/11} 1736. (Godhedsfuldt meddelt af Hr. Frederik Weilbach).

²⁾ Fr. Schiøtt i »Architekten«, IX, 282; Weilbach: *ibid.* XXVI, 212; Lorenzen: *Kbh. Palæer*, II, 69—70

nogen Sandsynlighed for, at han kan have bygget Holmens Chefsbolig, beliggende ved Siden af Generalkommissariatets Bygning i Størestræde. Tegningen, som Viceadmiral Bille »havde ladet giøre«, blev approberet den 5. Decbr. 1731; Arkitekten, der ogsaa havde givet Overslag, nævnes ikke ved Navn¹⁾.

Hvorledes det nu end forholder sig med disse Hypoteser, — eet er ihvert Fald sikkert: at Philip de Lange fra 1737 til 1765 har faaet overdraget Opførelsen af Søetatens betydeligste Bygningsanlæg, ikke blot som Entreprenør, men som Arkitekt, og tillige har foretaget adskillige mindre Arbejder. Uden at have fast Ansættelse i Etaten har han i denne lange Periode, der udgør det rigeste Kapitel i de danske Flaadeetablissemeters Historie, i Realiteten udøvet en kgl. Bygmesters Gerning, tilmed en overmaade frugtbar. Kun i et enkelt Tilfælde har — som det nedenfor skal vises — Hofbygmestrene Eigtvedt og Thurah haft nogen Indflydelse paa Marinens Byggeri, idet de som Medlemmer af den kgl. Bygningskommission (nedsat 1742) har faaet forelagt et Projekt af Lange til Bedømmelse. To Aar før Langes Død (1766) har endelig Jardin arbejdet sammen med ham ved Opførelsen af Spantehuskomplekset.

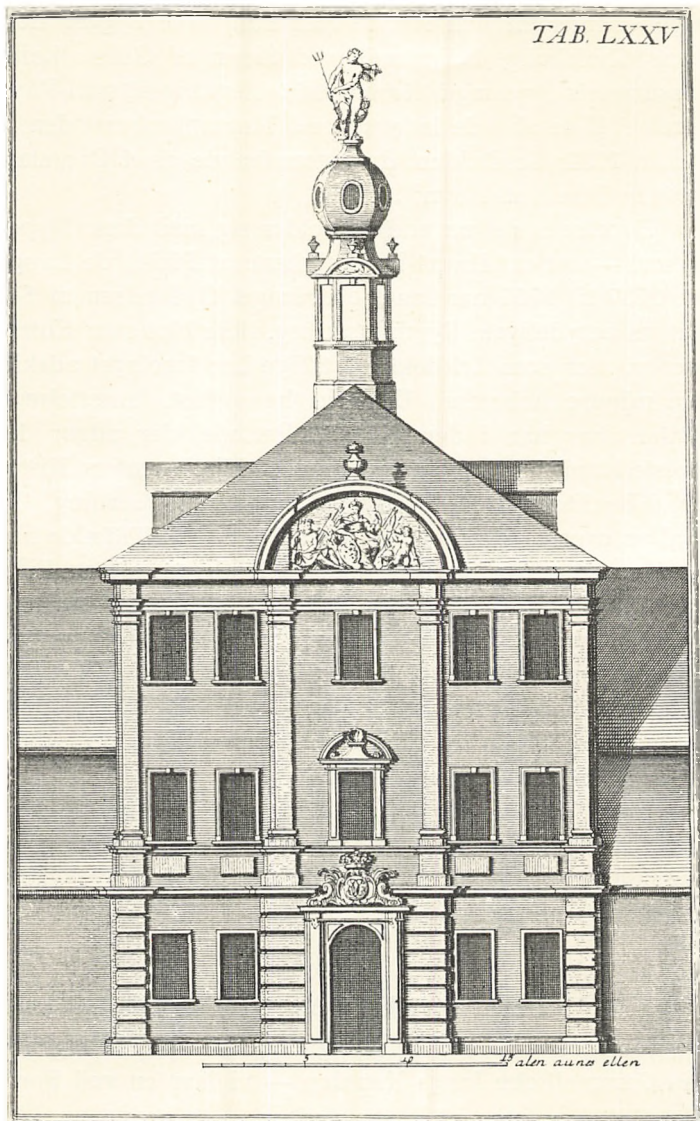
I det følgende vil der, i Form af et summarisk catalogue raisonné, opsat i kronologisk Orden, blive gjort bygningshistorisk Rede for hvert enkelt af Langes kendte Arbejder for Søetaten.

1. HOVEDMAGASINET PAA GAMMELHOLM²⁾.

Marinens store Hovedmagasin, der var beliggende paa Gammelholm langs Kanalen — vi faar en god Fore-

¹⁾ Søetatens Krigskancelli, Resol. Prot. 1731 (Nr. 171).

²⁾ *ibid.* 1737 (Nr. 226), 1738 (Nr. 158 og 159), 1739 (Nr. 106), 1749 (Nr. 86), 1752 (Nr. 127). — Pontoppidan: Danske Atlas II, 151.

Hovedmagasinet paa Gammelholm. Midtpavillonen.
Stik i Hafnia hodierna. tab. LXXV.

stilling om dets Udseende gennem et Maleri af Rach og Eegberg i Nationalmuseet og et Stik i Thurahs »Hafnia hodierna« — bestod af to 180 Alen lange Fløje i et Stokværk og en Midtpavillon i to Stokværk og med Spir. Opførelsen skete i to Perioder, idet den nordligste Fløj og Pavillonon blev bygget 1738—39, den sydligste 1753. Til denne sidste Fløj eksisterer Philip de Langes signerede Tegning endnu (Rigsarkivet, Marinens Kortsamling), omend i stærkt forbrændt Tilstand. Den bærer kgl. Approbationspaategning af 21. Septbr. 1752. I Admiralitets- og Generalkommissariatskollegiets Forestilling af 12. Septbr. hedder det: »At den anden Fløj af Hoved-Magazinets Bygning kunde være bleven opbygget og sadt (!) i sin behørlige Stand, det have vi allerunderdanigst stedse haft i Betænkning at skee saa snart som muligt var . . .; saa for med Hoved-Magazinets complete Bygning at komme i Stand, have vi ved Muur Mester Philip de Lange ladet gjøre vedfølgende Teigning til nokbemeldte anden Fløj, samt forfatted Overslag paa dens gandske Bekostning, paa alle Slags Arbeider, med Materialier og Arbeidsløn, til sammend andragende 28,272 Rdl. 48 Sk., hvilket er noget høyt ansat . . .« I den kgl. Resolution bestemtes det, at Fløjen skulde opføres førstkommende Foraar, og at Materialier indtil da skulde købes og Kontrakt sluttes. Da imidlertid denne Lange'ske Fløj er aldeles konform med den først opførte, hvilket iøvrigt næppe behøver at fremhæves, da der jo var Tale om en Fuldførelse af en regulært komponeret Bygning med Midtpavillon som Symmetriakse, turde det være naturligt at antage, at Lange har leveret Projektet fra 1738 over Anlægget i dets Helhed, altsaa har givet den Tegning »paa heele Bygningens Etendue«, som tillige med Detailrids til Pavillonon blev approberet den 6. Maj 1738. Langes endnu bevarede Tegning fra 1759 maa altsaa opfattes som en Kopi af en Del af hans eget tidligere Projekt; at det er blevet fundet

nødvendigt at lade Arkitekten fremlægge en saadan, da et komplet Projekt dog forelaa i approberet Stand, forklares vel ved, at der jo var forløbet et ret betydeligt Tidsrum siden den første Fløjs og Pavillonens Opførelse. Ogsaa den Omstændighed, at Lange ligeledes i den første Byggeperiode havde Murerarbejdet i Entreprise (Kontrakt af 24. April 1738), støtter yderligere Hævdelsen af ham som Hovedmagasinets Arkitekt. — Projekteringens Historie er i Korthed følgende: I August 1737 indsendte Generalkommissariatskollegiet en Forestilling om Magasinets Opførelse, ledsaget af en Tegning (forsvunden) og et Overslag »til eet Magazin bestaaende af 2de Fløygler, een hver af 180 allen lang 25 allen breed, een Etage høy, med eet gebrokket Tag«; baade Tegning og Overslag approberedes 21. Aug. I Vinterens Løb blev dette Projekt imidlertid gjort til Genstand for Kritik i Kollegiet og en ny Tegning, »som imod den første Tegning har nogen Forandring, saavel udi den indvendige Indretning som Pavillonens Zierat«, blev forelagt Kongen den 24. April 1738; Midtpavillonen havde her 5 Fag mod 3 i den forrige Tegning. Disse nye Rids blev, som nævnt, endelig godkendte, og efter dem blev Magasinets Opførelse paabegyndt.

Et Aar efter, i April 1739, skete der dog atter en Ændring i Byggeplanerne, idet Admiralitetet foreslog at lade Midtpavillonen forhøje med et tredie Stokværk. Aarsagerne hertil var dels æsthetiske: Pavillonen vilde da ikke vise sig saa »nedrig« i Forhold til de lange Fløje, dels praktiske: der blev vundet Lokale til Opbevaring af en Instrumentsamling og Auditorium til de Forelæsninger over Mekanik og Hydrostatik, som Kaptajn Frederik Wegersløf ved kgl. Resol. af 7. Marts 1738 havde faaet i Opdrag at holde for Kadetter og Søofficerer. Udgiften til denne Forhøjelse blev anslaaet til 2000 Rdl. I sin Resolution herpaa af 8. Maj billigede Kongen ikke blot Forhøjelsen med een Etage, men det tillodes endogsaa, at Pavillonen

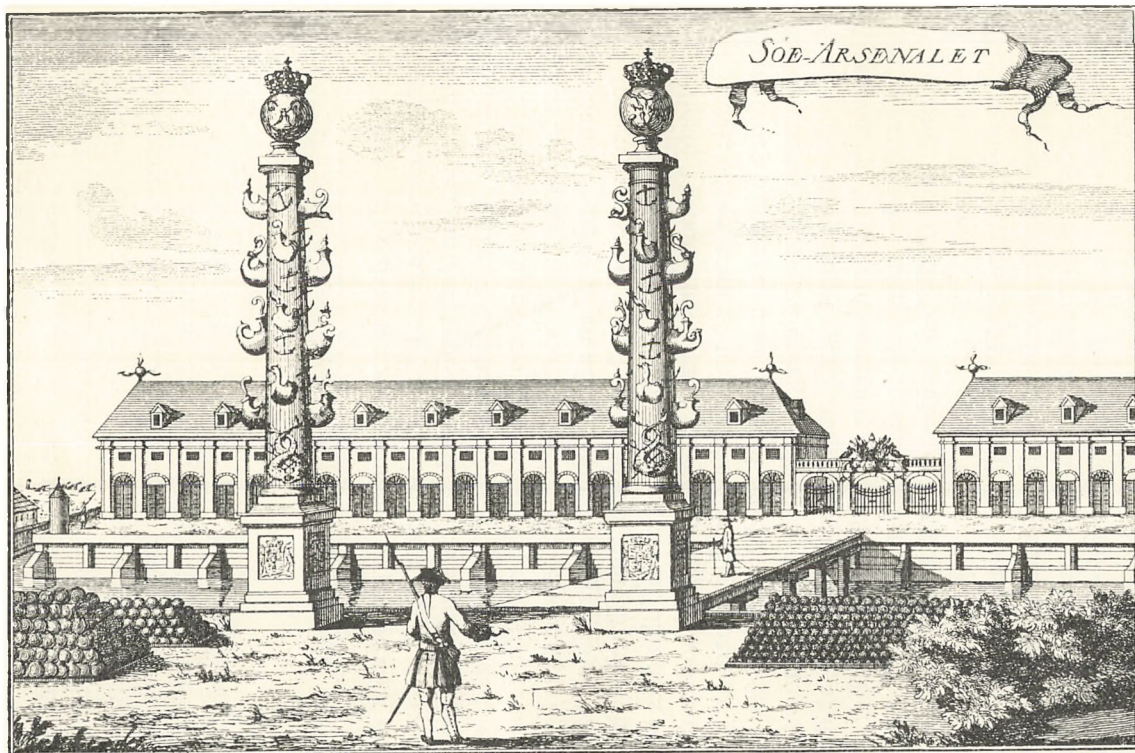
maatte forsynes med et Spir (»efter den forfattede Teigning«) og Ekstraudgiften forøges med 1000 Rdl. til ialt 3000 Rdl. Der maa da have fundet en mundtlig Konference Sted mellem Christian VI og Danneskiold-Samsøe i Tidsrummet mellem 19. April og 8. Maj, da der ikke tales om Spir, Tegning dertil og 3000 Rdl. i den Memorial fra Kollegiet (af 19. April), paa hvilken Resolutionen af 8. Maj er faldet.

2. ARSENALET PAA CHRISTIANSHOLM¹⁾.

Langes Hovedværk som Søetatens Bygmester er det endnu staaende Arsenal paa Christiansholm, et fortrinligt Arbejde i sin Art, typisk for Barokkens gode Militærarkitektur. Virkelig holdningsfuldt er Portalpartiet, en god Prøve paa Arkitektens djærve Formsprog. En ganske lignende Portal med brudt og forkrøpet Segmentgavl ses paa hans Tegning til en af Hovedmagasinets Fløje. Skal vi tro en saa kyndig og berejst Mand som Thurah, har Langes Søarsenal taalt Sammenligning med Udlandets betydeligste Tøjhusanlæg; han skriver i »Hafnia hodierna« (p. 230): »Hvo som af uparthiske har Leylighed at see baade det Kiøbenhavnske Arsenal og det Venetianske og vil gjøre en Sammenligning imellem begge, den maatte have tabt sit Syn og Begreb, om han ey kunde see, at det første i en høy Grad overgaar det sidste, og følgelig ey det Venetianske, men rettere det Kiøbenhavnske Arsenal ... kand med Billighed kaldes det største og fuldkomneste i Europa«.

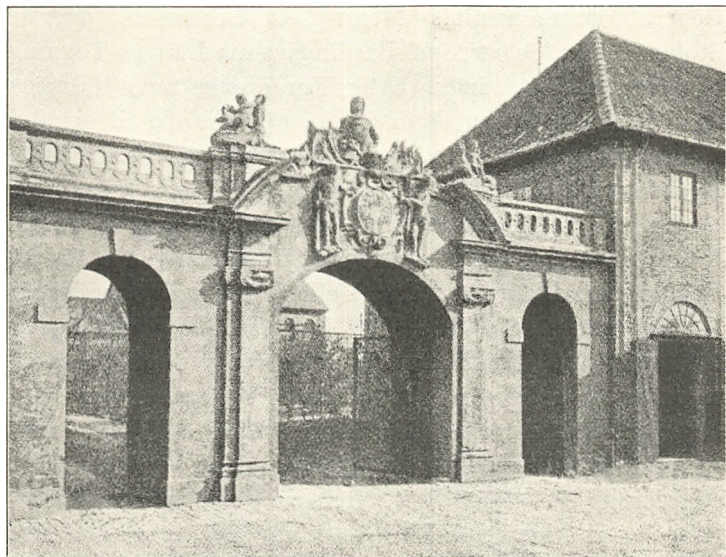
Under 8. August 1741 forestillede Søetatens Generalkommissariat indtrængende Christian VI Nødvendigheden af at opføre et grundmuret Søjhus paa Motzmanns Plads i Stedet for det dér staaende gamle Rapperthus i

¹⁾ S. K. Res. Prot. 1742 (Nr. 90 og 91), 1745 (Nr. 92), 1746 (Nr. 16); »Architekten« XXVI, 3.

Arsenalet paa Christiansholm. Stik i Danske Atlas II pag. 212.

Bindingsværk. Som Bilag til Forestillingen fulgte et Over-
slag, lydende paa 18921 Rdl. 6 Sk., og en Tegning, hvis
Autor ikke nævnes. At den skyldes Philip de Lange kan
dog godtgøres gennem Designation A. over Tegningerne i
Søetatens Arkiv, nu Marinens Kortsamling (Rigsarkivet),
hvis Nr. 187 (pag. 52) betegnes saaledes: »Ph. de Langes

Arsenalet paa Christiansholm. Portalparti.

Fot. i »Architekten« XXVI pag. 4.

Façade og Grundteigning af 18. Martii 1741 til et Tøig-
huus (ligner det nuværende Tøighuus paa Christians-
holm)«. Dette Projekt og talrige andre betydningsfulde
Tegninger gik til Grunde ved den fatale Brand 1795.
Da Kongen den 16. August s. A. resolverede, at Greve
Danneskiold-Samsøe foreløbig skulde konferere med de
Deputerede for Finanserne om Tilvejebringelsen af de nød-
vendige Midler til Arsenalets Opførelse og overhovedet
fremlægge et mere detailleret økonomisk Byggeprogram,

traadte Generalkommissariatet i Forbindelse med den kendte christianshavnske Storkøbmand Andreas Biørn og formaaede ham til at paatage sig Leverancen af Byggematerialierne paa for Staten særdeles gunstige Betingelser, idet han tilbød at yde Kredit »eet à tre Aar efter CasSENS Leilighed«. Samtidig med disse Forhandlinger fulgte en Ændring af Projektet. Det havde oprindeligt været Generalkommissariatets Mening, at Arsenalets øverste Stokværk skulde være af Bindingsværk; Langes Tegning og Overslag viste dette. Efter Konference med Holmens Chef, Admiral Suhm, kom de Deputerede dog til det Resultat, at det nye Tøjhus burde opføres i Grundmur, »som Bygningen bliver staaende paa en frie Plads, uden Lye og Læ for paaafaldende Vinde og Veirlig fra alle Kanter«. I Overensstemmelse hermed lod Kommissariatet en ny Tegning forfærdige, der i sin Helhed ikke afveg synderligt fra den under 18. Marts 1741 daterede. I Forestilling af 26. April 1742 redegør Kommissariatet for denne Projektændring og anbefaler, at Tøjhusets Opførelse maa paa-begyndes derefter allerede i indeværende Aar; Byggeomkostningerne ansættes ikke højere end de i August 1741 stipulerede 18—19000 Rdl., eftersom Fundamenterne allerede paa indeværende Tidspunkt var lagt og en Del Materialier indkøbt. Den kgl. Resolution var imidlertid endnu ikke faldet paa denne Forestilling, før Danneskiold-Samsø indsendte en tredje Tegning (7. Maj), som han havde ladet forfærdige udfra den Opfattelse, »at saadan een public Bygning som et Arsenal bør at have bedre Anseende« (∴ end det af Kommissariatet indsendte Projekt). Han indstiller, »om det nye Tøyhuus's Bygning i sin fuldkommen Skikkelse saaledes indeværende Aar maa bygges, som det her paa Teigningen opførte Stycke udviser, dog at Porten i Stæden for at være sluttet oventil forblev aaben som giver des bedre Anseende, saa og at eet og andet af smaae Ting, som uden større Bekostning ved

Bygningen til Zierat kunde indrettes, allernaadigst maatte approberes at maatte skee«. Da denne sidste Tegning blev approberet den 9. Maj 1742, samtidig med at den i Kommissariatets Forestilling af 26. April fremsatte Byggeplan blev godkendt, og den saaledes uden Vanskelighed kunde indgaa som Substitut for den foregaaende Tegning i dens Forhold til Overslaget, har vi Sikkerhed for, at det tredie Projekt kun i visse dekorative Detailler har adskilt sig fra Projekt Nr. 2. Linien tilbage til Langes Projekt Nr. 1 fra Marts 1741 ligger saaledes ubrudt; man erindre Skriverens Udsagn i Søetatsarkivets Designation A om dette Projekt til Arsenalet: at det ligner det nuværende, og det efter »Projekt 3« opførte. I 1742 fandt da Opførelsen af »det paa Teigningen opførte Stycke« af den ene Hovedfløj Sted, og i Juni 1745 var det planlagte Anlæg fuldført, nemlig de to lange Hovedfløje og Portalen derimellem. De to brede Østfløje og Ringmuren, der forbinder dem og begrænser den indre Gaard, blev ifølge Viggo Sten Møller først opført 1770—71, men allerede 1744 var de projekterede og har muligt været det endnu tidligere. I en Forestilling, som Danneskiold-Samsøe i November 1744 indsendte til »Menage«-Kommissionen »om alle de ved Holmen approberede Værker og Bygninger, som endnu ikke ere fuldførte«, hedder det nemlig: »Paa Christiansholm kunde ej undværes at bygges de 2de Fløyer til Arsenalet, saasom det nu er for liiden til Flaadens Rapporter, og burde den heele Plads at indelukkes med en Muur paa den Østre Siide med sine nødvendige Porter«. I August 1746 fremlagde Generaladmiralløjtnanten en Tegning til disse Sidefløje for Kongen, »indstillende derhos, om ikke den Løngang, der gaar fra Hovedbygningens Loft indtil Sidebygningerne, kunde paa Teigningerne exciperes«, hvilket approberedes ved Resol. af 25. August. Den Tegning af Philip de Lange til Tøjhuset, dateret 3. Septbr. 1746, brændt 1795, der fandtes i Søetatens Arkiv

(jfr. Designation A over Marinens Kortsamling i Rigsarkivet, p. 26, Nr. 12), turde da være identisk med Sidefløjsprojektet med den i Henhold til ovennævnte Resolution foretagne Ændring.

3. DET GAMLE FYRТАARN PAA SKAGEN¹⁾.

I 1745 var den gamle Fyrvippe paa Skagen blevet saa forfalden, at den trængte til en Afløser; tilmed truedes den Gang paa Gang af Højvande. Det blev da den 15. Jan. 1745 resolveret at lade den flytte, og Ingeniørkaptajn Wendel fik Ordre til at bese Situationen og give Ændringsforslag. Hans Projekt vandt ikke Bifald i Admiralitetet, der derfor i en Forestilling af 5. Jan. 1746 foreslaar Opførelsen af et nyt, grundmuret Fyrtaarn. »Vi have«, hedder det her, »til den Ende nærmere talet med Muurmester Lange og af hannem ladet forfærdige een Teigning over saadant et Fyrtaarn, der var af den paa Stedet erfordrende Højde, der i Grunden var opmuret paa Stokværk, der havde i sin Bygning Kuulhuset og i Midten een Vinde til at opvinde dem [ɔ: Kullene], der var forsynet med een sufficant Fyr-Kædel, gode Opgange og et bequemt Huus for Fyr Manden, som med Fyren haver Opsigten«. Udgiften blev anslaaet til 6000 Rdl. Under 18. Febr. s. A. blev Langes Tegning approberet og Fyrtaarnets Opførelse beordret derefter. Samtidig hermed blev Byggeforetagendet imidlertid unddraget Søetatens Tilsyn og henlagt under Partikulærkammeret, altsaa under det kgl. Bygningsvæsen i snævrere Forstand, hvoraf fulgte, at Hofbygmesteren for Jylland, paa det Tidspunkt L. de Thurah, formelt fik Ledelsen af det. Det er da misvisende, naar Fr. Weilbach i sin Thurahmonografi uden mindste

¹⁾ S. K. Res. Prot. 1746 (Nr. 25), 1748 (Nr. 13). — Partikulærkammerets Bygnings Res. Prot. 1746 (Nr. 15); endvidere S. K. Res. Prot. 1749 (Nr. 12, 13), 1750 (Nr. 35), 1751 (Nr. 13), 1752 (Nr. 14).

Forbehold føjer Skagens Fyrtaarn ind i Rækken af denne Arkitekts sikre Arbejder; det bør stryges af Thurahs oeuvre og rettelig henføres til Langes. Hofbygmesterens eneste Opgave var paa Partikulærkammerets Vegne at slutte en Kontrakt med Murmesteren, der var saa fordelagtig for Kongens Kasse som muligt. Den under 6. April 1746 kgl. approberede Kontrakt mellem de to Bygmestre udviser da ogsaa en samlet Opførelsessum af 4938 Rdl., altsaa mere end 1000 Rdl. lavere end den af Admiralitetet nævnte, af Lange oprindeligt beregnede Sum. Den i Kontrakten omtalte »von Uns genehmigten Zeichnung«, efter hvilken der skal bygges, er selvfølgelig identisk med det under 18. Febr. s. A. approberede Projekt af Lange. Af selve Bygningshistorien giver vor Arkitekt et Omrids i en Forestilling til Kongen af 22. Juli 1749, i hvilken han fremlægger et Ændringsprojekt til det opførte Fyrs Lanterne (80 Messinglamper med Spejlskærme i Stedet for Kulbækken): »da [ich] im Jahre 1747 auf Schagen in Jütland auf allergn. königl. Ordre ein Feuer-Thurm erbauet, welcher nach seiner Höhe von Horizont des Erdreiches bis auf den Horizont des Orts wo das Feuer angezündet werden soll, in 32 Ellen bestehet, der Feuer Eimer aber, in welchem das Feuer geleet wird, hält 2 bis 2^{1/2} Tonnen Kohlen, als habe nach Fertigung gedachten Thurms am 14. Octobr. bemeldten Jahres das Feuer selbst auf demselben angezündet, welches auch so gebrennet und geleuchtet, dasz nach Aussage einiger Schiffers . . . sie das Feuer in einer Distance von 6 Meilen in der See gesehen«.

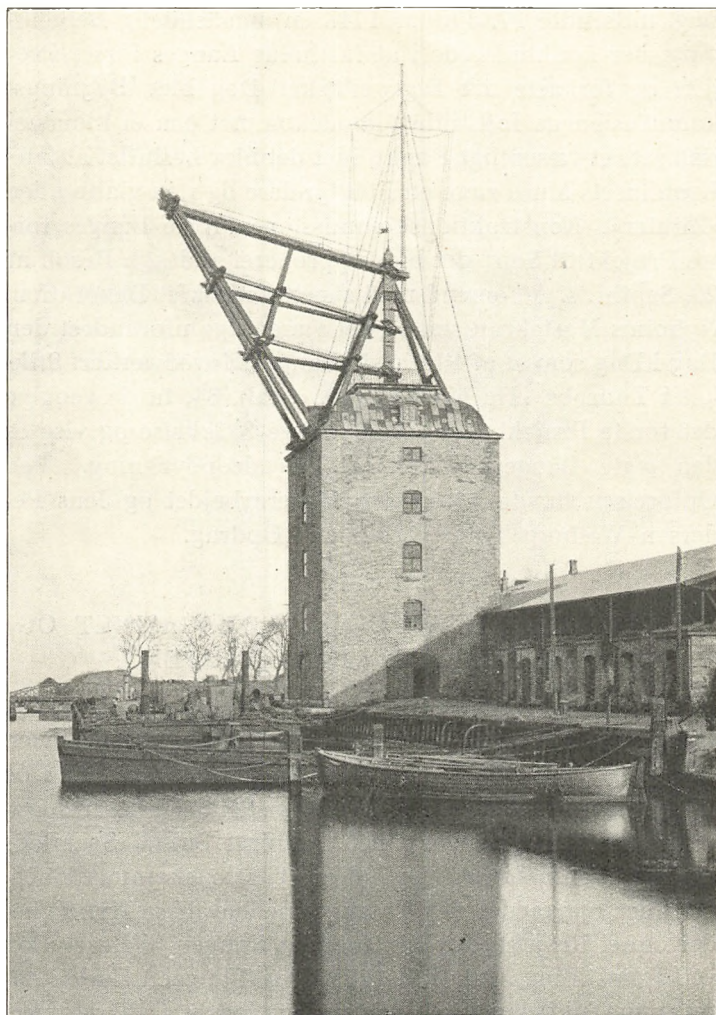
4. NYHOLMS MASTEKRAN¹⁾.

Ved kgl. Resolution af 18. Aug. 1746 blev det befalet Dannekiold-Samsøe at lade opføre et nyt Kranhus paa

¹⁾ S. K. Res. Prot. 1746 (Nr. 13; Admiralitetets Erklæring, Bilag Litr. A, er af teknisk Interesse); *ibid.* 1748 (Nr. 114). — Rentekammeret: Bygningskommissionens Indkomne Sager 1746—49. — Opmaalinger udg. af »Foren. af 3. Decbr.«, 5. Bd. (1916).

Nyholm, da det allerede staaende var stærkt forfaldent. Tegningen og Modellen — den sidste findes i Marinens Modellsamling paa Orlogsværftet — var blevet forfærdiget under Konstruktionskommissionens Tilsyn. Arkitekten nævnes ikke i den Memorial fra Danneskiold af 2. Aug., i hvilken Tegningen blev indstillet til Approbation; at det var Lange, fremgaar imidlertid med Tydelighed af en Betænkning fra Konstruktionskommissionen til Generalkommissariatet, dateret 10. Oktbr. 1747, omhandlende »tvende af Muurmester Lange paa nye giorte Teigninger til een nye Krahn og Krahn-Huus, som er bleven examineret imod dend første Teigning [fra Sommeren 1746], den Commissionen præfererer som nyttig og tienlig og derimod forkaster de bemeldte sidste giorte tvende Teigninger; derved bifaldes og den forfærdigede Model, saasom derimod ikke fandtes noget at erindre«. Da Holmens Chef, Admiral Suhm, dog ikke turde godkende Langes første ,af Konstruktionskommissionen foretrukne Projekt, forlangte han det sendt til den kgl. Bygningskommission (nedsat 1742) med Anmodning om Betænkning, særlig vedrørende Fundamenternes Art. I Bygningskommissionens Indlæg, dateret 17. Novbr. 1747, der var ledsaget af Promemorier fra baade Eigtwedt (af 16. Novbr.) og Thurah (af 31. Oktbr.), fremlagde Eigtwedt ret gennemgribende Ændringsforslag — bilagt Tegninger — saavel med Hensyn til Fundamenterne som til selve Kranværkets Konstruktion, der formentlig kunde simplificeres betydeligt. Om det projekterede Kranhus' Udseende faar vi nogen Underretning i følgende Udtalelse: »det eragtes hverken nyttigt eller tienligt, at Muurene paa saadan en Bygning efter den os tilsendte Teigning med saamange Zierter opføres, eftersom det nu strax foraarsager stor Bekostning og siden udkræver aarlig langt flere Reparationer end en glat Muur«. Konstruktionskommissionen, der af Admiralitetet blev beordret til at fremkomme med sin

Nyholms Mastekran. Fot. i »Architekten« XXVI pag. 4.

Mening om Bygningskommissionens Udtalelser og Forslag, indsendte 17. Januar 1748 en omstændelig Betænkning, der konkluderede i at fastholde Langes første Projekt og forkaste det Eigtwedt'ske. Dog blev Bygningskommissionens Indstilling imødekommet paa et kunstnerisk set ret væsentligt Punkt, idet det blev besluttet at lade Kranhusets Mure være en Fod tyndere og staa glatte uden »Zirater«. Konstruktionskommissionen førte Langes første Projekt til Sejr; det blev approberet ved kgl. Resol. af 20. Septbr. s. A., omend med stærkt forenklet Dekoration. Nyholms Mastekran staaer i det væsentlige uforandret den Dag i Dag som et af Philip de Langes Hovedværker. Stikket i Thurahs »Hafnia hodierna«, tab. 84, turde gengive det første Projekt i dets oprindelige Skikkelse og vise os den ægte Langeske, kraftige Façadeopdyrkning. Ved Opførelsen havde Arkitekten Murerarbejdet og Jens Pedersen Wisborg Tømrerarbejdet i Opdrag.

5. TAKKELAGEHUSENE (HOVEDMAGASINET OG TAKKELLOFTET) PAA LANGØEN¹).

I Danne Skiold-Samsøes Plan til Orlogsværftet og Flaadeetablissementerne indtog et Takkelagemagasin en ikke uvæsentlig Plads. Om dets Indretning blev der i de første Aar af 1750'erne ført en omstændelig Korrespondance mellem Holmens Chef, Admiral Suhm, Søetatens Generalkommissariat og Konstruktionskommissionen. Omsider opnaaedes der Enighed mellem disse Myndigheder om et Projekt, der blev forelagt Kongen til Resolution ved Forestilling af 4. Juli 1753. Paa Langøen skulde opføres to Takkelagehuse, forbundne ved et Galleri, hvert Hus med en Længde af 35²/₂ Fod og en Bredde af 39 Fod. De opførtes i to Stokværk, henholdsvis af 11 og 10

¹) S. K. Res. Prot. 1753 (Nr. 114, 141, 142), 1754 (Nr. 158, 159), 1767 (Nr. 56—58); »Arkitekten«, XXVI, 5.

Takkelagehusene paa Langøen. Fot. i »Architekten« XXVI pag. 7.

397

Fods Højde. Kommissariatet indstillede, at Funderingsarbejderne blev paabegyndt allerede indeværende Aar og androg om, at der maatte bevilges Lange 2000 Rdl. i Arbejds løn af Søetatens ordinære Fonds. Senere vilde et fuldstændigt Projekt blive indsendt. I den kgl. Resol. (af 12. Juli) blev Anlægsplanen i sin Helhed approberet, men Opførelsen stillet i Bero indtil videre; foreløbig skulde Admiralitetet lade udarbejde et mere detailleret Projekt. Et saadant indsendtes da ogsaa den 21. Aug. s. A., bestaaende af 2 Tegninger: Litr. A, »som viser Takkelage-Huusenes Afbildning, saaledes som de i fuldfærdiget Stand skal blive med Galleriet imellem udi i liiden Afteigning«, og Litr. B, »hvorved Galleriet viises udi større Præsentation med sine convenable Zirater«. Efter Langes Overslag skulde dette Anlæg kunne opføres for 3550 Rdl. (Materialier og Arbejds løn). Den 30. Aug. 1753 forsynede Frederik V Litr. A. med sin Approbation og Paaskrift om, at »herefter skal i sin Tid Takkelage-Huusene med Galleriet derimellem bygges og fuldføres«.

I Sommeren 1754 blev Grunden lagt til den ene Fløj. Da det imidlertid viste sig ved et Eftersyn, at det lagte Fundament hverken i Længde eller i Bredde havde de af Konstruktionskommissionen fastsatte Dimensioner, idet Lange ved Udførelsen af sine Tegninger havde regnet med $352\frac{1}{2}$ Fod og 39 Fod som udvendige Maal i Stedet for indvendige, maatte Fundamenterne skyndsomst lægges om saa godt det lod sig gøre, hvortil der blev bevilget en Ekstraudgift af 326 Rdl. 3 Mk. Langes ændrede Tegning blev approberet den 27. Oktbr. 1754.

Der indtraadte imidlertid nu en fuldkommen Standsning i Takkelagehusenes Bygningshistorie. Først 12 Aar senere, i Slutningen af August 1766, gennemførte Danne-skiold-Samsøe, der paa ny havde tiltraadt Embedet som Overkrigssekretær for Søetaten og Intendant de Marine efter at have været fjernet fra Flaadens Styrelse siden

Christian VI's Død, disse Magasiners Opførelse; da var Philip de Lange død. Allerede den 31. Juli s. A., altsaa før Danneskiolds Embedstiltrædelse, havde det kombine-rede Admiralitets- og Generalkommissariatskollegium beordret Murermester Slotman til at forfærdige en ny Tegning; naturligvis skulde de allerede lagte Fundamen-ter benyttes. Danneskiold førte energisk Sagen videre, gav Slotman sine Direktiver, — Bygningernes Dybde ændredes fra 39 Fod til 40 Fod 2 Tommer —, og indsendte hans Projekt den 24. Febr. 1767; det approberedes Dagen efter. Slotman blev ikke Anlæggets Entreprenør. Ved en Licitation, der afholdtes i Generalkommissariatet den 27. Marts, blev Arbejdet tildelt Murermester Ulterdahl for 4000 Rdl. og Tømrermester Töpling for 1470 Rdl. (Kontrakterne approb. 15. April s. A.). Det er dog fuldt berettiget at betragte Takkelagehusene paa Langøen i det store og hele som Philip de Langes Løsning af den af Konstruktionskommissionen stillede Opgave. »Det Slotman'ske Projekt«, der var afhængigt af Langes Fundamenter, benævnes i Approbationen af 25. Febr. som »tvende Takkelase-Huuse med Gallerie imellem«, en Anlægstype, der altsaa var ganske konform med vor Bygmesters Projekt fra 1753 og beslægtet med hans Arsenalkompleks paa Christiansholm. Takkelagehusene, der nu benævnes Takkelloft og Hovedmagasin, eksisterer stadig, omend i noget ændret Skikkelse, idet de i 1859—60 fik paabygget en Etage og desuden er blevet noget forlænget.

6. CHRISTIANSHOLMS MASTEKRAN¹⁾.

At Lange har givet Tegning til den — forlængst nedrevne — Mastekran, der 1753 opførtes paa Christiansholm, kan ikke paavises dokumentarisk. Der hersker imidlertid en saa absolut stilistisk Overensstemmelse mel-

¹⁾ S. K. Res. Prot. 1753 (Nr. 111).

lem dette Arbejde og den tidligere opførte Mastekran paa Nyholm, at der ikke kan bestaa nogen Tvivl om Langes Autorskab. Man sammenligne Stikket af Nyholm-Kranen (efter det første Projekt) i Thuralis »Hafnia hodierna« med den Tegning til Christiansholm-Kranen, der er publiceret af Viggo Sten Møller i »Architekten« XXVI, pag. 10. Det første Projekt til sidstnævnte Mastekran var ikke komplet. Efter Ordre fra Admiral Suhm blev det udført i første Halvdel af 1753. Den 23. Juni blev det, ledsaget af en Betænkning fra Konstruktionskommissionen, indsendt til Admiralitets- og Generalkommisariatskollegiet, der i en Forestilling af 27. s. M. foreløbig udbad sig Kongens Godkendelse af, at »der maa bygges i den Høyde, at dermed kan indsættes Master i Skibe paa 70 Canoner, og at Muurene maa blive af den Tykkelse samt Bygningen af den Circumference og Høyde som Tegningen viiser og placeres paa foranførte Stæd...«. Senere skulde et fuldstændigt Sæt Tegninger og et Overslag blive forelagt. Mastekranens Opførelse efter dette foreløbige Projekt blev approberet 5. Juli s. A.

7. SPANTEHUSET (SENERE PLANBYGNINGEN) PAA NYHOLM¹⁾.

Ved kgl. Resolution af 23. Marts 1763 blev det bevilget, at det gamle Spantehus paa Nyholm maatte nedrives for at give Plads for et nyt, til hvilket Kollegiet fik Ordre til at fremskaffe Tegninger og Overslag. Det henvendte sig som vanligt til Lange, hvis Projekt, bestaaende af en Tegning og 2 Overslag, blev indsendt til Kongen med en Forestilling af 25. Jan. 1764. Opførelsessummen var ansat til 8161 Rdl. 32 Sk., hvis Bygningen skulde opføres af Grundmur; skulde den bygges af Tømmer og Planker, vilde Udgiften beløbe sig til 6206 Rdl. 92 Sk. »Paa for-

¹⁾ S. K. Res. Prot. 1764 (Nr. 15).

bemeldte medfølgende Tegning«, hedder det i Admiralitetets Forestilling, »er og anlagt en Pavillon til Bequemmelighed for Eders Kongl: Maytt om behages at bivaane Orlogs-Skibenes Udløbning af Stabelen; dens Bekostning har Muurmester Lange ved giorte Overslag i alt anslagen til 5209 Rdl. 64 Sk.« Admiralitetet havde imidlertid ogsaa henvendt sig til Jardin for at lade ham give Tegning til en Pavillon, og det blev indstillet, at hans Projekt, der ifølge Langes Overslag vilde blive 750 Rdl. 16: Sk. dyrere end dennes eget, dog maatte blive approberet, da det havde »meere Anseende«. Ved kgl. Resol. af 2. Febr. 1764 blev det bestemt, at Planbygningen skulde opføres i Grundmur efter Langes Tegning, og Pavillonen af bornholmsk Sandsten efter Jardins. Lange fik hele Komplekset i Entreprise for 2200 Rdl. med fri Materialier. Medens Langes Planbygning endnu eksisterer, omend stærkt ombygget (1913), blev Jardins Pavillon nedrevet 1875. Langes Pavillonprojekt kendes ikke; derimod er vi godt underrettet om Udseendet af Jardins interessante Ovalpavillon gennem G. E. Rosenbergs to Stik (Façade og Plan), henholdsvis fra 1763 og 1764.

8. MINDRE ARBEJDER.

Foruden de ovenfor omtalte større Byggearbejder har Philip de Lange i Aarene ca. 1737 til ca. 1765 udført talrige mindre betydelige; for at afrunde Fremstillingen af Langes Virksomhed som Søetatens Bygmester skal en Del af disse kortelig omtales. Til de to, endnu staaende, Krudtmagasiner, der blev opført under Frederik V i Charlotte Amalies og Frederiks Bastioner, havde den kendte Militæringenieur Oberst Ötken givet Tegningerne, men Lange fik Murerarbejdet i Entreprise. Det samlede Overslag for begge Magasiner, der beløb sig til 17595 Rdl. 4 Sk., blev approberet den 28. Aug. 1743¹⁾.

¹⁾ S. K. Res. Prot. 1742 (Nr. 16), 1743 (Nr. 86, 193).

I de to følgende Aar var Lange beskæftiget med Opførelsen af den forlængst forsvundne kgl. Grynmølle, der laa paa Christianshavn mellem Dokken og Andreas Bjørns Plads, et Komplex af ganske enkle Pakhusbygninger. Langes Tegninger og Overslag er fra Sommeren 1744. Den 9. Juli blev der afholdt »Auction paa Muur- og Tømmer-Mands Arbeids Løn« i Generalkommissariatet, hvor adskillige Mestre indfandt sig. Da man savnede Lange, blev der skikket Bud til hans Bopæl før Licitationens Begyndelse; han meldtes bortrejst, hvorpaa denne fandt Sted. Efter sin Hjemkomst meldte Lange sig imidlertid og tilbød at entreprenere hele Arbejdet efter Tegningerne for ialt 10,000 Rdl., hvilket Tilbud blev modtaget. Ved Resol. af 5. Aug. 1744 beordredes Kommissariatet til at slutte Kontrakt med ham. Hen paa Vinteren 1745 var det nye Grynmølleanlæg omtrent færdigt; i November blev det overdraget Arkitekten at opføre en Hestestald efter egen Tegning samt lade en af de allerede staaende Magasinbygninger forhøje i »égalité« med denne. Overslagene lød paa ialt 3254 Rdl.¹⁾ Denne Grynmølle var det andet Industrianlæg, som Ph. de Lange havde opført paa Christianshavn. Den driftige Mand — Pontoppidan kalder ham »en vittig og nyttig Borger« — byggede omkr. 1760 for egen Regning et Salpeterværk, der laa umiddelbart indenfor Amagerport²⁾.

Paa Gammelholm byggede Lange 1753 efter egen Tegning »en liden aparte Drøg [ɔ: Drøghus] . . . liige overfor Tiære Huuset«, og paa Christiansholm byggede han 1745 nogle Matrosbarakker (Tegningen approb. 29. Jan.)³⁾. Det synes da en selvfølgelig Sag, at Admiralitetet

¹⁾ S. K. Res. Prot. 1743 (Nr. 230), 1744 (Nr. 175), 1745. (Nr. 168).

²⁾ »Danske Atlas« II. 202; »Hist. Medd. om Kbh.« 1. Rk. VIII, 535.

³⁾ S. K. Res. Prot. 1753 (Nr. 166), 1745 (Nr. 22); i Designation A over Marinens Kortsamling (R. A.) nævnes endvidere følgende Tegninger (brændt 1795): »Ph. de L.'s Teigning til en Archeliemesters

overdrog sin betroede, stærkt benyttede Arkitekt at opføre de nye toetages Længer i Nyboder, Øst for Borgergade og Nord for Elefantgade (nu Suensonsgade). I Løbet af 1756 rejste de første 26 Huse sig »i den Huk ved Grønland, som i en treangel gaar ud fra Haandværks Stokkens Huuse til Øster Ports Veyen«, hvert Hus beregnet for 4 Familier, 2 i hvert Stokværk, og den 6. Oktbr. 1757 resolverede Frederik V, »at fra Øster Ports Veyen af liige op i Længde og Linie med Elephant Længen endnu blev bygt 2 Længder Huuse af samme Beskaffenhed som de forhen nybygte, og at der imellem de første og sidste Huuse bliver en Gade af liige Viide som de andre Gader omtrent 23 Alen bred; saa behøves og for den yderste Længe ud til Grønland et Fortog langs op igiennem liige saa breed som Gaden . . .«. Disse sidste Længer fik Lange i Entreprise sammen med Brandmajor Søren Henrichsen, saaledes at hver af dem byggede 35 Huse. Da det udtrykkelig nævnes i Kontrakten, at disse skal være »af samme Beskaffenhed som de seeneste [c: i 1756] af bemeldte Muurmester Lange for Søefolket opbygte grundmuurede Huuse«, forstaar vi, at vor Arkitekt har givet Tgninger til hele dette Nyboderkompleks. I Løbet af 4 Aar skulde det være fuldt færdigt; med Entreprenuererne var akkorderet en Betaling af 680 Rdl. for hvert Huus¹⁾. Som et Kuriosum kan anføres, at Lange i Marts 1756 havde ansøgt Geheimeraad, Greve A. G. Moltke om Tiladelse til at købe 100,000 Stk. Mursten af Frederikskirkens Beholdning »wie ich, auf dem sogenannten Grünland hieselbst, zum Dienste des Königl. See-Etats, 26 Matrosen

---

Bolig, eller Vagt, af 3. Septb. 1765« (p. 48, Nr. 149), »Grundteigning til nogle Bygninger paa Christiansholm af Ph. de L. 1760« (p. 30, Nr. 36) og »Ph. de L.'s 2de Bygnings-Façader, med C 6ti Chifre paa (et Project uden Aarstal, som formodentlig ikke er bleven udført)« (p. 52, Nr. 186).

¹⁾ S. K. Res. Prot. 1755 (Nr. 173), 1757 (Nr. 129), 1758 (Nr. 12).

Häusser aufzubauen entrepreniere«, men at Thurah — der indtil 1. April 1756, da han afløstes af Jardin, havde Lødelsen af Kirkebygningen — fraraadede dette i en Erklæring, som Moltke i sin Egenskab af »Overdirektør« i Kirkebygningsskommissionen havde afæsket ham¹). — Om Lange har opført den Pavillonbygning, der laa ved den af Kommandør Dumreicher anlagte Dok paa Christianshavn, Orlogsværftets Stolthed, kan ikke paavises. Det var et lidet betydeligt Arbejde, som Danneskiold havde ladet udføre i 1738 efter Kongens mundtlige Befaling. Marineintendanten omtaler det efter dets Fuldførelse i en Memorial af 15. Januar 1739 paa følgende Maade: »ieg . . . haver ladet opbygge et Huus, efter den samme tiid af mig præsenterede Teigning, hvorudi E. K. M. bequommelig kunde være, naar det allernaadigt maatte behage E. M. at see noget Skib indsætte eller udhale af Dokken . . .«²). Med vort Kendskab til Langes rige Virksomhed for Sætaten kunde det vel anses for rimeligst, at han ogsaa i dette Tilfælde er blevet benyttet som Arkitekt af Danneskiold, men noget positivt Bevis derfor har vi ikke. Den prunkløse lille Bygning er for ubetydelig til, at vi kan henholde os til stilistiske Kriterier.

Langes forskellige Reparationer kan vi selvsagt ikke komme ind paa her; kun et Vidnesbyrd om hans Virksomhed som Sætatens »Konsulent i Byggesager« skal sluttelig fremhæves. Da det kgl. Assistenshus, der 1753 var blevet lagt ind under Søkvæsthusets Direktion, i 1757 flyttede fra sine Lokaler i Huset paa Hjørnet af Store Færgestræde og St. Kirkestræde (nuv. Højbroplads Nr. 3) og søgte en anden og rummeligere Ejendom, lod Direktionen foretage Opmaalinger og give Overslag til Ombyg-

¹) A. G. Moltkes Privatarkiv (R. A.). Pakke: »Det Kgl. Frederiks Hospital (Breve, Aktstykker, etc. I)«; jfr. Meier: Marmorkirken, 21.

²) S. K. Res. Prot. 1739 (Nr. 14).

ning af forskellige Gaarde, der kunde komme i Betragtning. Som rimeligt var, da Kvæsthuset jo sorterede under Søtaten, blev dette Hverv overdraget Philip de Lange, der indsendte en Række Tegninger af københavnske Ejendomme »for deraf at skionne om de til den intendede Nytte og Brug vare eller kunde blive tienlige«¹⁾. Silkefabrikørerne Douillac & Cuny's Gaard i Snaregade, det nuværende Assistenshus, blev købt for 16,400 Rdl. (approb. 28. Juli 1757). Det er en tiltalende Formodning, at Lange ogsaa er blevet taget i Anvendelse som Arkitekt i 1765, da den nuværende Fløj mod Nybrogade blev opført²⁾. Admiralitets- og Generalkommissariatskollegiet var stadig øverste Myndighed og Lange stadig dettes foretrukne Bygmester. Antager man denne Hypothese, vokser tillige Sandsynligheden for, at den statelige Hovedportal, der ganske er i Jardins Stil, virkelig skyldes denne Mester Thi der er jo Præcedens for en saadan Arbejdsdeling mellem disse to Bygmestre, tilmed indenfor Søtatens Arbejdsfelt. Aaret i Forvejen havde Jardin og Lange arbejdet sammen paa Nyholms »Plan«, netop saaledes at selve Bygningen skyldtes Langes Tegning og det dekorative Element (Ovalpavillonen) skyldtes Jardins. Saaledes kom Philip de Lange, der havde begyndt sin lange Arbejdsdag herhjemme i »Ildebrandshusenes« Tegn, og som havde set Häussers og Thurahs Barok og Eigtwedts Rokoko vinde Magt, til sluttelig at laane Glans fra vor Nyklassicismes Banebryder.

---

¹⁾ S. K. Res. Prot. 1757 (Nr. 90).

²⁾ ibd. 1765 (Nr. 109).

OM FORMULAREN VED DE BØRGERLIGE VIELSER.

AF EMIL HJORT.

Ved de borgerlige Vielser i Danmark skal i Henhold til kgl. Anordning af 17. November 1922 oplæses følgende Tale til Brudeparret, forinden Vielsen finder Sted:

»Da De har henvendt Dem til Øvrigheden for at faa det Ægteskab, De agter at indgaa med hinanden, fuldbyrdet paa den i Loven foreskrevne Maade, og da alt, hvad der ifølge Loven skal paases, forinden en Vielse maa foretages, er blevet iagttaget, vil Deres Ægteskab nu være at fuldbyrde. Forinden der imidlertid skrides hertil, paahviler det mig som dette Steds Øvrighed at minde Dem om Betydningen og Vigtigheden af den Forbindelse, som De nu staar i Begreb med at indgaa.

Det Løfte, De her skal give hinanden, indeholder et højtideligt Tilsagn om Kærlighed, Troskab, gensidig Hjælp og Bistand igennem hele Livet, i alle Forhold, under alle Omskiftelser; dertil forpligter De Dem i denne Stund og kalder Øvrigheden til Vidne derpaa. Agtelse for dette Løftes Hellighed er Betingelsen for Familiernes Lykke og Tilfredshed og Grundvolden for den sædelige Orden; Overtrædelse deraf vil undergrave Deres Livs Fred og Deres Samvittigheds Ro, om den end ikke altid medfører Ansvar efter den borgerlige Lov.

I det Haab og ud fra den Forudsætning, at De vel har overvejet dette og har det faste Forsæt at holde det Løfte, De aflægger, og at leve med hinanden, som det sømmer sig rette Ægtefolk, i Kærlighed, Endrægtighed og Ærbarhed, tilsiger Øvrigheden Dem i Statens Navn alle de Rettigheder, der følger med et lovligt Ægteskab, men paalægger Dem tillige alle de

Forpligtelser, som Ægtefolk har imod hinanden indbyrdes og imod andre, og indskærper Dem alvorligt Opfyldelsen af disse Forpligtelser.«

Den borgerlige Vielse indførtes her i Landet ved Lov af 13. April 1851 for Personer, der ikke tilhørte Folkekirken eller et her i Landet anerkendt Troessamfund. Ved Lovens § 6 blev det overladt vedkommende Ministerium at foreskrive den Formular, som skulde benyttes ved Vielsen. Herefter lod Justitsministeriet, under hvent Ægteskabssagerne var henlagt, Generalprokurør¹⁾ Algreen Ussing udarbejde et Udkast til en saadan Formular. Det synes af Korrespondancen at fremgaa, at Generalprokurøren næppe er gaaet til dette Arbejde med Begejstring. Han har gerne villet give Vielseshandlingen et højtideligt Præg mindende om de kirkelige Ceremonier, uden hvilke man jo hidtil ikke havde kunnet træde ind i Ægteskabet, men han har ikke fundet Hjemmel hertil i Ægteskabslovens Ord. I den Skrivelse af 19. Maj 1851, hvormed han fremsender sit Forslag til Ministeriet, beklager han sig over, at han ikke tør »hæve denne for at Højtidelighed blottede Akt« ved f. Eks. at lade Øvrighedspersonen opfordre Brudeparret til at give hinanden Haanden i Øvrighedens Paasyn, efter at de har erklæret at ville være Mand og Hustru. Han udtaler med Resignation, at der »naturligvis langt mindre kan være Tale om nogen Haandspaalægning af vedkommende Øvrigheds-person«. Talen bør ikke være nogen Formaning — det tilkommer ikke den borgerlige Øvrighed at formane Brudeparret — og den bør formes saaledes, at det kan forstaas, at Ægteskabet ikke »kan benævnes enten som

---

¹⁾ Generalprokurøren var en Embedsmand, som havde til Opgave at udarbejde Lovforslag og afgive Betænkning over Sager angaaende Lovgivning og Lovfortolkning. Han var en Slags juridisk Konsulent ikke blot for Justitsministeriet, hvorunder han var ansat, men ogsaa for de andre Ministerier. Stillingen ophævedes i 1872.

kristeligt eller helligt«. Det virker ogsaa efter Algreen Ussings Opfattelse utitalende, at Handlingen »ekspederes altfor hurtigt«, men det gaar ikke an i Talen at indflette »Oplæsning af Parternes Daabsattester, Vaccinationsattester, Bevis for, at der er sat i Enkekassen, og andre fremlagte Dokumenter«, da dette jo nok vilde gøre Talen bredere, men samtidig forringe dens Værdighed.

Som det vil ses, er Indledningen til Talen i Algreen Ussings Redaktion dog ret bred med sine mange Citater af Lovbestemmelser og andre Overflødheder. Den lyder saaledes:

»Da N. N. af ....., som bekender sig til den ..... Religion, og N. N. af ....., som bekender sig til den ..... Religion, have henvendt sig til Øvrigheden for at faa det Ægteskab, de agter at indgaa med hinanden, fuldbyrdet paa den i Loven af 13. April 1851 om Ægteskabs Indgaaelse udenfor de anerkendte Troessamfund eller imellem Medlemmer af forskellige Troessamfund foreskrevne Maade, hvortil de efter denne Lov er berettigede, da den i Lovens § 4 befalede Kundgørelse til Thinge har fundet Sted, uden at noget Forbud mod Ægteskabets Stiftelse er blevet anmeldt for Øvrigheden, og da alt, hvad der ifølge Lovens § 5 overensstemmende med Hans Majestæts Forordning af 30. April 1824¹⁾ skal paases, forinden en Vielse maa foretages, er blevet iagttaget, vil dette Ægteskab nu være at fuldbyrde. Forinden der imidlertid skrives hertil, paaligger det mig som dette Steds Øvrighed at gøre Dem (Manden) og Dem (Fruentimmeret) opmærksom paa Betydningen og Vigtigheden af den ægteskabelige Forbindelse, som de nu staar i Begreb med at indgaa, *hvilken i alle Maader stifter de samme Rettigheder og Forpligtelser, som om Handlingen var fuldbyrdet ved kirkelig Vielse*, hvorfor de ogsaa begge have at underkaste sig alle Statens Forskrifter om det ægteskabelige Samliv, nøjagtigen at opfylde de Pligter, som en Ægtemand og Ægtehustru skylder hinanden, og baade i Medgang og Modgang at leve saaledes med hinanden, som det bør sig rette Ægtefolk at leve sammen.«

¹⁾ Førdning angaaende Præsternes Embede med Hensyn til Ægteskab.

Det er værd at lægge Mærke til den fremhævede Indskudssætning, som vidner om en vis Frygt for, at Borgerne skal nære Mistillid til Gyldigheden af denne Vielse udenfor Kirken.

Om dette Forslag indhentede Justitsministeriet derefter en Erklæring af Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet.

Den filologiske Professor Johan Nicolai Madvig¹⁾ havde som Kirkeminister haft sin væsentlige Andel i Forberedelserne til den nye Ægteskabslovgivning. Han beretter i sine Erindringer (S. 171), hvorledes han i Rigsdagen maatte kæmpe med dobbelt Front i denne Sag, i Folketinget for Lovens Indskrænkning til det nødvendige og for Skaansel af det bestaaende, i Landstinget bl. a. mod Ørsted, som stædigt afviste enhver Reform paa dette Omraade. Professor Madvig ønsker at give den borgerlige Vielse et højtideligere Præg end en almindelig borgerlig Øvrighedsforretning, og han frygter ikke for, at det skal stride mod Loven eller dens Forudsætninger, at vedkommende, som staar i Begreb med at indgaa Ægteskab ved borgerlig Vielse, faar »en noget fyldigere og mere indtrængende Paamindelse om den ægteskabelige Forbindelses Væsen og Betydning«.

I den Tale, som han derefter udarbejder, og som er citeret i Begyndelsen af disse Linier, bestræber han sig særligt for at indprente Brudeparret Ægteskabets etiske og moralske Indhold; det er et »helligt Løfte«, der aflægges, og som maa respekteres af Hensyn til Samlivets Lykke og for Opretholdelsen af Samfundets sædelige Orden. Talen bærer tydeligt Præg af Filologen i Modsætning til Juristen. De stive Vendinger hentede fra Lovsproget erstattes af et følsommere Ordvalg, og Sætningerne er formede med saa megen Omhu, at intet er overflødigt, og at paa den anden Side alt, hvad der ud fra det

¹⁾ 7/8 1804—¹²/12 1886; Minister 1848—1851 i »Novemberministeriet«.

givne Synspunkt bør lægges Parterne paa Sinde, er medtaget.

Talen blev godkendt af Justitsministeriet og foreskrevet Myndighederne ved Ministeriets Cirkulære af 20. Juni 1851.

Denne Tale blev for Københavns Vedkommende første Gang oplæst den 14. Juli 1851, da Skrædersvend Christen Christiansen og Jomfru Christine Marie Bruun — begge af København, og begge Medlemmer af Jesu Christi Kirke af de sidste Dages Hellige — indgik Ægteskab med hinanden.

Københavns Magistrat havde allerede i en Skrivelse af 12. Maj 1851 anmodet Ministeriet om Forskrifter for den ydre Form for de borgerlige Vielser og bl. a. forespurgt, om Ministeriet ikke var enig med Magistraten i, at Akten fandt Sted i en af Magistratens ordinære Samlinger, og at ingen særlig Bekendtgørelse gik forud for hver enkelt Vielse, hvilket sidste »upaatvivleligen — især i Begyndelsen — vilde medføre Sammenstimlen af en Mængde Mennesker og muligen endog forargelige Optrin kunde foranlediges«. Justitsministeriet er enig med Magistraten heri. Det ses da ogsaa, at foruden Overpræsidenten, Michael Lange, som har oplæst Talen, har 6 andre Magistratsmedlemmer underskrevet Vielsesprotokollen ved den første saavel som ved senere Vielser. En borgerlig Vielse paa Københavns Raadhus har været en betydelig og sjælden Begivenhed; i 1851 foretoges saaledes kun 5 og i 1852 ligeledes 5 Vielser. Da Vielsernes Antal var steget betydeligt i Aarenes Løb (i 1886 foretoges saaledes 161 Vielser) besluttede den samlede Magistrat i sit Møde den 1. November 1886 at lade Handlingen overgaa til Magistratens 1ste Afdeling som en almindelig Embedsforretning, saaledes at Borgmesteren eller Raadmanden foretog Vielsen med Tilkaldelse af 2 Vidner (Lovens § 6). Dette skete første Gang den 4. Januar 1887, da

Borgmester, Konferentsraad H. N. Hansen foretog en Vielse. Til videre Sammenligning tjener, at i 1922 — det sidste Aar under den gamle Ægteskabslov — foretoges 764 Vielser paa Københavns Raadhus; i 1927 steg Tallet derimod til 2783. Det sidste høje Tal forklares naturligvis ved den nye Lov — af 30. Juni 1922 — der indførte Adgang til borgerlig Vielse for alle Borgere uanset Troesbekendelse.

Under Forhandlingerne om denne Lov var Spørgsmaalet om Formen for Vielserne ogsaa fremme. Det kunde omtvistes, hvorvidt man med denne almindelige Adgang til borgerlig Vielse skulde fastholde en højtidelig Form, eller om man skulde lade Vielsen finde Sted som en almindelig Embedsforretning paa et kommunalt Kontor. Naar Resultatet blev en Bevarelse af Madvigs Vielsestale med uvæsentlige sproglige Forandringer, skyldtes dette ikke mindst Indflydelse fra Borgmesteren for Magistratens 1. Afdeling, Dr. phil. Ernst Kaper, som derom henvendte sig til Justitsministeriet.

I Norge, der ligesom Sverige i det væsentlige har samme Ægteskabslovgivning som Danmark, benyttes en Vielsestale, som meget minder om Madvigs og utvivlsomt er udarbejdet paa Grundlag af denne. I Sverige derimod indskrænker Henvendelsen til Brudeparret sig til følgende, efter at Parret har givet hinanden Haanden paa Ægteskabsløftet og vekslet Ringe, og Øvrighedspersonen har erklæret dem for Ægtefæller: »Glömmen aldrig det löfte om trohet för livet, I nu haver avlagt. Leven med varandra i inbördes aktning, kärlek och förtroende, och besinnen Edert ansvar mod kommande släkten. Endräkt och lycka förblive i Edert äktenskap og hägne Edert hem«.

HAMMERSTRUP OG SJÆLØR.

I.

AF VILHELM MARSTRAND.

I »Historiske Meddelelser om København« 2. Rk. III. Bd. side 199—206 har oberst *H. U. Ramsing* givet en række yderst værdifulde og interessante oplysninger om »Kongens Enghave«. Han ender imidlertid sin artikel med følgende bemærkning: »Det var vel en overvejelse værd, om ikke det nye bykvarter i Kongens Enghave burde kaldes Hammerstrup i stedet for det i københavnsk topografi flertydige Frederiksholm.« Mod dette forslag vil jeg gjerne advare. Skal der knyttes et nyt navn til dette kvarter, bør det være Sjelør, som paa Jens Sørensens kort fra 1720 er opført som navn paa selve pynten.

Hammerstrups forhold er mere udviklede. Det torp paa 2 gaarde, som omtales i 1695-retssagen, kan ikke have eksisteret alene paa »Kongens Enghave«; det er altfor lille et areal.

Oberst Ramsing mener af den omstændighed, at Hammerstrup ikke omtales i jordebogen af 1377, at kunne slutte, at denne lille by er opstaaet ca. 1400 og rimeligvis gaaet til grunde under Københavns belejring 1523, idet landsbyerne omkring København i kansler Claus Gjordsens jordebogsoptegnelser siges at være øde. Men det er noget andet end at de er nedlagte, og det har ingen rimelighed for sig, at Hammerstrup først skulde være nedlagt ved denne lejlighed.

Hammerstrup maa for det første som Hovedparten af torperne være opstaaet c. 1090, og er ganske sikkert nedlagt c. 1158, da de tyske købmænd i Roskilde blev flyttet til Havn. Det var da naturligt, for ikke at sige nødvendigt, at udvide byens jordtilliggende. Dette er sikkert sket ved at tillægge Vesterfælled; og for at kunne dette har man maattet nedlægge Hammerstrup.

Det er nemlig ganske urimeligt at antage, at den oprindelige landsby Havn skal have haft jord hinsides den meget vandrige og vanskeligt passable Ladegaardsaa, der oprindeligt løb over S. Jørgenssø og derfra over nuværende Vesterbros torv til stranden.

Nu hørte Vesterfælled til byen allerede da St. Jørgensgaard første gang nævnes i 1261, men kan ikke have hørt til byen, da denne endnu var en afsides liggende landsby. Vækst og betydning fik byen først efter S. Clemens kirkes anlæg, der ikke kan være ældre end Knud den stores tid, og rimeligvis først skriver sig fra tiden efter sejren i Helgeaa 1026. Det eneste naturlige tidspunkt for udvidelsen med Vesterfælled bliver da de tyske Roskildekøbmænds henflytning til byen c. 1158.

Den »byes jord«, som vises midt paa 1781-kortet over Kongens Enghave, kan under ingen omstændigheder have noget med gaardene i Hammerstrup at gøre. Den eneste vejlinie, som kan indlægges i forhold til markskellene, gaar fra pynten ved Sjøløv omtrent i ret nord lige forbi »byes jord«, men dette areal har bredden paa den anden led, og kan altsaa ikke være de 2 gaardes tofter.

Vil man gaa efter marknavnene, maa vi søge Hammerstrup vestligere, ovre ved Gaasebæksrenden. Her danner nævnte rende en god vandingsplads, en vej førte tidligere herfra op til Valby, og »Hammerstrupstøkkerne«, der tydeligt ses at være udskaaret af den til »Kongens Enghave« hørende Ammeeng, kan udmærket godt have været gaardstofterne. Paa Valbyjorden lige overfor træffes paa

1781-kortet »Hammerstrup-engen«, en lidt uheldig betegnelse, da jorden ligger stærkt stigende, men som rimeligvis blot skyldes en fejltagelse, ti i 1682-markbogen over Valby kaldes jorden Hammerstrup-aas.

Denne jord maa naturligvis oprindeligt have hørt til Hammerstrup, og vi ser da, at ved Hammerstrups nedlæggelse gik noget af jorden til Valby, noget til Havn (Vesterfælled eller dele af denne), mens »Kongens Enghave« blev tillagt kronen, hvilket alt er i ganske anderledes overensstemmelse med udtrykkene i 1695-retssagen, end de hidtil givne tolkninger af denne¹).

Naar »byes jord« saaledes ikke kan knyttes til Hammerstrup, maa der søges en anden forklaring paa dette areal, og denne anden forklaring maa hænge sammen med, at Kongens Enghave blev udskilt som et særligt areal og ikke henlagt til enten Valby eller Havn.

Men forklaringen er nem nok at finde. »Byes jord« ligger ved vejen fra et færgested fra tiden før kristendommens indførelse, da de folk fra Amager i Store Magleby og Taarnby ikke søgte kirke i Havn, men holdt gudsdyrkelse og søgte ting paa Solbjerg, omtrent hvor nu Frederiksberg slot ligger. De har da sejlet fra Taarnby strand over det for størstedelen meget lavvandede Kallebostrand til Sjælør, og fulgt en vej forbi »byes jord« og videre mod nord omtrent midt gennem Vestre kirkegaard. Denne vejs ælde er sikret ved, at den som alle gamle veje følger vandskellet og yderligere ved 2 gravhøje, den ene paa Vestre kirkegaard, den anden i Søndermarken tæt ved Valby Langgade. Den første er vist paa generalstabskortet 1855, den anden omtales som eksisterende i

¹) O. Nielsen, København I, S. 3—5 og Ramsing anførte sted. Det stykke jord, om hvilket det hedder: »samt skal noget været blevet liggende fra samme 2 gaarde til et frit bed for alle, som magistraten sig nu alene tilegner,« er rimeligvis jorden mellem den nedennævnte Vej og Vesterfælleds nuværende vestgrænse.

1780¹⁾), og ihvertfald den første kan ikke forklares som hørende til en vej Valby-Havn. Men ogsaa vejlinierne paa Amager sikrer denne vejs ælde; de er nemlig uforklarlige, hvis trafikken i oldtiden gik over Havn, mens de tilfredsstillende kan forklares ud fra den her omtalte vej som en ældste vej, der helt tabte sin betydning, da Havn voksede op og trak trafikken over sig.

»Byes jord« maa være toften for en færgesgaard ved det nævnte færgested, og det er dette offentlige færgeris skyld, at Kongens Enghave henlagdes »under birket«. Paa akkurat samme maade findes i 1682-markbogen under Store Magleby omtalt et Taarnby birk, hvis kærne bestod af en tidligere ladegaard, under hvilken »en hafve ligger i fælleden, kaldis Møllebacke hafve thilhører Thornbye kiercke«. Det er sikkert til fælleden her omkring, at man maa knytte det navn Fladør, som paa Jens Sørensens kort er vist tværs over den grund midt i Kallebodstrand, som nu kaldes »Svenskeholm« og lige ud for navnet Sjelør, som ogsaa er anbragt ude i vandet, thi man har ingen hjemmel for, at ør-navne kan være brugt om grunde.

Dette antagne færgesgaardsanlæg kan med ret stor sikkerhed tidsfæstes. Et navn som Sjelør kan ligesom navnet Korsør først være opstaaet i kristen tid, og det maa da sikkert henføres til biskop Gerbrands første tid c. 1022—25, idet det paa den anden side maa regnes at være ældre end anlæget af S. Clemens, idet den om denne kirke opvoksende by meget hurtigt overflødiggjorde den gamle vejlinie.

For de slutninger, som videre kan drages af disse forhold, haaber jeg senere at faa lejlighed til andetsteds at gøre nærmere rede.

---

¹⁾ Ifølge elskværdig meddelelse fra haveinspektør Clemen Jensen.

II.

Af H. U. RAMSING.

I Anledning af Ingeniør *Marstrands* Indsigelse skal jeg gjerne indrømme, at naar Dokumentmaterialet er saa spinkelt som i nærværende Tilfælde, er der altid et Spille- rum for Hypotheser. Jeg synes dog, at de Gisninger, jeg har vovet mig ud i, slutter sig saa snævert som muligt til de foreliggende Dokumenter. Men det er jo en subjektiv Opfattelse.

Det er givet, at Kongens Enghave nævnes i 1532 som henlagt under Nybygaard. Da er Hammerstrup altsaa forsvunden. Dette, synes jeg, kan være sket i den urolige Tid omkring 1523, thi Claus Gjordsens Jordebogs-optegnelser fra 1525 siger kort og godt, at Landsbyerne i Birket er øde¹). Det synes ikke rimeligt, at Byen fandtes i 1377, thi Biskoppens Jordebog er meget udtømmende ogsaa i Angivelserne om de øde Gaarde, men naturligvis er det ikke udelukket, at Hammerstrupgaardene uden særlig Stedfæstelse kan have været indbefattede under Valbys 8 Bol. Jeg skal ikke udtale mig om Tidspunktet for -strup Byers Anlægstid i Almindelighed, men det forekommer mig dog ikke utænkeligt, at enkelte af denne Navnetype kunde tænkes udflyttede efter 1377. Det Fornavn Hammer, som indgaar i Hammerstrup, var endnu i Brug i 1496, da den københavnske Borger Hammer Kock nævnes. I alt Fald forekommer det mig rimeligere, at de Marknavne, Bys Jord osv., der findes paa Kortet af 1781, hidrører fra en ca. 1523 nedlagt By, end at antage, at de efter Ingeniør *Marstrands* Hypothese skulde stamme fra en, der allerede er forsvunden over 600 Aar tidligere, ca. 1158.

Vi ved, at der har ligget en Landsby Hammerstrup i Enghaven eller dens nærmeste Omegn. Det er da vist-

---

¹) Pag. 303 Lin. 6 f. o. staar ved en Trykfejl Distrikt i. St. f. Birk.

nok sandsynligst, at »Bys Jord« stammer fra den, selv om jeg ikke just mener, at dette Areal er Byens Toftejord, men vel snarere dens Gaardtomter, som muligvis i »Enghavetiden« er bleven indgrøftede til Fold.

Jeg synes derimod ikke, at det er en rimelig Hypothese at »Bys Jord« ikke er en Bys Jord, men derimod hidrører fra en iøvrigt helt ubekendt Færgegaard »fra Tiden før Kristendommens Indførelse«. Vi ved ikke noget som helst om, at der har været Færgefart fra Taarnby til Sjælør, og hvad Vejen derfra til Valby eller Solbjerg angaar, synes det ret haabløst at benytte en Markinddeling fra 1781 i Forbindelse med to Kæmpehøje i Valbys nærmeste Omegn til at fastslaa dens Eksistens, naar den iøvrigt ikke har efterladt sig Spor. De to Kæmpehøje kan mindst lige saa godt høre til den kendte og længe bevarede Hovedvej mellem Valby og Havn.

Birket er det Retsomraade, der blev oprettet, da Absalon havde bygget sin Borg, og henlagt under denne. Alle Landsbyerne i den nærmeste Omegn hørte til dette Birk, og det har intet som helst at gøre med en »hedensk« Færgefart.

Ingeniør Marstrand nævner, at V e s t e r F æ l l e d ikke oprindelig kan have tilhørt København. Det er sikkert rigtigt. Rigtigt er det vist ogsaa, at de i 1157 fra Roskilde udjagne tyske Købmænd kan have slaet sig ned i Havn, og jeg vil mulig i anden Sammenhæng komme nærmere ind paa disse Spørgsmaal, som jeg tidligere har haft Lejlighed til privat at drøfte med Ingeniøren. Men det er mig unægtelig en Gaade, hvad Vester Fællede og de tyske Købmænd har at gøre med hinanden. Det er rigtigt, at de spedalskes Hospital, som siden kaldtes S t. J ø r g e n s G a a r d, og som nævnes første Gang i 1261, laa paa Vester Fælleds Østside ved Vejen til Solbjerg og Valby. Da var Fælleden altsaa bleven Byens, men hvor

tidligt Overdragelsen er sket, synes jeg, at det foreløbig er vanskeligt at have en Mening om.

Jeg tror rigtignok ikke, at Sjelør har noget at gøre med et Færgested; -ør betyder vist baade i Sjelør og i Fladør det grove Strandgrus, og Sjel- har vist mindre at gøre med Menneskehjerte end med de Sælhunde, som paa Generalstabskortet af 1848 har sat sig et Minde i S æ l h u n d e s t e n e n, som ligger ude i Stranden 1 km. syd for Jens Sørensens Pynt Sjelør.

Løvrigt har jeg intet imod Ingeniør Marstrands Forslag om, at det mere velklingende Sjelør og ikke Hammerstrup knyttes til det nye Bykvarter.

DE FØRSTE CIGARER I KØBENHAVN OG TOBAKSØGNINGSFORBUDENE FOR 100 AAR SIDEN.

AF CARL C. CHRISTENSEN.

I sine i 1873 udgivne Livserindringer skriver E. C. Werlauff¹⁾ om Tobaksrøgning i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede: »Tobaksrøgning var paa den Tid ligesaa almindelig som nu, men aldrig uden for Husene; man mødte aldrig nogen med Tobakspibe i Munden uden Folk af de simpleste Classer. Cigarer kjendtes ikke før 1808, da Spanierne vare komne ind i Landet, og Cigarrygning ved disse blev udbredt her . . . .«

Denne Meddelelse af Werlauff er ikke ganske korrekt, thi Cigarer kendtes herhjemme flere Aar før 1808, selvom det muligvis skyldes Spanierne, at Cigarer kom paa Mode, saa at det efter 1808 blev mere almindeligt at røge disse. Lægen Dr. H. Callisen oplyser saaledes i 1807²⁾, at ogsaa blandt Almuen var Tobaksrøgen allerede dengang meget almindelig, »mange af den arbejdende Klasse sees næsten ikke uden Tobaks-Piben. Folk af en finere Smag røge sammenrullede finere Tobaks-

¹⁾ »Danske, især kjøbenhavnske Tilstande og Stemninger ved og efter Overgangen til det nittende Aarhundrede«, Pag. 370, (offentliggjort i Historisk Tidsskrift 4. Rk. 4. Bd. — E. C. Werlauff var født ²/₇ 1781 og døde ⁵/₈ 1871).

²⁾ H. Callisen: »Physisk Medizinske Betragtninger over Kjøbenhavn«. Kbhvn. 1807—09, 1. Bd. Pag. 501.

blade, Zigaros fra Havanna«. Hvad Callisen her anfører, er fuldstændig rigtigt; Cigarer var ikke alene kendt i Danmark førend Spaniernes Ankomst¹⁾, men de var tilmed blevet falbudt fra en københavnsk Urtekræmmer-butik. I »Adresseavisen« for den 8de og 12te August 1805 findes nemlig bekendtgjort, at der skulde være offentlig Auktion over forskellige Varer hos Firmaet Ryberg & Co. i Store Kongensgade Nr. 209 Litra E²⁾. Mellem disse Varer fandtes ogsaa »1 Kasse Zigarer«³⁾. Hvem der paa Auktionen købte denne Kasse (d. v. s. Kiste) Cigarer, skal jeg lade være usagt, men faa Dage efter Auktionens Afholdelse læses i »Adresseavisen« for den 31te August et Avertissement fra Urtekræmmer Søren L. Mulvad, boende »i Kielderen paa Hjørnet af Naboløs og Compagnistræde 57«⁴⁾, og i dette Avertissement meddeler han, at han sælger »fine oprigtige⁵⁾ Havannah Zigarer à 1 Rdlr. 100de«. I Bladets samme Nummer støder man paa 8de Spalte paa en Bekendtgørelse om, at der den 6te September 1805 skulde afholdes offentlig Auktion paa Børsen over ikke mindre end »45 Kister Havannah Zigarer«. Som man heraf vil se, har man i Danmark ikke alene kendt Cigarer i 1805, med de er ogsaa blevet offentlig bortauktioneret og falbudt fra en københavnsk Urtekræmmer Butik.

¹⁾ Ogsaa i de paa Kraks Forlag gentagne Gange udkomne »Kraks Tidstavler« anføres under 1808: Cigarer indføres med de spanske Tropper.

²⁾ Ejendommen fik i 1806 Matr. Nr. 249 og er det nuværende Nr. 70. Grundlæggeren af Firmaet Ryberg & Co., Niels Ryberg, boede i det senere Prinsesse Julianes Palæ, nuv. Nr. 27 og 29 i Store Kongensgade.

³⁾ Stavemaaden »Zigarer« afløses omkring 1813 af »Sigarer« for adskillige Aar senere at gaa over til den nu anvendte »Cigarer«.

⁴⁾ Nr. 57 fik i 1806 nyt Matr. Nr. 60, det nuv. Naboløs Nr. 2.

⁵⁾ Ifl. V. S. O. betyder »oprigtig« i denne Forbindelse »uforsket«, og der tilføjes, at denne Betydning særlig forekommer i Handelsproget.

Da Cigarer lidt efter lidt blev mere og mere almindelige, var der selvfølgelig adskillige, der saa sig gal paa dem; der har jo altid været og vil vel altid være nogle, der med Uvilje ser paa al Form for Nydelse af Tobak. Dr. H. Callisen saa derimod i sin før omtalte Bog med Sympati og Forstaaelse paa Tobakken, thi han skriver saaledes¹⁾: »Upaatvivlelig henhører Tobak til de uundværlige Overdaadigheds-Varer, men neppe kan den ubetinget holdes for skadelig for Sundheden, skøndt den henhører til de bedøvende Planter. . . . Mange skylder Tobaksrøgen allene, at de have daglig og ordentlig Aabning, andre finde sig aldrig bekvemmere til Sinds Anstrængelse og Eftertanke, end naar de have Piben i Munden«. Og han udtaler profeterende²⁾: »Tobakken har sejret over alle Forfølgelser, Vanen har hos Mængden sat den blandt Livets Nødvendigheder, saa at dens Brug vel neppe nogensinde vil kunne udryddes«.

Blandt dem, der ankede over Cigarerne, var »Politivennen«, det Blad, der som en Smed passede paa alt mellem Himmel og Jord, det Blad, der paatalte skævt liggende Rendestensbrædter, utydelige Navneskilte paa Gadehjørner, heldende Afvisersten m. m. Allerede i 1798³⁾ havde det frygtede Blad beklaget sig over »disse frække og viiskjæftede Tobaksrøgere, der ved alle deres huslige Foretagender have den tændte Tobakspibe i Munden«. I 1811, da det var blevet almindeligt at røge Cigarer, hæver »Politivennen« sig op paa Cothurnen og vil have de arme Cigarrøgere tiltalt for uforsigtig Omgang med Ild; mindre kunde ikke gøre det.

I Bladets Nr. 676 for den 1ste Juni læses følgende kostelige Artikel:

¹⁾ Pag. 502.

²⁾ Pag. 499.

³⁾ »Politivennen« for 1798, Nr. 18, Pag. 279.

Advarende Exempel paa de saa almindelig i Brug
komne Zigarers Farlighed.
(Efter Indsendt).

Endskøndt Forordningen angaaende Brandvæsenet i København (1. Novbr. 1805 Cap. I § 5) ikke udtrykkeligen nævner Zigarer, kan der dog neppe være nogen Tvivl om, at den, som gaaer over Gaard eller Gade med en brændende Zigar, jo i det ringeste maa blive ligesaa strafskyldig, som den, der samme-steds gaaer med antændt Tobakspibe uden Hlytte. Men endnu mere strafskyldig maa, efter Indsenderens Formening, Ziggarrøgeren blive, dersom han — naar Tingen er saa nær udrøget, at den truer med at incommodere Personens Skjæg, ifald han har noget — river den ud af Munden, og ubekymret hvorhen, kaster den saaledes fra sig, at Gnisterne flyve rundt omkring.

Det er nu anden Gang, Indsenderen har havt Lejlighed til at see saadan Udaad, og med sin Fod at betage den endnu rygende Stump al Evne til at skade. Hvilke Ulykker kunde der ikke afstedkommes, om en Slig Art Lunte faldt ned igjennem eet af vore mange ud til Gaden aabne Kjældervinduer, hvor Brændsel eller andre brændbare Sager henligge?

Allerede tidligt havde Autoriteterne et godt Øje til Tobaksrøgningen. I Brandforordningen af 24de Januar 1761 for Købstæder i Danmark anføres under § 16¹⁾: »Ingen maa smøge Tobak paa Gader og i Gaarde under aaben Himmel, hvor man er ved Bygninger, uden Pibe-hytte paa Piben, under Straf af 32 Sk.«. Da Frederiksberg Have i Slutningen af det 18de Aarhundrede fra det tidligere stive, franske Anlæg var blevet omdannet til den mere landskabelige engelske Stil, udstedte Hofmarskallatet, under hvilket de kongelige Slotshaver sorterede, en Plakat, dateret Frederiksberg den 26de Maj 1801²⁾. angaaende Publikums Benyttelse af Haven. Blandt Plakats mange Bestemmelser var den, at det var forbudt at røge Tobak her. Dette Tobaksforbud blev yderligere

¹⁾ Schou: Forordninger.

²⁾ Hofmarskallatets Arkiv: Frederiksberg Slotshave, Pakke H Nr. 69 for 1838 (Rigsarkivet).

indskærpet i 1834, da følgende Plakat opsloges ved Havens Indgang¹⁾:

Ligesom det er forbudt at indbringe de saakaldte Børnevogne i Frederiksberg Slotshave, saaledes fornyes herved Forbudet mod al Tobaksrøgen og imod at medtage Hunde i Haven. Frederiksberg den 4de August 1834.

Efter Befaling
Wolff,
Slotsgartner.

Endnu saa sent som i 1842 blev dette Forbud opretholdt, thi da Konditor Josty ansøgte Hofmarskallatet om Tilladelse til at maatte sælge Cigarer i Havens Konditorpavillon, nægtedes det ham den 17de September²⁾ af Hofmarskallatet med den Begrundelse, at »Tobaksrygning i Frederiksberg Slotshauge aldeles ikke er tilladt«.

De militære Myndigheder havde ogsaa Tobaksrygning i Kikkerten, og det var saaledes forbudt at gaa røgende forbi en Skildvagt, hvilket i 1809 affødte en ganske kuriøs Retssag³⁾ i den vestjyske Købstad Ribe. Den 16de April nævnte Aar kom en Mand ved Navn Niels Christian Hansen, der boede udenfor Ribes Nørreport, røgende sin Pibe forbi en Skildvagt; da Manden beholdt Piben i Munden, fratog Skilvagten ham Piben, hvilket resulterede i, at Niels Christian Hansen udkældte Skilvagten »for en Tyv og en Skielm, og at han skulde ved Leilighed om Aftenen passe ham saaledes op, at han ey skulde komme til at tage nogen Pibe fra ham oftere«. Kommandanten i Ribe, Major Lachendorph, indberettede det passerede

¹⁾ Hofmarskallatets Arkiv: Frederiksberg Slotshave, Pakke H Nr. 69 for 1838 (Rigsarkivet).

²⁾ Hofmarskallatets Correspondenceprotokol 1842 Pag. 345 og 397 (Rigsarkivet).

³⁾ »Fra Frederik VI's Tid«, meddelt af Kammerherre G. Steemann i »Fra Ribe Amt«, 3. Bd. S. 366. (Universitetsbibliotekar B. Erichsen har velvilligst henledt min Opmærksomhed paa denne Artikel).

til Chefen, Oberstløjtnant C. S. von Suckow, og med Rapporten fulgte Stridens Æble, Niels Christian Hansens Pibe. Sagen gik videre til Politimesteren og til Borgmesteren, og Resultatet blev, at Niels Christian Hansen maatte bøde 3 Mk. til de fattige og tage sine Udtryk tilbage, hvorefter hans kære Pibe blev ham tilbageleveret.

Dette skete den 22de April, og samme Dag opsloges en Plakat paa Raadhuset saalydende:

Ingen maae med antændt Tobakspibe gaae en Post eller Vagt forbi her i Staden under Straf og offentlig Tiltale.

Ribe Raadstue den 22de April 1809.

Magistraten.

Og for at den velvise Øvrigheds Paabud kunde blive bekendtgjort for alle Byens Borgere, blev den Ribe Bys offentlige Trommeslager beordret til straks at »omtrome« Plakatens Indhold, saa at alle og enhver vidste, hvad de udsatte sig for, hvis de ikke »stak Piben ind«, naar de passerede en Skildvagt.

Siden Cigarerne i 1805 for første Gang (saavidt det da kan ses) dukker op i København, havde de vundet mere og mere Indpas, og det var kun et Tidsspørgsmaal, hvornaar den første københavnske Tobaksfabrikør, som man kaldte det i sin Tid, skulde begynde at rulle Cigarer og skabe en indenlandsk Industri. Forfatteren, Redaktør P. Eliassen¹⁾ mener, at den danske Cigarindustri i Aaret 1913 kunde fejre sit Hundredaars-Jubilæum. Ved Undersøgelse i Rigsarkivet, hævder han, viser det sig nemlig, at der i Aaret 1813 for første Gang er meddelt Privilegium paa Anlæg og Drift af en Cigarfabrik. P. Eliassen tilføjer, at det var en »borgerlig Artillerist«, Jens Sørensen, som fik dette Privilegium. Det eneste positivt rigtige i disse to Meddelelser er, at Jens Sørensen er den

¹⁾ P. Eliassen: Tobakken i Danmark, Bidrag til den danske Tobaksindustri og Tobaksdyrknings Historie. Ledsaget af nogle Erindringer og Optegnelser af S. W. Bruun. Kolding 1912, Pag. 37.

første, der faar kongeligt Privilegium. Den 7de Oktober 1813 gav Frederik den 6te Jens Sørensen Privilegium paa »at anlægge og drive en Sigar Fabrik [i København] til Forfærdigelse af alle Sorter Sigarer med Rettighed til disses Udsalg til alle og enhver i store og smaa Partier«¹⁾. Inden dette kongelige Privilegium blev givet ham, havde der imidlertid været ikke mindre end 3 københavnske Borgere, der alle har givet sig af med at fabrikere Cigarer.

Den allerførste, som i København har givet sig af med Cigarfabrikation, og som udtrykkelig benævner sig selv »Tobaksspindermester og Zigarfabriqueur«, er Peder Hansen Krogh, der den 27de December 1809 havde gjort Mesterstykke. Ved Laugsforsamlingen den 26de Januar 1810 i Tobaksspinderlauget blev han optaget i dette²⁾, men først i Slutningen af Aaret 1811 eller i Begyndelsen af Januar 1812 er det, han maa være slaaet ind paa Cigarfabrikationen. Den 15de Januar 1812 averterer han i »Adresseavisen«s Nr. 12:

En Zigarmager, der forstaaer at gjøre alle Sorter Zigarer, kan erholde Arbejde ved min Fabrik og have god Fortieneste i Accord. De melde dem hos mig P. H. Krogh, boende i Løngangsstræde 161.

I Københavns Vejviser for 1812 anføres han saaledes: Krogh P. H. Tobaksp. og Zigarfabr. Løngangsstr. 161, men man maa vel erindre, at Vejviseren altid udarbejdes Aaret forinden, den udkommer, saa der er altsaa en Mulighed for, at han allerede i 1811 har været »Zigarfabriqueur«. Den 23de Januar 1812 averterer han i »Adresseavisen«s Nr. 19: Ved min ny anlagte Zigarfabrik kan endnu blive antaget 2 à 3 Zigarmagere, som kan er-

¹⁾ Industrifages Journal Litr. B, sidste Halvaar 1813 Pag. 427 (Rigsarkivet).

²⁾ Tobaksspinderlaugets Laugsprotokol Aar 1750—18. Oktober 1838 Pag. 360 (Landsarkivet).

holde Arbejde og have god Fortieneste i Akkort, men uden at kunde gjøre alle Sorter Zigarer nytter det ikke at melde dem, de erholder tillige en Douceur af 5 Rdlr

Det ser ikke ud til, at hans Fabrik har haft nogen Fremgang, thi allerede med Aaret 1813 glider han ud af Vejviseren; muligvis er han bukket under i Kampen mod de nye fremrykkende Konkurrenter, som han havde faaet.

Man finder nemlig i »Adresseavisen«s Nr. 99 for den 29de April 1813 følgende Annonce:

Da jeg har allernaadigst Bevilling samt erholdt Borger-
skab her i Staden paa Sigarfabrique, haver jeg den Ære at
bekjendtgjøre: at jeg alt har anlagt Sigarfabriken og har
antaget Wolff i Compagni. Ifølge heraf vil vi paa det bedste
have os recommanderet, saavel hos de, der have Leverance
samt enhver anden, der maatte behøve fra vor Fabrique, da vi
forsikrer den bedste og redeligste Behandling, og da det er den
første Fabrique af dette Slags, kan de vente den billigste Pris.
Bestillinger paa vore Varer modtages.

Kiøbenhavn, den 29de April 1813.

Cohn & Wolff,

kongelig privilegeret Sigarfabriqueur,
boende i Springgaden Nr. 22, 3die Sal¹⁾.

Faa Dage efter, at dette Avertissement har staaet
i »Adresseavisen«, møder imidlertid en ny Mand frem,
der ligeledes gør Fordring paa at være den første Cigar-
fabrikør, men det er ikke P. H. Krogh, thi han er øjen-
synlig gaaet ud af Sagaen.

Den 5te Maj 1813 bringer nemlig »Adresseavisen« føl-
gende Meddelelse:

Da jeg Underskrevne haver været den første, som har
forfærdiget Sigarer til mine Kunders største Tilfredshed, saa
anbefaler jeg mig det høistærede Publicum med følgende Sor-
ter: Nr. 1 den bedste med Rør 4 Rdlr. 100, dito med Penne-

---

¹⁾ Springgade var den Del af Pilestræde, som gaar fra Mønter-
gade til Landemærket.

poser 4 Rdlr. 2 Mk., dito uden Rør med Vanillie 5 Rdlr. i store og smaa Partier.

S. Monnies,

Myntergade 41 første Sal.

Dette Avertissement fik Lov til at staa uimodsagt af Firmaet Cohn & Wolff, saa man har vel Grund til at antage, at Monies har haft Ret i sin Paastand; han er altsaa tidligere end Cohn; men efter Krogh.

Allerede den 13de Juni 1809 havde Salomon Monies, der var født i Holland og hørte til den jødiske portugisiske Menighed, faaet Privilegium paa at anlægge og drive en Tobaksfabrik her i Staden¹⁾, men først den 19de Marts 1810 faar han Borgerskab som Tobaksfabrikør i København²⁾. Aaret efter gaar han i Kompagni med Theog Pottehandler Michael Soldin, og disse to faar den 20de Juli 1811 i Forening Privilegium paa at anlægge og drive en Tobaksfabrik i København³⁾, medens Theog Pottehandler Michael Soldin, født i København, den 4de September s. A. faar Borgerskab som Tobaksspinder⁴⁾.

Kompagniskabet mellem Monies og Soldin var nok allerede i Stand i Begyndelsen af Aaret 1811, men var stødt paa Vanskeligheder fra Tobaksspinderlaugets Side. Laugets Oldemand meddelte nemlig i Laugsforsamlingen den 28de Februar 1811, at »Salomon Monies, der har Privilegium paa at entreprenere en Tobaksfabrik, var traadt i Comp. med Soldin«, men kun hvad selve Handelen angik, ikke Fabriken, og dette Forhold mente Oldemanden var ulovligt⁵⁾. Det gik, som ovenfor med-

¹⁾ Commerce Collegiet: Fabrikfaget med flere Ekspeditioner fra 1806—1813 Pag. 135 (Rigsarkivet).

²⁾ Borgerskabsprotokollen (Raadstuearkivet).

³⁾ Commerce Collegiet; Fabrikfaget med flere Ekspeditioner fra 1806—1813 Pag. 267 (Rigsarkivet).

⁴⁾ Borgerskabsprotokollen (Raadstuearkivet).

⁵⁾ Tobaksspinderlaugets Protocol Aar 1750—18. Oktober 1838 Pag. 368 (Landsarkivet).

delt, i Orden, idet de begge to i Forening fik det fornødne Privilegium.

I Københavns Vejviser for 1811 anføres Monies som Tobaksfabrikør, medens han i 1813 benævnes »Zigarfabrikør«, og i samme Aargang anføres Kompagniskabet Monies & Soldin som »Tobaksfabrik«.

Med Hensyn til Monies' Konkurrent, Cohn & Wolff, da var primus motor heri Isak Lehman Cohn, af den jødiske Nation; han var født i Rotterdam i Maj 1783, og hans Fader, Lehman Cohn, der nu boede i København i Springgade Nr. 22 paa 3die Sal, var ansat som Lærer ved den jødiske Friskole¹). Under den 26de April 1813 er anført i den københavnske Borgerskabsprotokol²): »Isach Lehman Cohen, fød i Holland, af den jødiske Nation, vandt Borgerskab som Cigar Fabriqueur efter Bevilling, staaer ved det borgerlige Infanteri«³). Som man ser, nævnes Ordet »Cigar-Fabriqueur udtrykkelig i Borgerskabsprotokollen. Nogle Maaneder efter sit første Avertissement meddeler Isak Lehman Cohn i »Adresseavisen«s Nr. 174 for den 28de Juli, at han nu »er forsynet med et Forraad af gode Zigarer med og uden Penne«, og at disse kan faas i hans »Udsalgsboutique i lille Helliggeiststræde⁴) i Lærredsboutiquerne Nr. 8«. Disse Lærredsboder var efter Byens Brand 1728 blevet indrettet i Helligaandskirkens Mur ud mod lille Helliggeiststræde i et Antal af 27 ialt⁵), nummereret fra Nr. 1—20

¹) Bilag til Borgerskabsprotokollen for den 26de April 1813 (Raadstuearkivet).

²) Raadstuearkivet.

³) Hos H. C. Bering Liisberg: »Chr. Augustinus 11/s 1750—11/s 1900«, Kbhvn. 1900, anføres Pag. 64: »1819 den 29. Juli blev der givet Isach Lehmann Cohen Privilegium paa at anlægge en Zigarfabrik«.

⁴) Nuværende Niels Hemmingsensgade.

⁵) W. Møllerup: »Helligaandskirken i København«, Kbhvn. 1892, Pag. 24 Sp. 2 — Boderne forsvandt ved Kirkens Restaurering 1878—80, da Kirkemuren blev nedrevet og erstattet med det nuværende lave Jerngitter.

inkl. samt fra Litr. A—G inkl.¹⁾). Der maatte i disse ikke forhandles Drikke-, Fede- eller saltede Varer, ejheller Hør, Hamp o. desl., men kun Lærredskram og tørre Varer²⁾). Efter hvad Oehlschlæger meddeler³⁾, var det paa Fortovet udenfor en af disse Lærredsboder, hvor man ogsaa kunde faa syede Klæder, at Rahbek engang skal have staaet for at prøve en Frakke, han vilde købe.

Cigarfabrikør Cohn flyttede ind i Bod Nr. 8, der tidligere havde været udlejet til Lærredshandlerske Madam Zeiptius (Zeibtius) for en aarlig Leje af 60 Rdlr. I Kirkens Regnskab findes hun anført for Aaret 1813 med Vedtegning om, at Bodens Lejemaal er opsagt, og at den nye Lejer er Isak Lehman Cohn⁴⁾. Ret længe bliver han dog ikke boende her, thi allerede Aaret efter har Kirkeregnskabet efter Cohns Navn tilføjjet Ordene »og opsagt«⁵⁾.

Den 7de Oktober 1813 er det da, at det første kongelige Privilegium gives med udtrykkelig Betegnelse af, at det er til »en Sigar Fabrik til Forfærdigelse af alle Sorter Sigarer«⁶⁾, og den Mand, hvem dette blev tildelt, var den før omtalte Jens Sørensen, der som slet og ret Tobakshandler Aaret i Forvejen anføres som boende i Store Regnegade Nr. 198⁷⁾. Fra 1814 til 1829 figurerer han i Vejviseren som Tobakshandler og Sigarfabriqueur (Stave-maaden Cigarfabriqueur begynder først i Vejviseren

¹⁾ Helliggejstes Kirkes ældste Wærgemaals Regnskab fra 3. Marts til ult. December 1804 (Raadstuearkivet).

²⁾ W. Møllerups førnævnte Skrift.

³⁾ Oehlschlægers Erindringer, sammendragne og udgivne af F. L. Liebenberg og Otto Borchsenius, Kbhvn. 1872, Pag. 431.

⁴⁾ Helliggeistes Kirkes ældste Værges Regnskab fra ult. Decbr. 1812 til ult. Decbr. 1813 Pag. 12 (Raadstuearkivet).

⁵⁾ Helliggeistes Kirkes ældste Værges Regnskab fra ult. Decbr. 1813 til ult. Decbr. 1814 Pag. 10 (Raadstuearkivet).

⁶⁾ Industrifagenes Journal Litr. B sidste Halvaar 1813 Pag. 427 (Rigsarkivet).

⁷⁾ Københavns Vejviser 1813.

1817), og en Del af disse Aar har han sin Forretning i det gamle, snævre Antonistræde, det københavnske Stræde, som i sin Tid fortrinsvis husede Børstenbinderne, medens Hosekræmmerne (Forløberne for de nuværende Herreekviperingshandlere) holdt til i den nærliggende Store Grønnegade¹). Det var i Strædets Nr. 224 & 225 (det senere Gadenr. 18, der blev nedrevet ved Citykvarterets Anlæg og nu er en Del af Crome & Goldschmidts store Forretningsbygning; Strædet blev samtidig gjort bredere og kom til at hedde Antonigade), Jens Sørensen havde sin Forretning, og mærkelig nok kom den samme Ejendom til i 1828 at give Plads for en anden Cigarfabrikant, hvis Navn endnu den Dag i Dag er kendt af enhver Cigarrøger, og som havde sin Forretning her i henvend en Menneskealder.

Denne Mand var Carl Adolph Radekop, der var født paa Vemmetofte Kloster som Søn af den derværende Skovrider²), og efter udstaaet Læretid som Tobaksspinder aflagde Svendeproeve i 1816³). Naar det i »Tidsskrift for Tobak«⁴) anføres, at C. A. Radekop var første Cigarfabrikant i Danmark, og at han var etableret 1816, er begge Dele lige urigtige. Han fik Borgerskab i København den 14de Maj 1821⁵) og blev samme Dag ved den da afholdte Laugforsamling optaget i Tobaksspinderlauget med Bemærkning om, at han den 4de s. M. havde forfærdiget Mesterstykke⁶).

Radekop var en af Datidens kendteste Cigarfabri-

¹) Carl C. Christensen: Fra Grønnegadekvarteret, Kbh. 1922 — Adolf Rosenkilde: Anders Tikjøb.

²) Bilag til Borgerskabsprotokollen for 14/s 1821 (Raadstueark.).

³) H. C. Bering Liisberg: Chr. Augustinus 11/s 1750—11/s 1900, Kbhvn. 1900, Pag. 64.

⁴) 1ste Aarg. Nr. 3 December 1924.

⁵) Borgerskabsprotokollen (Raadstuearkivet).

⁶) Tobaksspinderlaugets Laugprotokol Aar 1750—18. Oktober 1838, Pag. 459 (Landsarkivet).

kanter, men der er vel al Grund til nu at antage, at hans Fabrikata absolut ikke har været regnet som »første Sort«, og naar man nutildags kalder en Cigar for »en Radekop«, er dette ingenlunde nogen anbefaling for samme. I »Ordbog over Gadesproget og saakaldt daglig Tale af V. Kristiansen [alias Professor V. Fausbøll] defineres »Radekop« = »en slet Cigar«. Jeg skynder mig dog at tilføje, at den af et nuværende Firma fabrikerede Cigar, der netop bærer Navnet »Radekop«, selvfølgelig intetsomhelst har at gøre med Fortidens »Radekop«, hvad Kvaliteten angaar. I Litteraturen er Navnet »Radekop« blevet forevigt af Erik Bøgh i Sangspillet »Redaktionssekretæren«, i hvilket Digteren lader Børstenbinderdrenge Søren Pipperup fra selveste Antonistræde synge om sin første Kærlighed:

Jæ hade te min Mesters Berthe
En Kærlighed — jo, den va ren! —

Visens andet Vers lyder saaledes:

Hun va mit Haab, hun va min Løkke,
Hun va min Tanke Da aa Nat,
Te jæ fek gort mit Svendestøkke
Aa kom i Frakke aa i Hat.
Nu fek jæ Reng i begge Øren,
Aa jæ fek tændt en »Radekop«,
Nu va jæ ente længer Søren,
Jæ va den onge Pippetop.

Blandt Cigarfabrikanterne eksisterer Radekops Navn ikke mere, men der eksisterer et Aftryk af hans Varemærke¹⁾, saaledes som det saa ud ved Anmeldelsen i April 1843. Det var i Oval, i hvilken ses en siddende kvindelig Figur, der læner sig til nogle Kasser, medens hun i højre Haand holder et Anker. Over Ovalen staar: I København.

Autoriteterne havde hidtil ved Tildeling af Bevil-

¹⁾ Commercecollegiet: Protocol over Firmaer og Varemærker II 1842—49 Pag. 28 Rigsarkivet).

linger som Cigarfabrikanter forlangt, at de paagældende skulde have Tilknytning til Tobaksspinderlauget, men ved Kancelliskrivelse af 28de August 1824 blev Bestemmelsen udvidet til, at »Bevilling til Sigarfabrikation kan meddeles duelige Personer udenfor Tobaksspinderlauget«¹⁾.

Samtidig med C. A. Radekop var Abraham Marcus Hirschsprung, hvis Firma A. M. Hirschsprung & Sønner endnu den Dag i Dag eksisterer, dog udelukkende som Fabrikation af Cigarer.

A. M. Hirschsprung var født i den lille tyske By Friedburg den 29de Maj 1793²⁾, og ifølge Rejsepas dateret Giessen den 9de Maj 1810 rejste han derfra til Hamborg for at tage Kondition hos sin Onkel Simon Herz Neukirch. Det var under den urolige Verdenssituation, at den 17-aarige A. M. Hirschsprung kom til Hamborg, og da Napoleon i 1811 bestemte sig til det ulykkebringende Felttog mod Rusland, var der al mulig Udsigt til, at Hirschsprung vilde blive konskriberet i denne Krigsperiode. Efter Familietraditionen lykkedes det hans Onkel Neukirch paa en eller anden Maade at faa ham udsmyglet fra Hamborg ind i det tilgrænsende Altona. Samtidig formaaede Neukirch en af sine danske Handelsforbindelser, Brødrene Fürst, til at reklamere Hirschsprung som værende ansat i deres Tjeneste, og i denne Skrivelse, der var affattet paa Tysk og dateret Kopenhagen d. 7de Septbr. 1811, hedder det bl. a., at »Abr. Hirschsprung aus Fridberg bey unser Strumpf Fabrique in Rotschilde³⁾ als Lehr Bursche engagiert ist, und demnach demselben

¹⁾ Jfr.: C. P. N. Petersen: Lovlexicon. Kbhvn. 1840.

²⁾ Til Udarbejdelsen af Skildringen af A. M. Hirschsprung er, hvor ingen anden Kilde udtrykkelig er nævnet, benyttet Slægtens Papirer, som jeg ved Velvillie af Hr. Direktør Holger Hirschsprung, i hvis Besiddelse de er, har haft Lejlighed til at gennemgaa.

³⁾ d. v. s. Roskilde.

eine Reise für uns gehabt. . . .« Skrivelsen er udstedt »Im Namen der Maglekilde Interessenten« og signeret »Gebr. Fürst«. Takket være denne Skrivelse udstedte Overpræsiediet i Altona den 9de September 1811 det fornødne Pas, ifølge hvilket Hirschsprung kunde rejse fra Altona over Itzehoe og Flensborg til København, hvor hans fremtidige Livsbane kom til at ligge.

Hans Onkel, Neukirch, der øjensynlig har været en meget driftig Mand etablerede en Tobaksfabrik i København, og den 22de Oktober 1812 udstedtes kongeligt Privilegium¹⁾ for Købmændene Josef Lübschütz og Simon Herz Neukirch til at anlægge og drive en Tobaksfabrik i København. Da ingen af disse var Fagmænd, blev Tobaksspindermester J. A. Lind ansat som Leder af Fabriken, og hos ham kom nu A. M. Hirschsprung i Lære i Henhold til Lærekontrakt af 11te Juni 1813, og i denne var Læretiden bestemt til at skulle være fra 1ste April 1813 til 1ste April 1817. Den 23de November 1815 blev han udskrevet som Dreng og indskrevet som Tobaksspindersvend; i 1818 gjorde han Mesterstykke, og den 27de April 1819 fik han Borgerskab som Tobaksfabrikør i København²⁾. Han etablerede sig imidlertid ikke selvstændig, thi Grunden, hvorfor han løste Borgerskab, var den, at han skulde være Bestyrer og Leder af Neukirch & Lübschütz' Fabrik, og som saadan udkrævedes der Borgerskab som Fagmand og Laugsmedlem. Han blev imidlertid senere misfornøjet med sin Stilling, og det endte derfor med, at han i 1826 opsagde sin Stilling. Onklen gjorde dog alt muligt for at beholde ham og slog endog paa et nærmere Familiearrangement, saafremt han vilde blive.

Hirschsprung var imidlertid standhaftig, han lejede

---

¹⁾ Commercecollegiet, Fabriksfaget Ekspeditioner fra 1806—1813 Pag. 344 (Rigsarkivet).

²⁾ Borgerskabsprotokollen (Raadstuearkivet).

en Butik i Hotel d'Angleterre, og Tirsdag den 2den Januar 1827 bekendtgjorde han i »Adresseavisen«:

Undertegnede giver mig den Ære at bekendtgjøre mine ærede Bekjendte og Venner, at jeg har aabnet min Boutik paa Hjørnet af Østergade og Kongens Nytorv Nr. 356, som er forsynet med alle Slags Skraa-, Snus- og Røg-Tobakker, af et fortrinligt Fabrikat. Idet jeg anbefaler mig deres Yndest og Velvillie, smigrer jeg mig med, at Enhver vil vorde tilfredsstillet i alle Henseender.

A. M. Hirschsprung.

Der var altsaa ifjor forløbet 100 Aar, siden Hirschsprung aabnede sin Kælderbutik i det gamle Hotel d'Angleterre, og fraegnet et kortere Interregnum, da Butiken i 1828 stod lukket¹⁾, har Udsalget i alle disse Aar stadig været paa Østergade.

Samme Aar, Hirschsprung aabnede sin Butik, fik han den 18de August Privilegium af Frederik den 6te²⁾ paa »at anlægge og drive en Tobaksfabrik i Vor Kongelige Residentsstad Kiøbenhavn«. Det hedder i Privilegiet, at han maa »for egen Regning lade spinde og lave alle Slags Røgtobakker i Ruller, Karduser eller anderledes apteret og forarbejdet, saa og fabrikere og tillave alle Sorter Snuus-Tobakker, det være sig ved Rivning, Skjæring, Maling eller anden Tilberedning, samt dertil kiøbe, forskrive eller lade forskrive de behøvede Blade baade fra inden- og udenlandske Steder, hvorfor han indtil videre maa være fritagen for den ved Forordningen af 14de Junij 1786³⁾ paabudne Plantning eller Indkiøb fra Plantagerne ved Fredericia«. Samtidig anmeldte Hirschsprung

¹⁾ Adresseavisen Nr. 151 den 30. Juni 1828 Spalte 7. Det hedder bl. a. heri, at »formedelst min Handels Ophævelse for Øjeblikket er min Boutik lukket paa Østergade«.

²⁾ Privilegii og Concessions Protocol 1827—1832. Pag 45 (Rigsarkivet).

³⁾ Forordn. at 14. Juni 1786 angaaende Tobaks-Handelen, Forarbejdningen og Plantningen i Danmark.

sit Varemærke¹⁾: En Cirkel, hvori staar »A. M. Hirschsprung i Kiøbenhavn; inden i er et Lam med en Fane, og nedenunder er anbragt en Hjælm med en Bjælke samt 3 Tobaksblomster«. Dette Varemærke er siden blevet afløst af et andet med en springende Hjort, der alluderer til Firmaets Navn.

Gennem Dagspressen faar man at vide hvad Priserne for 100 Aar siden har været paa Tobak og Cigarer, og det er »Adresseavisen« for den 10de Marts 1828²⁾, som giver os denne Oplysning: »Danske fabriquerede Tobakker. Varinas Kanaster i Bly 4 Rdlr., amerikansk dito 8 Mk., Petit dito 7 Mk. à 3 Mk., Posetobak 5 Mk., 4 Mk. 8 Sk., 4 Mk. og 3 Mk., fine og simplere Sigarer fra 3 Rbdlr. til 3 Mk. 100, Sirutter 3 Rbdlr., 1 Rbdlr. 4 Mk. 100, erholdes hos Schjøtz, Borgergaden Nr. 91. tætvæd Gothersgaden.

Johan Wilhelm Schiøtz (død som Major ved det borgegerlige Artilleri) fik Borgerskab som Tobaksspindermester den 27de Marts 1821³⁾ og blev indskrevet i Tobaksspinderlauget samme Dag som C. A. Radekop⁴⁾. Det var hans Søn, der grundlagde det endnu eksisterende Tobaksfirma Johs. Schiøtz.

Allerede i Slutningen af 1820'erne begyndte Cigarrøgningen at sætte sig Spor i Litteraturen. Der udkom da en lille Piece paa 24 Sider »Tolv gyldne Regler for Cigarrygere. Samlet og forlagt af G. Bonnier. Kbhvn. Trykt hos C. I. Meldola« (uden Angivelse af Trykkeaarret). Piecens Samler og Forlægger var den i Begyndelsen af forrige Aarhundrede meget kendte københavnske

¹⁾ Commercecollegiet, Fabrikfaget, Protokol over Firmaer og Varemærker 1827 Pag. 11 b (Rigsarkivet).

²⁾ Bladets Spalte 14.

³⁾ Borgerskabsprotokollen (Raadstuearkivet).

⁴⁾ Tobaksspinderlaugets Protocol Aar 1750—18. Oktober 1838 Pag. 459 (Landsarkivet).

Boghandler, Forfatter, Oversætter og Bogtrykker G. Bonnier¹), Fader til K. Bonnier, Grundlæggeren af den store Forlagsboghandel i Stockholm. Af det meget patetiske Forord skal her kun anføres en lille Prøve paa Stilen:

»O, I ædle Skygger af en eller anden respectabel, nødbruun, tatouveret Indianer, I, der først skabte den herlige Idee: af nogle sammenrullede Tobaksblade at danne en Cigar, I har visseligen ikke ahnet, at tusinde Aar efter Eders herlige Opfindelse — saa gavnligt for Menneskeheden og Cigarfabrikørerne — der endnu gaves Personer, der ikke forstode at stave rigtig Ordet Tobak i den behagelige og fortryllende Form som den nyere Tids Genius har belagt med Benævnelsen »Sigar« istedetfor den langt rigtigere Stavelssætning »Cigar«!

Som tidligere omtalt saa Autoriteterne ikke med milde og blide Øjne paa Tobaksrøgning, og de militære Autoriteter var vel nok dem, der var de værste, thi deres Paabud greb direkte og generende ind i Publikums Gøren og Laden i Landets Hovedstad.

Den 7de Maj 1834 udstedte saaledes Frederik den 6te et Reskript til den tjenstgørende Generaladjutant, Generalløjtnant Bülow, i hvilket det med Kongens bekendte landsfaderlige Omhu hedder²): Vi ville, at Du beordrer de vagthavende Capitainer af Livgarden til Fods paa vore Palaier at instruere det dem underlagte Vagtmandskøb derhen, at det ikke er Nogen tilladt at ryge Tobak, hverken igiennem, Colonaden eller paa Pladsen udenfor bemeldte Palaier.

Folk, der med en tændt Cigar eller Tobakspibe i Munden vilde passere Kolonaden paa Amalienborg eller selve Slotspladsen, havde kønt at afholde sig fra al Tobaksrøgning; ellers fik man med Vagten at gøre.

¹) Født ²¹/₁₀ 1778 i Besançon i Frankrig, død ¹⁹/₄ 1862 i København (B. L.).

²) Militær Rescriptsamling: Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve, den danske Krigsmagt til Lands angaaende 1834, København 1836, Pag. 126, (Hærens Arkiv).

Samme Dag udgik der et Reskript til »Gouvernementet over Københavns Fæstning«¹⁾ om, at »det for Fremtiden skal være forbudet at ryge Tobak paa Fæstningens Volde. — — — Vi finde det derhos hensigtssvarende, at Gouvernementet lader paaskrive den Tavle, som staaer ved nogle af Appareillerne²⁾ og erindre Folk om ikke at træde op paa Brystværnet m. m., at det heller ikke er tilladt at ryge Tobak paa Volden, hverken Militaire eller Civile«. Guvernøren i København³⁾ var dengang Landgreve Vilhelm af Hessen-Kassel⁴⁾, der i 1834 var blevet udnævnt til tjenstforrettende Gouvernør, og 3 Dage efter Udstedelsen af det kgl. Reskript kundgjorde det i Gouvernementsbefalingen den 10de Maj⁵⁾.

Kongen maa imidlertid senere være kommet i Tanker om, at Tobaksrøgningsforbudet burde udvides, og den 28de Februar 1839 udstedte han⁶⁾ »Reskript til Gouvernementet i Kiøbenhavns Fæstning«: I Forbindelse med Rescr. af 7de Maj 1834 til Gouvernementet tilkjendegives herved, at det ogsaa skal være forbudt at ryge Tobak udenfor de Kongelige Prindsers og Prindsessers Boeliger, og har Gouvernementet i Overensstemmelse hermed at bekendtgjøre det Fornødne.

Allerede Dagen efter, den 1ste Marts, kom Gouvernementsbefalingen⁷⁾, saa nu maatte Folk passe paa, naar de spadserede forbi Palæerne i Store Kongensgade, Bred-

¹⁾ Fornævnte Militair Rescriptsamling Pag. 125 (Hærens Arkiv).

²⁾ Appareil er det militære Ord for en Opkørsel paa en Fæstningsvold; (Meyers Fremmedordbog 7. Udg. Kbhvn. 1898—1902).

³⁾ Stillingen var omtrent svarende til den nuværende Københavns Kommandant.

⁴⁾ Født 1787, død 1867, Svigerfader til Christian den 9de.

⁵⁾ Gouvernementsbefalinger ²/₃ 1834—¹⁵/₁ 1836, Pag. 7, (Hærens Arkiv).

⁶⁾ Militær Rescriptsamling for 1839, Pag. 23, (Hærens Arkiv).

⁷⁾ Gouvernementsbefalinger ²⁷/₃ 1838—²⁵/₈ 1839, Pag. 207, (Hærens Arkiv).

gade eller Skt. Annæplads, at de tog Cigarer og Piber af Munden for ikke at begaa den skrækkelige Forbrydelse at røge forbi et prinselig eller prinsesselig Palæ; Amalienborg var der jo iforvejen Tabu ved.

Men der var ogsaa andre, hvem Tobak og især Cigarrøgning var en sand Pestilens, og blandt disse bør nævnes »Politivennen«, der ikke var blevet blidere stemt, siden den i 1811 havde skrevet imod Cigarerne og villet haft dem ind under Brandloven. Den 7de November 1840 skrev Bladet harmdirrende om »Cigar-Smøgeriet. Dette Uvæsen har nu saaledes taget overhaand, at man maa væmmes ved at see endog Smaadrenge trække omkring med Cigarrer i Munden. I forrige Tider kjendte man ikke til en saadan Fordærvelse; men siden en vis fornem Herre fandt for godt at give Tonen an, er Sagen gaaet saa godt fremad, at det sandeligen var at ønske, at deri skeete nogen Forandring til det Bedre.«

Alle og enhver i det datidige smaaborgerlige København vidste, hvem det var, »Politivennen« sigtede til med Udtrykket »en vis fornem Herre«; det var Baron Iver Holger Rosenkrantz, der i 1840 var »Volonteur under Admiralitetet¹⁾. Det er om ham, Arthur Abrahams beretter i sine Erindringer²⁾: »En Skikkelse af den aristokratiske Verden . . . var Baron Iver Rosenkrantz, almindelig bekendt i hele København under Navnet »den røde Baron« . . . Han satte aabenbart Pris paa at vække Opmærksomhed og gøre Figur paa Gaden og opnaaede det ogsaa i fuldt Maal, idet han nemlig ikke alene hyppig afbildedes i »Corsaren«, men endogsaa var afbildet i hel Figur paa et Skilt hos en Cigarhandler i Strandstræde, hvor han fremstilledes dampende paa en stor

¹⁾ Baron Iver Holger Rosenkrantz (f. 1813, d. 1873) var senere dansk Gesandt i Italien. Hans Søn er Forfatteren Palle Rosenkrantz.

²⁾ Arthur Abrahams: Minder fra min Barndom og tidlige Ungdom. Kbhvn. 1895, Pag. 44.

Cigar. At ryge Cigar paa Gaden var dengang nemlig ikke saa almindeligt som nu.«

Naar Arthur Abrahams her omtaler, at en Cigarhandler havde afbildet »den røde Baron« paa et Skilt, maa man vel erindre, at Datidens Butikker havde dobbelte Døre; de inderste var forsynet med Glasruder, medens de yderste var af Træ, og disse blev om Dagen lukket op saaledes, at de var parallelle med Husets Façade. Paa Trædørenes Inderside, der altsaa om Dagen var Ydersiden, var anbragt mere eller mindre kunstfærdigt udførte Malerier, hvorpaa man saa en Hollænder i hvid Planterdragt med en mægtig Panamahat paa Hovedet; støttet til en Stabel Tobaksballer røg han af en lang Kridtpibe. Et andet Billede forestillede en kulsort Neger med en Cigar i Munden staaende i en prægtig Palmelund. Desværre er disse ganske karakteristiske Skilte nu forsvundne; det sidste fandtes, om jeg mindes ret, endnu for en halv Snes Aar siden hos en Cigarhandler, der havde Butik i Borgergade skraas for Prinsensgade.

De militære Forbud mod Tobaksrøgning var meget ildesete af Befolkningen, og de resulterede i idelige Sammenstød mellem Skildvagterne og de fredelige, tobaksrøgende Mennesker, der oversaa, at de var ifærd med at passere en kongelig eller prinselig Bolig.

»Kjøbenhavnsposten« for den 20de September 1838 meddeler saaledes følgende lille Episode¹⁾:

»En Herre meddeler, at det er forbudt at gaa med Cigar gennem Kolonaden paa Amalienborg. Han beklagede sig over den højst ilde Medfart, han havde faaet, da han med en utændt Cigar i Munden i Selskab med en Ven var gaaet gennem Kolonaden. Skildvagten betydede ham, at det var forbudt at gaa med Cigar, hvortil han bemærkede, at der ingen Ild var i Cigaren. Derpaa gik Herren videre, men stak den kolde Cigar i Munden. Skildvagten foer nu efter ham, greb ham brutalt i

---

¹⁾ Bladets Pag. 1045.

Skulderen, flaaede hans Lintøj fra Halsen og slæbte ham ind i Vagstuen, hvor han maatte sidde indtil Kaptainen, en Herre med Brillen, kom til og beegnede ham paa en meget brutal Maade. Da Herren protesterede, svarede Kaptainen, at han kunde jo henvende sig til Politiet, hvorefter han betydede ham, at han kunde gaa.«

Der er al mulig Grund til at tro, at denne Begivenhed er skildret med vel stærke Farver af vedkommende Journalist, selv om der ligger noget virkeligt til Grund for den. Digteren Goldschmidt fortæller i sine Erindringer¹⁾ om en Spadseretur, han en Dag foretog med en Bekendt, Journalisten J. P. M. Grüne; blandt andet var de kommet til at drøfte Spørgsmaalet om at give Staten ganske over til Folkets Mængde, og Grüne mente i den Anledning, at kun gifte Mænd eller Familiefædre skulde have Valgret. Goldschmidt fortsætter derefter saaledes: » . . . . Under denne Samtale havde vi nærmet os Kolonnaden ved Amalienborg, og Grüne vedblev uagtsomt at ryge sin Cigar. En Skildvagt, en Garder i Bjørneskindshue, raabte med løftet Gevær: »Cigaren af Kjæften!«, og ved det pludselige Raab gav Grüne et Sæt flere Alen ud paa Gaden. Og saa gik vi videre som under et Fatum. Vi kunde i Tanken omkalfatre Verden, men ikke tænke os en saadan Skildvagt tagen virkelig bort.« Der synes at være en vis indre Forbindelse mellem Goldschmidts Beretning om Spadsereturen med Grüne og den med en bred Journalistpensel givne Skildring i »Kjøbenhavns-posten«. Og Forbindelse er der ogsaa, thi Grüne var knyttet til dette Blad, af hvilket han blev Redaktør i 1839. Kun er Goldschmidts Referat mere nøgternt og roligt.

Selvfølgelig var Gardeskildvagtens kommanderende »Cigaren af Kjæften!« i højeste Grad brutalt, og man

¹⁾ M. Goldschmidt: »Livs Erindringer og Resultater«, 1ste Bind, Kbhvn. 1877, Pag. 399 — M. Goldschmidt i Folkeudgave, 8de Bind, Kbhvn. 1910, Pag. 220--222.

forstaar fuldt ud Datidens Harmen mod de meningsløse Røgningsforbud. Goldschmidt havde forøvrigt et godt Øje til disse, og i »Corsaren« Nr. 46 for den 17de September 1841¹⁾ bringer han saaledes et »Uddrag af Gardens lille Catechismus«, i hvilken der ironiserende anføres:

Anno 1523 Forbudt en Mand at ryge Tobak forbi Palaierne.

— 1570 Forbudt en Mand at ryge Tobak forbi Palaierne.

— 1583 Forbudt en Mand at ryge Tobak forbi Palaierne.

— 1641 Arresteret en pæn lille Mand, der røg Tobak

Og i en Anmeldelse af Heibergs »Danmark, et male-risk Atlas« skriver Goldschmidt i »Corsaren« Nr. 59 for den 17de December 1841 om Digtet »Frederiksberg«:

Her gaar Folket ud og glæder sig, fjernt fra
Politi, Husarer og tobaksforbydende Skildvagter.

Der var nemlig en Maanedstid i Forvejen forefaldet en Begivenhed, der kastede et grelt Lys over det forhadte og meningsløse Røgningsforbud, og som havde vakt ikke ringe Opsigt i Hovedstaden.

Begivenheden gengives nedenfor efter de optagne Forhør og den afsagte Dom²⁾, og det synes næsten ufatteligt, at Begivenheden ikke ligger mere end 86 Aar tilbage i Tiden, saa uendelig fjernt forekommer den nu at være:

I Store Kongensgade laa paa den Tid et stort Palæ (nuværende Nr. 27 og 29), som beboedes af Prinsesse Juliane Sophie (Søster til Christian den 8de), der var Enke efter den i 1834 afdøde Prins Frederik Vilhelm Carl Ludvig af Hessen-Philipsthal-Barchfeldt. Palæet havde tid-

¹⁾ Bladets sidste Side Spalte 1.

²⁾ Landsover- samt Hof- og Stadsrets Protokol Nr. 36 A for 29/3 1841—14/2 1843, Pag. 300, med tilhørende Bilag (Landsarkivet).

ligere tilhørt Konferensraad Niels Ryberg, Chefen for det store Handelshus Ryberg & Co. Som Medlem af det danske Kongehus havde Prinsesse Juliane, der var Datter af Christian den 7des Halvbroder, Arveprins Frederik, 2 Skildvagter udenfor sit Palæ, og det var disse tvende Skildvagters Haandhæven af Røgningsforbudet, der foranledigede den fatale Begivenhed.

Den 28de November 1841 kom den 21-aarige Urtekræmmerlærling Peter Felix Valentin Halck med en antændt Cigar i Munden gaaende paa Fortovet ved bemeldte Palæ, foran hvilket 2 Grenaderer, Hans Jacobsen Waademærk og Christen Jochumsen Mandestrup, stod Skildvagt. Da den unge Mand ikke gjorde Mine til at ville tage Cigaren af Munden, bad den ene Skildvagt ham om at gøre dette, og yderligere gentog begge Skildvagter denne Anmodning, men Urtekræmmerlærlingen gik roligt og tilsyneladende ganske ubekymret forbi begge Vagtposterne. Han fortsatte sin Gang 5 a 6 Skridt forbi Palæets Port, men da han vilde springe over den brede og dybe Rendesten ud paa Gaden, blev han i det samme attrapperet af Skildvagterne, som førte ham tilbage til Palæets Port. Han begik da den Ubesindighed at udtale til den ene Skildvagt, at »han skulde flekke ham«, idet han samtidig gav denne et saa voldsomt Stød for Brystet, at han for tilbage. Urtekræmmerlærlingen blev nu anholdt, og til Politirapporten erklærede han, at han var bekendt med Forbudet mod Røgning forbi Palæet, men han benægtede at have hørt Vagtens Tilraab mere end dengang, han var ifærd med at springe ud paa Gaden, ligesom han nægtede at have stødt eller slaet. Der blev rejst Sag imod ham, og ved Hof- og Stadsrettens Dom den 18de Januar 1842 blev han idømt ikke mindre end 2 Gange 5 Dages Fængsel paa Vand og Brød samt at betale Sagens Omkostninger. En temmelig haard Straf skulde man synes for at have overtraadt Tobaksforbudet,

men Grunden til, at der blev faret saa strengt frem mod ham var selvfølgelig den, at han havde fornærmet og øvet Vold mod Skildvagterne.

Selvfølgelig vakte denne Retssag Opmærksomhed i Dagspressen. Berlingske Tidende indskrænkede sig til blot at referere Dommen¹⁾, hvorimod det datidige Oppositionsblad »Kjøbenhavnsposten«²⁾ gav et temmelig farvet Referat, der gik ud paa, at Skildvagten havde slaaet Urtekræmmeren, fordi denne ikke, trods Tilraab, havde taget Cigaren af Munden og derefter værget sig mod Soldaten. Claudius Rosenhoff, der ellers ikke var nogen Autoritetsven, refererer i sit Blad »Den Frisindede«³⁾ Begivenheden og Retssagen og tilføjer ganske korrekt, at der maa have været andre Omstændigheder med i Spillet, siden Straffen var blevet saa stræng.

Goldschmidt, der aabenbart ikke har kunnet glemme hin Skildvagt, der i 1838 tilraabte Grüne »Cigaren af Kjæften!«, bringer i »Corsaren«⁴⁾ under Overskriften »Skizze« et Træsnit, paa hvilket man ser en Læredreng med en dampende Cigar i Munden gaa henad en Gade. Til højre er en Del af et Skilderhus, foran hvilket staar en Skildvagt i Angrebsstilling, fældende Gevær mod Drengen. Under Træsnittet, der er signeret Flinch, skriver Goldschmidt »Til blodig Kamp gaar Stridens Kjæmpe ud«.

Saavidt mig bekendt, blev denne »Cigaraffære« en af de sidste, der foraarsagedes af det meningsløse Røgningsforbud fra Frederik den 6tes Tid. Som tidligere omtalt, indskærpede dog Hofmarskallatet den 17de September 1842 Konditor Josty, at »Tobaksrøgning i Frederiksberg Slotshauge aldeles ikke er tilladt«; »Slotshau-

1) Berl. Tid. Nr. 24 den 28. Januar 1842, Side 2. Spalte 1.

2) »Kjøbenhavnsposten« Nr. 28 den 28. Januar 1842.

3) »Den Frisindede« Nr. 13 den 1. Februar 1842. Pag. 52.

4) »Corsaren« Nr. 69 den 13. Februar 1842, sidste Side, Spalte 1

gen« var som bekendt Kongens egen »Hauge«, og han skulde ikke have noget af, at Folk dampede paa deres Piber og Cigarer i denne. Ingen af de oldenborgske Konger har, saa vidt vides, været Tobaksrøgere; den eneste, der satte Pris paa denne Nydelse, var Kongestammens sidste mandlige Skud, Frederik den 7de, der tidlig og silde til Fods, til Hest og til Vogns bakkede paa sin Mer-skumspibe.

Om det militære Forbud mod Tobaksrøgning paa Amalienborg eller forbi de kongelige Palæer nogensinde er blevet ophævet, skal jeg lade være usagt. I ethvert Fald har jeg ikke kunnet finde noget derom; maaske staar det endnu formelt ved Magt.

MEDDELELSER FRA RAADSTUEARKIVET. 1927.

Af AXEL LINVALD.

Raadstuearkivets regelmæssige Forøgelse — ved Afleveringer fra Magistratens forskellige Kontorer, de kommunale Institutioner og Huslejenævnene — har i 1927 haft nogenlunde samme Omfang som i de nærmest foregaaende Aar: 259 Protokoller og 1601 Akt-pakker, af Tryksager 1155 Bind og 5 Pakker. Tilsyneladende kan man i det sidste Treaar notere en lille Nedgang. 1925 blev der (Valgsager fraregnet) afleveret 1659 Pakker Journalsager og Regnskaber, i 1926: 1598. Som tidligere bemærket, godtgør Tallene dog neppe, at de foretagne Simplificeringer af Administrationen er bleven i Stand til at opveje Krigs- og Efterkrigstidens Nydannelser. Alene af tilfældige Grunde har Huslejenævnene i 1926 afleveret 257 Pakker, i 1927 64. Omvendt har Skattedirektoratet i sidstnævnte Aar afgivet 419 Pakker. Vigtigere er et andet Forhold. Indtil for ikke mange Aar siden benyttede Administrationen næsten altid Helark selv til korte Meddelelser. Da den stigende Brug af Halvark, der gør de enkelte Sager mindre i Omfang, bevirker, at en Pakke kan rumme adskilligt flere Journalnumre, staar man i Virkeligheden overfor en Forøgelse i Sagernes Antal. Benyttelsen af Halvark medfører vel en betydelig økonomisk Besparelse; Arkiverne kan dog ikke undlade at fremhæve, at den samtidig gør det vanskeligere for dem at holde Sagerne i Orden.

Ogsaa i 1927 har Raadstuearkivet modtaget værdifulde Gaver. Forskellige har skænket Skøder, Maalebrev etc. vedrørende enkelte Ejendomme. Af Kontorassistent Frk. *Marie Christensen* har Arkivet modtaget Papirer vedrørende Ejendommen Overgaden n. Vandet Nr. 27 (Christianshavns Kvarter Matr. Nr. 160) 1713—1802, og af Hr. Malermester *A. R. Jensen* Dokumenter stammende fra Ejendommen St. Annægade 18 (Christianshavns Kvarter Matr. Nr. 142) 1811—60.

Gentagne Gange har disse Meddelelser henledt Opmærksomheden paa de gamle Lavsarkiver og fremhævet deres store Betydning for Byens Erhvervs- og Personalhistorie. Ganske vist tyder meget paa, at de fleste af Lavene, som endnu ligger inde med deres Arkivalier, omfatter dem med Interesse, behandler dem med Omhu og gerne stiller dem til Raadighed for historiske Undersøgelser. Alligevel kan der ikke være Tvivl om, at Sagerne, opbevaret hos Oldermændene, i deres Hjem eller paa deres Kontorer, er udsat for tilfældige og let hændelige Ulykkestilfælde. Det er forstaaeligt, at Lavene nødig giver Slip paa deres historiske Minder; den almindeligt anvendte Form, at de kun som Deposita bliver overladt Kommunens eller Statens Samlinger, tager dog ogsaa Hensyn til denne Betragtning, sikrer Lavene Ejendomsretten og gør det muligt for dem til enhver Tid at faa deres Sager tilbage.

En Særstilling blandt Lavene indtog Barbererne, Datidens Kirurger. Ikke blot var det deres Opgave at pleje Medborgernes Haar- og Skægvækst; ogsaa Lægegerning øvede de, ikke mindst som »Pestmestre«. I Begyndelsen fik de alene en praktisk Uddannelse. Først fra Slutningen af det 17. Aarhundrede modtog de ogsaa nogen Undervisning i teoretisk Anatomi, fra 1736 paa »Theatrum anatomico-chirurgicum«, hvor de maatte underkaste sig en kirurgisk Eksamen. Egentlige Kirurger

uddannedes fra 1785 ved det kirurgiske Akademi. En bevaret Inventariefortegnelse, dateret 12. December 1729 og indført i Lavsprotokollen, viser, at Barbererne paa dette Tidspunkt har haft baade en Mester- og en Svendelade, Privilegier, som gik tilbage til Kong Hans' Tid, 11 Lavsprotokoller fra 1633—1720, Svende- og Lærlingeboøger, ældre og yngre Akter etc. Det siger sig selv, at dette Arkiv — om det havde været bevaret — havde haft en overordentlig stor kulturhistorisk Betydning. Desværre er det kun nogle ringe Rester, som har modstaaet Tidens Omskiftelser og nu, ved Hr. Oldermænd *Holms* Omsorg, er bleven deponeret i Raadstuearkivet.

To Protokoller har Arkivet modtaget. Den ene er paa Bindet betegnet som »Haupt Protocol Societatis Chirurgorum de Anno 1730 Mense Januari. H. S[chytte] Aeltermann«. Den anden bærer en lignende Paaskrift: »Haupt Protocol Collegi Chirurgorum Haf[niæ] de A^o 1750 Mense Januari Joh. Hinrichsen Altermann« og er af Hovedstadens Overpræsident den 16. Februar 1750 autoriseret som »Barberernes« »Ambts Protocoll«. Den ældste af de to Protokoller indeholder fra 1730—49 mere eller mindre udførlige Referater af Barberlavets Møder, Afskrifter af Skrivelser og fra 1736 tillige Kopier af de udstedte Eksamensbeviser. Fra 1754—66 indføres atter Meddelelser om afholdte Lavssamlinger, men fra 1766—1832 næsten udelukkende Eksamensbeviser. Den yngste af Protokollerne indeholder 1750—54 og 1766—1861 Referater af Lavs møderne og er fra denne Tid at betragte som den egentlige Lavsprotokol.

Hr. Arkitekt *A. Fusing* har tidligere skænket Raadstuearkivet forskellige Papirer, som har Betydning for Byens Historie; i 1927 har han paany lagt sin Interesse for Hovedstadens Fortid for Dagen og overgivet dens Arkiv en stor Gruppe Akter, som belyser et karakteristisk og ikke uvigtigt Stadium i den sociale Forsorgs Historie.

Som Følge af Udtalelser, fremsat i en kommunal Kommissionsbetænkning, der anviste Midler til at modarbejde Drikfældigheden, udstedte en Række meget ansete københavnske Borgere den 14. April 1883 en Opfordring til Dannelsen af et Selskab, som skulde oprette en Række *Beværtningssteder*, fordelt over hele Byen, hvor den jævne Befolkning for en billig Penge skulde kunne faa varm og kold Mad, men hverken Brændevin, Vin eller anden Spirituosa, hvor den skulde have Lejlighed til at læse Blade og Tidsskrifter og i det hele finde »større Hygge, Orden og Renlighed, end man i Reglen træffer i de Værtshuse og Kældere, som den i Reglen har været henvist til«. Selskabet blev stiftet og virkede en Række Aar. Efter dets Opløsning, i 1898, har dets efterladte Arkivalier beroet hos Hr. Arkitekt Fussing, som er Søn af en af de oprindelige Stiftere, og er nu — 32 Bind og 26 Pakker stort — blevet overgivet til Raadstuearkivet. Størst Interesse har Forhandlingsprotokollen, mindst de store Mængder af ufuldstændige Regnskabsprotokoller og Regnskabstilag. Det nystiftede *Institut for Historie og Samfundsøkonomi*, som for Tiden undersøger Prisbevægelserne i den sidste Menneskealder, har undersøgt disse Dele af Samlingen, men fandt dem lidet oplysende. Da de heller ikke i andre Henseender kan siges at have historisk Betydning, vil Størsteparten af dem blive kasseret.

I Raadstuearkivets Meddelelser for 1926 er omtalt Udarbejdelsen af en *Kassationsplan*. Forslaget er i 1927 i de forskellige Afdelinger og Institutioner bleven underkastet en omhyggelig Undersøgelse og har fra saa godt som alle Sider mødt Tilslutning. I Henhold til de endelige Resolutioner er derefter bleven foretaget en omfattende Kassation, væsentlig af yngre Valg- og Regnskabssager. Under Forhandlingerne om denne Sag har

der vist sig Udsigt til, at Raadstuearkivet — ganske vist ikke i Forbindelse med dets egentlige Magasiner — vil faa stillet en Del nye Lokaler til Raadighed. Naturligvis har det sine praktiske Ulemper, at Arkivalierne ikke findes samlet. Paa den anden Side aabner der sig derigen- nem en Mulighed for foreløbig at udskille en stor Del Sa- ger, der saa godt som ikke benyttes. I næsten alle Arki- valiers »Levetid« findes et Tidsrum, hvor de henligger som en forholdsvis unyttig Masse, for gamle til at have væsentlig Betydning for Administrationen, for nye til at kunne tages i Brug af den historiske Forskning. Af en anden Grund vil det være til ligefrem Fordel, at de ud- skilles. Om en Del historisk ligegyldige Arkivalier vil det altid kunne være Tvivl underkastet, hvorvidt de kan siges at have saa stor Betydning for Administrationen, at Kommunen (og Staten) stadig bør forbeholde dem det dyre Husrum. Praktisk Erfaring, den større eller mindre Efterspørgsel, kan alene give en Maalestok for deres An- vendelighed. Ved at holde dem samlet og adskilt samt efterhaanden opnotere de Gange, der bliver Brug for dem, tilvejebringer Arkivet en Maalestok for deres Værdi.

Ogsaa i 1927 har der været en betydelig Forøgelse i det Antal Sager, som Arkivet udlaaner til midlertidig Brug for Magistratens Kontorer og Institutioner. I det for- udgaaende Aar blev der udleveret 166 Bind og Pakker samt 5584 Journalsager og andre Akter. Da Tallene i 1927 har været henholdsvis 332 og 6385, er Udlaanene saaledes vokset med 967 eller med 16,8 pCt. Huslejenæv- nene er stadig den Institution, som benytter de fleste Sa- ger. Det siger sig selv, at den daglige Ekspedition i sta- dig højere Grad maa lægge Beslag paa Arkivets Arbejds- kraft. Alligevel er det ikke alene lykkedes rettidigt at faa alle Nyafleveringer gennemgaaet, ordnet og forsynet med

Mangelslister, men tillige at fortsætte den flere Gange omtalte Revision af de nyere Arkivafdelinger. I 1927 har denne Gennemgang omfattet Skoledirektionens Arkiv 1858—1923 (19 Bind, 275 Pakker). I denne Forbindelse skal ogsaa nævnes, at der i Aarets Løb er bleven foretaget en Omflytning og mere systematisk Opstilling af samtlige Arkivgrupper yngre end 1857.

Læsestuerne har i 1927 været besøgt af 1208 Personer. Tallet svarer næsten ganske til de foregaaende Aar (1926: 1196).

Den i 1923 paabegyndte Nyordning af Raadstuearkivets ældre Afdelinger med dertil hørende Undersøgelser vedrørende Forretningsgangen og Udarbejdelsen af nye Registraturer er stadig bleven fortsat og har i 1927 omfattet følgende Grupper:

I. VURDERINGSFORRETNINGER.

Fra gammel Tid paahvilede det Magistraten paa Forlangende at udmelde Vurderingsmænd ved Skifter, Salg og Auktioner etc. Den største og vigtigste Samling af saadanne Vurderingsforretninger vedrører Byens faste Ejendomme og er navnlig tilvejebragt i Anledning af optagne Prioritetslaan, rækker helt tilbage til Begyndelsen af det 18. Aarhundrede og er selvfølgelig af uvurderlig Betydning for vort Kendskab til Byens Huse og deres Historie. Ofte vil det derigennem være muligt at faa udtømmende Oplysning om en Bygnings Udseende, Byggemaade og Indretning til de forskellige Tidspunkter. Denne store Samling, 111 Pakker, er som en Helhed bleven henført til den Institutions Arkiv, 2. Sekretariats, hvortil de paagældende Forretninger i Tidens Løb var overgaaet, og er allerede tidligere bleven ordnet efter Kvarterer og Matrikelnumrene fra 1806¹⁾.

¹⁾ En tilsvarende Samling Vurderingsforretninger, optaget i An-

Andre, historisk set mindre værdifulde, Grupper gør Rede for Vurderinger af Skibe og Skibsladninger 1712—1857 (63 Pakker) og Vurderinger af Effekter 1712—1857 (13 Pakker). Begge disse Samlinger er bleven ordnet kronologisk og anbragt ved de Kontorer, som Forretningerne til de forskellige Tidspunkter har henhørt under, 1712—1801 i Raadstueskriverens Arkiv, 1802—05 i III. Hovedfags og 1805—1857 i 2. Sekretariats.

I Vurderingerne over de faste Ejendomme er det let at finde sig til Rette. Blot med Kendskab til en Ejendoms nuværende Matrikelnummer vil man straks kunne faa forelagt samtlige dens Beskrivelser. M. H. t. Vurderingerne af Skibe og Skibsladninger og af Effekter vil det derimod være nødvendigt nogenlunde at vide Besked om det Tidspunkt, paa hvilket de paagældende Ejendele er bleven takseret. Registre — f. Eks. over Skippernes, maa-ke ogsaa over Fartøjernes Navne — vil ganske vist kunne udarbejdes. Deres Nytte vil dog være saa forholdsvis ringe, at adskillige andre mere paakrævede Arbejder maa gaa forud. Kun for Aarene 1821—1857 er der i Kontoret bleven ført Protokoller over Syns- og Taksationsforretninger (34 Bind), som indeholder et Register over de udtagne Taksationsmænd, ordnet efter deres Profession, og en kronologisk Fortegnelse over de optagne Synsforretninger. Nogen, men ikke megen, Erstatning vil de kunne yde.

II. SAGER VEDRØRENDE SKIBSFART.

I Meddelelser om Raadstuearkivets Virksomhed 1925 (Hist. Medd. 2. Rk. II, S. 419) omtales en Række F o r t e g

ledning af tegnede Brandforsikringer, findes i Kjøbenhavn's Brandforsikrings i Landsarkivet for Sjælland deponerede Arkiv, som gaar tilbage til 1731. Det siger sig selv, at de to Grupper i mange Henseender vil kunne supplere hinanden.

nelser over Skibe og Fartøjer, hjemmehørende i København, udarbejdet paa Grundlag af Indberetninger fra Vaterskouten ifølge hans Instruks af 30. Juni 1752 og indeholdende Angivelse af Skippernes Navne og Fartøjernes Navne, Drægtighed, Byggested, Erhvervelsesaar, Rute, Redere samt Besætningens Størrelse. De er tidligere bleven ordnet og registreret for Tiden til 1801 (Raadstueskriverens Arkiv), nu ogsaa for de følgende Aar: 1802—05 (I. Hovedfag) og 1805—57 (I. Sekretariat).

Ved Ansøgning om de ifølge Forordningen af 9. April 1810 anordnede Skibscertifikater maatte Skipperne forelægge Magistraten forskellige Skibsdokumenter: Borgerbrevet, som han altid skulde have med sig ombord, Skibets Biel- eller Bygningsbrev, Maalebrev, Folkelister, Told- og Klareringssejler for Ladningen, Øresundspas og — for udenrigsk Fart — det ved Forordning af 1. Maj 1747 anordnede algierske Søpas. Desuden maatte Reder og Skipper afgive den edelige Erklæring, at baade Skib og Ladning var dansk Ejendom. Magistratens Behandling af disse Sager har 1810—45 foranlediget Førelsen af Protokoller over Skibe og samme tilhørende Dokumenter (I. Sekretariat). Selve Ansøgningerne med de dertil hørende Bilag er fra 1830 forsynet med Protokollernes Numre.

Endelig kan i denne Forbindelse omtales en Række Sager vedrørende Kaperkrigen ved det 19. Aarhundredes Begyndelse. Ifølge kgl. Reskript af 28. Marts 1810 skulde alle Kaperførere være forsynet med Kaperbreve, som udstedtes af Admiralitetet i Henhold til Ansøgninger, stilet til Øvrigheden for vedkommende Skippers Hjemsted. Det paahvilede de stedlige Myndigheder at foretage en Undersøgelse af de forelagte Papirer og desuden at fastsætte Størrelsen af de krævede Kautitioner. En Række Akter vedrørende Kaperbreve, An-

søgninger derom, de nævnte Kautitioner etc. (1810—19) vidner om Magistratens Behandling af disse Sager.

III. BILAG TIL BORGERSKABSPROTOKOLLERNE.

I de foregaaende Aars Meddelelser 1925 og 1926 (Hist. Medd. 2. Rk. II, S. 417 ff. og III, S. 73 f.) er udførlig omtalt de talrige Sager vedrørende Borgerskaber, som i lange Tider har henligget unyttet. Af denne Samling, som bliver stadig mere omfattende — og derfor ogsaa værdifuldere — jo mere Ordningen nærmer sig Nutiden, er i 1927 bleven gennemgaaet og anbragt som Bilag til Borgerskabsprotokollerne, 2. Sekretariats Sager 1831—57 (27 Pakker). Den stærke og stadig stigende Brug af disse Sager har allerede godtgjort Arbejdets Nytte.

IV. SKOLEVÆSENETS ARKIVER.

(78 Bind, 126 Pakker).

1. *Den københavnske Skolekommission 1809—15.*

Ved kgl. Reskript 7. Juli 1809 blev der nedsat en Kommission, bestaaende af Københavns Overpræsident, Baron Fr. Adeler, Ove Malling, Medlem af Direktionen for Universitetet og de lærde Skoler, Borgmester Morten Hiorthøj, J. H. Bährens, Assessor og Formand i Fattigvæsenets Politikommission, samt Provsterne Fr. Plum og V. C. Hjort. Kommissionen fik til Opgave dels at udarbejde Forslag til Organisationen af Overtilsynet over samtlige Elementær-, Real- og Borgerskoler i København og Forstæder, samt indtil videre selv at føre Overtilsynet med de nævnte Skoler. Senere blev Biskop Münster Medlem af Kommissionen, ligesom der ogsaa blev antaget en lønnet Sekretær. Kommissionens Myndighed var uklar. Af Kancelliet synes den dog at være bleven opfattet som Hovedstadens øverste Skolestyreelse. I Begyndelsen var

den ret virksom, men efter at have indsendt Forslag, indstillede den efterhaanden Arbejdet. Ved Dødsfald og Embedsskifte udtraadte flere af Medlemmerne.

2. *Direktionen for Almue- og Borgerskolevæsenet
1814 (1816) til 1857.*

Ved Reglement for Almue- og Borgerskolevæsenet i København 29. Juli 1814, blev der indsat en Direktion for Almue- og Borgerskolevæsenet, som skulde have Overbestyrelsen og Overopsynet over samtlige Københavns og Forstæders Skoler, uanset hvilket Religionssamfund de tilhørte, for saa vidt der ikke fra dem dimitteredes Kandidater til Universitetet, eller de havde den egentlige lærde Undervisning til Formaal. For Skoledirektionens S sammensætning blev der ikke fastsat nærmere Regler. Foreløbig var det en Forudsætning, at Kommissionen af 7. Juli 1809 som Direktion fortsatte sin Virksomhed. Sjællands Biskop blev dog ikke Medlem, derimod de to Provsters Efterfølgere. Først ved Anordningen af 20. Marts 1844 blev der truffet formel Bestemmelse om Direktionens S sammensætning. Den skulde derefter bestaa af Overpræsidenten, Provsterne ved Frue- og Holmens Provstier, en af Kongen efter Magistratens Forslag indstillet Borgmester eller Raadmand samt to af Stadens Repræsentanter, valgt af disses Forsamling. Endelig beholdt Kongen sig efter Kancelliets Indstilling at udnævne en administrerende Direktør, som fik Sæde i Direktionen. Overpræsidenten skulde være dens Formand. Ved Loven af 29. December 1859 blev disse Bestemmelser saaledes forandret, at Skoledirektionen for Fremtiden skulde bestaa af Overpræsidenten som Formand, den Borgmester, under hvem Skolesagerne var henlagt, og en af Stadens Provster eller Sognepræster, som dertil beskikkedes af Ministeren for Kirke- og Undervisningsvæsenet. Skoledi-

rektøren var Direktionens Forretningsfører, havde Sæde i den, men var uden Stemme.

For saa vidt Magistraten beskæftigede sig med Skolesagerne, henhørte de under 1. Sekretariat, fra 1858 under 1. Afdeling.

3. Skolearkiver.

a) Kuratelet for Vor Frue latinske Skole (»Metropolitanskolen«) 1680—1845.

Vor Frue latinske Skole stod fra meget gammel Tid under Tilsyn af Københavns Magistrat. Et af dens Medlemmer var Skolens Forstander og førte Regnskab over Stipendierne. Den øvrige Forvaltning forestod Sjællands Biskop. Ved Reskript af 7. Oktober 1699 blev det fastsat, at Skolen vel alene skulde staa under Biskoppens Direktion, dog at han til Regnskabernes »Expedition og Claring« skulde tage til sig visse Sognepræster og Medlemmer af Magistraten. Reskriptet af 5. Februar 1740 understregede yderligere, at Magistraten sammen med Biskoppen førte Direktionen over Skolens Kapitaler og Indtægter, og at Regnskabet, forfattet af en Borgmester, skulde revideres og decideres af Magistraten. Ifølge Kanc. Prom. 3. November 1798 bevarede den sidste Bestyrelsen af Skolens Kapitaler; Skoleregnskaberne skulde derimod for Fremtiden decideres af Kommissionen for Universitetet og de lærde Skoler. Endelig fastsatte Reglementet 2. Oktober 1801, at denne ogsaa skulde modtage Regnskabet, lade det revidere samt decidere og kvittere det.

b) Kuratelet for Vor Frelsers Kirkeskole 1718—1876.

Skolen oprettedes i Begyndelsen af det 18. Aarhundrede for Penge indkommet ved Kirkehækkenet i Henhold til Forordningen af 4. Juli 1707. Indtil 1720 bestod Kuratelet alene af Sognepræsten, fra dette Aar tillige af et Magistratsmedlem.

c) Kuratelet for Vor Frue Kirkeskole 1718
—1859.

Skolens Fundats var af 4. Marts 1718. Sognepræsten var dens »rette Inspektor og Forsvar«, men skulde adjungere sig »tvende dygtige christelige og velhavende Borgere som Medhielpere«.

d) Kuratelet for Holmens Kirkeskole 1823
—66.

Skolens Oprindelse skyldtes Reskriptet 28. September 1714, hvorved Holmens Kirkes Kateket fik Tilladelse til af det i Kirkebækkenet indkomne Beløb at oppebære 100 Rigsdaler aarlig mod til Gengæld at undervise de af Sognets fattige Børn, som ikke nød Undervisning i Holmens Korsskole. Denne sidste bestod allerede fra Christian IV's Tid (Fundats 17. September 1628), men mistede sin Bygning under Branden 1795 og blev derefter forenet med Holmens Kirkeskole. Sognepræsten førte Tilsynet.

e) Kuratelet for Helliggejst Kirkeskole
1702—1858.

7. Marts 1702 gav Kongen Tilladelse til Skolens Opretelse. Ifølge Magistratens Instruks 5. Marts 1705 skulde Sognepræsten føre Tilsyn med Skolen, men dog i alle vigtigere Sager forhandle med Magistraten. Efterhaanden kom Kuratelet til at bestaa af Sognepræsten samt et Medlem af Magistraten.

f) Kuratelet for Nikolaj Kirkeskole 1696—
1859.

I Skolens Fundats — konfirmeret 16. Oktober 1706 — var det fastsat, at Sognepræsten og et Medlem af Magistraten skulde være Skolens Forstandere.

g) Kuratelet for Trinitatis Kirkeskole 1832
—69.

Ifølge Skolens Fundats 16. Juni 1727 skulde en af Universitetets Professorer, valgt af Konsistorium blandt det-

tes Medlemmer, sammen med Sognepræsten være Skolens »Inspecteurer og Forstandere«.

h) Bestyrelsen for Blegdamsskolen 1761—1871.

Skolen oprettedes 1761, tilvejebragtes og vedligeholdtes først af Raadstuens Fattigbøsse, siden af Midler, som Magistratens Medlemmer personlig skaffede tilveje. Et Magistratsmedlem førte Tilsyn med Skolen, fra 1809 til lige Sognepræsten ved Trinitatis, fra 1812 denne og Professor Fr. Høegh-Guldberg. Magistraten vedblev dog at godkende Regnskaberne.

i) Direktionen for Døtreskolen i København 1791—1899.

12. September 1891 stiftede 25 københavnske Borgere et Selskab med Opgaven at oprette et saakaldet »Skole-Institut for Døtre«. Ledelsen varetoges af en Direktion, valgt paa Generalforsamlingen af Selskabets Medlemmer.

V. STADENS REGNSKABER.

Af Stadens egentlige Regnskab (Kæmnerregnskabet) er der for Aarene 1660—1720 bevaret meget kortfattede Ekstrakter, indført i en gammel Protokol. De ældste fuldstændige Regnskaber er Aargangene 1673—78, hvortil Originalerne findes i det Kgl. Bibliotek (Thottske Samling Fol. Nr. 711) og Afskrifter er tilvejebragt af Raadstuearkivet. Fra 1707 besidder dette den fuldstændige Række af de originale Regnskaber.

Ved kgl. Reskript 31. Maj 1814 blev Hovedstadens Kasse- og Regnskabsvæsen fuldkommen omordnet. For Fremtiden skulde Kæmnerkassens Indtægter fordeles paa 2 forskellige Fonds, det ordinære og det ekstraordinære. I det første skulde indgaa almindelige og faste Indtægter og afholdes de reglementerede og ordinære Udgifter, det sidste skulde oppebære de Kapitaler, som endnu stod til Raadighed for Kommissionen

vedrørende Gadernes Udvidelse samt for Kommissionen vedrørende Bistrup Godsadministration, Kapitaler, som maatte blive indvundet ved Salg af Stadens udenbys Jorder og af Arvefæstegaarde under Bistrup, arveløse Kapitaler, Tiendepenge etc. Dette ekstraordinære Fond skulde afholde alle ekstraordinære Udgifter samt Forrentning og Afbetaling af Stadens Gæld. Samtidig blev der oprettet en Hovedkasse, som under Kæmnerens Bestyrelse skulde modtage Stadens samtlige Indtægter og foretage alle Udbetalinger. De bestaaende forskellige Kasser, som havde deres særlige Ledelse, skulde i Hovedkassen have deres Konto og af denne have udbetalt de Beløb, der tilkom dem.

Raadstuearkivets Samling af Stadens Hovedregnskaber bestaar derefter af følgende Grupper:

1. 1660—1720 Ekstrakter af Kæmnerregnskaberne 1 Bd.
2. 1673—78 Afskrifter af Kæmnerregnskaberne... 6 Bd.
3. 1707—1813 Kæmnerregnskaberne ..... 110Bd.
4. a. 1814—40 Kæmnerregnskaberne ..... 47 Bd.
4. b. 1815—40 Hovedkasseregnskaberne ..... 51 Bd.
5. 1841—57 Hovedkasseregnskaberne (trykte).... 17 Bd.

Bilag til Kæmnerregnskaberne er bevaret 1730—1813 (96 Pakker), 1814—40 (67 Pakker), til Hovedkasseregnskaberne 1815—40 (48 Pakker) og 1841—57 (97 Pakker).

Som i alle de forudgaaende Meddelelser kan det ogsaa i Aar noteres, at Raadstuearkivet ved en særlig Bevilling er bleven sat i Stand til at fortsætte Nyindbindingen af en Række gamle Protokoller med dertil knyttet Reparation af beskadigede Blade.

Af »Historiske Meddelelser om København« er udsendt 2. Rk. III Bd. 1.—4. Hft.

AF BORGMESTER, OVERPRÆSIDENT JENS JENSENS BARNDOMSERINDRINGER.

Overpræsident Jensen havde tænkt sig, naar han gik af fra sit Embede, at nedskrive sine Erindringer. Han fik det ikke gjort, men har dog efterladt sig efterfølgende Optegnelser, udarbejdet i Aarene 1916 og 1920. De meddeles her — kun med nogle ganske ubetydelige Korrekturændringer — som et Minde om og Bidrag til Kendskabet om en af vor Hovedstads fremragende Borgere.

Jeg er født den 18. April 1859 i den lille By Aalsbo i Rørup Sogn, hvor mine Forældre boede det første Aar af deres Ægteskab, inden de flyttede ind i det af min Fader selv byggede Hus ved Rigestien paa Etterup Mark. Jeg er den ældste af tre Søskende, alle af Mandkøn. Ved min Fødsel var min Moder godt og vel 30 Aar gammel og min Fader 33 Aar.

Min Fader var født i Husby Sogn i det sydvestlige Fyn. Det er aldrig blevet mig rigtig klart, hvad hans Fader egentlig var, kun saa meget erfarede jeg, at han havde været svagelig, men at Farmoder havde elsket ham og giftet sig med ham trods hans Svaghed. Han var død i min Faders 13. Aar, og Farmoder havde saa alene klaret sig og sine 3 Børn, Fader, en Broder Niels og en Søster Ane. Faders Beundring for Moderen var ubegrænset. Hun stod for ham som Indbegrebet af, hvad der var stort, godt og trofast. Tidlig havde hun og formentlig hendes Mand begyndt en lille Handel paa Landet; da Manden faldt fra — døde af Svindsot — fortsatte hun og udvidede

Virksomheden blandt andet til at lade forfærdige vævede Varer, som hun solgte paa Torvet i Assens. Hendes sidste egen Bolig var et Hus paa Ørshjerg Nedermark i Kerte Sogn. Dette gav Anledning til, at min Fader, hvis Navn var som mit, Jens Jensen, i daglig Tale blev kaldet »Jens Nærmark«. Fader tjente allerede som Skoledreng hos Bønderne som Hyrdedreng, og med Undervisningen var det i den Tid — han var født 21. Januar 1826 — ikke meget bevendt. Hans boglige Oplysning var derfor kun ringe og hans Interesse for boglige Sysler ligeledes. Efter sin Konfirmation gik han den sædvanlige Vej, kom ud at tjene som Indersvend — 2. Karl —, voksede til og blev Førstekarl. Han var høj, smukt bygget med en rank Holdning, klare, lysebrune Øjne og et kraftigt, mørkt Haar. Det er fortalt mig. Jeg kan kun huske ham som en høj Mand med graat, næsten hvidt Haar og mørkt, lidt graanende Kransskæg, der i de sidste 20 Aar af hans Levetid blev til graat Fuldskæg, medens Haaret blev hvidt og Panden skaldet. Øjnene var til det sidste livlige og kunde være meget milde, men ogsaa i meget høj Grad mørke og onde, naar han blev vred.

Fader deltog som Infanterist i Felittoget i Sønderjylland i Treaaret 1848—51. Han blev et Par Gange let saaret og paadrog sig det sidste Aar en alvorlig Sygdom, der varede omtrent et helt Aar; efter hvad jeg har kunnet forstaa, maa han have lidt af, hvad man kalder gastrisk Feber. Efter endt Soldatertjeneste fortsatte han sin Gerning som Tjenestekarl indtil omkring 30 Aars Alderen, hvor han lærte Murerhaandværket og samtidig lærte at forfærdige Træsko for at have en Beskæftigelse om Vinteren. Disse to Haandværk var i de Tider meget almindelige paa Landet paa Fyn.

Ca. 32 Aar gammel giftede Fader sig med Moder, der da var 29 Aar, og af deres Samtaler har jeg erfaret, at de holdt af hinanden mange Aar før de blev gift.

Moder, hvis Navn var Marie Jensdatter, var født i Aalsbo den 1. Marts 1829. Hendes Fader — altsaa min Morfader — var Væver og Husmand, min Mormoder, som jeg kun dunkelt kan erindre — hun døde i 1865 — var en køn gammel Kone, meget stilfærdig i sit Væsen; hun tilhørte en gammel Gaardmandsslægt inde fra Grevskabet som det hed, d. v. s. Grevskabet Wedellsborg, der beherskede det sydvestlige Fyn.

Morfader var en høj, duknakket Mand med graa, ærværdige Lokker og Kransskæg. Den ludende Holdning kom sikkert af det lave Hus, hvori han boede; det var saa lavt, at han maatte bøje Hovedet for ikke at støde mod de Bjælker, der bar Loftet. Som Barn holdt jeg meget af at besøge Morfader og Mormoder. Deres Hjem var saa hyggeligt. Fra Gaden kom man gennem en pyntelig gammel Laage ind i en brolagt Gaard, der skraanede jævnt op imod Stuehuset, der som nævnt var meget lavt og gammelt; men med sine smaa Vinduer med de mange gulgrønne Ruder — flaskebundsformede — det gamle sammenfaldne Tag, overgroet med Mos og Husløg, de hvide Vægfelter med de sorte Stolper, der hvert Aar fik en Oppudsning med Hvidtekalk og Kørnøg opløst i Mælk, tog sig anderledes festligt ud for Barneøjet end vort eget grundmurede Hus med den ensartede rødgraa Mur og de store blanke Ruder. Hertil kom, at der foran Morfadere Hus var en dejlig Have, ikke stor, men med mange gamle Frugttræer, Æbler og Blommer; i Hegnet var Stikkelsbærbuske og i Baghaven var baade Ribs-, Solbær- og Stikkelsbær, ja ogsaa Bier; og hvad der navnlig gjorde Indtryk paa mig, var de lave Buksbomhække om Blomsterbedene foran Vinduerne. Kom man gennem den lave Indgangsdør med det meget høje Dørtrin ind i Forstuen og derfra ind i den daglige Opholdsstue, saa mødte man ogsaa et Syn, som virkede indbydende. I en stor Trælænestol sad Mormoder ved Spiderokken eller Strikke-

tøjet; paa Stuens ene Endevæg stod en stor Jernovn paa 4 Ben; ovenpaa den en stor firkantet Kasse med Relieffer paa Siderne og Vidunderet afsluttedes af et altid blankpudset tykt Kobberrør, der var stærkt udbulet paa Midten; det var en helt anderledes Kakkellovn end den moderne toetages Ovn, vi havde hjemme i vor egen Dagligstue. Paa Bagvæggen var anbragt to Alkovesenge, dybe, mørke og hemmelighedsfulde med tykke, grønne Gardiner for. Langs Vinduerne stod en saakaldt Slagbænk, der benyttedes til Sæde om Dagen og til Natteleje for eventuelle Gæster. Langs Loftet, sømmet paa Bjælkerne, var anbragt en Hylde, som indeholdt en Del gamle Bøger, navnlig Billedalmanakker. Disse Bøger var min Fryd. I Begyndelsen af den Tid, jeg kan huske, læste min Morfader noget op for mig og viste mig Billederne, og da jeg selv temmelig tidlig, jeg var saadan noget som godt 5 Aar, havde lært at læse, saa fordybede jeg mig selv i »Ridder Peter med Sølvnøglerne«, »Fortunas Pung« og andre, hvis Titler jeg ikke mere erindrer, endsige Indholdet. Dette var den store og afgørende Forskel mellem mit Hjem og Morfaders, at her var Bøger; det kendte vi ikke til hjemme, der var kun Salmebogen og de Skolebøger, vi skulde have, da vi begyndte at gaa i Skole. Op til Dagligstuen hos Morfaders stødte den store Væverstue, hvor der skal have været 4 Væve i tidligere Tid; jeg husker kun 2. Det var allerede i min Barndom begyndt at gaa tilbage med Væveriet, og Morfader passede mest sin Jordlod, der laa temmelig langt fra Byen; men ogsaa dette havde for os Børn en Tiltrækning; thi naar vi skulde i Marken, vankede der Køreture med den hvide Hest, den sidste jeg husker af Morfaders Heste.

Morfader hørte til de mere oplyste Bønder, han var jo tillige Haandværker. Han var livlig og opvakt, havde læst en Del og erhvervet sig en Del Viden ved Samtale med andre. Han havde nemlig altid Tid til at føre en

Samtale, det kom aldrig an paa Stedet eller Lejligheden, naar han traf et Menneske, der interesserede ham. Han havde en glimrende Hukommelse og betydelig Evne til at gengive, hvad han havde hørt. Han fortalte ogsaa ganske godt Historier og Begivenheder fra sit Liv, med et vist monotont Tonefald, stor Bredde i Fremstillingen og meget hyppigt i Dialogform. Min Fader, der ikke var meget talende, kaldte ham »snakkesalig og selvklog«, og han var maaske ogsaa begge Dele, men jeg kunde som Barn sidde ganske stille i flere Timer og høre paa hans Samtaler og Fortællinger uden at blive træt, og jeg husker tydeligt, hvorledes Billederne i hans Fortællinger blev levende i min Fantasi. Dette Indtryk forstærkedes, naar han havde Besøg af en gammel Landsbyvæver — Fader til min Mosters Mand. Han havde været Soldat og ligget i København i 5—6 Aar ved Dronningens Regiment i Frederik den Sjettes Tid, og kunde fortælle mange Historier fra den Tid. Naar de to gamle Vævere var tilstede, var det ikke let for andre at faa Ordet, men fornøjeligt syntes jeg, det var at høre paa dem.

Mine Forældres Hus laa som nævnt paa Etterup Mark; denne Betegnelse er egentlig misvisende, thi det betyder kun, at Fader havde købt en Udlod, der hørte til en Gaard i Byen Etterup, og derpaa bygget sit Hus; men denne Lod laa saa langt fra Etterup, at der var en hel lang Gadelandshby — Grønnemøsehuse kaldet — imellem; af Mangel paa anden Betegnelse benyttedes imidlertid: Etterup Mark. Den nordlige Ende af vor Jordlod grænsede til en Art Markvej, der i Matrikulen og paa officielle Kort førte det pompøse Navn »Ridderstien«; egentlig var den en Rest af en gammel Hovedvej, men da Hovedlandevejen mellem Odense og Middelfart var bleven omlagt i Begyndelsen af Aarhundredet og paa dette Sted var lagt lidt nordligere end den gamle Vej, reduceredes Ridderstien til en Markvej, der kun dannede Adgangsvej til de Huse.

som var byggede paa Etterup Mark. Mod Øst stødte Vejen til Hovedlandevejen og mod Vest til Byvejen mellem Rørup og Fjeldsted. Dette medførte iøvrigt i min Barndom en morsom Retstrætte. En af Lodsejerne, som havde sin Hovedadgang fra Landevejen, fandt paa at spærre Vejen med en høj og bred Jordvold, forsynet med et forsvarligt Gærde af Tjørn og Hassel; derved forhindredes de andre Lodsejere i at faa Forbindelse med Byvejen mod Vest og blev tvungen til en meget urimelig Omvej for at naa denne Vej, der var langt den nærmeste til Skole og Kirke og praktisk talt den eneste Vej mod Sognets Hovedby Aalsbo.

Fader og vor Nabo, Tømrer Jeppe Pedersen, sammen med et Par andre, der havde Interesse af Vejen, mødte derfor en Eftermiddag ved den kriminelle Jordvold med Skovle, Spader og Hakker, og gav sig ganske rolig i Færd med at jævne Volden og sætte Vejen i Stand igen. Lods-ejeren, jeg tror han hed Jens Hansen, kom til og protesterede, betegnede Handlingen som Vold og truede med Retssag; det tog de 3—4 Mænd intet Hensyn til, de fortsatte Arbejdet, til de var færdige, og for at manifestere, at det drejede sig om en Kørevej, kørte de med et En-spænderkøretøj frem og tilbage over den jævnedes Vold. Manden anlagde Sag for Hærværk og Selvtægt, men tabte den, da det viste sig, at Vejen var af den Oprindelse, jeg foran har nævnt.

Det mærkelige ved vort Hus var, at det ikke, som Skik ellers er, var bygget nede ved Vejen, men et Stykke Syd for denne oppe paa en Bakke. Grunden hertil laa i, at Fader ansaa det for sundere at bygge paa en Høj, hvor Vandet løb fra, i Stedet for i en Dal, hvor Vandet løb til. Men jeg hørte ofte i min tidlige Barndom Morfader udtale sin Ærgrelse over dette Brud paa Traditionen fra Faders Side, og jeg forstod, at der oprindeligt havde staaet stor Strid om dette Spørgsmaal i Familien. Fader førte sit Forsæt igennem, og Belliggheden var baade smuk

og sund. Fra Højen, hvor Huset laa, havde vi en henrivende Udsigt mod Vest og mod Nord, medens Udsigten mod Øst og Syd var mere begrænset. En væsentlig Ulempe var dog forbundet med Beliggenheden — Vandforsyningen. En Brønd vilde være bleven for dyr, fordi den skulde være saa dyb; vi maatte derfor hente alt vort Vand fra et Vandløb ved det sydlige Skel af vor Ejendom, og da det drejede sig baade om Vand til Madlavning og til Familiens Vask og Renlighed og om Vand til Kreaturerne, der i al Fald om Vinteren maatte opbæres til disse, er det en uhyre Byrde, min Moder gennem Tiderne har maattet bære af Vand i en Afstand af 3—4 Alen opad en Bakke. Vi hjalp naturligvis til, da vi blev store nok til det, ligesom Fader ogsaa tog sin Tørn, naar han var hjemme, men det var Moder, der her drog det store Læs.

Huset bestod af 8 Fag grundmuret Stuehus og i en Vinkelbygning til denne en halv Snes Fag Bindingsværks Udhus, der dannede Læ for Gaardspladsen for den — paa Grund af Husets høje og fri Beliggenhed — meget stærke Vestenvind. Langs den vestlige Side var plantet Popler, mod Nord og Øst fandtes Haven med lidt Kirsebærtræer, der kun voksede langsomt, og Kærnefrugt som Æbler og Pærer, der voksede endnu langsommere. Dels var Jorden i sig selv temmelig fattig og sandet og dels virkede de skarpe Vinde, indtil det efterhaanden lykkedes at skaffe noget Læ ved Hegnplantninger.

Det lille Landbrug blev efter Omstændighederne passet godt, og hele Jordlodden blev merglet af Fader selv; han fandt Mergel paa Jordlodden, som han gravede op og kørte ud paa Jorden med en Trillebør. Til Pløjning og Harvning maatte vi have Hjælp af en Gaardmand, thi Hest havde vi ikke, og i mange Aar havde vi kun een Ko, et Faar med Lam og en Gris og nogle Høns, det var hele Besætningen. Betalingen for Pløjning samt Kørsel af Tørv og Brænde var Høstarbejde, jeg tror 20 Dage baade

af Fader og Moder. Alt dette Landbrugsarbejde med Hestekraft blev udført om Søndagen. Paa anden Tid var Fader ikke hjemme, og om Hverdagen brugte Bønderne selv deres Heste.

Mine første Barndomserindringer knytter sig til Frederik den 7des Død og til Krigen mod Tyskland 1864. Kongens Død blev nemlig i lang Tid mindet ved Ringning med Kirkeklokkerne midt paa Dagen — ellers kendte vi kun til Ringning Morgen og Aften, Solopgang og Solnedgang.

Krigens Udbrud gav Anledning til Indkaldelse af alt vaabenført Mandskab; men man kendte endnu dengang til Stillingsvæsenet, hvorved en velhavende Mand kunde betale en anden Mand, der var tjenestedygtig, til at trække i Soldatertrøjen for sig, og jeg hørte om hvorledes saa den og saa den havde faaet nogle hundrede Rigsdaler for at gaa i Krigen. En Dag fik vi ogsaa Besøg af en velhavende Mand, der vilde friste Fader til at trække i Trøjen; men den gik ikke, Fader havde gjort 3 Aars-Krigen med og faaet nok. Han kom dog alligevel paa en Maade med i Krigen, idet han med andre tog til Fredericia, rimeligvis for at hjælpe med ved Forsvarsværkernes Udbedring. Jeg husker, at vi i Foraaret 1864 ængstelig lyttede efter Kanontordenen over Lillebælt og hvor glade vi blev, da Fader kom hjem inden Fæstningen Fredericia blev fuldstændig omringet. Han fortalte os da, at han og min Onkel Jeppe Jørgensen (død 1892) om Natten var bleven overraskede ved, at der faldt Granatstumper ned i det Hus, hvori de boede; saa fandt de, at det var paa Tide at komme bort, og de var blandt de sidste, der slap ud. Ved samme Lejlighed passerede en tragikomisk Historie, som Fader aldrig glemte. Da han og Onkel om Formiddagen gik mod Fredericia Havn for at komme over til Strib paa Fyn, faldt der allerede adskillige tyske Granater inde i Byen; en saadan mødte de paa deres

Vej, og da Fader hørte den i Luften, raabte han »dæk« til Onkel og kastede sig selv ned, hvor han stod; men Onkel, der havde været Dragon og ligeledes deltaget i 3 Aars-Krigen, misforstod Situationen og gav sig til at løbe alt hvad han kunde ned ad Gaden. Granaten sprang, men han slap med et Saar, bestaaende i, at Snuden paa hans Træskostøvle blev slaaet ind; samme Granat rev Armene over paa en Pige, der stod og postede Vand fra Gade-posten. Trods dette sørgelige Syn erklærede Fader, at han ikke kunde lade være at skrupgrine ved at se en gammel Soldat løbe ned ad Gaden, naar der svirrede Granater i Luften — men han var jo ogsaa kun Dragon, og i Krig var det jo ikke rigtige Soldater. Iøvrigt var der under hele Krigen stadig stor Ængstelse i Familien; mine Onkler — min Moders to Brødre — Jeppe og Anders var begge indkaldte til Krigstjeneste. Jeppe var den ældste og havde lært — som det hedder — i Neumünster i Holsten; han maatte først afsted, og han var netop bleven gift med sin lille, kønne Kone med de spillende Øjne; Hanne hed hun. Den yngste af Brødrene, Anders, blev indkaldt til Rekrut-skolen, jeg tror i Nyborg, og blev først senere sendt til Fronten.

Vinteren var uhyggelig. Efterretningsvæsenet virkede langsomt og usikkert; men da det endelig rygtedes, og Rytget blev bekræftet, at Danskerne havde rømmet Dannevirke, virkede dette som et Tordenslag i vor Kreds. Fader og Jeppe Jørgensen var lige enige i, at Danskerne sagtens kunde slaa Tyskerne, naar bare de maatte. Det havde de jo vist i 3 Aars-Krigen; men da havde man ogsaa en dansk Konge, Frederik den 7.; nu havde vi faaet en tysk Konge, Christian den 9., og saa maatte vi naturligvis ikke skyde paa Tyskerne. Det var Forræderi det hele, og General de Meza, der under 3 Aars-Krigen havde vist sig som en Helt, var naturligvis blevet tvunget til at foretage det forsmædelige Tilbagetog. Ja, man begyndte

allerede dengang at ynte om ude paa Landet, at det hang vist ikke rigtigt sammen med Frederik den 7.s Død paa Glyksborg i 1863. Tyskerne havde nok snarere taget ham til Fange. Jeg erindrer, at jeg et Par Aar senere læste Pjecer, som bl. a. gik ud paa, at en dansk Soldat, der havde været i tysk Fangenskab, dør havde truffet Frederik den 7., og mange var naive nok til at tro paa den Art Galimatias. Det er jo almindelig bekendt, hvorledes man ophidsede Befolkningen i København mod den nye Konge, fordi han efter deres Opfattelse ikke var national nok, og dette gik igen ude i Befolkningen.

I 1866 blev Stambanen Nyborg—Strib aabnet for Driften; der var naturligvis stor Fest — jeg var ogsaa med; jeg var da 7 Aar og kom til at overvære følgende Scene: En yngre Mand tog pludselig sin Spadserestok op og lagde den til Kinden og sigtede som med en Bøsse, idet han sagde: »Havde det været min Bøsse og Kongen havde staaet der, saa var han nu død.« »Hvorfor skulde han dø«, blev der raabt. »Jo, for han er en Tysker«, svarede Manden. Nu blev der stor Opstandelse; nogle loyale Borgere fandt det for galt, at man tænkte paa at skyde Kongen, hvorfor man hentede Chefen for det tilstedeværende Politi, Fuldmægtig paa Byfogedkontoret i Assens, Maaløe, der skulde arrestere Manden. Der blev stort Slagsmaal, men hvad der senere passerede, har jeg ingen Erindring om.

Hen paa For sommeren 1864 fik vi ligesom Krigen paa nærmere Hold, idet vi fik Indkvartering af Tropper, der var sendt over fra Jylland, vistnok navnlig efter Stormen paa Als. I Aalsbo kom til at ligge et Batteri Feltartilleri, der slog Lejr paa en Mark med et højt Vagttelt paa en Bakke, saa vi kunde se det hjemmefra. Mandskabet indlogeredes rundt omkring hos Beboerne. Vi fik ogsaa to Soldater, men til min store Ærgrelse var det ikke rigtige Soldater, de havde ingen Bøsser. Det var Arbejds-

soldater under Sundhedstropperne, Ambulancebærere kaldtes de. Hos mine Bedsteforældre og hos min Onkel, Jeppe Jørgensen, havde de derimod rigtige Soldater, nemlig Konstabler, og det var de allerfineste, for de havde gule Knapper, medens de andre kun havde Tinknapper. Dette gav mine to Fætre, Jens Jørgen og Peder, Anledning til Hoveren, og jeg kunde ikke forstaa, hvorfor de skulde have rigtige Soldater og vi ikke. Jeg var kun 5 Aar dengang.

Vor Indkvartering var rigtig flinke Folk; de hjalp os med Markarbejde, navnlig Høhøsten, og det var mig trods alt en stor Sorg, da jeg en Morgenstund vaagnede og modtog den Meddelelse, at nu var »Soldaterne« væk.

Der skete forresten flere Ulykker under denne Indkvartering: et Par Konstabler havde stillet en, som de paastod, udrenset Granat ind i Smedien i Aalsbo, trods Smedens Protest; en skønne Dag eksploderede Granaten, sprængte Taget af Smedien og dræbte den ene af Konstablerne. En af min Onkels Konstabler druknede under Badning i nogle store Tørvegrave ude i Skoven.

Saa kom Freden, og vi ventede Soldaterne hjem; det var meddelt, at den Bataillon, hvorved min Onkel Anders stod, en bestemt Dag skulde komme fra Jylland og vilde gøre holdt paa Landevejen omtrent ud for mit Hjem. De kom ikke den bestemte Dag, men jeg tror Dagen efter. Vi var alle mødte baade første og anden Dag med Mad og Drikke til Soldaterne og da navnlig til Onkel; men han var ikke med. Først hed det, han var falden, saa at han var i Fangenskab, men endelig opklaredes det, at han var syg. Han havde ved Spring over en Grøft eller lignende faaet en Muskelforstrækning. Begge Onklerne kom saaledes uskadte hjem fra Krigen, men hvor de maatte døje af de Gamle, fordi de ikke havde maattet »gaa paa«, som det hed; General Hegermann Lindenchrone,

som havde ført en Del af Tropperne op i Jylland, blev almindeligvis kun kaldet »General Baglænds«.

Der blev nu talt om min Skolegang. Min tidligere nævnte Onkel Jeppe Jørgensen havde to Sønner, hvoraf den yngste, Peter, var omtrent jævnaldrende med mig, medens den ældste, Jens Jørgen, var 4 Aar ældre. Han havde i 1864 gaaet i Skole et Par Aar, og hans yngre Broder, der var meget lærenem, havde, da han var 5 Aar, lært at læse, og nu blev han trods sin unge Alder sat i Skole. Jeg havde ogsaa stor Lyst dertil, og jeg lærte at læse nede hos Morfader og Mormoder, men i Skole maatte jeg ikke komme, førend jeg var 7 Aar, det holdt Fader bestemt paa, og her hjalp ingen kære Moder. Jeg syntes, der blev begaaet Uret imod mig; naar Peter kunde gaa i Skole, saa kunde jeg det ogsaa, og jeg havde endda ikke saa langt til Skole som de to Fætre; men her laa netop Himmelheden. De var to og den ene 9 Aar gammel, medens jeg var alene og kun 5 Aar. Min Broder Niels var da kun $2\frac{1}{2}$ Aar gammel.

Naa, endelig kom den længe ventede Skoletid. Min Fader fulgte mig op til Skolen og gik ind og talte med den gamle Lærer Ravn, der ogsaa havde været Lærer for min Moder. Han underviste imidlertid ikke selv, men holdt Hjælpelærer — Larsen hed den første. Da Fader gik ind i Degneboligen, fik jeg Lov til straks at gaa over i Skolen. Jeg blev placeret af de andre Drengene paa den nederste Ende af en Bænk, og da Lærer Larsen lidt efter kom ind, blev der ikke lagt Mærke til mig. Efter en Morgensang blev der taget fat paa Læsningen; der skulde læses op af Balslevs Lærebog i Religion. Jeg havde min Bog med, slog op, hvor der blev begyndt og fulgte saa med. En efter en rejste Drengene sig nu op og efter at han havde læst 2—3 Linier, hed det fra Læreren: saa det er godt, den næste; endelig blev »den næste« mig, jeg rejste mig og begyndte med flydende Stemme at læse, hvor den

anden sløj. Lærer Larsen, der hørte den fremmede Røst, hævede Hovedet og saa paa mig gennem sine skarpt-slebne Brillen, idet han spurgte: hvem er det? Jeg svarede troskyldigt tilbage, at det var mig, men paa Spørgsmaalet, hvad det var for en »mig«, vidste jeg kun at svare, at min Fader var inde hos Degnen. Jeg tror nu nok, at nogle af de store Drengene sagde, at jeg var Jens Nærmarks Jens, men i det samme kom Degnen Ravn og min Fader ind i Stuen, og nu foregik den egentlige Præsentation.

Hvad der var mig paafaldende inde i Skolen, var et Billede, der hang paa den ene Væg, forestillende en krumbøjjet Mand med en Tophue paa Hovedet, d. v. s. det lignede nok en Mand, men jeg savnede Armene, og Benene var heller ikke rigtig skilte ad; jeg syntes, jeg havde set det Billede før og at det da havde præget sig saa dybt i min Erindring, at jeg aldrig kunde glemme det. Det, der var Tale om, var Danmarkskortet, hvad jeg jo først senere blev klar over, og mit første Møde med dette Kort var nok sket 3—4 Aar forud, da jeg blev vaccineret, hvilket netop skete i Skolen. Smaaabørn har ofte en forunderlig Evne til vedholdende at stirre paa et eller andet, der fæstner deres Opmærksomhed, og jeg tror, at der ved hin Lejlighed er blevet siddende i min Bevidsthed det omhandlede Billede; jeg har ogsaa som voksen ofte mærket, hvor let Billeder af Personer, men navnlig af Ting, Huse, Landskaber osv., jeg har set, har staaet saa klart og skarpt i Erindringen, at jeg naar som helst har kunnet tage dem frem i Erindringen og ganske tydeligt set dem, som man siger, med det indre Øje.

SØBORGHUS — LUNDEHUSET — STORE VIBENSHUS.

Af ARNE SUNDBO.

De tre »Vagthuse«, hvis Navne staar over disse Linjer, har det til fælles, at de stammer fra den Udbygning af Vandløb og Vejnet, som fuldførtes i Københavns Omegn omkring Aar 1620.

Efter at Søerne foran København var dannet 1523¹⁾, blev Lersøen og Utterslev-Emdrup Søer deres naturlige »Forraadskammer«. 1570 afløstes imidlertid de to sidstnævnte Søer af Damhussøen, formentlig fordi Kongen vilde reservere sig Utterslev-Emdrup Søer til Fiskeriet. 1561 havde han overladt Universitetet Damhussøen, der til da var Kongens Fiskevand.

Den gamle Plan fra 1558 om at indlemme ogsaa Furesøen i Vandhygningsnettet blev dog ikke helt skrinlagt. Ved den Udhygning af Vandløbene, der skete omkring 1620, blev vel intet iværksat til denne Plans Gennemførelse. Men det ses dog, at Voldmester Paules Buysser 15. Juni 1622 fik Betaling »for 12 Søgndage at have indmaalt den store Sø, som kaldes Hjortholms Sø«, og 26. Marts 1624 betales 2 Arbejds mænd for at have hjulpet ham med at maale Længden fra Lyngby Sø til København.

1626 bevilgedes den første private Springvandsledning fra Emdrup Sø, og derefter blev saavel denne som Utterslev og Gentoftes Sø 1630 lagt til Københavns Vandfor-

¹⁾ Indtil Reformationen 1536 tilhørte de øvrige Søer Nord for København Bispestolen.

syningsnet, der vistnok heller ikke kunde klare sig med Damhussøen alene. Gentofte Sø var, som tidligere omtalt, 1614 udbygget til Brug for Ibstrup (Jægersborg).

Fra denne Ordning af 1630 skriver sig Københavns Kommunes Ejendomsret til disse Søer. Brugsretten blev med Aarene til Ejendomsret, som tidligere Lersøen ved Raadighedsretten af 1524 var kommet til København¹⁾.

Da Staten 1619 erhvervede Brugsretten over Lersøen, belagdes ogsaa den med Servitut om, at den stedse skulde være »Byens Grav«. Efteraaret 1620 byggedes et 700 Alen langt Bolværk i Søen »nedenfor Emdrup med udspundne Pæle; Hammer blev lagt paa, med Bjelker besat«. I Oktober var Bolværkerne i Kanalen fra Emdrup Sø til »Leyersø« blevet repareret af Tømrere, og i Maj 1628 udførte 2 Tømrermestre »adskilligt Arbejde ved den Strøm, som løber ned ved Kong. Maj. Veje ved Emdrup Sø«.

1. Utterslevgaard.

Den store Utterslev Sø var fra Middelalderen unddraget de ombøende Bønder og forbeholdt Utterslevgaard, Midtpunktet i hele Egnen omkring København, da Biskop Absalon sammenkøbte Godset her. Den halve Utterslevgaard blev i Reformationstiden, da dette Bispestolens Gods formentlig er tilfaldet Kronen, forlenet til en københavnsk Borger Valter Symensen, der 1542 afstod den til Rentemester Joachim Beck. Denne fik samtidig Livsbrev for sig og sin Hustru paa Søholmen, der 1574 henlagdes til de københavnske Sognepræster og siden har heddet P r æ s t e h o l m e n.

Den havle Utterslevgaard blev 12. Juli 1561 overladt en kendt københavnsk Borger, Cornelius Bøssesmed, »med Ret til at fiske udi den Sø, som — siges der udtrykkeligt

¹⁾ Sml. »Oplysninger om Københavns Vandvæsens Søer, samlede i Magistr. 4. Afd. Centalkontor Marts 1913« (trykt). IV Afd. Journalnr. 234/1912.

— ligger og hører til hans Gaard«. 14. Maj 1568 fik Sekretær i det tyske Kancelli, Caspar Paslick, Lensbrev paa samme Del af Gaarden, ligeledes med en — begrænset — Ret til Fiskeri: »til Fiskeri til hans eget Behov udi Utterslev Sø og Gentofte Sø«. Jagt var ham derimod forbudt, ligesom han ikke maatte hugge »i Skovene, som ligger dertil«. Aaret efter fik en anden Kancelliembedsmand, Sekretær Sebastian Schwendi, 2 Gaarde der i Byen. Men da de fleste Benaadninger ophørte 1573, er formentlig ogsaa disse faldet bort.

Den anden Halvdel af Gaarden har antagelig været overdraget Sognefogden i Brøndshøj Sogn, saaledes som det var Tilfældet ved Aar 1600, fra hvilket Aar det ældste bevarede Regnskab fra Københavns Len stammer. Sognefogderne havde oftest en Krongaard, naar en saadan fandtes i Sognet. I Middelalderen har Herredsfogden antagelig boet her, hvor Godsforvaltningen da havde sit Sæde.

1617 blev den Del af Utterslevgaard, der ikke var Sognefogdens, overdraget til Herredsfoged i Sokkelund Herred, David Hofman, som da afløste Herredsfoged Jens Lauridsen (Skriver) i Emdrup († 1617), og da Hofmans Efterfølger, Jens Olsen, 4. April 1622 tiltraadte Embedet, fik han ligeledes denne Halvgaard. Olsen var 1617—22 Herredsfoged i Ølstykke Herred og havde en af de to Gaarde i Jonstrup, men denne By blev 1622 nedlagt, for at dens Jorder kunde udlægges til Græsmark, og Olsen forflyttedes da til Utterslev. Han døde 1631, og hans Gaard forlenedes 14. Februar 1632 til Rentemester Jørgen Vind¹⁾, fri for Landgilde, Ægt og Arbejde, saaledes at Bygningerne tilhørte ham. Da Vind 1641 afstod den til Notarius Publikus i København, Mag. Valentin Suhm, siges det, at Vind med stor Bekostning havde anlagt en Dam til Fiskeri og til Kvæget at drikke af (Gade-

¹⁾ Sj. Reg.

kæret), og Suhm fik derfor 2. Maj 1641 Brev paa denne Dam saavel som paa Gaarden¹⁾).

Utterslev Sø er formentlig ved 1573 igen udlagt til Hoffets Fiskeri.

Imidlertid maa Notarien have ladet Handelen gaa tilbage. Thi Vind fik atter Brev paa Gaarden 23. April 1642, og hans Enke, Ingeborg Ulfstand, solgte den 1653 til Kansler Chr. Friis, der 21. Febr. 1653 fik Bevilling²⁾ paa den. Efter hans Død 1657 solgte hans Enke, Øllegaard Gyldenstjerne, den til Kancellisekretær Ernst Reitzers Enke, Maren (Bevilling 14. Juli 1658³⁾), der efter Krigen, da hele Utterslev By laa jævnet med Jorden, kom i Proces med Øllegaard Gyldenstjerne. Fru Reitzer blev fri-fundet af Byfogden i København, hvorefter Kongen standsede Striden til hendes Fordel. Hendes Søn, Sekretær i Tyske Kancelli Jørgen Reitzer, fik 1660 hele Utterslev By i Pant af Kronen og transporterede 1. April 1664 Pantet med Undtagelse af een Gaard for 1032 Rgd. til Oberstløjtnant Friedrich Heinrich Holstehn, mest kendt under Navnet Oberstløjtnant Friedrich. Han var 27. Marts 1663 blevet kgl. Over-Fiskemester, men maatte af økonomiske Grunde 12. Oktober 1666 lade Reitzer faa Gaardene tilbage⁴⁾).

Medens de, der tidligere havde haft Gaarden, vist ikke til Stadighed boede der, opholdt Holstehn sig paa Gaarden, hvor der dog ogsaa før hans Tid maa have været herskabelige Stuer. Thi den svenske Konge Karl Gustav skal have haft sit Hovedkvarter der under Københavns Belejring⁵⁾. 1664, da Holstehn fik Gaarden, tales om »den stafferede Stue«. Den 25. April 1668 lagdes Kon-

¹⁾ Sj. Reg. Indk. Breve til Danske Kanc. før ²/₃ 1641. Om ham Adelsaarbogen 1927.

²⁾ Sj. Reg.

³⁾ Sj. Tegn.

⁴⁾ Hirsch: Danske Officerer (kgl. Bibl.). Skødebog Q ¹⁴/₁₁ 1674.

⁵⁾ Vald. Møller: Brøndshøj By, S. 57.

gens Gods i Utterslev og Brønshøj og 3 Gaarde i Stokkerup under Ibstrup (Jægersborg) i Stedet for Lyngby Gaarde, og Kronen indløste derfor Utterslev By fra Reitzer¹⁾. Denne synes imidlertid at have beholdt den halve Utterslevgaard. Thi da Stiftamtmand Chr. Scheel 1672 søgte om at faa den, siger han, at han har købt den (Bygningerne) af Maren, Ernst Reitzers. Han fik den 10. Sept. 1672 for sig og Arvinger Bevilling²⁾ paa Gaarden og Gadekæret, og Gaarden hed siden Scheelens Gaard³⁾. Efter Chr. Scheel havde Sønnen Jørgen Scheel den. Han døde 1695, og 1698 har den kendte Ryttergeneral Samuel Christoffer Plessen købt Utterslevgaard. Ved hans Død 1705 konfiskeredes den af Staten tillige med hans øvrige Gods. Den 19. August 1705 fæstede Bonden Mikkel Nielsen i Utterslev de to Tredjedele og hans Søn Jens Mikkelsen den ene Tredjedel.

Den anden Halvdel af Gaarden fik Herredsfoged i Sokkelund Herred Peder Clausen 1637, da Sognefoged Mads Sørensen Læg, der 1622 havde afløst den tidligere Sognefoged Laur. Jørgensen, flyttede til København og blev Brygger. Ved Clausens Død 1650⁴⁾ overtog hans Efterfølger Poul Thomsen Gaarden († 1665), og hans Enke, Ingeborg, afstod den 1673 til to Bryggere i København, Peder Nielsen Munk og Arvid Mikkelsen Edelberg, af hvem den første allerede Aaret efter blev Enebesidder. Efter ham, der tidligere havde været Foged i Norge, kaldtes Gaarden i adskillige Aar Munkegaarden. Munk var Sønesøn af den københavnske Borgmester Ivar Poulsen og Kirkeværge for Vor Frue Kirke, hvor han blev begravet 1682⁵⁾. Hans Enke Barbara Dinesdatter

¹⁾ Skødebog ¹⁴/₁₁ 1674.

²⁾ Sj. Reg.

³⁾ Kirkebogen for Brønshøj Sogn.

⁴⁾ Enken fik ²²/₂ 1650 Fritagelse for Ægt og Arbejde.

⁵⁾ Pers. Tidsskr. 1904, S. 165, 1914, S. 135, 1921, S. 160, 1927, S. 147, Sj. Tegn. 1682 og 1683 passim.

Muhle¹⁾ overlod Gaarden 1695 til tidl. Raadmand i Tønsberg Nikolaj Carlsen Helmich, der døde 1696²⁾, hvorefter Gabriel Christensen Schurmand, tidl. Byfoged og Raadstueskriver i Frederikshald (nu Halden), fik den, men 1699 maatte gaa fra den³⁾. Bonden Mogens Petersen fra Ny Hollænderby, hvor han havde fæstet 1656 og var blevet hjemløs ved Branden 1697, fik derefter Gaarden uden Indfæstning og Landgilde, idet hans Kone, Nille Haagensdatter, havde været Frederik den Fjerdes Amme⁴⁾, men maatte Maj 1703, da hans Hustru døde i Armod, overlade Gaarden til Peter Gertsen († 1712) fra Gl. Hollænderby paa Amager.

1727 blev alle Gaarde i Utterslev gjort lige store, og siden har der kun boet Bønder paa Gaardene.

Ogsaa en tredje Gaard i Byen havde en Tid Fæstere udenfor Bondestanden. Major Frederik Schrøder, der døde 1668 i Kastellet i København, havde faaet Transport paa den af Jørgen Reitzer, og for at hjælpe hans Enke, Kirsten Sinclair, købte hendes Broder, Sekretær i Danske Kancelli, fra 1670 Landsdommer i Lolland Anders Sinclair 10. November 1674 Gaarden af Staten⁵⁾ og belaaente den d. 2. December s. A. hos Assessor i Højesteret Chr. Caspersen Schøller til Lellinge. Anders Sinclair døde 4. Juli 1675 i Lübeck, og hans Bo, der behandlede af Justitssekretær i Højesteret Morten Laursen Scavenius og Landsdommer Holger Parsberg, var fattigt, hvad ogsaa Kirsten Sinclair blev. Hun kunde ikke dyrke Gaarden, som forfaldt, og blev uklar med Naboer og Autoriteter. Da hun tilmed 1680 optog et frit Samliv

¹⁾ Pers. Tidsskr. 1909, S. 17.

²⁾ Amtsforvalterens Skifteprotokol.

³⁾ Rentek. Deliberationspr. Nr. 46. $\frac{7}{2}$ 1699.

⁴⁾ Kongebrev til at ægte Chr. Sønderman $\frac{18}{10}$ 1669, Rentek. Deliberationspr. $\frac{15}{5}$ 1700.

⁵⁾ Skødebog Q $\frac{14}{11}$ 1674; Afregninger: Sinclair. (Rigsark.).

med Friedrich Ucke (Oucke), vist en holstensk Adelsmand, blev det rent galt. Hun fik to Børn udenfor Ægteskab med ham, Frederik og Anders, døbte i Brønshøj Kirke 6. November 1680. Begge blev, hun for at have truet Kongens Foged paa Livet, han for ikke at have forhindret det, af Landstinget 20. Juli 1681 dømt til inden 3 Uger at rømme Sjælland. Kreditorerne, Schøllers Sønner, Caspar og Rasmus, havde 12. Maj 1680 gjort Indførsel i Gaarden, da de ikke fik Renter, og da Gaarden forsømtes. 1681 tilfaldt Kirsten Sinclairs Part Staten for Skatte-restancer, og ved Skøde af 8. November 1681 overdrog Schøllerne Staten deres Part¹⁾. Højesteret frifandt vel 14. November 1681 Ucke, men stadfæstede Landsthingets Dom for Kirsten Sinclairs Vedkommende, skønt de begge erklærede, at Beskyldningerne mod dem var falske, opfundet af Schøllerne. Den 6. Okt. 1681 blev de viet i Brønshøj Kirke og stod samtidig offentligt Skrifte. Imidlertid benaadede Kongen hende den 30. Januar 1682, saaledes at hun skulde indsættes i Spindehuset. Hun maa altsaa da endnu ikke have forladt København, og ved Reskript af 11. Juli 1682 beordredes hun og Ucke tvangsdeporteret, sammen med en Skibsladning andre Fanger, til Vestindien. Ogsaa dette undgik de dog og benaadedes helt 3. Oktober 1682 mod inden 3 Solemærker at forlade Sjælland²⁾. Senere er de kommet til Ditmarsken, hvor Ucke, »min Mand«, som hun skriver, »maatte ved Sværdet uskyldig lade sit Liv«, ∴ blev henrettet. Dette er formentlig sket 1688. Thi hun siger i en Ansøgning til Kongen³⁾, dateret Krempke 15. April 1695, at hun 7 Aar har levet i Ditmarsken med sine 4 Børn. Hendes senere Skæbne er ukendt.

¹⁾ Skøde til Staten ^{8/11} 1681; Højesterets Voteringspr. 1681, S. 1114 b.

²⁾ Sj. Tegn.

³⁾ Christian V Kabinetsarkiv: Ansøgninger.

2. Utterslev Sø.

Utterslev Sø blev 1587 udgravet til Fiskeri og var altsaa i hvert Fald da skilt fra Gaarden.

Søens gamle Navn er formentlig Søborg Sø eller rettere Søbjerg Sø, efter de høje Brinker paa begge Sider af den. Alle omliggende Byer havde 1682 et Marknavn efter Søbjerg, ogsaa Husum, hvor der intet »Bjerg« er. Navnet stammer vel da fra Højden ved Utterslev (Utterslevhøj). Da et kgl. Fiskehus blev bygget paa Emdrup Søbjergvang, tog Huset Navn af Vangen, og siden har den By, der efter 1903 er opvokset omkring Huset, dels paa Vangede Søbjergvang, dels paa Buddinge Søbjergvang, taget Navnet Søborg efter Fiskehuset. Nogen Borg omtales aldrig her, hverken i Bispens Tid eller før, skønt Stednavnene Utterslev—Husum tyder paa Stormandsbesættelse¹).

Den 15. Juni 1587 befalede Kongen at udgrave og rydde Oterslev Sø. Karpemester Dibbrant Domprenik skulde udføre Arbejdet, og Fiskemester Jockum v. d. Lippe førte Tilsyn dermed. Tømmer til Arbejdet rekvireredes hos Statholder Christoffer Walkendorf, og Lensmanden Christoffer Rosengaard var saa optaget af Søens Udgravning, der sikkert er foretaget af Hovbønderne, at, da Arbejdet med Anlæg af den ny Kongevej fra Hørsholm til Rude i August var saa vidt færdigt, at kun et Stykke af Vejen paa Københavns Len stod tilbage, maatte Rosengaard undslaa sig for at lade dette udføre. Hans Bønder kunde ikke overkomme det for Arbejdet ved Utterslev Sø.

I November 1587 var Søen rensed, og 20. November fik Rosengaard Ordre til at ansætte en Graver ved Søen. Arbejdet havde været meget stort. Alene de Plidsfolk (Arbejdsmænd), der hjalp Bønderne, fik 1200 Daler, som

¹) Utterslev paa Lolland havde til Begyndelsen af det 18. Aarh. en Naboby Husum.

anvistes paa Øresundstolderens Regnskab. 15. Januar 1588 gav Rentemesteren Karpemester Domprenik 36 Daler yderligere til Graverne. I Juli 1588 maatte Fiskemesteren sende 15 Gravere paa Arbejde ved »Otislev Dam« i 4 Dage, »idet at Dæmningen vilde have brudt ud«.

Denne Udbygning af Utterslev Sø skete i Tilslutning til Omdannelsen 1585 af den gamle Rosbæk Mølle til et Sommerslot (Gaard), der ved denne Lejlighed fik Navnet Warthoe (Vartou), et Navn, der ogsaa kendes andre Steder i Landet. Ved Aarets Begyndelse 1585 sendte Rentemesteren Mursten, Fliser og Kalk derud, og i Juni anskaffedes 24 Tinfade og 24 Tintallerkener med Vaaben og Aarstal. Endnu Aaret efter brugtes 17,500 Mursten dertil. Det største Arbejde her var dog Gravning af de tre store Fiskedamme, som nu er forsvundet, og som ligeledes udgravedes af Karpemester Domprenik. Han begyndte 20. August 1584 og var færdig 10. November 1585. Dammene kostede 2403 Daler 28 Sk. Til sidst maatte 89 Baadsmænd og 10 Bøsseskytter tages til Hjælp. I Juli 1585 blev anlagt en Kongevej fra Frederiksborgvej til Vartou, paa Gentoft Grund.

Den første Damvogter ved Utterslev Sø og Vartou Damme blev en af Dompreniks Gravere, Hans Poleck, der dog af Sparehensyn afskedigedes 31. August 1593, og Hans Damnitz, der havde været Fisker i Vartou, siden Dammene blev gravet, og 1590 fik Gaarden i Fæste, overtog derefter Tilsynet ogsaa med Dammene og Utterslev Sø. Men allerede 14. Februar 1594 beordrede Kongen, at en nye Damvogter skulde antages ved Utterslev. I Lensregnskabet 1599—1600 og Aaret før var det en Jacob Storm, der 1607 nævnes som boende »i Kongens Fiskehus ved Emdrup«.

Dette er formentlig Søborghus, som derefter første Gang nævnes i Juli 1616, da Lensregnskabet har en Udgift til »det nye Hus, som er opbyggt ved Otterslev Sø

efter Hr. Statholders Befaling, som Fiskedamvogteren haver sin Værelse og Vaaning udi«. Det har været et Træhus, og det kan herefter passe, at det er bygget første Gang 1587. Af en Skønsforretning 23. Oktober 1628 over Huset¹⁾ ses, at det da var ret brøstfældigt. Det laa med Gavlene i Øst og i Vest; mod Nord var en Lude, en Udbygning paa Huset uden Dør, og 1631 fik Tømrermester Christoffer Lenz 15 Daler paa Rentemesterens Regnskab »for et Hus, 8 Bindinger langt, han haver opbygget og forfærdiget af nyt ved Utterslev Sø, som Fiskemesteren og den, som tager Vare paa Søen, haver deres Værelse udi«. Søen blev, som omtalt, Aaret før indlemmet i Vandbygningsnettet om København. Tredje Gang, saa sikkert som Aarene gik, maatte Huset fornyes 1655. Ved Ridefogdens Besigtigelse 12. Marts d. A. konstateredes, at »Huset, som den Person skal bo udi, som Sluserne og Vandløbet skal opvarte«, burde fornyes, og det nyopførtes da i 7 Fag. Ved den Synsforretning, som Axel Urup lod foretage den følgende 28. Maj, fastsloges det, at Stigbordet ved Søborghus skal forhøjes 2¹/₂ Alen, og at der burde ansættes en Mand i Huset til Opsyn. Søens Rolle i Vandforsyningen var nu aabenbart blevet langt vigtigere end dens Opgave i Fiskeriet. Da Kommissionen af 1656 kom derud, var Slusen da »udi god Esse«.

I Krigene 1657—60 er Søborghus vel blevet ødelagt som alle andre Huse rundt omkring. Manden der, Jørgen Christensen, som 1656 havde giftet sig med en Enke og faaet Huset med hende, opnaaede ved Bevilling af 12. November 1663²⁾, at Husets Bygninger blev anerkendt som hans Ejendom, som Gaard- og Husmændene i Københavns, Frederiksborg og Kronborg Amter 1624 havde faaet deres Bygninger forærende af Staten.

---

¹⁾ Tingbogen, der ogsaa er Kilde til det følgende om Søborghus.

²⁾ Sj. Reg.

Jørgen Christensen døde 1679, og dermed var Husets Rolle som Damvogter udspillet, men som Kro fik det en ny og større Æra. Mændene i disse Kongens Vej- og Vagthuse, der oftest maatte ernære sig kummerligt og i Løn kun fik Kosten, nogle Daler om Aaret og en Oksehud til Støvler, blev som Kongens Bestillingsmænd fri for Konsumtion, da denne Skat indførtes 1657, og havde dermed stiltiende Ret til at holde Kro. Konsumtionen var Kroernes Hovedafgift.

Navnet Søborghus forekommer første Gang i Tingbogen 6. Oktober 1625 i Formen Søbørgs Hus. I Juni Aaret efter hedder det endnu saaledes, men 18. Oktober 1627 forekommer Formen Søborrehus, og dermed var Navnet færdigt.

Gennem Lensregnskaberne kan vi følge Navnene paa Fiskedamsvogterne. 1611 var Jacob Storm, der 1625 blev Dyrevogter i den gamle Dyrehave ved Frederiksborg, afløst af Morten Andersen. 1615 kom Mikkell Hansen, 1617 Mikkell Henriksen, 1618 Jacob Petersen, 1620 Peter Falckenberg, Mikkeldag 1623 Oluf Poulsen og 1628 Hjulmand Thomas Iversen og Hans Pedersen, som vistnok ogsaa var Vandkigger i Kalthuset, hvor der 1628—33 ikke nævnes nogen. 1630 omtales Anders Hansen Skotte i Søborghus, 1633 Rasmus Graver, 1634 Knud Grønbeck, 1639 Christoffer Madsen, 1640—45 Niels Andersen, 1648 Kilian . . ., der 1655 afløstes af Oluf Stigsen, hvis Enke ved hans Død 1656 ægtede den foran nævnte Jørgen Christensen.

Man ser, at det ikke har været noget fedt Embede at vogte Fiskedammene, eftersom de, der fik Embedet, saa hurtigt atter forlod det.

Allerede Jacob Storm havde 1607 2 Daler om Aaret af Københavns Magistrat for at vedligeholde Grøfterne til Søerne foran Byen. Endnu Jørgen Christensen nød denne Indtægt til sin Død.

Stillingen som Damvogter var iøvrigt en udsat Post, idet Bønderne, som ved Søens Opstemning havde mistet en Del Eng, stadig var parat til ved Bestikkelse eller Bagvaskelse at hindre Damvogteren i at gøre sin Pligt. Lønnen, der var 10 Daler, en Klædning af $6\frac{1}{2}$ Alen Engelst, $4\frac{1}{2}$ Alen Foerdug, 4 Alen Surdug og 1 Oksehud til Støvler, ophørte tilsyneladende 1655.

1625 tiltaltes Oluf Poulsen til Tinge for i 2 Aar at have modtaget 2 Daler af de Husum Mænd for at have ladet Vandet løbe af Søen, at de kunde komme til deres Enge. Da de 1625 kun gav ham 5 Mk., nægtede han at modtage dem, som den rige Anders Sandersen paa den halve Husumgaard forklarede, »da det ikke en Gang var til et Par nye Støvler«. Ole nægtede Forseelsen og slap med Skrækken, men Vandet var i hvert Fald blevet lukket ud af Utterslev Sø, Lersøen og de andre smaa Søer: Emdrup og Gentoft Søer, som Damvogteren alle passede. Fiskemesteren sagde, at Ole havde skudt sig ind under, at Knud Hansen, Havemand paa Rosenborg, havde beordret ham dertil, og Knud, der vel har haft Opsyn med Søerne, kunde nok have Interesse deri, da Vandet ved at faa frit Løb gennem Søerne, gik ind gennem Kanalen fra Sortedamssøen til Rosenborg Voldgrave. Hvad Sandheden var, blev aldrig opklaret.

1628 maatte Ole Poulsen imidlertid flytte fra Huset, fordi en Synsforretning dette Aar, som nævnt, viste, at Huset var slet vedligeholdt. Hjulmand Thomas Iversen flyttede da ind. Efter Husets Genopførelse 1630 blev det beboet af to Familjer — i hvert Fald et Par Aar.

En senere Beboer af Søborghus, Rasmus Graver, faldt derimod 1634 paa et Tilbud om Bestikkelse. 1633 havde han faaet 1 Speciedaler af de Husum Mænd og 1634 en Td. Korn, men nægtede endda at udlade Vandet, før Brøndshøj Mænd ogsaa havde betalt. Husum meldte ham saa til Øvrigheden. Brøndshøj skyndte sig at give

Rasmus 6 Mk. 4 Sk. og forærede hans Broder 4 Sk. ekstra. Men til to Mænd, som oprensede Bækken ved Slusen, sagde Graveren ligefuldt, at han ikke vilde lade Vandet løbe ud, før Buddinge Mænd ogsaa betalte. For slig Formastelighed blev Rasmus da af Ridefogden sat i Blaataarn, Lenets Arresthus, og blev derefter afskediget, skønt han netop ikke havde ladet Vandet løbe ud. Han kunde ikke klare de Husum Bønders Træskhed saa godt som Ole Poulsen, der dog havde føjet dem og lukket Sluserne op. Eller ogsaa har Ridefoged Frederik Frederiksen været haardere mod Rasmus end hans For-gænger, Knud Jørgensen, mod Ole.

1647 blev Søen tørret ved Foraarstide for at tilsaa med Havre, »paa det samme Sø kan tiltage og igen komme paa Fode paa forrige Tiders Maade og Maner til Hofholdningens Fornødenhed med Fiskeriet«. Ridefogden tilbød de omboende Bønder Afgrøden for at pløje og tilsaa Søbunden. Men Bønderne sagde, at de ikke kunde overkomme det, og hele Sokkelund Herreds Bønder blev da sat til Arbejdet. Der saaedes 50 Tdr. Havre. Det oplystes, at Søens østre Ende fra Søborghus hen forbi Utterslev i Bunden var Stengrus, Blaaler og Sandbund.

1650 havde Oversvømmelsen ved Søen været saa stor, at Ridefogden den 18. Juli lod tage Syn paa den Skade, der var anrettet. Københavns Vandforsyning var nu blevet saa omfattende, at den kom i Konflikt med Bønderne. Der var Misvækst det Aar, men Skaden ansloges ligefuldt til 104 Læs Hø.

Efter Krigen blev det dog meget værre, muligt paa Grund af, at Stigbordet 1655 blev forhøjet $2\frac{1}{2}$ Alen. Ved en Besigtigelse 10. Juli 1673 hedder det saaledes:

»Først befandt vi paa den søndre Side Søen, ad Utterslevland til, en stor bred Sten, som i forrige Tider haver ligget i Landesiden paa Søen, som Folk haver staaet og toet deres

Linklæde paa, som man kalder ellers den guldiringe Sten, og ikke paa de Tider var Vandet derover staaende, mens nu befindes, [at] Vandet i Søen er støvnet saa højt, at det gaar derover en halv sjællandsk Alen. Ellers haver vi befundet paa samme Side Søen en toppet Sten, som i forrige Tider haver været en Skelsten mellem Landet, og hvorvidt Vandet skulde have sin Højde, og nu befindes Vandet at være saa højt opstøvnet, at det gaar halvfjerde Kvarter over den Sten, endog det i forrige Tider ikke var støvnet saa højt, at det gik til Toppen paa samme Sten. I Slusen ved Søborghus befandtes en ny Bjelke lagt oven paa den gamle Hammer [Overligger], hvilken Bjelke er et Kvarter høj, til Vandets Ophøjelse samme Sted.«

Kommissionen 1656 havde konstateret de gamle Flodemærker, der vel var saa gamle som Søen selv eller dog fra 1587.

Staten vedligeholdte oprindelig Utterslev Sø. Saaledes fornyedes Slusen 1609, da 13 Tømrere arbejdede her i 12 Dage. 1621 udbyggede Tømrerne Jørgen og Peder Hansen Søen med Bolværk og nogle Sluser. 1630 fornyedes, det vil formentlig sige forhøjedes, Slusen for 60 Daler, samtidig med at Søen tilsluttedes Vandforsyningen. 1661 sattes Slusen paany i Stand af Lensmanden, men det ses, at Byen betalte sin Fjerdedel dertil: 100 Daler.

Kommissionen 1656 siger, at København fra Utterslev Sø »haver mestendels sit springende Vand«. Den var altsaa Emdrup Søes Hovedforsyning. Fra Emdrup Sø udgik jo Springvandsledningerne.

Ogsaa Gentofte Sø, der 1614 var blevet ledet til Ibstrup, sattes 1631 atter i Forbindelse med Emdrup Sø. Tømrermester Jørgen Rasmussen, der 1629—31 indrettede Emdrup Sø til Vandforsyningen, »forbedrede« 1631 Gentofte Sø, og 1632 ophuggede Tømrermester Søren Jensen en Sluse, 20 Alen lang, for denne Sø.

3. Emdrup Sø og Lundehuset.

Emdrup Sø, der er en gammel Møledam, maa i det 16. Aarhundrede have været anvendt til Fiskeri for Emdrupgaard¹⁾. Thi den gamle Dæmning over dens Afløb til Vartou og Afløbet til Lersøen, hvorved Møllen laa, vedligeholdtes stadig fra Middelalderen til 1524, da Lersøen blev taget i Brug for Fæstningsgravenes Forsyning med Vand. 1577 blev Kongevejen til Frederiksborg anlagt over Dæmningen for Søen. 1602 har Lensregnskabet Udgifter til Fornyelse af Bolværket foran denne Dæmning og til en Sluse, vel den gamle Møllesluse. Arbejdet stod paa fra Juli til Oktober og har altsaa været ganske omfattende. 1608, da Vandtilførselen til Fæstningsgravene var kommet i Forfald og genoprettedes, arbejdede en Del Tømrere i April og Maj ved Slusen. Ved Synsforretningen 1655 siges det, at Vandet i Københavns Vandforsyningsanlæg bl. a. løber bort ved Gl. Vartou, altsaa formentlig gennem Vejdæmningen ved Emdrup Sø, og Kommissionen 1656 udtaler, at »Dæmningen, hvorover Kongens Vej løber, og vil haves udi Agt, synderlig der, som Porten [paa Vejen] staar og tilforne haver været et Udløb«. Men siden kendes Afløbet fra Emdrup Sø til Gl. Vartou ikke. Svenskerne gravede det dog op 1658.

Ved de store Vandbygningsarbejder omkring 1620 markeredes Søens Betydning for Fiskeriet gennem Anlæg (1617) af 2 Fiskedamme ved Søen og Opførelse af Lundehuset. Den 28. Sept. 1618 hedder det, at en Del Murmestre og Kalkslagere faar Betaling »for Arbejde paa det Hus ved Emdrup Sø«. 11. Oktober, da de faar de sidste Penge, kaldes det »det nye Vagthus ved Emdrup

¹⁾ K. D. II ⁷/₁₂ 1536, da Anders Hallager og Raadmand Peder Villadsen faar Emdrupgaard, jfr. ⁶/₉ 1548, da Kbhvns. Magistrat faar Emdrup By, 4 Gaarde. Til 1536 var Emdrup Sø Bispestolens Ejendom, hvorfor København 1524 maatte have Bispens Tilladelse til de Vandbygningsarbejder, der da udførtes. (K. D. I ²⁸/₉ 1524).

Sø«. Juni 1619 indsatte Snedkere 4 nye Trævinduer i »det Hus i Emdruplund«, og 1622 præsenterer Pottemager Lyder Storch en Regning for Arbejde »udi Kong. Maj. Hus udi Emdruplund«. Der opførtes, som vi har set, saa mange Vagthuse ved denne Tid.

De sproglige Udtryk angiver formentlig, at Huset i Emdruplund da var nyt, og at det ikke blot er en Fornyelse, det drejer sig om. Det nævnes iøvrigt første Gang derefter i Tingbogen 25. Sept. 1625, da der bor en Anders Hansen i Huset, formentlig den samme Anders Skotte, som 7. Februar 1628 beskyldtes for at have lukket Leddet for Emdrup Vang op om Natten og have ladet sit Kvæg græsse paa Bøndernes Mark. Denne Beskyldning fremkom dog kun som Forsvar for Bonden Laur. Svendsen i Emdrup, der anklagedes for at have overfaldet Skotte. Han havde ogsaa forsøgt at lokke Anders Skottes Kone til at sælge Øl, vel sagtens for at kunne angive hende for ulovligt Krohold, men fik ingen Fornøjelse af sin Provokation den Aften. »Han løb derefter over Kongens Vej og over Slusen, der ligger«, hedder det i Tingbogen, hvoraf ses, at Lundehuset laa Øst for Vejen, paa samme Sted som nu, og at Slusen 1628 laa ved Søens Afløb til Lersøen. Laur. Svendsen er flygtet fra Huset ind paa Emdrup Mark ad Byen til, hvor han boede.

Endnu 11. Juli 1629 nævnes Anders Skotte »i Lund«, men han bor nogle Maaneder senere i Søborghus og snart derpaa i Dyrehuset ved Skovshoved, nuværende Charlottenlund.

Den 7. Januar 1630 ses det imidlertid, at Huset ved Emdrup — formentlig i Slutningen af Aaret 1629 — var blevet overladt Fuglefænger Adam Nielsen, der Aaret før nævnes i Frederiksborg og 1631 af Lensmanden over Københavns Len fik Hampefrø og 2 Høns »til Fuglefængeriets Fornødenhed og Falkehuset i Emdruplund«. 1633 nævnes et mindre Byggearbejde der (300 Mursten og 400

Tagsten). 1637 fik Adam Nielsen atter Hampefrø af Lensmanden, men er samme Aar blevet efterfulgt af Fuglefænger Hans Günther fra Oldenborg. Thi da denne døde 1640, og hans Søn, Anthon Günther, 14. Maj søgte Stillingen efter ham, siger han i sin Ansøgning, at Faderen har været Fuglefænger i Emdruplund »nogle Aar«¹⁾.

Huset hed siden i mange Aar »Fuglefængerhuset«. Det har til 1629 formentlig væsentligst været opretholdt for Vejens og Fiskeriets Skyld. Disse Ting passede iøvrigt Fuglefængerens ogsaa.

Ved Skatteudskrivningen 1645 kaldes Fuglefængerens helt dansk: Tønnes Hansen, men i Tingbogen Maj 1645 bærer han sit tyske Navn Antoni Günther. Han nævnes der i Anledning af, at han var blevet overfaldet af de Emdrup Bønder, muligt fordi han ikke har villet lukke Vandet ud af Søen.

Der haves et Forslag af 18. Juli 1640²⁾, udarbejdet af Jægermester Adam Heinrich Penz, til en Instruks for Antoni Günther, »som skal antages til en Fuglefænger udi Kong. Maj. Tjeneste i Kronborg, Frederiksborg og Københavns Lene, Ibstrup Mark undtaget«, med fri Bolig i Emdruplund. Han skulde ogsaa passe Vejen og det derhos liggende Fiskevand og derfor have en Baadsmandskost af Proviantgaarden og 50 Kurantdalere i aarlig Løn. Den ny Bestalling betegner uden Tvivl en Udvidelse af Günthers Embede. Emdruplund er da blevet ham for lille. 18. Maj 1652 blev der udnævnt en anden Fuglefænger her, Johannes Ille († 1658), og 27. Sept. 1652 søgte³⁾ Günther »et andet og bekvemmere Sted«, idet han foreslog et lille Hus »ved Schoushøffet« (Skovshoved), hvor der boede en gammel Mand, formentlig Vogn Jensen i Dyrehuset, der ogsaa døde kort Tid efter. Den 1. December 1652 indgav Günther en ny Ansøgning⁴⁾ om

¹⁾ Indkomne Breve til D. Kanc. 14/s 1640.

²⁻⁴⁾ Indkomne Breve til D. Kanc.

at faa »det Hus paa hin Side Vartou; det hedder Dyrehuset«. Men Ansøgningen blev ikke bevilget, skønt Andrageren nu skrev paa Dansk. Den Antonius Fugelfænger, der nævnes i Gentofte Kirkebog endnu 1658, maa vel være ham, men hvor han boede, vides ikke. Rime­ligvis har han haft et Hus paa Ibstrup, hvor allerede 1573 oprettedes »en Fogelherd«.

Efter Krigen købte en Hans Jensen 24. Februar 1660 Huset i Emdruplund af den tyske Hofpræst, Mag. Johs. Bremer, der havde Emdrup By i Pant af Kronen og formentlig har tilegnet sig Lundehuset uden Adkomst. 1668 gik Emdrup ind i det Gods, som lagdes til Frederiksdal. Den 7. Sept. 1670 fik en Hans Nielsen († 1683) Bestalling som Fuglefænger med Ret til Huset »som hans Formand«, og fik ogsaa ved Sokkelund Herredstings Dom af 20. Juli 1671 Hans Jensen dømt ud, men Kongen lod Naade gaa for Ret og lod Hans Jensen beholde Lundehuset¹⁾.

Da Hans døde 1678, giftede Enken, Maren Christensdatter, sig med en Skaaning, David Jensen, der boede hos dem i Huset. Han ægtede ved hendes Død 1684 Ane Sørensdatter og nævnes her endnu 1689, men 1691 købte Oluf Jacobsen »paa Amtstuen« det og afstod det 1698 til Anders Madsen († 1703). Clemmen Rasmussen fik det efter ham og opførte 1703 den nuværende Bygning. 1716 solgte han den til Knud Larsen, som 1718 afhændede Lundehuset til Niels Jørgensen Bødker. 1723 købte en Peter Schwartz Lundehuset af ham, og paa Auktion 1727 efter Schwartz overtog Lars Esbensen, tidligere St. Vibenshus, det, som han 1742 overdrog til Chr. v. d. Heide, der havde det til 1756.

Hans Jensen fik, mens han levede, fra 1673 5 Daler af Københavns Magistrat for at passe Slusen.

Ogsaa Emdrup Sø blev udbygget 1620. August—Sept.

¹⁾ Sj. Tegn. 9/7 1671.

1619 istandsattes Slusen. Hele Sommeren 1620 og For-aaret 1621 arbejdede Tømrere derude, og betydelige Mængder af Tømmer kørtes dertil. 1622 skriver Kongen til Kansleren, at en Pumpe i Emdrup Dam (Ordet Dam betegner den kunstigt opstemmede Sø) var gjort daarligt, og at de Tømmermænd, der har lavet den, skulde betale dens Reparation. Pumpen har muligt hørt til Fiskedammene. Hele Sommeren 1630, fra 15. Marts til 11. December, arbejdede 8—10 Mand under Tømrermester Jørgen Rasmussens Ledelse bl. a. »paa Bolværk af ny langs igennem begge Fiskeparkerne udi Emdruplund ved Søen, tvende Dæmninger i samme Parker og en Sluse«. Der byggedes et Bolværk paa 330 Alens Længde, for at gøre Søen klar til Vandforsyningen. 1624 var bygget et andet Bolværk, og 1627 var opsat et 275 Alen langt Plankeværk paa Dæmningen ved Vejen, hvor Tømrermester Søren Jensen 1630 opsatte et nyt Bolværk, beklædt med Deller. 1632 afsluttedes endeligt Arbejdet med Forfærdigelse af 2 Broer, sagtens en til Emdrup By og en paa Kongevejen. Ligeledes byggedes en Ruse (Aalekiste?). 1634 nedgravedes 53 Stolper med Hammer i Emdruplund.

15. Maj 1639 betaltes en Tømrer 180 Daler for Bolværk ved Emdrup Sø, »saa vidt Kong. Maj. vedkommer«. Der antydes her for første Gang, at Københavns By betalte sin Andel. Reparationer 1633, 1634 og 1636 har intet om et saadant Forhold. Dæmningen maatte Lensmanden dog 1651 tage sig af, »hvad var højlig fornøden«. Men Kongen forsøgte først 2 Gange, 1647 og 1649¹⁾ at faa Magistraten dertil ved at hævde, at det var dens Pligt. Det var den samme Historie som med Universitetet ved Langvaddam i sin Tid. Magistraten hævdede sig dog altsaa fri. 1648 forfærdigede Tømrermester Helle Hansen »Pæleværket i Emdrup Sø«²⁾, der altsaa ikke har været

¹⁾ K. D. V, ¹²/₄ 1647 og ²/₆ 1649.

²⁾ Afregninger: Helle Hansen (Rigsark.).

det samme som Bolværket ved Dæmningen, men vel har været en Indretning for Springvandsledningerne (de 53 Stolper fra 1634?).

Af Byens Røgnskaber ses, at den 1662 betalte 13 Daler for Emdrup Søs Sluses Reparation i 1658. 1660 hedder det, at Peter Ingeniør¹⁾ reparerede Dæmningen og fik Betaling for »nogle af de Svenskes Dæmninger at aabne og Vandet til Peblingsøen igen at skaffe Luft«. Staden betalte dog kun en Anpart af Udgifterne, der ialt var 175 Sletdaler 2 Mk. Men helt fri for Dæmningen blev Byen altsaa ikke. 1661 kørte Byen 16 Læs Kampesten til Slusen, der vist dermed forvandlede til det Overfald, vi kender fra vor Tid, som det ved 1660 skete flere andre Steder. Slusen nævnes ikke mere, men 1670 repareredes Overfaldet samtidig med Søborg og Gentofte Sluser. 1664 rensedes Grøften fra Gentofte Sø til Emdrup Sø og to Aar efter »Springvandsgrøfterne«, hvorved forstodes Renden fra Utterslev Sø til Emdrup Sø og Ladegaardsaen fra Lersøen til Aaen fra Kalthuset. 1663 istandsattes Bolværket ved Emdrup Sø, og 1667 ofredes 70 Sldl. paa det, men Byens Andel var da gaaet ned til en Femtedel.

4. Store Vibenshus.

Den 25. Juli 1925 brændte St. Vibenshus, et af de mest kendte Vejhus ved København, og det oplevede saaledes ikke sin 300 Aars Fødselsdag, som det kunde have fejret 1929. Thi Huset var anlagt 1629. Den 4. Juli d. A. fik Lerklikkere af Rentemesteren 4½ Daler for »et Hus paa Kong. Maj. Lønveje ovenfor det ny Vartou, de haver klinet og forfærdiget«. Der leveredes samtidig Kalk og 50 Tagsten »til et Vagthus paa Lønvejen fra København til Frederiksborg«, uden Tvivl det samme Vejhus, som

¹⁾ Uden Tvivl Peter Buysser, der fik Bestalling som Ingeniør samme Dag som Godtfred Hoffmann, ^{9/13} 1646.

Tømrermester Bertel Christensen »havde afbrudt i Dyrehaven, opsat indenfor Leyers Mark og forbedret med sit Tilbehør«, og hvorfor han fik Betaling 15. Februar 1630. Det har været et lerklinet Bindingsværkshus med Tegltag.

Husets Opgave har været at afløse Lundehuset som Vagthus ved Kongevejen, idet Lundehuset ved den Tid, som ovenfor nævnt, blev overladt til Fuglefængereren. Samtidig er vel da det Fuglehus, der byggedes ved Rosenborg Novbr. 1606, blevet nedlagt. Kongevejens Begyndelse er ligeledes flyttet fra Rosenborg til Vibenshus, idet Kongen har opgivet at have en Særvej indenfor Søerne.

Den Dyrehave, hvorfra Huset kom, maa nemlig være Rosenborg Dyrehave, neppe anlagt 1606, da Kong Christian den Fjerde begyndte Slottets Opførelse. men snarere Oktober 1616, da en Del jyske Knægte indhegnede Jorderne Nord for Sølvgade, mellem den senere Rende fra Søen til Rosenborg og Østerbrogade¹). Dyrehaven nævnes endnu 1628 i Tingbogen, da Gærderne synedes, idet Bønderne i Herredet skulde holde dem vedlige. Rosenborg var oprindelig anlagt som Ladegaard. Det ses, at Haven strakte sig Syd—Nord. Kongen havde tilegnet sig Jorderne lige fra Sølvgade til Ny Vartou (ved Triangelen), som det ses af de Skøder herpaa, hvorved Jorderne atter solgtes 1646 og 1647²). I Synsforretningen 1628 nævnes, at 300 Favne Gærde (900 Alen) paa den østre Side var øde. Der nævnes ligeledes en Vogter ved Dyrehaven.

Opførelsen af Vibenshus betegner da Dyrehavens Nedlæggelse. Allerede nogle Aar forinden var den nuværende Charlottenlund blevet indrettet til dens Afløser. Denne, Dyrehaven ved Skovshoved, var 1616 indtaget af Overdrevet til Kaniner. Her opmuredes 1617 af Rentemesteren et Vagthus, »til Kaninvogteren at bo udi«. Lensmanden lod grave en Sø til Kaninerne at drikke af, og Vand-

¹) K. D. I, S. 597.

²) K. D. III, 11/s 1646 og flg.

mester Mikkel Nielsen indrettede en Park her, vel den samme Sø. Men 1622 blev Kaninerne afskaffet, og Parken i »Kongens ny Dyrehave ved Skovshoved« blev yderligere udgravet. 366 Skakter Jord (6588 Kubikalen) toges op. Bækken fra Ordrup Sø udvidedes i sit Løb gennem Haven, og fra 1624 opsattes en Sluse, Arbejder, hvoraf der endnu ses Spor i Charlottenlund Skov. 1622 blev opsat et Vagthus til, og dette, »Dyrehuset ved Skovshoved«, var siden en kendt Lokalitet. Det laa ved Helsingørsvejen, hvor denne gik over en Bro over Bækken. Selve Haven, der som Kaninpark vel har været temmelig lille, udvidedes 1623 ved, at der ryddedes 10,100 Roder udi Firkant (360,600 Kvadratalen eller 25½ Td. Land) af Overdrevet, saaledes at Dyrehaven blev en Græsslette, vel i samme Stil som Jægersborg Dyrehave i vor Tid. En Del af Ordrup Mark og Mose (Maglemose hed den 1690) blev indlemmet i Haven, hvad Ordrup 1640 beklagede sig over. Gentofte By afgav ligeledes en Del Eng¹). Dyrehaven grænsede iøvrigt mod Nord til Ordrup Skov, der gik helt ud til Stranden.

Samtidig med Dyrehavens Anlæg paa Overdrevet ved Kysten blev en Del af Gentofte Overdrev mod Lyngby ryddet til Ibstrup, hvis Marker blev stærkt forøget. Fra Ordrup var der mod Nord Forbindelse til Stokkerup over Boerskovvad. Mellem dette og Søen Øst for Ibstrup (Hundesøen) laa Ibstrup Gærde med Søløse (Søeng), og her ved Vejen fra Ordrup til Lyngby byggedes 1625 Hans Pedersen Skades Hus eller Helleshus, ogsaa kaldet »Kongens Hus ved Ordrup«. Hans Pedersen nævnes her endnu 1651. Paa den Plads, hvor senere Bernstorf opførtes, laa dengang Brødskoven (Brød = opbrudt Overdrev), der 1650 udlagdes til Dyrehave for Dronning Sofia Amalie²). Vejen fra Ordrup til Gentofte gik her over

¹) Sj. Tegn.

²) Sj. Tegn. 4/8 1650.

Brødskovvad. Dyrehaven var bevokset med Egetræer. Oren, Skoven, hvorefter Ordrup har Navn, bestod af Bøg, og Brødskoven var ligeledes Bøgeskov.

Efter at Dronningens Dyrehave var anlagt, kaldtes Dyrehaven ved Skovshoved sædvanlig »Gentofte Dyrehave ved Stranden«.

I Dyrehuset boede 1627 Lars Jensen, der 1630 afløstes af Væveren Hans Skotte fra Lundehuset. 1635 blev han sat ud, og Vogn Jensen fik Huset overladt¹⁾. Aaret efter ombyggedes det, og det bestemtes, at Vogn skulde have Halvdelen af den Kost, som hidtil havde været tillagt Hans Hansen paa Tange, idet Tangehus nu blev overladt nogle Bønder, der ingen Løn skulde have²⁾. Da Vogn døde i November 1652 søgte, som foran nævnt, Fuglefængerer Antoni Günther om Huset. Ogsaa Vogns Enke Kirsten søgte³⁾, men en anden, Sigvard Sigvardsen, fik det og nævnes her endnu 1675.

I Krigens Tid 1658 fældedes en Del Træer i Dyrehaven⁴⁾, der derefter blev »den lille Dyrehave«, og 1663 overlodes til Kammertjener Jacob Petersen⁵⁾, der Aaret efter optog General Henrik Rüse som Interessent. Dyrehaven var da kun 1498 Alen lang mod Nord, 1178 Alen mod Øst, 1252 Alen mod Syd og 752 Alen mod Vest. De to Interessenter byggede Traktørsted ved Dyrehuset og ansatte Johan Sørensen Koch som Bestyrer, senere som Forpagter. Han boede der til 1682. Den smukke Jægersborg Allé fra Strandvejen til Blæsenborg plantedes i Sommeren 1706 af Hovbønderne⁶⁾.

Vibenshus hed længe »Kongens Hus paa Københavns

1) Indk. Breve til D. Kanc. 9/12 1652.

2) Sj. Tegn. 7/1 1636 (K. D. V).

3) Indk. Breve til D. Kanc. 9/12 1652.

4) K. D. V, 4/2 1658.

5) Nystrøm: Gentofte Sogn, S. 234.

6) Københavns Amts Kopibog 10/12 1706.

Mark«. Da det 1655 repareredes, omtales det i Lensregnskabet som »Kongens Hus, som Kongevejen begynder herfra til Frederiksborg«. Navnet Vibenshus forekommer første Gang i Lyngby Kirkebog 1652 (skal være 1649, idet Bogen er ført adskillige Aar efter de kirkelige Handlingers Foretagelse). Som Slotsembedsmand hørte Vejmanden i Huset under Herredet, og Huset indlemmedes først 1773 i København, hvorfra Grunden oprindeligt er taget¹).

Huset har Navn efter Hans Andersen Vive, der boede der, da han 17. December 1635 til Tinge oplyste Kvæg, og som formentlig er Husets første Beboer. Navnet blev da ogsaa lige op til Aar 1700 skrevet V ivens Hus. Hans Andersen var vel født i den nordjyske By Vive, der altsaa gennem ham har givet Navn til en københavnsk Lokalitet.

Om Hans Vive vides ikke meget, men ved sin tragiske Død blev han dog husket i sin Tid. Endnu 1674 mindes den kendte Læge Holger Jacobæus i sin Rejsebog »det store Mord her for nogle Aar siden«. Mordet forefaldt 1649, men da baade Landstingets og Københavns Byrets Protokoller for denne Tid er gaaet tabt, vides kun lidt derom.

Hans Andersen har selv været blandt Ofrene. 20. December 1649 hedder det i Tingbogen under Fremlysning af Kreaturer: »tilhører Hans Vive, som blev myret i Kongens Hus«. 20. Oktober s. A. gav Rentemesteren 2 Liggere ved Slottet, Peder Laursen og Hans Jacobsen, Rejse-

¹) Det er muligt Betaling for denne Grund, der paa Rentemesterens Regnskab 13. Juli 1631 opføres med 34 Sldal. til Tømrermester Søren Jensen »for et Hus, 7 Bindinger langt, han af ny har opbygget med al sin Tilbehør og oprejst ved Fuglestang«, d. e. ved Magistratens Festplads. Det er det senere Tagenshus, Vangehuset i Borgmester- og Raads Vang (om Husets Historie jfr. Fra Arkiv og Museum IV, S. 408); Lille Vibenshus' Historie: Hist. Medd. 1. Rk. VII, S. 174.

penge, »fordi de har paataget sig at opsøge de tvende Mørdere, som haver begaaet det store Mord udi det Hus her for Byen paa Kong. Maj. Vej«. Laursen fik 2, Jacobsen 4 »enkende« Daler.

Mordet har altsaa formentlig fundet Sted midt i Oktober. Morderen er blevet fanget og har angivet en Række medskyldige. Thi i Notitsen om Jacobsen hedder det: »imidlertid han søgte efter forne tvende Fanger«. I Lensregnskabet fortælles det, at Gerningsmanden var »*Jens Morder*, der blev stejlet udenfor det ny Vartou [paa Gerningsstedet] for det store ynkelige Mord, han begik i det Hus paa Kong. Maj. Vej med de mange Personer han ihjelslog«.

De andre Fanger var derimod uskyldige; men som et Vidnesbyrd om, at Øvrigheden heller ikke Anno 1649 bar sit Sværd forgæves, meddeler Kidefoged Wulf Ravn videre: »Givet Mester Lorens Skarprichter 5 Kurantdaler, for han kagstrøg *lange Johanne*, som havde en Kedelpikker og løb om i Landet med. Han kom i Jern paa Bremerholm. De blev udlagt af Jens Morder. De var dog derfor uskyldige, men udi andre Maader var de et slemt Folk. Gav samtidig for andre Personer at oplede, som Jens Morder løgnagtig udlagde, baade *Villads Soldat*, som kom i Jern paa Bremerholm, *Skorstensfejeren*, og til Forhør paa Frederiksborg Slot«, hvortil Liggerne altsaa har bragt Fangerne.

Rustvognskusk Søren Laursen søgte straks efter Mordet om Huset og den aarlige »Deputat«¹⁾; thi efter hans »visse Erfaringer« skulde Hans Vive med Hustru og Børn være ved Døden afgang. Saa slemt var det dog, som vi ved, ikke. Hans Andersens Enke Elene Nielsdatter omtales i Maj 1653. Hun har beholdt Huset.

Som omtalt, nævnes i Lyngby Kirkebog 1652, at »Mester Hans i Vibenshus« har faaet en Datter, Susanne,

¹⁾ Indk. Breve til D. Kanc. 1627—48.

døbt, men Aarstallet kan altsaa senest være 1649, da Remiscere Søndag faldt paa den 18. Februar. Titulaturen Mester viser, at Hans Andersen var Haandværker, muligt Gartner.

Der har fulgt en Lønning med Vibenshus. Thi 1640 udstedtes Reskript om, at Manden i det Hus mellem Lyngby og Tange (Fuglevadshus ved Kongevejen) skulde have halvt saa meget som Manden i »det Hus ved Ny Vartou«. I Fuglevadshus boede 1639 Peder Pedersen, der da stævnedes til Tinge for Overfald paa en Nabo og vel derfor er blevet afsat. Han efterfulgtes 1640 af Chr. Andersen, som 1648 blev Fuglefænger i Københavns Len¹⁾ og boede i Vejhuset endnu i 1650'erne.

Elene Nielsdatter giftede sig, formentlig omkring 1660, med den foran nævnte Jens Pedersen, der fik Huset med hende. Han nævnes her December 1661 og fik 1669 Livsfæste paa Huset²⁾. Da Elene Nielsdatter døde 1681, efterlod hun en Søn Niels af første Ægteskab, der 1663 var rejst til Ostindien. Enkemanden Jens Pedersen beholdt da Boet paa Arvingens Vegne »paa Rente til videre Anfordring«, bl. a. ogsaa et Hus i Slippen i København, vurderet til 1688 Rgd. Han giftede sig straks efter med Maren Christensdatter, sammen med hvem han oprettede et gensidigt Testamente, kgl. konfirmeret 11. November 1682. Det ses deraf, at han, som Hans Vive, var fra Vendssyssel, født i Understed By, Børglum Herred. Han forsegler med et Signet, der viser en Fugl (Vibe?). Maren Christensdatter er død i Løbet af kort Tid, og da Jens Pedersen døde 1685, efterlod han en Enke, der hed Maren Nielsdatter, hvorefter Huset 24. Maj 1685 fæstedes til Chr. Andersen.

---

¹⁾ Sj. Reg.

²⁾ Sj. Reg. (K. D. VI, ¹⁰/₆ 1669). Den 9. Nov. 1659 havde Ellen, Hans Vibes, faaet Bekræftelse paa »Kosten«, hvilket konfirmeredes 1671 (Sj. Teg.).

Andersen blev Enkemand 1689, idet hans Hustru, Ane Pedersdatter, døde efter et kort Ægteskab fra tre Børn, Poul, Anders og Richardt, hvoraf den ældste, Poul, var 4 Aar. Chr. Andersen giftede sig derefter med Karen Vallentinsdatter Merkel, en Præstedatter fra Lyngby, der 1674 ægtede Skovfoged Mathias Nielsen Sørby i Virum og 1689 var blevet Enke efter et Par Maaneders Ægteskab med Sognefoged Bent Poulsen i Ballerup.

Chr. Andersen, der nyopførte Vibenshus 1686, tog en Del Jord ind af Fælleden og fæstede den — ikke Huspladsen, der hørte til Gentofte Sogn — af Københavns Magistrat 1691. Ved hans Død 1693 købte Anders Pedersen Huset for 288 Sldal. og forbedrede det for 350 Daler, men døde allerede 1695. Enken Cathrine Sørensdatter giftede sig igen med Kleinsmed Peder Frandsen Bøje, der endnu i Hvedebrødsdagene blev dømt ved Sokkelund Herreds Ting for Vold og 1698 efter en ny Dom rejste til Ostindien, men døde under Vejs¹⁾.

Enkens tredje Mand Ernst Henriksen Sars kom en Dag i 1706 i Slagsmaal med Brygger Jens Svendsen, der besøgte ham (Kroen), og dermed rejstes første Gang Spørgsmaalet om, hvor vidt Vibenshusmanden hørte under Herredets eller Københavns Jurisdiktion. Byfogden dømte Ernst Henriksen, men Kongen nedsatte en Kommission og resolverede²⁾, som rigtigt var, at Vibenshus laa under Amtet (Herredet), og at Dommen altsaa var ugyldig. Afgørelsen støttede sig paa Retspraksis, idet det oplystes, at Familjerne i Vibenshus i skifteretlig Henseende altid havde hørt under Amtet, og at de havde fæstet Huset af Amtet. Det forannævnte Reskript af 1635³⁾ syntes derimod glemte.

Efter Ernst Henriksens Død 1709 sad Cathrine Søren-

¹⁾ Lensregnskabet og Skifteprotokollen 1700. K. D. III, S. 812.

²⁾ K. D. VII, ¹/₂ 1707.

³⁾ Foran S. 161.

datter selv med Huset, til hun 1. Juni 1712 skødede det til sin Svigersøn, Hans Nielsen Lerche, gift med Datteren Kirstine Andersdatter. Lerche, der var Søn af en Gardist, døde 1720, og Huset købtes da af en Lars Esbensen, der 1727 solgte det til Jes Olufsen Schierrebeck¹⁾ og kort efter købte Lundehuset.

Schierrebecks Søn, Ole Christian Jessen, fæstede Huset 1751 — 18 Fag — efter Faderen, der havde givet ham Skøde 1744. O. C. Jessen døde 1758, hvorefter hans Enke giftede sig med Ebenezer Pauli, der 1774 solgte det til Johan Nikolaj Bierager.

Men 1773 var Vibenshus som nævnt blevet indlemmet i København²⁾.

---

¹⁾ Københavns Rytterdistrikts Birk: Skødeprotokol.

²⁾ Sj. Tegn. ²⁵/11 1773.

DEN MUREDE GALGES PLADS PAA VESTER FÆLLED.

Af R. P. RASMUSSEN.

I vor Kriminalhistorie spiller de forskellige Afsnit om Byens Rettersteder en stor Rolle. Retterstederne fandtes baade i den gamle By og i den nuværende Bys Udkanter, mod Syd. Øst og Vest, men Sporene af dem er forlængst næsten ganske udslettede. Kun et af dem har bevaret nogen Interesse til vore Dage, nemlig det, hvor Struensees og Brandts Lig efter Henrettelsen blev sat paa Stejle og Hjul. Det laa paa Vesterbro, som det hedder i gamle Dokumenter, »næsten udi Midten paa Vester Fælled«. Det var Rettersted for den civile Stand og bestod i 270 Aar. Det blev 1622 flyttet fra sin daværende Plads ved nuværende Viktoriagade til Vester Fælled, hvor omtrent Amerika Mølle siden stod.

Man har ved Gravning i Grunden derude fundet Mureværk, og man har gættet paa, at det skulde hidrøre fra den murede Galge. Mure-Resterne kan dog ogsaa hidrøre fra andre Fundamenter. Paa hosstaaende Kort ser man, hvorledes Stedet den Gang saa ud. Man ser her den murede Galge og Stejlerne ved Siden af den. Vi skal ikke her gaa nærmere ind paa nogen Beskrivelse af Retterstedets Historie, der er beskrevet baade af Dr. O. Nielsen og af Carl Bruun i deres Værker om København. De sjællandske Soldater havde deres Lejr derude, men Lejren er ikke afsat paa Kortet. Den murede Galge var

Brudstykke af Kopi af J. C. Gærckens og C. Ehlers' Plan over Københavns Jorder og Grunde. 1771.
Til højre Vesterbrogade, i Hjørnet nederst til venstre Kalvebodstrand.

udsat for al Slags Vejr, og den maatte gentagende Gange repareres. Det skete f. Ex. 1726.

Dette Rettersted var Byens Rettersted, men 1749 blev det tillige Rettersted for Hof- og Borgretten; den sidste var en Underret, som var Værneting for de ringere kongelige Betjente paa Slottene. Garnisonens Rettersted udenfor Østerport blev 1779 nedlagt, og Exekutionerne henviste til Retterstedet paa Vester Fælled. Sagen var, at Interessenterne i det nye Kalkværk besværede sig over at have den gamle brøstfældige Galge staaende nær ved det af dem opførte Vaaningshus, og den Besværing var det, som blev taget til Følge. Men 1792 fandt Kongen for godt, at Retterstedet paa Vester Fælled skulde forlægges et andet Sted hen, og Magistraten anviste hertil Slagtervænget udenfor Østerport. Omtrent paa den gamle Plads blev det saa indrettet »med Indkørsel fra Vejen, som løber til den nye Kalkfabrik«. Den kgl. Resolution ender med Befaling til Magistraten om at foranstalte det hidtil brugte Rettersted ryddeliggjort m. m.

Ved Aarhundredets Udgang var Vester Fælled saa befriet for dette uhyggelige Værk.

Nogle Aar efter at Retterstedet paa Vester Fælled var flyttet fra Fælleden, nedsatte Kongen en Kommission, som skulde skaffe Midler navnlig til Betaling af de Grunde, som maatte indkøbes for at faa Byens Gader udvidede. Under denne Kommission henlagdes bl. a. de ubebyggede Grunde, ogsaa de længere bortliggende Vænger og Fællede, deriblandt Vester Fælled. De store Arealer udparcellerede man og solgte Parcellerne ved offentlig Auktion. Saaledes gik det ogsaa med nogle Lodder af Vester Fælled, og denne Virksomhed interesserer os, thi derved kom de Dele af Vester Fælled, hvorom denne Artikel handler, paa private Hænder. Nu begyndte Bebyggelsen derude med Anlæggelse af Haver og med Beplantninger. Stedet fik et smukt Fysiognomi. Paa et

Billede fra 1853 af Landskabsmaler Wilhelm Petersen kommer dette særlig frem. Paa Billedet ser man fra Valby Bakke ind over Vesterbro med det gamle København i Baggrunden og Stranden tilhøjre. Midt i Billedet findes Amerika Mølle med Husene rundt omkring. Det er et meget hyggeligt Billede, en landskabelig set køn Koloni. Møllen strækker sine Vinger imod Himlen, og ved dens Fod findes de hvide Huse med røde Teglstenstage mellem alt det grønne paa Markerne deromkring. Landskabet er sommerligt, og Gruppen i Midten, Møllen med de andre Bygninger har et Præg af landlig Idyl, som ikke findes mere nu. Der var noget fint og frodigt over denne Plet, et Stykke sjællandsk Natur, hvorpaa Byen satte sit forskønnende Præg. Ja, saaledes saa Stedet ud for ca. 70 Aar siden. Nu ser det ganske anderledes ud. Den landlige Skønhed er borte derude; men her var altsaa Retterstedet for 150 Aar siden. Her stod den murede Galge, med Stejlerne rejst ved Galgens Sider, som det ses paa det gamle Kort. Da var det Galgen, som beherskede Stedet.

Der er nu projekteret nye Veje og Gader derude, og sønden for Galgens Plads kommer Folkeparken, »Eng-haven«, til at strække sig hen imod Ny Carlsberg Vej. Men hvor stod saa Galgen?

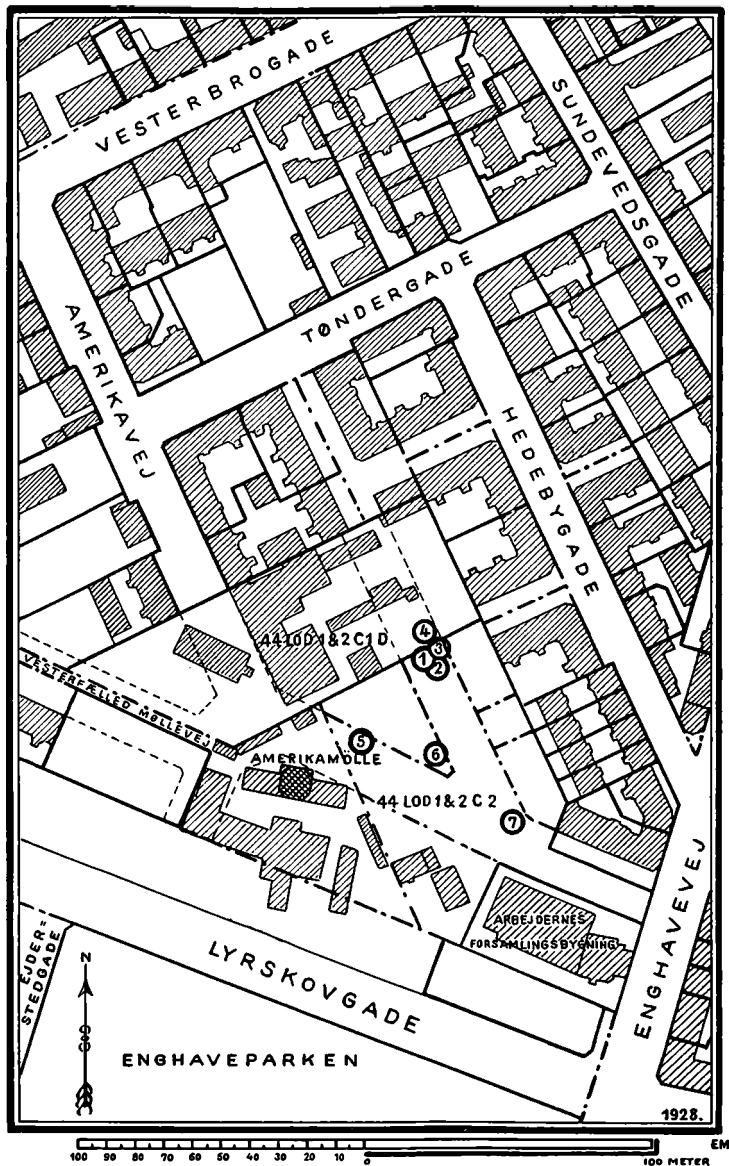
Dr. O. Nielsen har i sin Københavns Historie 3. Del S. 269 fortalt, at Galgen stod, hvor nu Amerika Mølle staar. Ja, selve Møllen er jo rigtignok forlængst nedrevet, men dens Sidefløje findes endnu med en Indbygning, kunde man næsten sige, paa selve Vindmøllens Plads. Spørgsmaalet er, om Dr. O. Niensens Angivelse er rigtig. For at kunne prøve den, har vi sammen med Stads-konduktøren undersøgt de gamle Bykort, som kan give Oplysning om Stedet. Af saadanne Kort findes der ikke saa faa rundt i Byens Arkiver. Paa de Kort, som her er benyttede, er Galgen afsat med dens Signatur i Marken. Og

kun saadanne Kort kan nu give os nogen Oplysning. Vi har her støttet os til 7 gamle Bykort. Vi har fundet 7 til med Galger aftegnet, men de har vist sig at være upaalidelige og er derfor forbigaaede.

De 7 Kort er følgende:

1. Plan over Københavns Jorder og Grunde udenfor Staden af J. C. Gercken og C. Ehlers 1771. Det findes i Raadstuearkivet.
2. Et stort Kort over København, som findes i Ingeniør-Direktionen, uden Forfatternavn og Aarstal.
3. Plan d'une Partie des Environs de Copenhague levé par la Compagnie des Cadets du Roi, dessiné par Jean Louis Maximilien de Biellardt 1741. Det findes i Rigsarkivet og er det ældste her benyttede.
4. Et lignende Kort, tegnet af Landkadetterne, af 9. November 1742. I Ingeniør-Direktionen.
5. Peter Jacob Wilster: Carte over en Del af Sokkelund Herred og Københavns Amt 1763. Det kgl. Bibliothek.
6. Plan de la ville de Copenhague 1773 par Eversonn. Generalstabens Arkiv.
7. Et Kort, tegnet af H. Ramm. Kopi 1881 ved Le Maire (skrevet med Blyant). I Generalstaben.

Disse forskellige Kort er naturligvis tegnede i forskellige Størrelser og efter forskellig Maalestok, og for at deres Angivelser af Galgen og Stedet for den har kunnet overføres paa det moderne Gadekort, som her er gengivet, maatte de alle omtegnes til det moderne Korts Maal. Der er først taget en Kalke af hvert Kort, og derpaa er disse Kalker pantograferede til det moderne Gadekorts Maal, og Galgens Sted er saa afmærket paa dette. Mærket ser saaledes ud: ○. I hver af disse smaa Mærker, altsaa ialt 7, er anført et Tal, som betegner det paagældende Kort, som her er Kilden. Dette Arbejde er med Stadskonduktørens velvillige Tilladelse udført af Assistent i hans Kontor, Frk. Ellen Meldal. Flere af de gamle Kort har maattet forstørres meget, og Maalene er maaske derved blevne mindre sikre; det er heller ikke lykkedes os at faa Punkterne for Galgens Sted til at falde

Moderne Kort over Kvarteret omkring Amerika Mølle med Angivelserne af Galgestedet indtegnet.

sammen, men der er dog fremkommet 7 Punkter saa nær hverandre, at Tvivl om Galgens Plads nogenlunde maa været udelukket. Paa hosstaaende Kort ser man Resultatet. For Tydeligheds Skyld er de 7 Punkter gjort store. De fire ligger ganske nær op ad hverandre. De andre tre derimod meget fra de fire og fra hverandre indbyrdes. Men et mere samlet Billede er der dog fremkommet, end vi tre, som har foretaget Undersøgelserne, havde tænkt. Det er ogsaa en Besynderlighed, som ingenlunde svækker Resultatet, at de alle syv findes paa en Lod med samme Matr.-Nr., nemlig Nr. 44 Lod 1 og 2 C. Nr. 2, og man kan derfor næppe komme til et nøjagtigere Resultat end ved at angive denne Lod som Pladsen, hvor den murede Galge har staaet. Besynderligt nok er der — som man vil se af Kortet — ingen egentlige Huse byggede der, men Pladsen er aaben. Kan det skyldes, at man fra Begyndelsen har haft en vis Sky for Stedet? Og selv da denne Aarsag er glemt, er de gamle Byggepladser ved Siden af bleven bibeholdte.

Men det her vundne Resultat, som er noget af en Overraskelse, giver altsaa ikke Amerika Mølle den historiske Plads, som de to nævnte Historikere har givet den. Den Plads, hvorpaa den har staaet, har et andet Matrikul-Nr. Med Hensyn til Dr. O. Nielsens Angivelse kan man formode, at han den Gang ikke har kunnet finde nogen anden kendt Bygning at angive som det omtrentlige Sted.

Den Del af Vester Fælled, som vedkommer Retterstedet, har ellers ikke haft nogen Historie af Betydning. Fælleden hørte til Byens Jorder, og den Del af den, som vender op imod Vesterbrogade, blev udparcelleret og solgt til Private. I 1813 blev Matr.-Nr. 44 Lod 1 og 2 C. Nr. 2 af den kgl. Kommission, der skulde tilvejebringe Fonds til Betaling for Gadernes Udvidelse, ved offentlig Auktion solgt til Brændevinsbrænder Haagen Westergaard, der ogsaa fik Lodderne ved Siden af. Westergaards Svi-

gersøn, der ogsaa var Brændevinsbrænder, Nicolai Wilhelm Christensen, arvede 1834 Lodden, stor 19,228 Kv.-Alen. Der var Indkørsel til Jordlodden »fra den Vej, som løber til Kongens Enghave«. 1852 solgtes Ejendommen til Tømmerpolerer Anthon Rasmus Florian Køhler for 11,250 Rdlr., og denne solgte den igen 1868 til J. C. A. Petersen. Ejendommen havde nu Nr. 20 ved Enghavevej. 1895 købte Aktieselskabet Arbejdernes Forsamlingsbygning Ejendommen, og 10 Aar efter blev den af Fogden udlagt de som Udgivere og Ejere af Bladet »Socialdemokraten« kontraherende Foreninger. Den østlige Del fik et nyt Matr.-Nr., nemlig 1059, og Resten — den ubebyggede Del — hvor vore Punkter findes afsatte, gik 1907 over til Murmester Simon Ulrichsen og fra ham til Forstander H. Christiansen og Tømrermester Lauritz Carlsen i lige Sameje. Den nuværende Ejer — siden 1926 — er Vognmand Knud Christiansen, og paa hans Grund, der nu er fyldt med Skure og Bilgarager og aabne Plætter, har altsaa — saa vidt man nu kan afgøre noget — den murede Galge og Stejlerne staaet. Der er altsaa det gamle historiske Retterstedets Beliggenhed.

Da vi begyndte disse Undersøgelser, stod det for os som Opgaven at søge Dr. O. Nielsens Resultat stadfæstet. Men Undersøgelsen drog os mer og mer bort fra Stedet for Amerika Mølle eller dens Grund. Og da de gamle Kort blev undersøgte, blev Tanken om Amerika Mølle helt forladt. Derfor er Møllens Plads og dens Historie slet ikke draget med ind i vore Undersøgelser. Vi bliver her ved Resultatet, som ved Pantografering af de gamle Bykort er fundet:

Retterstedets Plads er Matr.-Nr. 44 Lod 1 og 2 C. Nr. 2, d. v. s. Vognmand Knud Christiansens Jordlod.

Tidligere har vi her i Tidsskriftet skrevet om Retterstedet og om Struensee og Brandt paa Stejlerne derude,

og igennem nærværende Undersøgelse og Beskrivelse af Udviklingen paa Stedet — siden hine uhyggelige Begivenheder for over 150 Aar siden — er det nøjagtige Sted i Terrainet nu bestemt. — Hvad der end maatte komme til at dække Grunden, som jo nok gemmer et eller andet i sit Skød, vil det stedse blive ved at huskes, at her stod Galgen, og her laa de to Grever paa Stejlerne, førend de fandt deres Grave i Jorden ved Galgens Fod.

HOF- OG STADSRETTENS GAARD PAA ØSTERGADE.

Af FR. WEILBACH.

Hof- og Stadsretten er som bekendt oprettet af Struensee ved en Kabinetsordre af 26. April 1771, og er den eneste af hans mange Reforme, der har faaet nogen varig Betydning. I sin længste Tid har Retten haft sit Sæde paa det gamle Raad- og Domhus paa Nytorv; men dette blev først færdigt i 1817; før den Tid boede Hof- og Stadsretten i en Gaard paa Østergade.

Hvor denne laa og hvorledes den saa ud, synes ikke at være almindelig bekendt. Ser man efter i Carl Bruuns i øvrigt saa fortjenstfulde Værk »København«, finder man der (III, S. 623), at Hof- og Stadsretten Mikkelsdag 1773 flyttede ind i sin nye Gaard paa Østergade, Efterslægtens Gaard, som var købt af Kaptajnløjtnant Arendrup. Det skulde altsaa være den bekendte Renæssancegaard Nr. 54, Rentemester Henrik Müllers Gaard, som først i vor Tid er forsvundet, da Illums store Forretningshus blev bygget. Det er imidlertid en Fejltagelse. Derimod er det rigtigt, at Sælgeren var Kaptajnløjtnant Arendrup; men den Gaard, som han ejede, var Nabogaarden mod Øst, som nu ogsaa er indgaaet i Illums Ejendom. Der har været Tale om at købe Henrik Müllers Gaard, som paa den Tid kaldtes Gabels Gaard, og der var tilbudt flere andre Ejendomme; men Valget faldt paa Arendrups, som var den billigste.

Det er ikke altid let at efterspore den Slags Ting i Arkiverne, da Dokumenterne kan skjule sig paa Steder, hvor man ikke falder paa at søge dem. Navnlig er man udsat for — stundom behagelige — Overraskelser, naar man faar fat paa en Pakke med Paaskriften »Diverse Sager«. Imellem Finanskollegiets Arkivsager i Rigsarkivet findes saaledes en Pakke »diverse Sager vedkommende Bygningsvæsenet 1771—78«, og naar man gransker dens Indhold nøjere, finder man, at det allermeste angaar Hof- og Stadsrettens Gaard paa Østergade. Det kan ved Hjælp af disse Arkivalier fuldstændig oplyses, hvorledes denne Gaard kom i Rettens Eje, og hvad der blev gjort for at gøre den mere egnet til Brug for denne.

Straks efter sin Oprettelse havde Hof- og Stadsretten faaet Lokale i de 32 Mænds Sal paa Raadhuset. Denne stod nemlig paa dette Tidspunkt ledig, da Struensee havde afskaffet de 32 Mænds Forsamling. Dette var dog kun en midlertidig Foranstaltning, og Pladsen var ganske utilstrækkelig. En Kabinetsordre til Finanskollegiet af 19. September 1771 bestemmer derfor, at der skal anvises Retten et til dens Forretninger rummeligere Sted. Finanskollegiet lader samme Dag Ordren gaa videre til »Det danske Kammær«, et af de 3 Kamre, hvori Rentekammeret under Struensee var opløst, og paalægger det at gøre Forslag om, hvorledes den kongelige Befaling bedst og »fördersamst« kan opfyldes. Dagen efter tilskriver Kammeret Bygningskommissionen om at undersøge de forhaandenværende Muligheder; men Kommissionen naaede ikke at beskæftige sig med Sagen; den blev nemlig ophævet den 29. i samme Maaned — det hele gik jo lidt hovedkulds dengang — og dens Forretninger gik over til den af Struensee oprettede Overbygningsdirektion, som traadte i Virksomhed den 1. Oktober 1771.

Det danske Kammer æskede ogsaa Hof- og Stadsrettens Betænkning. Rettens Præsident, den lidligere Politimester

Etatsraad Frederik Horn havde kastet sine Øjne paa Marskalsgaarden paa Købmagergade, den nuværende Postgaard. Denne Gaard tilhørte Geheimeraad Volrad August von der Lühe, som nogle Aar tidligere havde faaet den foræret af Kongen. v. d. Lühe var ikke nogen god Økonom, han havde altid Brug for Penge og var meget villig til at sælge. Da nu Forespørgslen kom fra det danske Kammer den 10. Oktober, svarede Justitiarius Horn omgaaende den næste Dag med følgende Skrivelse:

»Ifølge det Kongelige Danske Kammers Forlangende under 10de hujus gaar min Betænkning derhen: At rummeligere, bequæmeligere og i Henseende til den fornødne Indretning mindre kostbart Sted for Hof- og Stadsretten vides ikke end Herr Geheime Conference Raad von der Lühes paa Kiøbmagergade beliggende Gaard, hvorudi ei alleneste findes de paa hosfølgende Designation anførte Værelser, eller i det mindste Leilighed til det, som deri maatte fattes, ved Indretning af Brædeskillerum, men endog er saa meget mere beleilig for alle vedkommende, der have med Retten at bestille, som den ligger i Centro eller Hiertet af Staden.

Derved er desuden anseelig Kiælder- og Lofts-Rum samt Stald, Vogn-Remiser og Bag-Gaard, som efter Behag til andet Brug kunde anvendes.

Gaarden kand, efter det jeg under Haanden haver ladet mig erkyndige om, faaes til Leie for aarlig 1200 Rd., og formodentligen for 1000 Rd., naar den for Indquartering befries; og til Kiøbs for 23 à 24000 Rd. eller maaske noget ringere.

I det sidste Tilfælde (som jeg holder for det beste og sikkerste) kunde upaatvivlelig, om saa fandtes for got, den derudi nu af Brand-Assurance-Cassens Midler staaende Capital 20000 Rd. fremdeles blive bestaaende og Renter à 4re pro Cento betales af Sportel-Cassen, hvorimod den, som andre Kongelige og publiques Bygninger, for Indquartering og andre deslige onera burde være befriet.«

Med Skrivelsen fulgte en af Horn underskreven »Designation over de Værelser, som Hof- og Stads-Retten i det mindste behøver«. Der ønskedes i alt 26 Værelser.

Herefter gav Kammeret Hofhygmester G. D. Anthon

Ordre til at besigtige og vurdere Ejendommen, hvilket skete den 19. Oktober, saa at Anthon den 22. kunde indsende Vurderingsforretningen med følgende Skrivelse:

»Til det Kongl. Danske Kammer!

Hr. Geheime Conference Raad von der Lühes Gaard paa Store Kiøbmager-Gade er ifølge erholdte skriftlige Befaling af 15de hujus, i min Overværelse bleven besigtiget og befunden samt taxeret og vurderet saaledes, som den derover lovlig erhvervede og her medfølgende Syens- og Vurderings-Forretning nøiagtig forklarer, hvorved jeg til Kongl. Tieneste intet viidere veed at erindre.

Hvad samme Gaards aarlige Vedligeholdelse angaaer, da har sammes Bekostning, i den Tiid da den, under Navn af Kongl. Mareschals Gaard, for hans Maits Regning blev vedligeholdt, det ene Aar med det andet beregnet, beløbet sig til præter propter 500 Rd. aarlig, for hvilken Summa den og herefter kand vedligeholdes, saalænge næml. den beholder sin nærværende Forfatning.«

Selve Vurderingsforretningen er underskrevet af Tømmermester G. Volmeister og Murmester E. Platz; Vurderingssummen var 26000 Rd. Forretningen indeholder en god Beskrivelse af samtlige Bygninger i den vidtløftige Ejendom. Den stemmer i alt væsentlig med den Beskrivelse, som er givet i dette Tidsskrifts 2. Række II, S. 181 ff. efter Inventarier fra omtrent samme Tid.

Sagen gik nu tilbage til Finanskollegiet, som den 31. Oktober indgav en allerunderdanigst Forestilling til Kabinettet, hvori Købet af v. d. Lühes Gaard indstilles til Approbation. Men næste Dag kom Skrivelsen tilbage med en derpaa paategnet Kabinetsordre, som udtaler, at det er Kongens Vilje, at der hverken for Hof- og Stads-Retten eller for Stads-Rug-Magasinet skal købes eller lejes noget Hus, men at allerhøjstsamme har paalagt Hof-Intendanten at udsøge saadant i de kongelige Bygninger.

Struensee har, som saa ofte i denne forjagede Tid, haft umaadelig travlt. Kabinetsordren er skrevet i saadan Hast, at den næsten er ulæselig. Et Minut har været nok

for ham til at afgøre en Sag, som var af stor Vigtighed og krævede en ganske anderledes omsorgsfuld Behandling. Men der var ikke andet for end at lyde, og Hof-intendant Wegener gav saa Anvisning paa nogle Værelser paa Prinsens Palæ, som paa denne Tid ikke mere benyttedes af kongelige Personer, men behoedes af forskellige Personer, der var knyttet til Hoffet. Det i Kabinettsordren omtalte Rugmagasin manglede Plads til 13000 Tønder Rug, som man havde tænkt sig at anbringe paa Lofterne i Marskalsgaarden, hvis denne var blevet købt.

For Hof- og Stadsretten var det et haardt Slag; men et Par Maaneder efter den omtalte Kabinettsordre indtraf Katastrofen, som gjorde Ende paa Struensees Magt, og der var nu atter Haab om, at Sagen vilde blive taget op til en mere omhyggelig Behandling. Horn ønskede stadig Marskalsgaarden paa Købmagergade; dette Maal naede han ikke; men hans Anstrængelser førte dog efter lange Forhandlinger til et for Retten nogenlunde tilfredsstillende Resultat. Sagens Gang er klart skildret i to Forestillinger fra Finanskollegiet af 7. og 14. Oktober 1772¹⁾.

Det danske Kancelli meldte den 4. April 1772 til Finanskollegiet, at Justitiarius Horn for Kancelliet havde andraget, at Hof- og Stads-Retten ved Papirernes og især Skifte-Akternes Tiltagelse ej længere kunde rumme sine Dokumenter i de anviste Værelser paa det Kongelige Palais, men at dertil behøvedes mere Plads, samt at Geh. Confer. Raad v. d. Lühes Gaard bedst vilde lade sig dertil indrette. Finanskollegiet skrev derefter den 8. Maj til Overbygningsdirektionen med Forlangende, at lade v. d. Lühes Gaard syne og indberette, hvad samme eragtedes at være værd, samt hvad Indretningen maatte koste.

Overbygningsdirektionen var, som foran omtalt, oprettet af Struensee i September 1771, og det var en af de

¹⁾ Tillige er Overbygningsdirektionens Journaler og Kopibøger benyttet. (Rigsarkivet).

faa Institutioner, som ikke straks blev afskaffet af den nye Regering; den bestod indtil September 1782. Sjælen i Direktionen var Hofbygmester Harsdorff, og det blev ham, der fik det Hverv at syne Ejendommen. Den 29. Maj kunde han indberette, at Gaarden paa Købmagergade efter hans Skøn var 28 à 30000 Rd. værd, som den stod, og at deri var overflødig Lejlighed til Hof- og Stadsrettens Holdelse; men hvad angik Omkostningerne ved Indretningen, kunde disse ikke bestemmes nøjagtig i Forvejen. Han anslog dem dog skønsmæssig til ca. 3000 Rd. og tilføjede, at der kunde frasælges nogle Pladser bagved Gaarden, som maatte indbringe henimod 4000 Rd.

Skønt v. d. Lühe var villig til at sælge for 25000 Rd., mente Finanskollegiet, at det var for stor en Udgift for den kgl. Kasse, og at man maatte se sig om efter andre Muligheder. Der fremkom da først et Tilbud fra General Grev v. Ahlefeldt¹⁾, som ejede en Gaard paa Østergades sydlige Side. Han forlangte 16000 Rd., hvoraf de 12000 kunde blive staaende i Brandkassen til 4 p. Cto Rente. Endvidere tilbød Juvelerer Chr. Fabritzius (skriver sig Christ^o Faberitzius) at sælge sin Gaard paa Hjørnet af Købmagergade og Silkegade for 15000 Rd.

Om disse to Gaarde skulde nu Overbygningsdirektionen afgive sin Erklæring; men da Pladsen her var mere indskrænket, og det var vanskeligt at se, hvorledes de 26 Værelser, som Retten ønskede, kunde fordeles paa en for Sagernes Gang formaalstjenlig Maade, anmodede Direktionen om, at Etatsraad Horn maatte træde sammen med Professor Harsdorff »for conjunctim at tage den bedste Plan til Indretningen«. Det var der naturligvis ikke noget i Vejen for, og Finanskollegiet foreslog tillige i en Skrivelse af 14. Juli Direktionen at undersøge Gabels Gaard paa Østergade, altsaa Efterslægtens Gaard,

¹⁾ Vistnok Grev Conrad Vilhelm A., som i 1772 blev udnævnt til Guvernør i Fredericia.

som ogsaa var til Salg. Den sidste blev man dog snart færdig med; den kunde ganske vist købes for 9 à 10000 Rd.; men den var under Optøjerne efter Struensees Fængsling blevet saa ramponeret, at det vilde koste 11 à 12000 Rd. at sætte den i Stand, »saa at denne Gaard formedelst Bekostningerne og Indretningens Langvarighed ikke kunde komme i Betragtning«.

Grev Ahlefeldts Gaard blev takseret til 19000 Rd. og Bekostningen ved dens Indretning anslaaet til 2300 Rd. Juvelerer Fabritzius' Gaard eragtedes at være 18000 Rd. værd og sammes Istandsættelse at kunne koste 2300 Rd. Direktionen holdt den Ahlefeldtske Ejendom for bekvemlest i Henseende til Rummelighed og Værelsernes Belysning. Den var for Tiden udlejet til den engelske Minister. Finanskollegiet undlader dog ikke i sin Forestilling at fremhæve, at baade Hof- og Stads-Retten og Kancelliet stadig er af den Mening, at v. d. Lühes Gaard af alle bedst vil tjene til denne Rets Holdelse.

Medens disse Undersøgelser stod paa, indkom der et nyt Tilbud fra Kaptajnløjtnant i Søetaten Rasmus Arendrup, som ejede en Gaard paa Østergade ved Siden af Gabels Gaard. Den havde dengang Matr. Nr. 35 af Købmager Kvarter; efter Rawerts Matrikel fik den Nr. 53 og senere Gade Nr. 52. Gabels Gaard fik derimod Matr. Nr. 52 og Gade Nr. 54. Det er dette, der har fremkaldt Forvekslingen i Bruuns »København«. Arendrup var blevet forflyttet til Aalborg og var derfor meget opsat paa at faa sin Gaard solgt, selv om det skete med Tab.

Finanskollegiet har, som foran omtalt, gjort to Forestillinger om denne Sag. Da den første blev indgivet den 7. Oktober 1772, medfulgte der Grundrids af Ahlefeldts, Gabels og Fabritzius' Ejendomme, udarbejdede af Harsdorff, og tillige et Overslag over Istandsættelse af Ahlefeldts Gaard; Finanskollegiet havde derimod endnu ikke fra Overbygningsdirektionen modtaget nogen Beregning

over Arendrups Gaard, skønt Henvendelsen derom var afgaaet den 22. August. Beregningen indkømt dog faa Dage senere (12. Oktober), og en ny Forestilling blev saa indgivet den 14. Oktober, hvori det meddeles, at Arendrup har tilbudt sin Gaard for 14000 Rd. Overbygningsdirektionen har fundet Gaarden i forsvarlig god Stand og vurderer den til 17000 à 17500 Rd. Omkostningerne ved Indretningen sætter Direktionen til 2300 Rd., ligesom ved Ahlefeldts og Fabritius' Gaarde, »hvorudi dog noget maatte være at bespare, formedelst de udi Muurene befindende og til Papiirers Bevaring tienlige Skabe«.

Dagen efter, den 15. Oktober, faldt der Resolution paa begge Forestillinger. Den lød anderledes, end man havde ventet, for saa vidt som Spørgsmaalet om, hvilken af de tilbudte Gaarde, der skulde foretrækkes, ikke blev afgjort, men overladt til Retten selv. Resolutionens Ordlyd er følgende:

»Vi ville allernaadigst, at til Hof- og Stads-Retten af Vores Casse skal udbetales en Summa af 16000 Rd., for hvilken bemeldte Hof- og Stads-Ret selv kan anskaffe og lade i Stand sætte en til Rettens Holdelse og øvrige Fornødenheder bequem Gaard, uden videre Forestilling og Byrde for Vores Casse.

Fredensborg i det Geheime Stats Raad d. 15. October 1772.
Christian.«

Skønt Valget saaledes var stillet frit, var der dog i Virkeligheden kun een Mulighed, naar baade Købesummen og Udgiften til Indretning og Istandsættelse skulde udredes af de bevilgede 16000 Rd., nemlig at købe Arendrups Gaard. Denne blev altsaa erhvervet (Skødet tinglæst den 10. Januar 1774) for 14500 Rd. og Resten anvendt til Gaardens Istandsættelse under Harsdorffs Ledelse. Ejendommens Beskaffenhed kan nogenledes ses af Brandtaksationerne (i Landsarkivet); der findes dog ikke nogen bevaret, som er helt samtidig; den ældste er

fra 1734, derefter følger en fra 1748, en fra 1800 og en Række nyere fra hele det følgende Aarhundrede.

Det var en gammel Ejendom, vistnok fra Frederik IV's Tid, af »Ildebrandshusene«s velkendte Type, med to Etager til Gaden og derover en 3 Fags Kvist. Saaledes beskrives Forhuset allerede i 1734, da det tilhørte Konferensraad Severin Junge. Forhuset var grundmuret med 6 store Fag; Kvisten var »durchgaaende«, altsaa baade til Gaden og til Gaarden. Sidehuset var ligeledes grundmuret, 16 Fag i 2 Etager med 2 Kviste over 3 Fag. Endvidere var der et Bindingsværks Tværhus paa 8 Fag, 2 Loft høj med Kvist over 4 Fag. I Baggaarden var der et Bindingsværks Sidehus paa 11 Fag, 2 Loft højt med Kvist over 3 Fag, og et Tværhus, ligeledes af Bindingsværk, paa 4 Fag, 2 Loft højt, med Kvist over 1 Fag. Det var altsaa en ret vidtløftig Ejendom. Den 2. November 1739 har Taksationen faaet en Paategning om, at Ejendommen nu tilhører Vinhandler Matthieu Tujon. Da den næste Gang forsikres, 9. Februar 1748, tilhører den Lars Hansen, som har købt den af Tujon. Tværhuset er ombygget og er nu i 3 Etager; Assurancen er forhøjet fra 10000 til 13700 Rdl.

Omtrent saaledes har Gaarden set ud, da den blev Hof- og Stadsrettens Ejendom. Arendrup taler vel om store Udgifter, han har haft ved at »bygge Gaarden«; men det er ikke muligt at se, hvori dette Byggeri har bestaaet; sandsynligvis har det kun været Reparationer. Hof- og Stadsretten var ikke fornøjet med den indskrænkede Plads — de mange Udhuse har vel ikke været til stor Nytte — og den fandt heller ikke Huset saa anseligt, som Rettens Værdighed krævede. Endelig viste der sig snart Brøstfældigheder, som krævede en mere grundig Istandsettelse, end der var sket ved Overtagelsen. Justitiarius Horn henvendte sig i Sommeren 1774 derom til Finanskollegiet, som den 8. Juni skriver til Bygningsdirektionen

(saaledes kaldes den nu, efter at den ved Reskript af 21. September 1773 var lagt under Rentekammeret og havde mistet sin Stilling som »Ober-Collegium«):

»Af indlagte Forestilling fra Hof- og Stads-Retten vil den Kgl. Bygnings Direction erfare, hvorledes samme finder det fornødent, at Hof- og Stads-Rettens Gaard forsynes med en udvendig Prydelse i Henseende til Maling, Inscription med videre, samt at de til Gaardens Vedligeholdelse behøvende Reparationer nødvendig i denne Sommer maae foretages, — — —«. I samme Skrivelse forlanges Direktionens Betænkning angaaende Fastsættelse af en vis aarlig Sum til Reparationer, ikke blot for Hof- og Stadsrettens Ejendom, men for alle andre offentlige Bygninger. Dette medførte en vidtløftig Korrespondance, hvoraf Følgen blev, at Bygningsdirektionen først et Aars-tid efter kunde fremsætte Forslag om Gaardens Istandsættelse.

Det var atter Harsdorff, der maatte tage Affære. Den 27. Juni 1775 indgav han til Bygningsdirektionen en Beretning, hvormed fulgte de her gengivne 2 Tegninger med tilhørende Overslag samt Ejendommens Maalebrev. Efter det første Forslag skulde Gaarden blot istandsættes og males, en ny Port anbringes og derover sættes en Tavle med Inskription efter Tegningen Litr. A. Dette Forslag fraraadede dog Harsdorff selv, »da det ingenlunde vilde svare til en anstændig og med Gaardens Bestemmelse nogenledes passende Anseelse«. I Betragtning af, at en større Reparation alligevel var nødvendig, foreslog han den Ombygning, som er vist i Tegningen Litr. B. I Stedet for Kvisten vilde han »continuere 3die Etage og paa-sætte Bygningen et proportioneret Hovedgesims«. Derved vilde Bygningen faa, hvad Harsdorff kalder »en reel Façade«, og han mente, at Pillernes ulige Bredde i Port-faget vilde falde mindre i Øjnene. Overslaget over denne

Ombygning var paa 5121 Rd. 12 Sk., medens Reparationen efter Tegning Litr. A vilde koste 3419 Rd. 1 M.

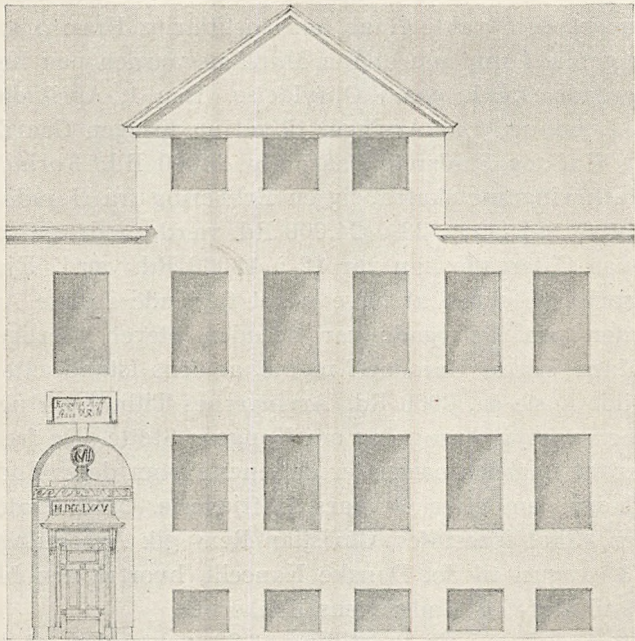
Bygningsdirektionen indgav den 28. Juli 1775 en Pro Memoria til Finanskollegiet, hvori den nøje følger Harsdorffs Beretning¹⁾). Men der faldt aldrig nogen Resolution i Sagen. Naar Justitiarius spurgte Harsdorff, hvad det blev til, svarede han, at han endnu ikke havde faaet nogen Ordre.

Saaledes stod Sagen endnu i Aaret 1778. Da indtraf der noget, som vakte Haab hos Justitiarius Horn om, at hans gamle Drøm om at faa Marskalsgaarden paa Købmagergade skulde gaa i Opfyldelse. Den 1. April døde v. d. Lühe, og hans Arvinger tilbød nu Kongen Gaarden til en Hof- og Stadsrets Gaard for 24000 Rd. Forinden havde Arvingerne skaffet sig en Erklæring fra Harsdorff om, at Gaarden var 23 à 24.000 Rd. værd, medens Gaarden paa Østergade kun var 12 à 13000 Rd. værd. Ejendomspriserne synes at have været faldende i disse Aar. Gaarden paa Østergade var desuden blevet yderligere forfalden, saa at Harsdorff mente, at dens Istandsættelse nu vilde koste ca. 6000 Rd. Arvingernes Tilbud var nærmest en ydmyg Ansøgning om Kongens Støtte. De fremhæver, at Gaarden næsten er det eneste, som deres Fader efterlader dem efter 60 Aars Hoftjeneste. Med Paategningen »Skal forestilles, Christian Rex« gik Ansøgningen den 3. August til det Danske Kancelli, hvorfra den blev sendt til Hof- og Stadsrettens Erklæring.

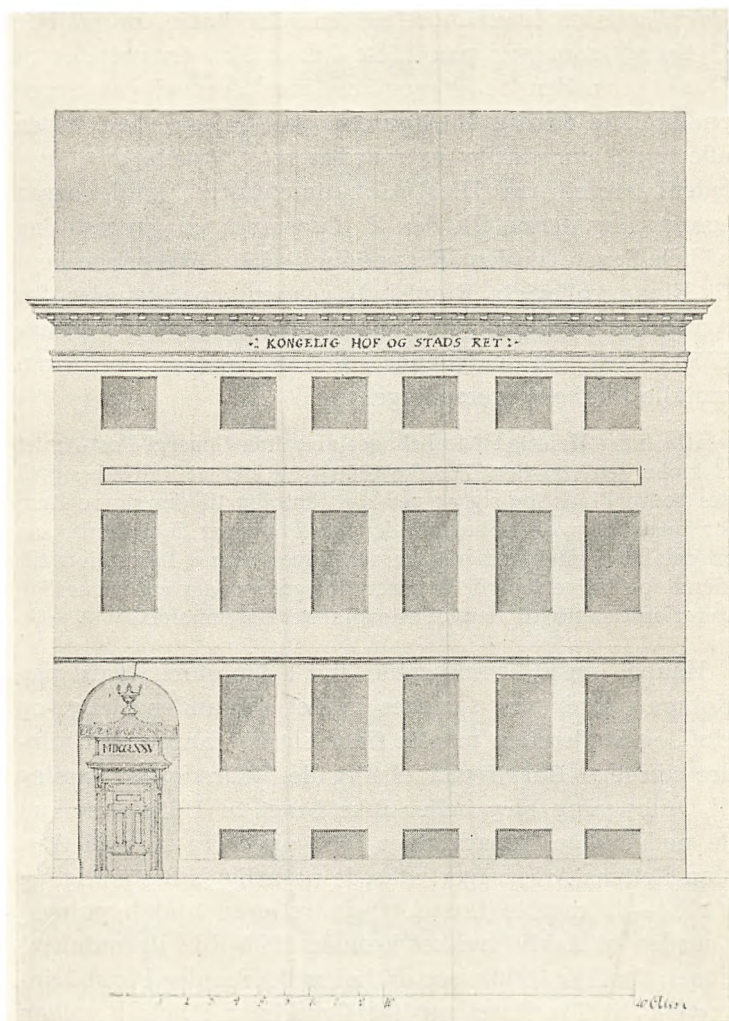
Retten skriver i sin Indstilling af 22. September, at den har beset Gaarden og finder den »anstændig«; ved Indretning kan den blive bekvem til Rettens Brug. Desuden er den mere brandsikker end Gaarden paa Østergade. Retten indstiller derfor, at Gaarden købes. Med denne Erklæring gik Ansøgningen gennem Kancelliet tilbage til

¹⁾ Harsdorffs originale Skrivelser ligger som Indlæg til Bygningsdirektionens indkomne Sager 1775, Nr. 314.

Litra A.

Hof- og Stadsrettens Gaard.
Harsdorffs Tegning Litra A.

Hof- og Stadsrettens Gaard.
Harsdorffs Tegning Litra B.

Finanskollegiet, som nu af Bygningsdirektionen forlangte Overslag over, hvad Indretningen vilde koste. Harsdorffs Overslag, som var paa 1782 Rd. 2 Sk., fremsendes af Direktionen den 18. November; men dermed var Sagen endnu ikke færdig til Afgørelse paa højeste Sted. »Den allerhøjest anordnede extraordinære Commission«, hvis ledende Aand var H. C. Schimmelmann, skulde ogsaa spørges, og denne fik den 4. December en Fremstilling af hele Sagen fra dens Begyndelse i 1771. Afgørelsen kom til Finanskollegiets Kundskab gennem en Skrivelse fra Arveprins Frederik til Rentekammeret af 13. Februar 1779, hvoraf en saalydende Ekstrakt findes i den foran omtalte Pakke »diverse Sager«:

»Da hans Maiestæt har behaget at befale General-Post-Amtet at købe den von der Lüheske Gaard for der at indrette sig til des bedre Plads for sig og ved sin Flötning til des større Rum for nogle af vore Collegier, der finde sig for indknebnene, saa er det, at Rentekammeret herved gives denne Resolution tilkiende og tillige faar de Papirer tilbage, som have i denne Sag været indsendte til den extraordinære Commission.«

Haabet om at kunne rykke ind i den store Gaard paa Købmagergade var saaledes bristet for anden Gang, og Hof- og Stadsretten maatte finde sig i at blive i den mindre anelige Gaard paa Østergade. Harsdorffs Forslag til Ombygning blev heller ikke bragt til Udførelse; kun de nødvendige Reparationer blev gjort fra Aar til Aar. Men Rettens Arkivsager voksede naturligvis bestandig, og i 1782—83 maatte Harsdorff indrette en Staldbygning i Gaarden til Arkiv, hvilket kostede 1650 Rd. Brandtaksationen fra Aar 1800 viser da heller ikke andre Forandringer end at Tverhuset nu har Grundmur i hele Forsiden og den underste Etage af Bøgsiden. Af samme Taksation ses, at Forhuset var $25\frac{1}{4}$ Alen langt, 15 Alen dybt, og at der var gode Etagehøjder. 6 Alen i Stueetagen, 7 Alen paa 1. Sal.

I nyere Tid er Huset blevet ombygget mindst to Gange, i 1873 af Architect Henrik Hagemann, som det fremgaar af et Billede, der tilhører Ejeren, Grosserer Illum. Denne har ladet Huset ombygge i 1899, og nogle Aar efter blev det sammen med Efterslægtens Gaard helt nedrevet, for at det nye Forretningspalads kunde rejses.

FORNÆRMELSE MOD EN SKILDVAGT.¹⁾

Af H. P. LANGKILDE.

Den 18. Juli 1729 om Aftenen mellem 8 og 9 stod Musketer Hans Michel List af Prins Carls Regiment Vagt ved Stenbrovejen til Toldbodvejen, d. v. s. ved den nuværende Toldbodvej, der jo oprindeligt var anlagt som en Stendæmning med Vand på begge Sider. Han havde sit Skilderhus ved den nordligste Del af Vejen, og det var hans væsentligste Opgave at passe på, at ingen ødelagde de Træer, der var plantet om Amalienborg Plads. Denne Plads strakte sig dengang helt ud til Toldbodvejen og var nylig ved Påfyldning af Grus og Murrester fra de 1728 afbrændte Bydele blevet jævnet og reguleret samt omgivet af et Rækværk. Den nordligste Halvdel var bestemt til Mønstringsplads for en Del af Garnisonen, og som sådan var den netop dette Forår taget i Brug. Terrainet mellem den nuværende Bredgade og Store Kongensgade var her ude ved Toldbodvejen endnu åbent Land, og en Del af det var 1729 tilsået med Havre. En Sti gik fra Mønstringspladsens nordvestlige Hjørne gennem Havremarken til Store Kongensgade, der var brolagt, og ved Enden af denne Sti, vel omtrent hvor nu Olfert Fischersgade støder til Store Kongensgade, lå nogle Huse og lidt nordligere en Vindmølle.

Således ser Scenen for de følgende Begivenheder ud; bag en sumpet Eng i Baggrunden tegner sig Citadellets

¹⁾ Af Politi- og Commerce-Collegiets Domssager 1730.

regelmæssig-kantede Silhuet, og på Stenbrovejen vandrer Michel List frem og tilbage og længes efter, at Tappentreggen skal lyde som Tegn på, at Klokkeren er 10 og hans Vagt til Ende.

Da kommer pludselig hen ad Markstien Skoleholder Jens Søborgs Kat farende med Halen lige i Vejret, med strittende Ryghår og hvæsende af Skræk og Forbitrelse. Den er forfulgt af et Par Småkøtere og følges desuden af en Flok Børn. I et Nu er den oppe i et af de under Michel Lists Opsyn stående Træer og altså i Sikkerhed; og dermed vilde Aftenens Begivenheder utvivlsomt være afsluttede, hvis ikke nye Personer havde vist sig på Scenen.

Uden for Huset, hvorfra Katten og dens Forfølgere var kommet, stod Musketererne Gerhard Probst og Johan Schultz af Kronprinsens Regiment og snakkede. De var begge to i blå »Camisol« (langskødet Vest) og bar en rød Hue på Hovedet; om Schultz oplyses det, at han havde bare Ben og Tøfler på Fødderne, — altså et Par tjenstfri Soldater i tvangfri Påklædning uden for deres Kvarter. De havde »anset denne Passage« med Katten, og Probst, der er den yngste, gribes af Børnenes Jagtiver. Han løber hen til Stedet og står op på Rækværket, og med sin Hue slår han efter Katten for at få den ned fra Træet, så Parforcejagten kan fortsættes. Han gjorde udelukkende dette »for dermed at have sin Plaseer«, men denne Plaseer fik en brat Ende og bragte Gerhard Probst selv i en Situation, der meget minder om den, han havde tænkt sig at bringe Katten i.

Nu træder nemlig Michel List i Funktion. To Gange råber han Probst an, og hver Gang svarer denne ham studst og respektløst. Ordskiftet foregår på Tysk, og det tør antydes, at de anvendte Udtryk ikke egner sig til Oversættelse eller Gengivelse for en høvisk Læsekreds. Da Ord ingen Virkning gør, nærmer Michel List sig

truende, og nu springer Probst ned fra Rækværket og løber tilbage til Huset. List følger — rolig, men uafvendelig som en ond Skæbne — bagefter. Da Probst når Huset, er han allerede klar over, at han har indladt sig på en Letsindighed. Cathrine, Gefreiter Hofmanns Kone, som sidder inde i sit og Skoleholder Søborgs fælles Køkken, kan se det på ham, da han kommer stormende ind, og som en erfaren Soldaterkone forstår hun straks på hans stakåndede Forklaring, at her er et Tilfælde, hvor Mandelist ikke slår til. Mens hun hurtig får Probst betydet, at han skal løbe op på Salen, hvor han og hans Sluf har deres fælles Seng og deres Skomagerværksted, gør hun sig klar til at tage Affære. Da Michel List viser sig i Køkkendøren og spørger efter Flygtningen, ser Cathrine Hofmanns forundret på ham: En Karl i en blå Camisol? Nej, ikke at hun ved af. Skulde han mon ikke være løbet uden om Gavlen af Huset?

Michel List går straks i Tøjet og er måske heller ikke opsat på at iværksætte en længere Eftersøgning. Efter at han for et Syns Skyld har kikket om Hjørnet af Huset, går han tilbage mod sit Skilderhus, men standser dog et halvt Hundrede Skridt fra Køkkendøren og ser truende-værdig ud.

Atter her vilde der have været stor Sandsynlighed for, at Aftenens Begivenhed kunde have fået en rolig Afslutning. Tappenstregen vilde snart have lydt, og Michel Lists Eftermand på Posten vilde neppe have været oplagt til at forfølge Sagen. Et snildt Kvindemenneske havde tilvejebragt Muligheden for en sådan Udgang af Sagen; et klodset Mandfolk kom til og ødelagde det hele.

Halvfuld og rød i Kammen kommer Skoleholder Jens Søborg ravende ud af Døren. Betegnelsen Skoleholder skal ikke tages for højtidelig: han har faret til Søs i 12—13 Aar med Kongens Flåde og er nu »dimitteret« med en Månedspension på 2 Slettedaler, og for at hjælpe

på denne lidt knappe Indtægt har han påtaget sig at lære nogle Børn fra Nabolaget lidt Skriven og Regnen. Da han senere spørges, om han har Bestalling i Henhold til Forordningen af 1716 om Skoler og Skoleholdere, svarer han, at denne Formsag havde han tænkt at få bragt i Orden »til Nyår«.

Det viser sig, at Søborg er kaldt ud ved, at List havde råbt: »Kom herud, din Canaille!« — »menende den, som var indløben«, føjes der forklarende til. Da han troede, at Tiltalen gjaldt ham selv, var han ganske naturlig noget fortrydelig stemt, og da han nu opdager Skildvagten, der står og ser truende hen mod Huset, giver han sig til at skælde ud. Michel List svarer igen, og under denne Udveksling af Grovheder rykker de ubevidst hinanden ind på Livet. I et senere Forhør mener de begge to, at det udelukkende er Modparten, der har bevæget sig; Søborg tror dunkelt at kunne huske, at Michel List trængte helt ind i Køkkenet og kaldte ham en Canaille m. m.! For Sagens Opklaring blev det derfor af afgørende Betydning, at der var passive Vidner til Stede: oppe på Stenvejen kom Musketer Jürgen Sabbath gående; han kom fra Toldbodvagten og skulde som Ordonnans til Hovedvagten på Kongens Nytorv. Da han kom til Hjørnet af Amalienborg Plads og skulde dreje af til venstre, så han Michel List i vildt Håndgemæng med en Skare Angribere. Søborg havde fået Undsætning; hans Kone slog løs på Skildvagten med et Kasteskæft, Koner og Børn fra Nabolaget angreb ham med Vandspande, Sten og Mudder. Skældsord blandede sig i Kamptummelen. Michel List fik Flinten revet ud af Hænderne og Ladestokken blev brækket i Stykker. Han havde på sin Side Held til at få Kasteskæftet vristet fra det rasende Kvindfolk, og idet han kyler det efter sine Angribere, er han så uheldig at ramme Musketer Carl Friderich Nagel, der også lå indkvarteret

i Huset, og Nagel sender straks Kasteskytset tilbage. Resultatet af Kampen blev til sidst, at Michel List måtte fortrække, og kort efter blev Tappenstregen slået; der kom en anden Skildvagt, og Folkene i Huset gik efter megen Snakken om det passerede til Ro.

Næste Morgen var begge Parter noget nervøse. Vagtkommandøren på Toldbodvagten, hvortil List hørte, sendte en Mand hen for at se, om der var sket større Skade, og under de Forhandlinger, som dette medførte, synes Søborg at have bestemt sig til at gaa angrebsvis til Værks og indsende Klage til Kommandanten. Både i denne Klage og senere i et Indlæg, som han sender Retten, fremstiller han sig selv og sin stakkels Hustru som fredelige Folk, der er overfaldet, udskældt og slået af List, som sikkert vilde have dræbt dem, hvis ikke Himlen havde frelst dem »fra Skildvagtens grusomme Adfærd ligesom nogle Får, der udrides af Ulvens Strube«. At han skulde have brugt Vold, er en urimelig Beskyldning, da han lige over for »den armerede, udrustede og bevæbnede Skildvagt« kun var forsynet med en — Tobakspibe, »hvad Retten vel vil eragte at have været et ikkun skrøbeligt Instrument og Gewehr!«

Klagen gjorde kun ondt værre. De militære Myndigheder, Kommandanten Grev Sponneck og Lists Regimentschef Generalmajor Schack, følte sig fornærmede og krævede, at der skulde gives Michel List, Krigsmagtens ukrænkelige Repræsentant, vedbørlig Satisfaktion og Oprejnsning. Efter et Par Forhør ligger Sagen så nogenlunde opklaret, og Søborg er kommet i Tanker om, at alt, hvad han ønsker, er Forlig og godt Venskab med Michel List. Men denne har sine Ordre og kræver Sagen ført til Bunds.

De første Ofre bliver da Probst, Schultz og Nagel, de tre Musketérer. Som gode Kammerater søger de først at dække hverandre, men da det fastslås, at enten må det

være Probst eller Schultz, der var oppe på Rækværket, træder den første resolut frem og erklærer, at det var ham.

Dommen faldt prompte og ubarmhjertig: 8 Gange Spidsrod — achtmahl durch drey Hundert Mann Gasse laufen. Nagel, der havde kastet Koteskaftet efter List, fik 6 Gange Spidsrod, og Schultz, der egentlig ikke havde gjort andet end at tie stille med, hvad han vidste, kom til at ride Træhesten: drey Tage zwölf Stunden mit Gewicht auf dem Esel reiten.

Søborg, som ikke stod under militær Jurisdiktion, slap betydelig billigere. Ved Politi- og Commerce-Collegiets Dom af 3. Marts 1730 kom han til at bøde 4 Rdl. til Michel List og 2 Rdl. til Politikassen.

Sin Hensigt at løse Bestalling fik han aldrig gjort Alvor af, og det er vel sandsynligt, at det under denne Sag var første og sidste Gang, han officielt så sig tituleret som Skoleholder.

SMAASTYKKER.

3. De første Cigarer.

Et Supplement af CARL C. CHRISTENSEN.

Som Supplement til min Artikel i nærv. Tidsskrift 2. R. III Bd. Pag. 417 ff. skal jeg fremkomme med følgende, der muligvis vil kaste et nyt Lys over de første Cigarer herhjemme.

Ved i andet Øjemed at gennemgaa »Samlinger til Jydsk Historie og Topographie« fandt jeg i 1. Rk. 4. Bd.¹⁾ en Artikel »Bidrag til Skildringen af Tilstanden paa Landet i det sydøstlige Jylland i Begyndelsen af dette Aarhundrede«. Artiklens Forfatter var W. S. Pødenphanth, der var født i 1797 paa Barretskov Gods i Barret Sogn, hvor hans Fader var Kirkesanger og Skolelærer. Om Spaniernes Ophold i Jylland skriver han, der altsaa var 11 Aar gammel i 1808, følgende (S. 181):

»Spanierne vare meget heftige og opfarende, forresten godmodige og især venlige mod Børn. Her i Landet saae eller hørte man dengang de første Cigarer omtale. De spanske Krigsfolk havde nemlig en lille Tegnebog med hvide Papirblade i. Et saadant Blad rev de ud af Bogen, indsvøbte deri Røgtobak, saa det saa ud som en Fidibus²⁾, stak den ene Ende i Munden og Ild i den anden Ende — det kaldtes en Cigar.«

Af denne Oplysning af Pødenphanth fremgaaer, at man i 1808 — i ethvert Fald herhjemme — ikke havde noget særligt Navn for det, vi nu kalder »Cigaretter«, men at

¹⁾ Udkommet i Aalborg 1872—73.

²⁾ En Fidibus var et langagtigt Stykke Papir, der paa Længden var sammenlagt i flere skarpe Folder. Ved at holde Fidibussen til en Flamme gik der Ild i den, og man kunde da nemt tænde sin Pibe eller Cigar dermed.

man benævnedede baade disse og de egentlige Cigarer med Fællesnavnet »Cigarer«; først senere er de to forskellige Navne fremkommet i Danmark.

Det var altsaa Cigaretterne, som Spanierne i 1808 gjorde os bekendt med og ikke Cigarerne, dem, vi jo i Følge min Artikel allerede kendte i 1805. Den lille Fejltagelse hos Weilauff og andre Steder skyldes altsaa Fællesnavnet »Cigarer« for al sammenrullet Tobak, der ikke ryges i Pibe.

Forøvrigt varede det mange Aar, inden den lille Papircigaret ret for Alvor slog igennem som Nydelsesmiddel herhjemme.

4. Kong Frederik VI.s Dødssted.

AF M. K. ZAHRTMANN.

Min Notits (2. R. III. Bd., S. 297 ff.) om, at Frederik VI døde paa Christiansborg, hvilede paa den gamle Slotslakajs Udsagn, som i 1884 foreviste Kongens Ligseng der. Han har i dette Punkt været fejlt underrettet; thi Kongen døde i sit Palæ paa Amalienborg (J. N. Madvig, Livserindringer, S. 126). Derfra er altsaa hans Ligseng pietetsfuldt bleven flyttet for at opbevares for Efterverdenen i den omtalte Spisesal paa Christiansborg.

5. En gammel Vagtinstruks.

Meddelt af VICTOR KROHN.

Den formentlig ældste trykte Vagtinstruktion fra København bærer Titlen »Instruks for Vagtkommandøren paa Hovedvagten udi København«; den har intet Aarstal, men maa antages at være fra Tiden omkring 1791. Vagtinstruktioner plejer ikke at høre til den interessanteste Læsning, fordi de alle er skaaret over samme Læst; Instruktionerne fra Tidernes Morgen har været saa udtømmende, at der intet senere har været at tilføje. Midt i det stereotype kan der dog hist og her fremkomme et eller andet, der i sin Ubetydelighed kaster et Lys over Tiden.

Et af Afsnittene i den nævnte Instruks betegnes som »Skild-Vagternes Pligter i Almindelighed«, og heraf skal fremdrages følgende Punkter:

»1. Naar en Skildvagt tiltræder Posten, maa han af sin Formand forlange Efterretning om, hvad han har at besørge, og Posten ren overlevere; hvilket han ligeledes selv iagttager og afviser dem, som handle herimod; men at fratage dem Hatten eller at afpresse dem Penge, forbydes ham strengelig.«

Det karakteristiske ved dette Punkt er Bestemmelsen om, at Skildvagten ikke maa fratage den Person Hatten, der handler imod hans Instruks; man skulde jo netop synes, at det var en praktisk Maade at samle Bevismateriale mod en Person, han ikke kender. Iøvrigt benyttes noget lignende i Praksis i vore Dage, idet en Befalingsmand i Tilfælde, hvor en ubekendt underordnet forser sig paa offentlig Gade og nægter at opgive sit Nummer, fratager ham hans Hue, Sidevaaben el. lign., for paa den Maade senere at kunne udfinde den skyldige.

»3. Ingen Skildvagt maa . . . anmode nogen om Brændevin eller Drikkepenge eller imodtage saadant, enten det gives ham i Hænde eller lægges og henkastes til ham i Skilderhuset eller paa Jorden.«

I vore Dage maa Skildvagten overhovedet intet modtage, naar han staar paa Post; men den Gang har man altsaa kun kunnet tænke sig det ene: Brændevin.

I Pkt. 6 faar man at vide, at han skal præsentere Geværet »med Anstændighed« »for det kgl. Herskab, Riddere og alle saavel i Landets egen som i fremmede Pui-sancers Tjeneste staaende og med Felttegnet benaadede Officerer«. Naar Retræten var slaget, skulde han derimod kun præsentere Gevær »for Ronderne, efterat have bekommet Feltskriget« (nu Feltraabet) og saa selvfølgelig »for enhver af det kgl. Herskab, som kommer hans Post forbi.«

»8. Alle Skildvagter, undtagen Hønnørposterne, skal, saasnart det er bleven mørkt, hver halve Time tilraabe hinanden: »Hvem der!« og den Skildvagt, som mærker, at den nærmeste Post ej gør samme Anraab, melder sligt til Vagten ved Anraab fra en til anden Skildvagt.«

Man faar gennem dette Punkt et Indtryk af hele det Net af Skildvagter, hvori Byen paa de Tider var ind-

spundet; det er som en hel Vedetkæde, i hvilken man kun mangler den gensidige Patrouillering.

»10. Ingen Skildvagt maa understaa sig at slaa Tobakspiben af Munden paa en Bonde, som maatte gaa hans Post forbi; men han skal advare ham ej at nærme sig Posten eller Vagten, eller at gemme Piben.«

Da der fra Hovedvagten ikke var udstillet nogen Skildvagt ved Krudttaarne, maa det altsaa alene have været den Respekt, der skulde vises ved at passere forbi en Vagt eller Skildvagt, der kommer til Orde i denne Bestemmelse. Da Tobaksrøgning paa Gaden var ukendt mellem det københavnske Publikum, er det kun Bonden med sin uundværlige Tobakspibe, der maatte holde for.

6. En Bryllupsregning fra 1784.

Meddelt af CARL C. CHRISTENSEN.

Nedenstaaende meddeles en Regning paa en Del Afgifter, som russisk kejserlig Agent David Brown¹⁾ maatte erlægge, inden han den 12te Marts 1784 kunde holde Bryllup med Jomfru Mary Forbes. Bemeldte David Brown var født i Dalkeith i Skotland den 24de Juni 1734, men havde bosat sig i Danmark, hvor han døde i Helsingør den 13de Maj 1804. I Tidernes Løb opnaaede han at blive: russisk kejserlig Agent, Guvernør i Ostindien, Grosserer i København, Stempelforvalter og Arkivar ved Øresunds Toldkammer samt Ejer af Lundegaard, Benzonseje og Gurrehus. Han var 2 Gange gift, 1ste Gang med Anna Fenwick, født i Maj Maaned 1741 i Stockholm, død den 17de Maj 1776 i Trankebar, og havde med hende 8 Børn. Hans 2den Hustru var Mary Forbes, født 1752 i England, død den 5te Februar 1826 i Helsingør; med denne Hustru havde han 2 Børn. Saavel David Brown som Mary Forbes hørte til den reformerte Trosbekendelse, og som Følge deraf maatte Brudgommen først affinde sig med det Sogn, hvori de boede, Nicolaj Sogn, inden de kunde blive viet af den reformerte Præst. I Københavns Vejviser for 1784 staar David Brown anført som Gouverneur og hoende paa Østergade

¹⁾ Jfr.: Th. Hauch-Fausbøll »Af Slægten Browns Historie«, Kbhvn. 1918.

Nr. 34 (Efterslægtens Skole, nu en Del af A. C. Illums Ejendom), men Aaret efter er han flyttet ud paa Christianshavn. Efter at have betalt sin Regning til Nicolaj Kirke kan han holde Bryllup, og i den tysk-reformerte Kirkes Protokol for 1784 findes følgende anført: »Den 12ten Maertz hat der Prediger Dr. Colsmann¹⁾ nach erhaltenem Königsbriefe, und Zubehör im Hause copuliert: Herr David Brown, Kaiserlich Russischer General Agent, und Jungfer Maria Forbes, beide reformiert.« Hvor meget David Brown har maattet betale Dr. Colsmann vides ikke, men derimod findes bevaret Regningen fra Beboelsessognets Kirke, og den meddeles her. Den lyder saaledes:

Fortegnelse

paa Udgifter ved S. T. Hr. David Brown, russisk kejserlig Agent, og Jomfru Mary Forbes deres Copulation.

Accisen ²⁾	50 Rdlr.	
Frue Skole ³⁾	8	»
Sangværket	4	»
Stads Musicanten ⁴⁾	3	»
Klokker Hober ⁵⁾	3	»
Overgraveren	2	»
Undergraveren	2	»
Hr. Lemming ⁶⁾	10	»
Hoff-Bedemanden ⁷⁾	8	»

Tilsammen . . . . 90 Rdlr.

Ovenanførte Halvfemsindstve Rixdaler har jeg underskrevne bekommet af russisk kejserlig Agent Hr. David Brown, hvorfor ærbødigst quitteres.

Kbhvn., d. 5. Martii 1784.

Grosskopff.

1) Tysk Præst ved Reformert Kirke.

2) Accisen var Kopulationspengene, som betaltes paa Stadens Kæmnerkontor.

3) Frue Skole (o: Metropolitanskolen) var tillagt forskellige Indtægter, bl. a. ved Bryllupper.

4) Denne var i 1784 Bartholomæus Philip Schreiber (jfr. Dr. Vil-lads Christensen: »Stadsmusikanten« i Hist. Medd. 1. Rk. 5. Bind).

5) Joh. Haaber, Klokker ved Nicolaj Kirke.

6) Hans Sørensen Lemming, Sognepræst ved Nikolaj Kirke.

7) And. Grosskopff, Hofbedemand.

DEN GAMLE HAVE VED PRINSENS PALAIS.

Af HANS KJÆR.

Paa et Tidspunkt, da der for første Gang, siden Prinsens Palais fik sin Skikkelse, forestaar Byggearbejder, som ikke vil kunne undgaa i nogen Grad at berøve Palaiset den Karakter af kongeligt Slot, som det i alt Fald i det ydre hidtil har bevaret, vil det vistnok være af nogen Interesse at meddele et og andet af, hvad jeg i Aarenes Løb er truffet paa af Oplysninger vedrørende dette skønne Hus, til hvilket jeg selv føler mig paa det nøjeste knyttet, og specielt dets gamle Have. Oplysningerne om Palaiset selv er som bekendt temmelig ufuldstændige. Det væsentlige er forlængst meddelt af gamle F. R. Friis¹⁾, og det er ikke meget nyt af Betydning, jeg har kunnet udvinde af de paagældende Pakker i Rigsarkivet, selv om jeg har læst dem med det Lokalkendskab, som Friis ikke havde. Hist og her har jeg dog ogsaa om selve Bygningen fundet et og andet, som netop nu maaske vil have Interesse.

Palaiset er efter Aarstallet over Indgangen til Hovedfløjen bygget 1743—44, og fik som bekendt et helt andet Udseende end det dog ganske anselige Hus, der forud optog den største Del af Grunden, kendt som Wigandt Michelbechers Gaard. Efter Maalebrevet blev denne Ejendom, Hjørnegaarden med Grund og Haveplads, samt for-

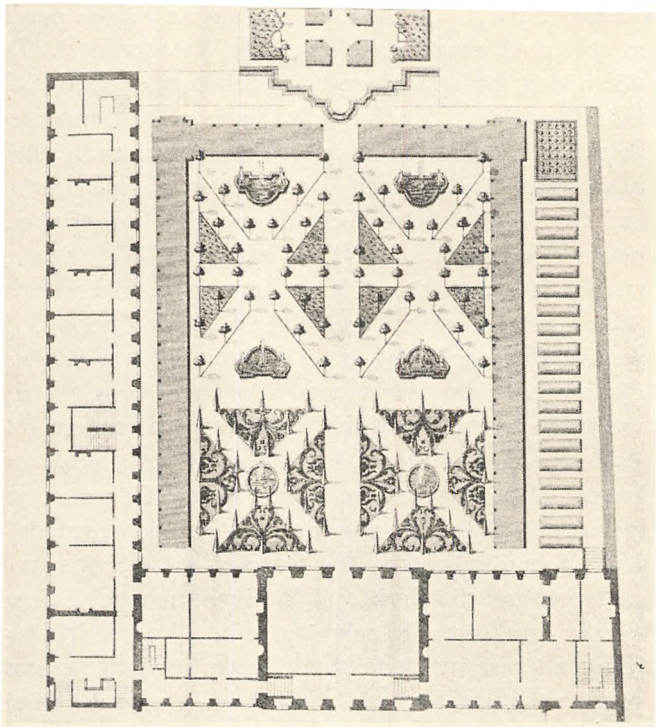
¹⁾ Bidrag til dansk Kulturhistorie, 1890—1901. — Den følgende Fremstilling er meddelt 1923 i det kgl. nord. Oldskriftsselskab.

liggende Lejevaaning, 14. Juli 1707 af ædle »Madame Anne, afgangne Wigant Michel Beckers«, overdraget til hendes Svigersøn, »Edle Wilhelm Eddinger«, og maalte da langs Kanalen 64 Al. 6" (?), langs Nye Vestergade 72 Al. 6", fra samme Gade indad mod nogle Lejevaaninger, som Fru Anne selv beholdt, 22 Al. 12"; dette maa vist være den Del af Grunden, som selve Bygningen optog, medens der derefter tales om den bagved liggende »Grund og Haveplads«, »som imod Anders Hansen Hørkræmmers Baghus anstøder«, og som med et Huk viser den betydelige samlede Bredde af 116 Al. 7" (?). Det ser ud til, at Grunden gik helt bagom de 2 tilstødende Naboejendomme mod Kanalen. I hvert Fald var der allerede da en Have, som omtales i en Tilføjelse angaaende det nævnte Huk og her siges at grænse til »Velbaarne Fru Øllegaard Bennevitz anstødende Grund og Have«. Den nærmeste Naboejendom mod Kanalen tilhørte »Justitsraad, Velædle Doctor Heinrich von Mönniken«, og Eddingers Gaard stødte til denne med »half Stolpe fælleds Skillerumb«. De maa altsaa have ligget umiddelbart op til hinanden. H. v. Mönnikens Gaard blev efter hans Død solgt i 1709 til Hans Stuve, »Negotiant og Indvaaner her af Staden«. Grunden havde kun en Bredde mod Kanalen af 31 Al. 13", bagtil 30 Al. 18", men en betydelig Dybde, 113 Al. 18". Op til denne Ejendom stødte en mindre, som mod Kanalen havde en Bredde af 16 Al. 7". Den tilhørte 1709 Hr. Jacob Jensen (Snistaff). Medtjener til St. Nicolai Kirke. Han legerede Ejendommen til Kirken, og følgelig var det Kirkens Forstandere, der 23. April 1732 solgte den til Kongelig Majestæt. Forud har Kongen — af Maalebrevet fremgaar Tidspunktet ikke — erhvervet Eddingers og Mönnikens Ejendomme; Façaderne paa disse tre Gaarde udgør tilsammen Prinsens Palais' Bredde mod Kanalen, ca. 96 Al. Eddingers Gaard maa være købt og ombygget ca. 1721. Paa Ildebrandskortet fra 1728 i Raad-

stuearkivet, delinieret af Joachim Hassing, »Arithmeticae et Geometricae studiosus«, er med Bogstav E betegnet et stort Vinkelhus paa Hjørnet af Frederiksholms Kanal og Ny Vestergade: Hans kgl. Højhed Kronprinsens Palais. Dette er vistnok rigtigere end et Kort i Ingeniørkorpsets Arkiv, »fait par G. F. Arnold, 1. Januar 1726«, der kun viser et enkelt stort Hus langs Ny Vestergade¹⁾. Dette Hus kan dog, hvis Maalene i Maalebrevet er rigtige, kun have haft omtrent den halve Længde af den nuværende Bygning, idet denne er knap 100 m, altsaa ca. 150 Alen lang, medens Maalebrevet kun angiver 72 Al. Der maa senere være købt andre Ejendomme til. Indheftet i det egentlige Maalebrev er en Udskrift fra 1705, angaaende Matr. Nr. 209, som da af Niels Jørgensen, Fyrbøder ved det kgl. Rentekammer, blev solgt til Ditlev Choppe, »kgl. Majestæts Reysekok«, og fra 1739 ang. Matr. Nr. 208, der af afgangne Mads Christensens Arvinger solgtes til Sr. Christian Neuman, kgl. Kok. Førstnævnte Ejendom havde til Ny Vestergade en Façadebredde af $13\frac{1}{2}$ Al., sidstnævnte af knap 9 Alen; begge var altsaa smaa. Der maa yderligere være indkøbt Grunde, da det Øjeblik nærmede sig, som var Forudsætningen for Opførelsen af Prinsens Palais, Kronprins Frederik (V)'s Bryllup med Prinsesse Louise af England. Og selv om man ikke gik til at give Bygningen Façade til hele Strækningen mellem Stormgade og Ny Vestergade, og dette sikkert af Hensyn til de store Bekostninger ved Erhvervelse af en Række Huse i Stormgade, blev »det kgl. Palais«, »Palaiset i Kalveboderne«, jo en baade anselig og skøn Bygning, der tjener *Eigtved* til største Ære. Han har forstaaet at udnytte den uregelmæssige Grund saaledes, at det hele Anlæg, skønt der ikke findes én ret Vinkel, dog virker med fuldkommen Ro. Thura's senere Tilbygning mod Stormgadesiden bryder den oprindelig tilsigtede Symmetri, men virker i hvert

¹⁾ Dr. V. Lorenzen har meddelt mig Oplysning om dette Kort.

Fald i sin nuværende Skikkelse (den har haft eget, pyramideformet Tag) som et naturligt Supplement, hvis Sammenhørigheid med Palaiset understreges ved Hjørnehusets ganske forskellige Karakter.

Haveanlægget ved Prinsens Palais. Efter Danske Vitruvius.

Det blev jo, da Kronprinsen allerede 1746 blev Konge, kun en kort Tid, Palaiset blev Residens for ham. Om Anvendelsen af de enkelte Rum vides næsten intet. Hovedfløjen var naturligvis »det rette *corps de logis*«; men Adgangen dertil var normalt ad den endnu bevarede store Trappe i Fløjen nærmest Stormgade. I selve Hovedfløjen fandtes kun mørke Smaatrupper i Enderne (den ene

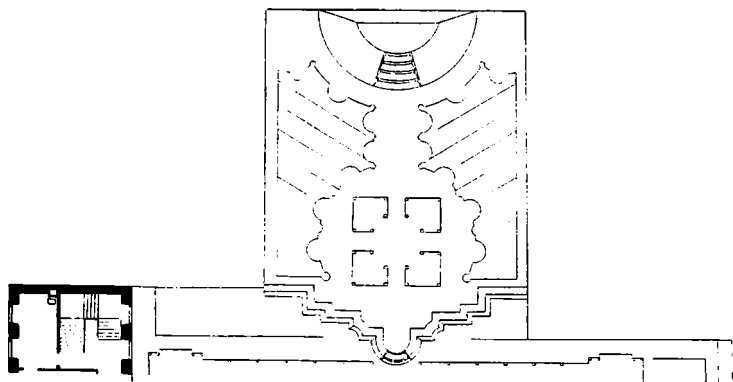
endnu bevaret) for at lette Passagen fra Etage til Etage. Ad Hovedtrappen havde man først Adgang gennem et Forværelse til den nuværende Foredragssal for Landhus-holdningsselskabet og det kgl. Oldskriftselskab, et anse-ligt Rum, hvis Gobeliner m. m. hører til det oprindelige Udstyr. Det var temmelig sikkert Kronprinsens Audiens-sal. Herfra kom man videre til de øvrige Lokaler og Op-holdsrum i Hovedfløjens Beletage. Riddersalen og de bag den liggende Galerier er det Parti, som bedst har bevaret den gamle Rumfordeling. I Stueetagen var en Havesal, der dog ikke ser ud til at være blevet stærkt benyttet (Palaiset var jo Vinterbolig), med Dør til Haven. En anden Ud-gang til Haven fandtes i det sidste Fag til Stormgadesiden; den er først lukket i den Tid, Museet har beboet Byg-ningen.

En Have fandtes, som allerede nævnt, ogsaa ved Ed-dingers Gaard. Men Anlægget har ikke været tilfredsstil-lende, og heller ikke har det kunnet passe til de nye Byg-ningers ganske ændrede Beliggenhed. En Have var dog, ligesom den Staldgaard, der senere indrettedes længst bagude, og hvoraf nu nærmest kun Navnet er tilbage, et nødvendigt Appendiks til en herskabelig Bolig. Største Delen af Haveplanen findes i Thura's Danske Vitruvius; men medens alle Eigtveds Planer til Palaiset synes tabte, er det saa heldigt, at der (i Nationalmuseets Arkiv) er bevaret et Stykke af Haveplanen, det Stykke, som Vitru-vius ikke har med, og at det er af selve Originalplanen for Palais og Have, fremgaar af en Paaskrift: »Wir appro-biren diese Zeichnung von dem untersten Grundrisz Unsers Palais hiermit allergnädigst und wollen, dasz der Bau danach angeleget werden solle. Geben auf Unserm Schlosse Friederichsburg d. 16. Julii 1743. Christian R.«

Svarende hertil hedder det i *Hafnia Hodierna* (1748): »Ved Paladset er en smuk Have, som vel er ikke af syn-derlig stort Begreb. men desuagtet lystig og behagelig,

og indbefattet af Buegange, Lystkvarterer, Springvande, Billeder og deslige Zirater, saa meget som dens Størrelse kan tillade.«

Selvfølgelig er Talen om et fransk Haveanlæg. Som bekendt har disse Anlæg deres Oprindelse fra Ludvig XIV's Hofgartner le Nôtre, og deres uopnaaede Forbillede i Haverne ved Versailles. Haven skal i disse Anlæg indordne sig under og tjene Arkitekturen. I hvert Fald det Parti, som ligger Slottet nærmest, skal enten være jævnt

2. Havens ydre Del. Efter Originalplanen.

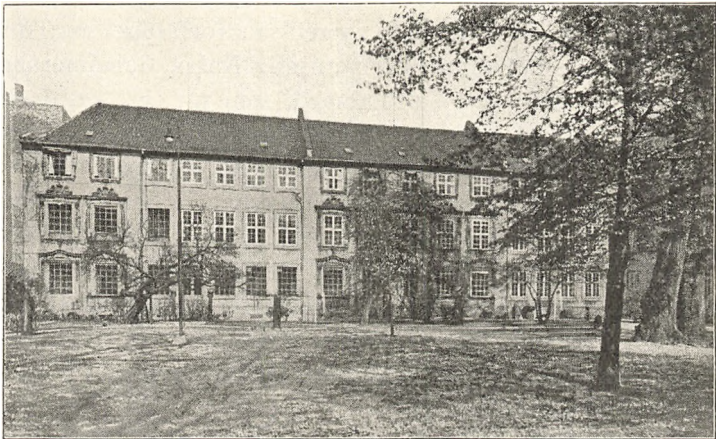
Til venstre Ydreenden af Palaisets Nyvestergadefløj.

eller kunne lægges i Terrasser. Denne Parterre have skal have dekorativt ordnede Blomsterrabatter, der samler sig om Springvand og afsluttes ved Pyramidebuksbom. Helst skal det paa Siderne indrammes af Buehække. I Baggrunden samles Opmærksomheden om en arkitektonisk Genstand, et *point de vue*, og bagerst gaar Haven over til at være Park.

Trods sin forholdsvis ringe Størrelse tilfredsstillende Haveanlægget ved »det kgl. Palais« i Virkeligheden disse ingenlunde ringe Krav. Parterrehaven ses paa Thura's Plan i »Vitruvius«. Den samler sig om ikke mindre end 6 Springvand. Derefter kommer den dekorative Mur, som

i Midten angiver *point de vue*; saa følger et betydeligt smallere Parti, det, hvortil Originaltegningen er bevaret. Bag dette har man i hvert Fald fra Beletagen over lave Huse haft Udsigt til Volden, senere til Træerne paa denne og i Filosofgangen.

Anlægget skulde selvfølgelig være symmetrisk og have sin Akse fælles med Bygningen. Her opstod i dette Tilfælde en Vanskelighed: Palaisets Havefaçade viser 2 Fag

3. Prinsens Palais. Havefacaden. Fot.

mere end Façaden mod Cour d'honneur. Dette har man ikke lagt Skjul paa, men tværtimod understreget ved at give de 2 sidste Fag til Stormgadesiden en særlig dekorativ og meget skøn Udfornning, hvortil er benyttet Elefanthoveder og andre dekorative Led, rimeligvis fra det ældre Palais¹⁾. I det sidste Fag fandtes en Dør ud til Haven. Om det nogensinde har været paatænkt at give Palaiset en Fløj til denne Side, maa da være tvivlsomt, i saa Fald havde disse 2 Fag maattet dækkes af Sidefløjen; havde det været Tilfældet, at man senere vilde

¹⁾ Afbildet af Fr. Weilbach: Hvorledes Prinsens Palæ blev til. Fra Arkiv og Museum II. R. I, S. 397.

dække dem, havde man næppe udformet dem saa stærkt. I hvert Fald bidrager de meget væsenligt til at give Have-façaden dens livfulde Karakter. Haveanlægget har dog ikke taget Hensyn dertil, men fulgt Bygningens Hovedakse. Der er derfor bortskaaret et Parti i Nord, hvor der ses en Del regelmæssige Rektangler. Bede eller hvad man nu har tænkt sig.

Teoretisk var Haveanlægget i Orden, selv om Omgivelserne ikke har kunnet virke synderlig flatterende. De har dog i hvert Fald ikke været saa forfaldne som nu, og der var i det mindste én anselig Nabo, Geheimeraad Rabens »Hotel«, den store Gaard, som nu er Stormgade 17—19. Og det hedder i Danske Atlas, 1764: »... en Have, som efter sin Størrelse er sirlig og med smukke Buegange, Statuer og Fontæner forsynet.. Eller *de Jonge*, 1783: »... en smuk og behagelig Hauge, som efter sin Størrelse er sirlig forsynet med dejlige Buegange, Lystkvarterer, Springvande og Fontæner, Billedstatuer og deslige Zirater.« Der nævnes endvidere en Grotte, »Gevægsthuse« af Glas med Laurbærtrær, Oranger og Granater, Oleander, Jasminer.

De smaa firkantede Punkter langs de brede Ydergange i »Vitruvius« kan maaske betegne Fodpunkter for Buehække. Snarere er der dog tænkt paa Postamenter med Planter i Kasser. Det er vist saadanne, den foran anførte Beskrivelse har for Øje.

Noget trykket har der dog altid været over Haven, og Spadsereture maa have været temmelig generede. Men man har i den fyrstelige Tid næppe spadseret synderligt i den. Adgang til den fra Gemakkerne i Beletagen var der kun ad de smaa Trapper og altsaa ret besværligt. Have-salen, der i Inventarerne kaldes *Rosen*, gør ikke Indtryk af at have været stærkt benyttet. Inventarerne omtaler kun et stort Spisebord, et Par mindre Borde og 4 gamle, forrevne Kattuns Gardiner med Snore og Kvaster i denne

Sal, hvortil kun hørte Voksdugstapeter, der endda mest
 laa paa Møbelkamret.

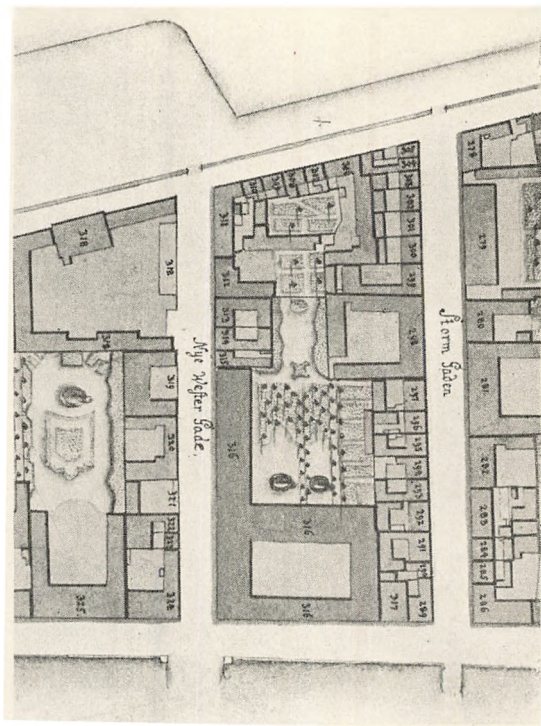
Overhovedet kan det være tvivlsomt, om Haven i det

4. Haven 1928; Palaisets Hovedfløj til højre. Foran de
 2 Springvand. Fot.

hele er blevet anlagt saaledes, som den var planlagt. De
 2 Springvand, som nu findes i Haven, er ganske vist de
 samme, som findes paa Thura's Plan. Men der skulde
 jo være 6. De nuværende Plæner blev kulegravede 1922,

uden at man traf paa dem, og jeg har ogsaa senere for-gæves søgt Spor af dem. De er vist aldrig komne videre end til Papiret. Dette synes ogsaa at fremgaa af Geddes Karréplan fra 1757, hvor kun de samme 2 Springvand er betegnede. Jeg skulde dog tro, at Parterrehaven ellers

5. Stormgade-Ny Vestergade-Karréen efter Geddes Karréplan.

i det væsentlige er blevet anlagt; det synes at fremgaa af de foran anførte Beskrivelser; at dette Parti staar tomt paa Karréplanen, betyder ikke saa meget; det kan ligge i Planens ringe Maalestok; Gedde har overhovedet af de mange franske Haver i Kjøbenhavn — Charlottenborg, Gl. Amalienborg, Rosenborg Have — kun tegnet den Del af

Rosenborg Have, som laa paa den nuv. Eksercerplads som fransk Have. Fuldt saa rigt udstyret som Pontoppidan tegner den, var Palaishaven dog næppe. Inventarerne nævner i hvert Fald ingen Billedstøtter, men anfører 2 Brandstiger og 12 Brandhager, »som findes i Haven«. Geddes Plan viser i den nordre, udskilte Del 6 Bede (?) og desuden et langt, smalt Hus yderst i Grundens Kant. Det er vel det »Gewächshaus«, hvorom allerede det første Inventar melder, med 2 Kakkelovne; senere blev her indrettet et Par Opholdsrum, snarest vel for Gartneren.

Omkring 1770 er der i Haven bygget en Pavillon (hvor?). som havde 2 Spejle i brune Rammer og med forgyldte Zirater, et Konsolbord med forgyldt Billedhuggerarbejde og Marmorplade, 4 hvide Gardiner, et Bord paa 4 Ben med Voksdug samt 6 Gyldenlæders Stole. Maa-ske var det det paatænkte point de vue, der er blevet til en Pavillon. Men i hvert Fald er vi paa dette Tidspunkt inde i Palaisets anden fyrstelige Periode, Prinsen af Hessens, hvorom selve Bygningens nuværende almindelige Betegnelse, »Prinsens Palais«, sikkert er et Minde.

Førud havde Palaiset dog været Residens for en anden fyrstelig Person, Enkefyrstinde Sophie Caroline af Ostfriesland, Dronning Sophie Magdalenes Søster. Hendes Husstand talte efter Mandtallet af 1762, til Ekstraskatten, mindst 44 Personer, over- og underordnede, fra Livlægen. Lüders, Kammerherre Gabel og Fru Birgitte v. Rosenkrantz nedefter, saa hun vel kunde have Brug for en vidtløftig Bolig¹⁾.

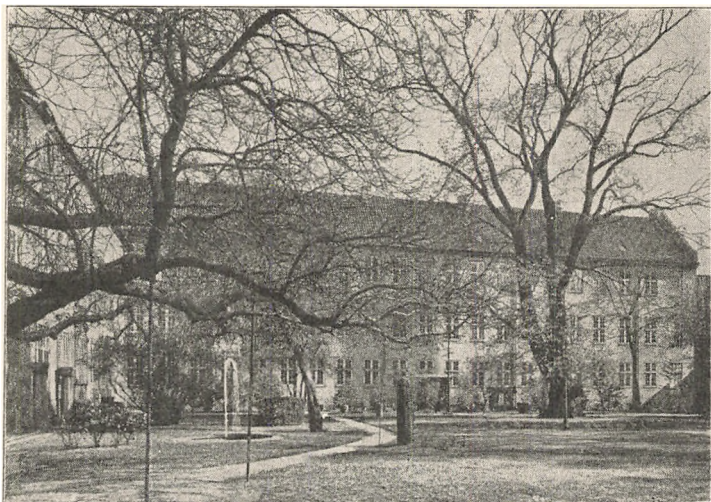
Noget senere blev altsaa »det kgl. Palai«, som det oftest betegnes i Inventarerne, til »Prinsens Palais«, som Residens for Prins Carl af Hessen, Christian VII's Svoger, senere Frederik VI's Svigerfader, der ogsaa paa anden

---

¹⁾ L. Bobé: Papirer fra den Reventlowske Familiekreds, VII, Tilæg. S. 38.

Vis spillede en ikke ringe Rolle i Datidens selskabelige og sociale Liv.

Efter de Jonge, 1783, ser det ud til, at Haven endnu i denne Epoke har bevaret i alt Fald en Del af det franske Anlæg. Senest ved 1800 maa det dog være opgivet, vel paa Grund af sin Kostbarhed, og afløst af det nuværende, ret tilfældige, men dog nærmest engelske An-

6. Haven 1928, set mod Ny Vestergadefløjen. Fot.

læg. Da én af de gamle Elme for faa Aar siden faldt i en Storm, taltes ca. 125 Aarringe, og efter sagkyndig Bedømmelse har de to Elme, som endnu staar, en storbladet og en smaabladet (de staar saa tæt ved hinanden, at det ser ud som ét mægtigt Træ), en Robinie og en Ask en lignende Alder. Tæt op til Hovedfløjen staar et meget gammelt, saare værkbrudent Morbærtræ, der dog trods sin ydre Svaghed bærer rigt, desværre oftest til Glæde for de talrige Fuglegæster, idet vore Somre sjælden bringer mere end en ringe Del til Modenhed. Det er sikkert en direkte Arv fra den gamle Have og har begyndt sin Til-

værelse som en af de sjældne Prydplanter i Baljer. hvorm Beretningen taler.

I denne Skikkelse kan Haven maaske have faaet mere Betydning i Palaisets anden Epoke, da det benyttedes som Bolig for Mænd, der stod Kongehuset nær. Allerede i Enkefyrstindens Tid havde Kongen her anvist Bolig for Mænd som Grev *C. G. v. Stolberg* (med en Husstand af 27 Personer). Henimod Aarhundredets Slutning og i første Halvdel af 19. Aarh. finder vi en lang Række af Statsstyrelsens og Aandens bedste Navne paa denne Maade knyttede til Palaisets Historie. Mænd som *Ove Høegh-Guldberg*, *Bülow*, Frederik VI's Ven, Livmedicus *Berger* og Billedhuggeren *Abildgaard* levede her før og efter 1800; blandt Beboerne i 19. Aarhundrede var *C. F. Hansen*, Arkitekten, og af de sidste General *Krogh*, Sejrherreren fra Isted, samt Maleren *Vilh. Marstrand*. Dette hænger sikkert sammen med, at ligesom Opførelsen i sin Tid var sket for den kgl. Partikulærkasses Midler, bestredes ogsaa Vedligeholdelsen heraf, saaledes at Kongen disponerede friere end over andre kongelige Bygninger.

Ved Aarhundredets Midte bestemtes »Palaiset i Kalleboderne« til fremtidigt Hjem for Oldnordisk Museum og de andre Samlinger, der nu forenes i Nationalmuseet. For Bygningens Ydre medførte dette ikke store Ændringer. Der indlagdes en større Trappe midt i Hovedfløjen, den ene af de gamle smaa Trapper, den ved Ny Vestergade, forsvandt, idet der i Stueetagen i det yderste Fag blev gennemført en Brandport. Bortset fra de efter Slotsbranden 1884 opførte Brandmure, hvis Kamme gaar op over Taget, er ellers det ydre uforandret. I det indre er der derimod selvfølgelig ændret adskilligt. Haven fik nu kun ringe Betydning, og den har i mange Aar været nødtørftigt vedligeholdt, ligesom den er blevet Opbevaringsplads for saa heterogene Sager som Ulfeldtstøtten (eller rettere dens Overdel), det gamle kgl. Teaters Fronton,

Billedsten fra Indien og Kværnsten fra vor egen Oldtid, samt et Stykke af Gitteret fra Rundetaarn. — Skulde der til sidst udtales et fromt Ønske for den gamle Haves Fremtid, skulde det være dette, at der maatte findes Udvej for at lade i al Fald den kvadratiske, aabne Parterrehave genopstaa, og benytte dens Rammer til Udstilling af saadanne Sten, Billedsten, Arkitekturfragmenter, mindre Oldtidsmonumenter o. l., som ikke egner sig til Udstilling i lukkede Rum. De store Træer er desuden synligt nærved deres Aldersgrænse.

BAGERIET OG MØLLEN I KASTELLET.

Af VICTOR KROHN.

Alerede fra første Færd var der i Kastelet bleven planlagt en Vindmølle paa Kongens Bastion; denne Mølle var ved underjordiske Gange tænkt sat i Forbindelse med det Slot, som Frederik III agtede at lade opføre paa den vestlige Del af Paradepladsen (nu Kirkepladsen). Paa hosstaaende Tegning¹⁾ ses Møllen placeret midt paa Kongens Bastion omtrent paa samme Sted, hvor den nuværende Mølle findes. Kun mærkeligt, at der alligevel skulde hengaa saa mange Aar, før der virkelig rejste sig en Mølle her.

Opførelsen af Bageriet, eller rettere sagt af de til Bageri, Bryggeri, Arrester m. m. paatænkte to store Magasiner, blev bestemt ved Kontrakt af 20. April 1664, hvori det hedder: »Opførelse af et Hus sammesteds (i Kastelet), indrettet til Fængsel, Arsenal, Bryggeri og Bageri . . . 24,000 Rdl.«²⁾. Dette Hus — eller rettere disse Huse — var de to store endnu i vore Dage, om end i ganske ombygget Stand, eksisterende Magasinbygninger, der nu betegnes som Nordre- og Søndre-Magasinbygning. Det er meget vanskeligt med Bestemthed at paavise, i hvilket af disse Bageriet var fra Begyndelsen; men efter alt at dømme maa det dog sikkert

¹⁾ Kobberstiksamlingen LXXVII. ²⁾ Milit. Rep. II. 5. 381 og O. Nielsen: Køb. Hist. V. 13.

søges i Nordre Magasinbygning. Senere synes Bageriet i en Tid at have været i begge Bygninger for saa sluttelig at trække sig tilbage til det søndre Magasin kun efterladende sig nogle for de ved Bageriet ansatte Personer bestemte Lejligheder i det nordre Magasin.

I en Fortegnelse af 9. Januar 1672 over Kastellets Beboere¹⁾ finder vi en »Kornmøller«, boende i 77. Stokbarakke, samt en Kornmaaler, der viser sig at have været Officer. Hans Navn er Christen Kaas — »Christen i Kastellet« kaldes han — og d. 19. Oktober 1674 ansøger han om at maatte beholde sin Gage og fortæller, at han for 10 Aar siden for lang og tro Tjeneste blev ansat paa en Plads i Kastellet og tjente 8 Aar som Kornmaaler, indtil han blev syg²⁾.

Den fornemste Person ikke alene over Bageriet og Møllen, men over alt, hvad der kom ind under Ammunitionen og Materiellet, var Proviant-, Ammunitions- og Materialforvalteren. Den første i Rækken af disse var Otto Salomon Gutfeldt, der afgik ved Døden allerede i Sommeren 1664³⁾. Han synes først at være bleven erstattet d. 28. Maj 1669 af Niels Simensen, der betegnes som Proviantmester, og som fra 1673 mulig tillige har beklædt denne Stilling for Københavns Vedkommende, medens han fra 1679—80 alene har Kastellet under sig⁴⁾.

Til Kornets Formaling i selve Kastellet synes der i de første Aar kun at have været anvendt Haandmøller; det hedder i hvert Fald i November 1747, at 20 gamle forfaldne Haandmøller skal slaas itu og Jernet deraf sælges efter Vægt som gammelt Jern, medens Stenene skal henlægges under Forvaring. Træværket saavel fra

¹⁾ Generalmajor F. C. Krabbes Notitser fra Arkiverne etc., der nu findes ordnede og overførte i Forf. haandskrevne Værk: »Notitser til Kastellets Historie«. ²⁾ Oberstlt. Hirsch's Samling i Det kgl. Bibliotek. ³⁾ og ⁴⁾ Hirsch.

disse som fra 10 andre Haandmøller skulde derimod bortsælges ved Auktion¹⁾. Ogsaa Hestemøller har været benyttet; der tales om flere saadanne indenfor Kastelets Volde; en af dem bliver repareret i 1677²⁾.

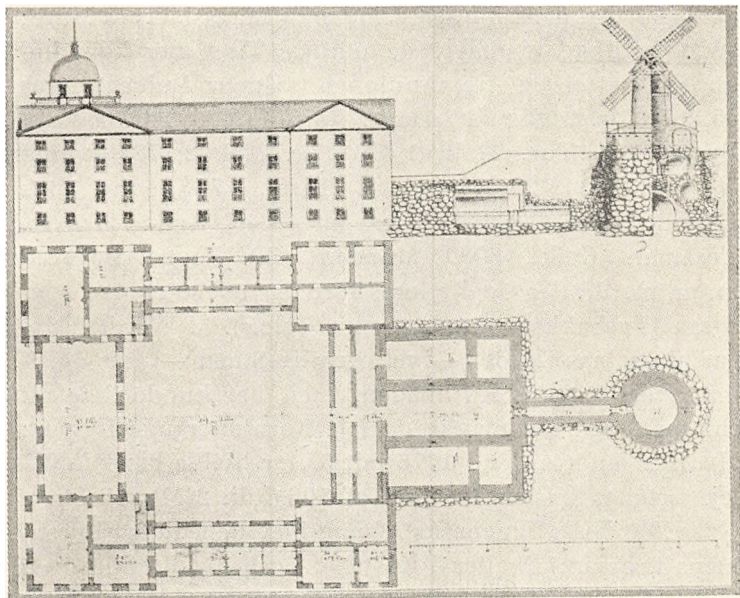

Fig. 1. Længdesnit og Grundrids af det af Fr. III projekterede Slot i Kastelet.

Hvad der ikke kunde males i Kastelet, blev sendt til Formaling hos de til Københavns Møllerlav hørende Møllere, ligesom ogsaa Forbagingen foregik her; hver Maaned skulde Forvalteren levere 3—4000 Tdr. Rug til de 37 Bagere, hvoraf det københavnske Bagerlav den Gang bestod, for at faa det malet til Mel og bagt til Brød³⁾.

Kornet kom dels søværts — saaledes hedder det f.

¹⁾ Kast. Kmdtsk.: Kgl. Res. og Kollbr. i Hærens Arkiv. ^{2—3)} Krabbe.

Eks. i 1677, at 100 Skippere fra Landets Søstæder kommer til Kastellet med Korn -- dels, for Sjællands Vedkommende, ad Landevejene¹). Beholdningerne varierede meget stærkt; eksempelvis skal nævnes en Beholdning fra 1676, hvoraf det tillige vil fremgaa, hvor uensartede de Sager var, der rummedes indenfor Magasinernes Mure; endda er ikke medtaget de utallige Ting, der kom ind under Skytset og Ammunitionen. Under Indtægt føres 55,307 Tdr. 2 Skp. 1³/₄ Fdk. Rug, 11,670 Tdr. 1 Fdk. Byg, 600²/₃ Tdr. Malt, 1,676 Tdr. Mel, 2,178 Skpund 6 Pund Brød, 28,218¹/₂ Tdr. Havre, 17 Skpund 18¹/₂ Lpund Humle, 1,280 Tdr. Salt, 345 Ruller Tobak, Tømmer, Kalk, 8000 Mursten, 50 Favne Bøgeved m. m. m. Under Udgift føres foruden ovennævnte Sager ogsaa Tvebakker, gamle Sække etc.²). I Nordre Magasinbygningens Kælder — vel egentlig Stuen — var Kornloftet, der kaldtes Kornboden, men her kunde ikke alt rummes, og man maatte da leje Kornlofter ude i Byen; af disse fandtes der i 1676 ialt 3, for hvilke der i Loftsløje betalles en samlet Sum af 196 Rdl. 2 Mk. 12 Sk.³).

Efter Niels Simensens Afgang blev Benedictus Burenæus Proviantforvalter i Kastellet og beklædte Stillingen fra 1681—84, hvorefter han afløstes af Jørgen Heldt (Hélt), der sad i Embedet fra 1684—97⁴). Efter ham følger Ove Meyer, der antages d. 25. December 1697⁵).

I April det følgende Aar udstedte Rentekammeret en Instruktion, »hvorefter Ove Meyer som Proviants-, Ammunitions- og Material-Forvalter udi Kastellet Frederikshavn sig indtil videre har at rette udi Almindelighed«⁶). Denne Instruktion er meget lang og detailleret, men giver et ypperligt Billede af, hvor omfattende og alsidig Stillingen var; der skal her dog kun fremhæves

¹—³ Krabbe. ⁴) Hirsch. ⁵) Kast. Kmdtsk.: Kgl. Res. og Kollbr. ⁶) Rosenstænd-Goiske I. 64—81.

enkelte af de Punkter, der vedrørte hans Forhold som Proviantforvalter.

Udi hans maanedlige Ekstrakter skal herefter meldes Beholdningen paa de fornævnte Species, som af Penge, Rug, Byg, Malt, Mel, Havre, Brød . . .

Alt, hvad som til Fæstningen bliver beordret at leveres, skal han uden ringeste Ophold annamme, og særdeles Bønderne med deres Skattekorn, saa og Skiberummene, saasomt de ankre til Losning at befordre, saafremt han ej vil være tiltænkt at fuldkommen erstatte, hvad Skade derudover kunde foraarsages. Udleveringen derimod af Kornvare til Brød-Bagning eller i andre Maader, skal altid ske af det ældste, paa det der altid maa blive gode Vare ved Fæstningen beholden.

Han skal og bo udi Fæstningen og ej blive deraf ude om Nattetider, uden med Kommandantens Videnskab, eller rejse af Provinsen uden Kammer Kollegii Tilladelse, og skal han være da forsikret om saadan en Fuldmægtig, som hans Bestilling i hans Fraværelse efter Instruksen med al tilbørlig Flid betjener, og saa han for ham vil svare.

Saafremt han foraarsager sig enten udi foregaaende eller følgende Specialposter, som med Regnskaber Gemenskab have, nogen Antegnelse i. Da som det ikkun kan regnes til hans forsættelige Forseelse . . . maa han forvente sig en vis Mulkt paa hver Post, som han saaledes forser imod, hvilket bliver ham kortet i hans Gage.

Kornet, som han efter Forordningen oppeberger, skal han lade sig vel rensat levere, og det med rigtig nye Maal-Tønder straks annamme, og hvis som er under en Tønde, med rigtig nye strøgen Skæppemaal, paa det og ingen sig over ubilligt Maal skal have at besvære . . .

Han maa ingen med Maaling over 1 Dag opholde, og for hvem som kommer først, maales og først foruden nogen Forskel og Personens Anseelse, og for at befordre desbedre, lægges hvert Slags Korn, Byg eller Havre paa Lofterne for sig selv, at paa 2 Steder kan maales tillige, dog med lige rigtig Maal, saa maa Kornet og ej kastes slumpevis, eller stødes i Tønder, men jævnt og forsvarligt at maales o.s.v.

Der er stadig ikke Tale om nogen Mølle paa Kastelsvolden; derimod faar vi at vide¹⁾, at en Mølle, som

¹⁾ Køb. Dipl. V. 383.

stod i Dronningens Have, under et stærkt Uvejr i August 1686 blæser om, og denne Mølle har for saa vidt Interesse, som den synes at være genoprejt samme Sted d. 5. Februar Aaret efter og da uden Tvivl udelukkende har staaet til Kastellets Raadighed. I den forklarende Overskrift (i Køb. Dipl.) til det i den Anledning udfærdigede kgl. Brev hedder det ganske vist²⁾: »Bevilling til at opsætte en Vejrmølle paa Kastelsvolden«, men gaar man Teksten noget nøjere igennem, faar man et andet Indtryk. Det hedder nemlig:

C. 5. gjøre alle vitterligt, at vi efter etc. allernaadigst haver bevilget oc tilladt, saa oc hermed etc., at Johanne afgangne Niels Pederssen møllers maa paa dend hende af os elskelig Gotfred Hofman, voris obrister til foeds, general kvartermester oc commendant i voris castel Friderichshafn, tilviste plads paa dend vold, som strecher sig fra det yderste verk for ved Kongens port af bemeldte voris castel Friderichshafn hen ind til Hendis Majts. voris elschelike kiere gemahl dronningens have her i voris etc. Kiøbenhafn, lade bygge oc opsette een veyrmølle. Hvilchen pladz, som fra det yderste verk skal bereignis 50 trin hen, oc udi sin circumferentz 36 alne udi lengde oc brede holde, hun for sig oc sine arvinger til een møllepladz ubehindret maa nyde, bruge oc beholde. Forbydendis etc. Hafniæ den 5. februarii 1687.

Kongens Port er den nuværende Sjællandsport; »det yderste Værk for ved« denne maa have været Toldbodvejen, langs hvilken der paa denne Tid løb en Grav eller bred Grøft, og Dronningens Have, det senere Sophie Amalienborgs Have, finder vi paa den anden Side af denne Vej. Den nævnte Mølle bør derfor næppe søges paa Kastelsvolden, men derimod »50 trin« syd for Toldbodvejen imellem nuværende Bredgade og Amaliegade.

I Grundtaksten af 1689¹⁾ omtales ogsaa en Mølle paa dette Sted: »Niels Andersen Møllers Mølle, nu Svend

¹⁾ Køb. Dipl. VII. 165. ²⁾ Smstds. III. 661.

Svendsens«. I en Ansøgning af 31. Januar 1710¹⁾ andrager den sidstnævnte om Tilladelse til at maatte opbygge en Vaaning, 8 Fag i Bredden og 10 Fag i Længden, ved Møllen og derved anlægge en Have til Brug ved Husholdningen, hvorhos han tilbyder at udfylde de store Vandhuller, der findes paa den øde og opfyldte Grund. Som Aarsag til sit Andragende anfører han, at han bor langt borte fra Møllen. Det fremgaar af Ansøgningen, at Svendsen i sin Tid har bygget Møllen for Enken Johanne Pederssen, samt at Møllen kun anvendes til Maling af Korn for Kastellet. Paa et Kort uden Aarstal²⁾ antagelig stammende fra Tiden 1700—30 og tegnet af E. Häusser, findes der da ogsaa en Stubmølle paa dette Sted, c. 200 Al. fra Hjørnet af Bredgade og c. 30 Al. Syd for Toldbodvejen, medens den nævnte Vaaning ligger noget nærmere Bredgadehjørnet. Paa et andet Kort fra 28. Februar 1744³⁾ findes Møllen ligeledes, og i 1749 hedder det⁴⁾, at der »paa Broen til Toldboden boede følgende: . . . Ole Jensen, Møller . . .« Paa senere Kort fra April 1751⁵⁾ og 1754⁶⁾ findes Møllen derimod ikke, og paa et Kort fra 1781 i Rigsarkivet⁷⁾ hedder det udtrykkeligt, at »der, hvor der er tegnet et ×, laa Svend Svendsens Mølle med en tilhørende Trekant Jord til Toldbodvejen og bagtil begrænset af den afdøde Enkedronnings Have«; men da var der ogsaa forlængst bleven opført en Mølle inde i selve Kastellet paa samme Bastion, hvor den nuværende findes.

Foruden Møllen paa Toldbodvejen var der ogsaa andre Møller, der malede Rug for Kastellet. I Juni 1709 nævnes saaledes følgende⁸⁾: Haagen Isachsen og Adser

¹⁾ Køb. Kmdtsk. Kgl. Ordre og Skr. ²⁾ Ingk's. hist. Kortsamling I. 3. 5. ³⁾ Smstds. I. 8. 5. ⁴⁾ C. Bruun: Collectanea i Raadstueark. II. 393. ⁵⁾ Kgl. Bibl. Nye kgl. Saml. Fol. 371. c. ⁶⁾ Ingk's. hist. Kortsamling I. 8. 9. ⁷⁾ Omtalt i C. Bruun: Collectanea VIII 17. ⁸⁾ Kast. Kmdtsk. Kgl. Res. og Kollbr.

Carsten ved Østerport (i Dronningens Mølle og Lille Kongens Mølle, begge i Rosenkrantz Bastion), Jensen udenfor Østerport, Svendsen ved Nørreport og Peter Hansen ved Vesterport. Men da de gode Møllere stundom foretrak at formale den private Rug førend Magasinrugen, fik Kommandanten, General Charles Damas de Cormaillon, Ordre fra Kommissariatet til ved udstillede Vagter at paase, at dette ikke fandt Sted¹⁾.

Ikke alene menige, men ogsaa Underofficerer benyttedes til Arbejde ved Møllerne og Magasinerne. Dette fremgaar bl. a. af en ret interessant Krigsretssag fra Juni 1693²⁾, idet Konflikten i denne er opstaaet ved, at en Løjtnant spørger en Sergent, om det hundsfottige Arbejde ved Møllen ikke snart er færdigt; da Sergenten hertil svarer, at han ikke udfører hundsfottigt Arbejde, eftersom det er Kongens Arbejde, bemærker Løjtnanten sluttelig: Hvad er Sække- og Mølleraarbejde andet end hundsfottigt Arbejde?

Det var ikke udelukkende Kastelets eget Mandskab, der blev kommanderet til Arbejde i Magasinerne, og da der ofte samtidig var Mandskab af flere forskellige Afdelinger, opstod der let Uenighed mellem Fæstningens Kommandant og de respektive Afdelingschefer om, under hvis Jurisdiktion dette Mandskab stod; Spørgsmaalet afgjordes d. 15. September 1702 derhen, at det Mandskab, der arbejdede ved Bageriet og dets Magasiner, for Fremtiden skulde staa under Fæstningskommandantens Jurisdiktion³⁾.

Lige saa lidt som i vore Dage undgik man den Gang Klager over det leverede Brøds Beskaffenhed og Vægt etc., og det blev derfor ved Skrivelse af 1. Oktober 1709 bestemt, at enhver, som modtog Kommisbrød fra

¹⁾ Kast. Kmdtsk. Kgl. Res. og Kollbr. ²⁾ Justitsprotokollen. ³⁾ R. G. I. 106.

Kastellet, straks paa Stedet ved Leveringen skulde tilkendegive, om der fandtes nogen Mangel derved, eller hvis der var »noget at laste eller tvivle« paa Vægten, da at lade sig det levere paa en Vægt og derefter afgive Kvittering for rigtig Modtagelse¹⁾. Denne Bestemmelse gentoges Aaret efter, da Proviantkommissæren, som han nu kaldes, besværer sig over, at Mandskabet ofte indtil 10 Dage efter Udleveringen af sunde og friske Brød møder op med muldne eller fordærvede Brød, som de efter hans Udtalelser havde tiltusket sig hos Høkersker og gamle Koner paa Ulfeldts Plads, for at faa dem ombyttet med friske; det bestemtes nu, at slig Ombytning kun maatte finde Sted i indtil 24 Timer efter Udleveringen²⁾. At der dog til Tider har været Tale om Beholdninger af endog stærkt fordærvet Brød, fremgaar af, at der d. 7. Juni 1710 maatte nedgraves 4,853 fordærvede Brød i Kastellet, fordi man frygtede for, at alene Lugten skulde ødelægge de andre Varer i Magasinerne; disse Brød var kommet tilbage fra Kronborg, hvor de formodentlig havde henligget siden Slaget ved Helsingborg³⁾.

Ove Meyer forsvinder af Etaterne i 1709⁴⁾ og efterfølges af Siegfried Jacob Hahn⁵⁾, der dog først d. 25. Januar 1710 ansættes fra d. 1. Februar. Hahn afløses d. 19. Februar 1717 af H. Westengaard⁶⁾, om hvem vi i Januar 1718 faar at vide, at der udbetales ham en Avancerepartition af 13 Rdl. 16 Sk. for en Maaned, medens han pr. Aar erholdt 4 Favne af Toldbrændet. Samtidig tales der om en »Kornmæsker«, der faar 4 Rdl. i Avancerepartition⁷⁾.

Det fremgaar af en Skrivelse af 3. April 1710⁸⁾, at

---

¹⁾ R. G. I. 182. ²⁾ Smstds. 188. ³⁾ Køb. Kmdtsk. Kgl. Ordre og Skr. ⁴⁾ Hirsch. ⁵⁾ Køb. Kmdtsk. Kgl. Ordre og Skr. ⁶⁾ Krabbe. ⁷⁾ og ⁸⁾ Køb. Kmdtsk. Kgl. Res. og Kollbr.

den nordre Magasinbygning endnu blev anvendt saavel til Bageri som til Arresthus; der skal nemlig nu opsættes flere Bagerovne, hvorfor »bemeldte Fangehus til den Ende jo før jo bedre maa vorde ryddeliggjort, og Fangerne paa et andet Sted . . . i Forvaring hensat«. Den 30. s. M. anvises der 843 Rdl. 40 Sk. til Opførelse af 2 nye Ovne, til hvilke Bygmester Ernst havde givet Tegning; hver Ovn skulde være til 300 Brød. Arbejdet blev paabegyndt d. 5. Maj s. A.

Opførelsen af den første Mølle paa Kastelsvolden, i Kongens Bastion, omtales d. 14. Februar 1718¹⁾, men den synes først at være bleven endelig færdig 10 Aar senere; d. 19. Oktober 1728²⁾ omtales den i hvert Fald som »den nye Vejrmølle« i Anledning af, at den afdøde Kommandant, General Stöcken, og Oberstløjtnant og Generalkvartermester Häuser er blevet enige om efter Proviantkommissær Westengaards Ansøgning at lade forfærdige en liden Træbro, der fra den vestlige Gavl af Nordre Magasinbygning skulde føres over til Kongens Bastion, for at Kornet ad denne Vej kunde transporteres over til Møllen og Melet derfra atter tilbage til Bageriet, altsaa en ganske tilsvarende Bro som den, der i en senere Tid blev opført fra Søndre Magasinbygning til Volden, og som endnu findes. Ogsaa heraf synes det med al Tydelighed at fremgaa, at denne Mølle virkelig har været den første paa Kastelsvolden. Dens Udseende har antagelig været som en af de sædvanlige gammel-dags Stubmøller, og for at være saa nær ved Bageriet som vel mulig, var dens Beliggenhed i Bastionen et Stykke længere i nordøstlig Retning end den nuværende Mølle.

---

¹⁾ Rehder 1851. 5. ²⁾ Køb. Kmdtsk. Kgl. Res. og Kollbr.

I Januar 1721 fremsætter Proviantkommissæren Forslag om at nedtage et Skillerum i Kastelets Tøjhus, alt-saa i Søndre Magasinbygning, hvor der tidligere havde været Brænderum, eftersom han særlig i den varme Sommertid trængte stærkt til et Brødkammer¹⁾, og her har vi mulig Bageriets første Skridt fra Nordre til Søndre Magasinbygning.

Bagersvendene havde oprindelig deres Kvarter i Svanestokkens nordlige Ende, hvor de disponerede over 4 Kamre; men Kastelets militære Indkvartering, der stadig skiftede med uensartede Styrker, havde efterhaanden bredt sig saa meget, at to af disse Kamre var taget fra Bagerne, saaledes at disse stod Fare for at maatte flytte ud i Byen; Proviantkommissæren gør imidlertid d. 17. April 1721 Forestilling herom til Kommandanten²⁾, der lover, at Kamrene skal blive tilbageleverede, saasnart Garnisonen atter formindskes.

I November 1722 er det igen galt med Pladsen; Bageriet kræver mere Raaderum, og det gaar nu atter ud over de i Nordre Magasinbygning endnu tilbageværende Arrestlokaler.

Det hedder sig i 1730, at Lofterne var saa gamle og svage, at man blot ved at kaste Kornet fra den ene Side til den anden maatte befrygte, at de tog Skade og kunde foraarsage Ulykke; Aaret efter siges det, at Lofterne kun rummer 2,229 Tdr. Rug og 1,243 Tdr. Mel samt 449 Tdr. Havre; desuagtet har man igen maattet ty til at leje Lofter i Byen til 440 Tdr., men nu skal det grundigt undersøges, om der ikke kunde være Plads i Kastelet til mere, eftersom man ventede 350 Tdr. fra Holbæk.

Om Møllen faar vi i dette Tidsrum kun fastslaet, at den virkelig var opført af og ejedes af Proviantkom-

---

¹⁾ og ²⁾ Kast. Kmdtsk. Kgl. Res. og Kollbr.

missær Westengaard og hans Efterkommere, samt at han ved Malingen ikke alene skulde erholde den sædvanlige Maalerløn — 8 Sk. pr. Td. Rug — men endog forud gives 4 Pund Støvmel pr. Td.¹⁾.

Endnu i 1742 var Hovedparten af Bageriet i Nordre Magasinbygning, idet kun Artilleriet og Ingeniørerne raadede over nogle enkelte Lokaler her; Bagerientreprenøren boede i Facaden overfor Svanestokken, og hele den bagvedliggende Gaard og Have tilhørte ham; Bageriet og Bagerovnene var i Stuen i den Del, der vendte ud imod Kirkepladsen. Tidligere havde der været en Bindingsværksbygning over Ovnene, men denne blev nu opført af Grundmur²⁾. I 1754 hedder det derimod, at der nu kun er Beboelser i Nordre Magasinbygning, medens Bageriet og Brødkamrene er i Søndre Magasinbygning. Dette er dog ikke ganske korrekt, eftersom den sidste Del af Bageriet i Nordre Magasinbygning først forsvandt, da Marketenderiet i 1853 blev anlagt i den mod Kirkepladsen vendende Længe. Det hedder fremdeles om Nordre Magasinbygning, at der i 1. Etage (Stuen) findes Vaskehus, Kølekammer og Saltkælder; i 2. Etage: Kvægstald (?), Spisestue og Dagligstue for Folkene (Bagersvendene), Spisekammer, Kødkammer og Tjenerværelse og i 3. Etage Fuldmægtigværelse, Hjørnestue, 2 Kamre og Informationsstue.

Ved Bestalling af 7. Januar 1749 blev Furagemester Christian Henrik Würtzen beskikket som Proviantkommissær i Kastellet i Stedet for Westengaard, som ligefrem afstod Stillingen til ham; den nye Proviantkommissær maatte forinden Bestallingen blev udstedt, erlægge en Kaution af 3000 Rdl.³⁾. Stillingen, der snart betegnes som Kommissær, snart som Forvalter, maa have været

¹⁾ Kast. Kmdtsk. Kgl. Res. og Kollbr. ²⁾ Krabbe. ³⁾ Kast. Kmdtsk. Kgl. Res. og Kollbr.

ret betydningsfuld, thi i en Tid, hvor Jernkakkellovne i Lejlighederne var en endog meget stor Sjældenhed i Kastelet, og hvor selveste Kommandanten maatte finde sig i at leje saadanne i dyre Domme inde fra Byen, blev der til Würtzen anskaffet hele 3 Ovne, medens

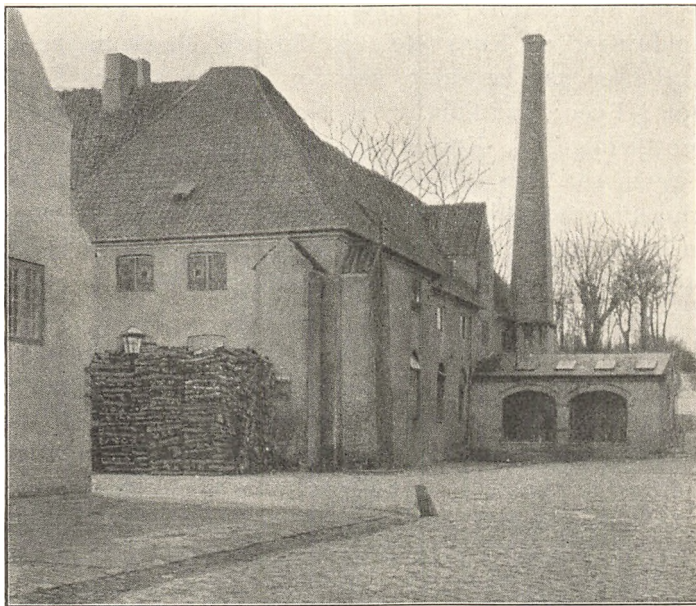

Fig. 2. Nutidsbillede af Bageriets nordlige Fløj med det moderne Maskinhus. Bemærk de to i 1752 opførte svære Stræbepiller i Hjørnet.

Kompagnicheferne m. fl. hver kun kunde erholde to. Kort efter Würtzens Overtagelse af Bestillingen blev der oprettet en Kontrakt med ham vedrørende Besørgelsen af Kastelets Materialkørsel, og fra sin Formand overtog han 6 Heste og 3 Vogne med Tilbehør. For en aarlig Godtgørelse af 320 Rdl. skulde han fremtidig erstatte Heste, der døde, eller Vogne, der var udtjente; senere blev Beløbet forhøjet med 36 Rdl. Desuden

modtog han daglig $\frac{1}{2}$ Skp. Havre pr. Hest og $1\frac{1}{2}$ Skaalpund blødt Brød til hver af de 3 Kuske¹⁾).

Proviantforvalteren henhørte til Fæstningsbetjentene og stod, sammen med Voldmesteren og Tornplanteren, under den højstkommanderende Ingeniørofficers Befaling²⁾).

I Sommeren 1752 indkommer der saa mægtige Beholdninger af Korn etc., at Søndre Magasinbygningens Lofter er ganske fulde, saa der igen maa lejes Lofter ude i Byen; samtidig tales der om, at Lofterne er saa brøstfældige, at Kornet tager Skade, og tilsidst blev Vægten saa stor i Forhold til Brøstfældigheden, at Bygningens nordøstlige Hjørne begyndte at synke og truede med at skride ud, hvorfor man hurtigst mulig maatte stive det af med to svære murede Stræbepiller, der endnu i vore Dage flankerer dette Hjørne³⁾).

Vi har hørt, at der fra de ældste Tider daglig havde været afgivet et større eller mindre Antal Soldater til Arbejde i Magasinerne. I de sidste Aar før 1760 var der stadig kommanderet 24 Mand pr. Dag, og naar Afdelingerne skulde i »Campement« og derfor skulde have hele deres Styrke med, maatte der tages lejet Arbejds-kraft til Hjælp. I dette Forhold indtraadte en betydelig Forandring i Maj 1760, idet det da blev bestemt, at Slaverne i et Antal af efter Omstændighederne 2—6 fremtidig skulde forrette det i Bageriet og Magasinerne forefaldende grovere Arbejde, dog at Proviantkommis-særen, foruden det sædvanlige Slavetraktement af 6 Sk. pr. Dag, yderligere skulde give hver af dem en Portion Brød⁴⁾).

Møllen paa Volden omtales slet ikke i denne Periode, ja, paa et af Oberst Gedde i 1754 tegnet Kort⁵⁾

---

¹⁾ Krabbe. ²⁾ Tychsen: Fortifikationsetaterne. ³⁾ Krabbe. ⁴⁾ R. G. II. 216. ⁵⁾ Ingk's hist. Kortsamling I. 1. 14.

findes den end ikke angivet. Des mere tales der om Kastelets Hestemøller, af hvilke der stadig synes at have været to, der begge i 1752 indstilles til Nyopførelse, men kun naaede at blive reparerede. To Aar senere omtales de som forfaldne og ubrugelige. I et Hæfte »Tegninger af Kastelets samtlige Bygninger fra 1754«¹⁾ hedder det: »Det i Nordre Proviantgaard staaende Hestemøllehus er af Ælde ganske forfalden, og ikke vides naar samme er bygget«. Et andet Hestemøllehus laa samtidig ud for den samme Magasinbygningens nordligste Gavl, og om et tredje vil vi senere faa at høre.

Den 10. December 1763²⁾ blev der truffet en ny Ordning vedrørende Bagningen af det militære Brød, og nye Personer kommer til at spille en Rolle ved Bageriet. Der oprettes nemlig en Kontrakt med Würtzen, der nu er avanceret til Overkrigskommissær, og to Herrer Bugge: Kammerraad Peder Bugge og Mathias Bugge, om at det fra Januar 1764 skal være dem »uforment« at paatage sig »til den fra og i Kastelet nuværende eller herefter kommende Garnison af Artilleri og Infanteri saavel som Slaverne efter de dem fra vedkommende tilstillede Brødlister . . . at bage det erforderlige blødt Brød af sund, god og forsvarlig Rug, og forbinde de sig under skarpeste Straf til, ligesom Melet kommer fra Møllen, samme uden mindste Forringelse eller at det fine Mel derfra tages, til Bagningen at anvende«. For hver Mand skulde der bages et Brød for 5 Dage, og Dejen til hvert Brød skulde, naar det sattes i Ovn, veje 7¹/₂ Pund, medens Regimenterne ikke skulde kunne gøre nogen Vanskelighed, naar et saadant Brød, vel og forsvarligt udbaget, ved Udleveringen holdt i det mindste 6¹/₂ Pund

¹⁾ Ingg's hist. Kortsamling II. 2. 1. ²⁾ R. G. III. 58.

dansk Vægt. Til Gengæld tilsiges der de tre nævnte Mænd, og hvem de iøvrigt som Interessent maatte tage med, for ethvert saadant Brød $7\frac{1}{2}$ Sk. dansk, hvilke Penge skulde betales dem senest 10 Dage efter Udløbet af hver Kalendermaaned, og — hedder det — »da de saaledes i gode Aaringer erholde $7\frac{1}{2}$ Sk. for hvert Brød godtgjort, har de i dyre Aaringer intet videre at fordre, siden de gode Aar bør bøde paa de dyre«. Hver af de tre Personer tildeles der 4 ærlige Slaver daglig, imod at der for Entreprenørens egen Regning hver 10. Dag gives hver Slave et Brød à $6\frac{1}{2}$ Punds Vægt, derimod bortfaldt Forpligtelsen til Udlevering af de sædvanlige »Tall Brød« eller anden gratis Udlevering af Brød¹⁾. Antallet af Slaver blev fra 1778 forhøjet med 6 i de Perioder, hvor der paa Grund af Manøvrer fandt ekstraordinær Bagning Sted²⁾.

Trods alle Kontrakter undgik man dog ikke Klager over Brødet; saaledes blev Würtzen i August 1766³⁾ erindret om at forsyne Regimenterne med kontraktmæssigt og vel gennembagt Brød; det synes, som om han bagefter har undskyldt sig med, at den leverede Rug ikke har været god, thi det bebrejdes ham, at han ej har meldt noget om, at den ham fra Rentekammeret leverede Rug har været slet, hvad der dog maaske har været noget om, eftersom Rentekammeret senere s. A. erindres om at lade Brødentreprenørerne levere god og ulastelig Rug. Den 27. September s. A. bestemmes det, at naar der klages over Brødet, skal det besigtiges af 2 af Magistraten rekvirerede Bagere i Overværelse af 2 Officerer, og hvis det kasseres, skal Entreprenørerne forskaffe forsvarligt Brød i Stedet⁴⁾. Noget galt maa der dog sikkert have været, thi d. 26. September 1766

¹⁾ Kast. Kmdtsk. Gen. Kr. Dir. Skr. ²⁾ Køb. Kmdtsk. Skr. fra Gen. Kom. Koll. ³⁾ og ⁴⁾ Kast. Kmdtsk. Kgl. Res. og Kollbr.

hedder det¹⁾, at Würtzen og Kammerraad P. Bugge siden 1763 for egen Regning har solgt Kommisbrød og Mel af det til de militære malede Korn, »hvorved Vi i Vores Told og Konsumtions Intrader er bleven fornærmet, og Vores Rug er bleven utilladelig anvendt«.

Under 23. August 1768²⁾ ansøger Würtzen om, at maatte faa posteret en Skildvagt foran Bageriet, saaledes at denne tillige kunde iagttage Materialgaarden, men Ansøgningen tilbagesendes med den saa saare ægte militære Bemærkning, at dette blev Kommandantens Sag; ikke desto mindre er Würtzen saa modig at gentage sin Ansøgning d. 12. November s. A.³⁾; først hele 10 Aar senere finder vi en Skildvagt ved Bageriet, dog kun om Natten⁴⁾.

Da Westengaard i sin Tid for egen Regning opførte Møllen paa Kastelsvolden, hørte vi, at den skulde tilhøre ham og hans Arvinger; herved fremkom det uheldige Forhold, at Møllen kom paa én Haand, Bageriet paa andre Hænder. Den ældre Westengaard var imidlertid afgaaet ved Døden; thi nu er det en Barthold Westengaard, der er Indehaver af Møllen, og han havde erholdt Tilladelse til at lade male Korn ogsaa for Byens Indvaanere. Da der nu imidlertid paa Grund af den derved tiltagende Færdsel med Vogne paa Kastelets Broer kunde paavises et større Slid af disse end tidligere, skulde han for hvert Læs erlægge 2 Sk. i Broenge, hvorved hans Fortjeneste selvsagt blev mindre. Regnskabet over Bropengene skulde holdes af den ved Møllen ansatte Visitør; men da dette Regnskab i det lange Løb blev for indviklet, indstillede Ingeniørofficeren, Major Feignet, at Westengaard i Stedet for skulde erlægge 100 Rdl. om Aaret for Slid paa Broen; dette

1) C. Bruun: Coll. IV. 9. 2) og 3) Kast. Kmdtsk. Ordrebog. 4) Kast. Kmdtsk. Skr. fra Gen. og Kom. Koll.

fandt Westengaard var alt for meget, ligesom han ej heller vilde gaa ind paa et Forslag om at lade lægge Stenbro paa det Stykke af Volden, paa hvilket Færdslen af Vogne fandt Sted, idet han skød sig ind under, at dette ikke fandtes ved Møllerne paa Byens Volde, hvor Færdslen dog var betydelig større. Han tilbød højst 30—40 Rdl. aarlig i Bropege. Kommandanten, Oberst Sames, foreslog, at Vognene kunde blive holdende ved Foden af Volden, og Kornet og Melet bæres op og ned ad Rampen, men ogsaa dette Forslag imødegik Westengaard, idet han dog til Slut indvilgede i for Fremtiden at vedligeholde begge Ramper — der førte den Gang en Rampe op til Volden paa begge Sider af Kirken — og Volden omkring Møllen.

Konflikter mellem de kontraherende Parter — Würtzen og Westengaard — laa nær. Würtzen beklager sig over, at naar Westengaard havde Tilladelse til at male for Byens Folk, fulgte deraf let, at det gik ud over Malingen af den militære Rug, baade i Retning af at Malingen blev forsinket, og at Rugens Kvalitet blev forringet; med Hensyn til det sidste fordrede han endog, at Westengaard ikke fra Byen maatte modtage Rug til Maling, der var af ringere Kvalitet end den militære, for at denne sidste ikke skulde lide derved. Hertil svarede Westengaard, at i saa Fald vilde han slet ingen Rug kunne faa til Maling fra Byen, og — tilføjer han lidt spydigt — hvis Würtzen er bange for, at der skal komme Orm i det militære Korn, saa vil han kun lade ham vide, at Kornet i Magasinerne altid har været befængt med Orm¹⁾. Striden afgjordes ved en kgl. Resolution af 22. Juni s. A.²⁾, som tillader Barthold Westengaard at male Korn paa sin Mølle ogsaa for Byens Indvaanere paa Betingelse af, at han paa Ingeniør-

¹⁾ og ²⁾ Kast. Kmdtsk. Kgl. Res. og Kollbr.

korpssets Rekvision og Anvisning altid holder Appa-reillerne, som gaar ad Volden til Møllen, i virkelig god Stand, at han aarlig betaler 50 Rdl. i Bropenge til Krigskassen, og at han drager Omsorg for, at Magasin-kornet, bestandig fremfor al anden Rug, først bliver malet og tilbageleveret ligesaa godt, som det kommer til Møllen. Denne Bestemmelse gentages Aaret efter, for-modentlig fordi en ny Arvtager, Kancelliraad C. Westen-gaard, havde overtaget Møllen.

Det har dog ikke været den eneste Mølle, der malede den militære Rug; thi i Juli 1766 klages der igen fra Brød-Entreprenørerne over, at Møllerlavet for-maler den private Rug før end Rugen fra de kgl. Maga-siner, og der nævnes ialt 16 Møller, der endnu ligger inde med 17 Læs uformalet Rug¹⁾.

Ligesom der i 1778 var bleven udstillet en Skild-vagt ved Bageriet, saaledes finder vi en Skildvagt ud-stillet oppe ved Møllen, hvor han bl. a. havde det Hverv at holde Folk borte fra Møllevingerne, der altsaa maa have gaaet omtrent helt ned til Jorden.

Den 24. Juni 1780 bestemtes det, at der ved de paa Stadens Volde værende Møller skulde opbygges et lille Hus af Grundmur med Skorsten og Vindu til Op-holdssted for den Konsumtionsbetjent, der havde Post ved Møllen. De skulde opføres af Ingeniørkorpset, og der skulde straks tages fat ved de vigtigste af Møllerne; ogsaa Konsumtionsbetjenten ved Møllen i Kongens Ba-stion nød godt af denne Bestemmelse, idet et saadant Hus blev opført straks tilvenstre i Bastionen tæt ved Voldopgangen²⁾.

¹⁾ Kast. Kmdtsk. Br. fra Gen. og Kom. Koll. ²⁾ R. G. III. 798. Det er saaledes ikke rigtigt, naar jeg i »Kastelets Volde og Uden-værker« Side 59 udtaler, at det langt senere opførte Ammunitions-hus i Bastionen skulde være identisk med det her omtalte Hus.

I den derpaa følgende Periode er der vedblivende Tale om, at Slaver forretter Tjeneste i Bageriet; Antallet skifter fra 6 til 20 pr. Dag, og Stigningen fremkommer enten »paa Grund af den forcerede Brødbagning« eller »i Anledning af Eksercertiden«. Til Tider glemte man, at det var Slaver, man havde med at gøre, og sendte dem uden videre ind til Byen i et eller andet Ærinde, hvorfor det i December 1789 blev bragt i Erindring, at dette kun maatte ske i yderste Nødsfald, og at den paagældende Slave da skulde være forsynet med et Passértegn¹⁾.

Den 14. Oktober 1783²⁾ blev der oprettet en ny, fra den 1. Januar 1784 gældende, Kontrakt om Leverancen af Brød; Entreprenørerne bestaar nu af Overkrigskommissær Würtzen og hans Søn Frederik Würtzen samt Mathias Bugge, medens Kammerraad Bugge er forsvundet. Allerede d. 24. Maj 1783³⁾ hedder det, at da Militæretatens Brødbagning »hidindtil« er foregaaet paa Proviantgaarden ved Entreprenør M. Bugge, vil den nu for Fremtiden komme til at foregaa i Kastellet, hvorefter der skal overdrages Bugge en Lejlighed her ude saa nær ved Bageriet som vel mulig. Lejligheden skulde bestaa af 6 Værelser med Køkken m. m. Den nævnte Kontrakt, der skulde gælde for et Tidsrum af 20 Aar, indeholdt iøvrigt de sædvanlige Bestemmelser om Slaver og det disse tilkommende Brød⁴⁾. Allerede 10 Aar senere er der imidlertid en ny Kontrakt, denne Gang med Hofbager Hinrichsen, der skal levere Brød til Landkadetterne, Artillerikorpsset, Kongens Regiment (4. Batl.), Prins Frederiks Regiment (6. Batl.), Sjællandske Infanteriregiment, 1. sjællandske Bataillon let Infanteri (19. Batl.) og Husareskadronerne i Jægersborg, Hirschholm og Roskilde m. fl. Af Kontraktens 23 Punkter⁵⁾ skal her kun fremdrages følgende:

¹⁾ Kast. Kmdtsk. »Fæstningspapirer«. ²⁾ R. G. III. 916. ³⁾ Kast. Kmdtsk. Kgl. Res. og Kollbr. ⁴⁾ R. G. III. 916. ⁵⁾ Smstds. IV. 668.

1. Rugen skulde leveres fragtfrit paa Toldboden for 2 Rdl. 32 Sk. pr. Td.; Losnings- og Transportudgifterne tilkom Hinrichsen, men Told o. l. skulde han ikke betale.

3. Af hver Td. Rug skulde der bages 37 Brød à 6 $\frac{1}{2}$ Pund.

8. Hvis der blev ført beføjet Klage over Brødet, skulde han ombytte det for egen Regning.

9. Paa Lofterne skulde der altid findes mindst 500 Tdr. Mel imod en Bøde af 1 Rdl. for hver manglende Td.

10. Rugen skulde formales paa den i Kastellet værende Mølle, imod at Entreprenøren, foruden selv at besørge Transporten til og fra Møllen, svarede Halvdelen af Renterne af den Kapital, hvorfor den er indkøbt, d. v. s. for hans Part 59 Rdl. 86 Sk., saa og conjunktiv med Madam Bugge (er det Kammerraadens Enke?), der har den halve Del af Brødbagningentreprisen, holde Møllen med dens Inventarium i fuldkommen brugbar og forsvarlig Stand samt være fælles med hende om at holde Folkene ved Møllen.

11. For saa vidt Rugen ikke kan blive formalet paa denne Mølle, maa den formales paa Byens Møller, dog ikke uden højeste Nødvendighed og i saa Fald paa de nærmeste ved Østerport, ligesom Entreprenøren da og selv betaler Omkostningerne derved.

12. For hvert Brød betales der Entreprenøren 7 $\frac{1}{2}$ Sk., men for de Brød, der leveres til Landkadetkompagniet, 9 Sk., fordi de saakaldte grove Saaer her er sigtet fra Melet.

14. Entreprenøren overlades til Brug, foruden fri Bolig i Kastellet, tillige de fornødne Magasinlofter, Bagerovne og Bagerredskaber sammesteds. Reparationen paa Bygningen besørges af Ingeniørkorpset, men Bagerovnenes og Bagerredskabernes Vedligeholdelse bliver Entreprenørens egen Sag.

17. Han skulde stille en Kaution paa 2000 Rdl.

21. Der skulde ansættes en Kontrollør, der altid skulde være tilstede, naar Lofterne aabnedes.

23. Kontrakten blev sluttet paa 10 Aar fra Begyndelsen af 1795, dog at den fra Kollegiets Side kunde opsiges med $\frac{1}{4}$ Aars Opsigelse.

Som den i Pkt. 21 omtalte Kontrollør blev Regimentskvartermester af 2. sjællandske Bataillon let Infanteri, J. C. Schousboe, ansat fra November 1795¹⁾.

¹⁾ R. G. IV. 743.

Fra d. 15. December 1798 leveres der Brød fra Kastelets Bageri ogsaa til Livgarden til Hest og Marinekorpset¹⁾ og fra 1799 tillige til Christians Plejehus²⁾).

Af Personalet i denne Periode betegnes Bugge som Forvalter og bor i Kastelet i 1784 og 1785. Overkrigskommissær Würtzen bor i Kastelet fra 1786—96, og hans Søn, Frederik Würtzen, der betegnes først som Fuldmægtig ved Proviantvæsenet, senere som Brødbagningsentreprenør, bor derude fra 1786—92. Madam Christiane Caroline Amalie Bugge, der i hele 42 Aar, fra 1787 indtil sin Død i 1829, har Lejlighed i Kastelet, betegnes fra 1791 som »Bagerinde« og fra 1797 som »Brødbagnings-Entreprenørinde«. Fra 1791—97 træffer vi en C. L. Haurestrup som Fuldmægtig ved Proviantvæsenet, fra 1800—01 en Brødbagningsentreprenør Rørbye og fra 1800—09 Hofbager Hinrichsen³⁾).

Foruden, hvad der ovenfor er anført om Møllen, hører vi, at Militæretaten i 1795 havde købt den af Westengaards Efterkommere — en Kancelliraad og Brygger Westengaard og hans Broder, Sognepræst Westengaard — for en Betaling af 1150 Rdl. D. C., men meget kunde tyde paa, at den oprindelige Mølle allerede da har været afløst af en ny, thi en saadan er netop opført i Tiden heromkring, og Sandsynligheden taler jo ej heller for, at Militæretaten vilde have ofret saa meget paa en gammel Mølle for kort efter at nedrive den og opføre en helt ny, hvilket formentlig maa være sket, før Kontrakten blev afsluttet med Hofbager Hinrichsen og Madam Bugge.

I December 1797⁴⁾ hører vi endnu en Gang Tale om Haandkværne, idet det hedder, at . . . i Kastelet . . . er saadanne Haandkværne tilladte, naar de nu en Gang findes der, men at de ved Forsegling eller paa

¹⁾ R. G. IV. 916. ²⁾ Krabbe. ³⁾ Vejviseren. ⁴⁾ Kgl. Forordninger.

anden Maade skal sættes ud af Stand til at bruges, medmindre Fornødenheden for det almindelige Vel maatte gøre det nødvendigt.

I August 1803 blev Prisen paa den Rug, der skulde benyttes ved Militæretatens Brødbagning, nedsat for de tvende Brødbagningsentreprenører, ja, for den ene af disse, Madam Bugge, endog til 2 Rdl. 28 Sk. pr. Td., men i Betragtning af, at Rugen ikke kunde leveres efter Vægt, blev det tilladt dem begge, at der fra 1. Oktober kun skulde leveres 36 Brød af Tønden¹⁾.

Fra denne Tid blev Stillingen som Kontrollør over Brødbagnings-Entreprenøren i Kastelet overdraget til Vagtmesterløjtnant sammesteds, Premierløjtnant Marchunel Gierdrum, for hvem en Instruks i den Anledning udstedtes²⁾.

Fra 1. Januar 1804 skulde der leveres Brød til følgende Institutioner: De kgl. Livgarder til Hest og til Fods, Det danske Livregiment (1. Batl.), Det norske Livregiment (2. Batl.), Hs. kgl. Højhed Kronprinsens Regiment (5. Batl.), 2. sjællandske Bataillon let Infanteri, 5. Husareskadron, Slaverne og Garnisons- og Frikorporskolerne³⁾, og d. 15. September blev den med Hofbager Hinrichsen indgaaede Kontrakt, der udløb med Aaret, fornyet paa samme Vilkaar for de næste 10 Aar⁴⁾. Der var dog ikke forløbet 6 Aar, før der i April 1809 indtraadte en ny af Feltkommissariatet foreslaaet Ordning, hvorved Hofbager Hinrichsen og Madam Bugge begge maatte fratræde deres Pladser. Det hedder ved denne Lejlighed, at »da begge er uformuende, har i mange Aar haft denne Brødbagning og stedse leveret Soldaterne godt Brød, saa ville vi af sær kgl. Naade, at de ved Fratrædelsen fra Brødbagningen skal tillægges,

¹⁾, ²⁾, ³⁾ og ⁴⁾ Hedegaard 1801—04, henholdsvis 420, 449, 469 og 600.

Madam Bugge 700 Rdl. og Hofbager Hinrichsen 500 Rdl., i aarlig Pension, ligesom vi desuden tilstaa Madam Bugge fri Beboelse og Brug for Livstid af de Værelser i Kastellet, som hun hidtil haver beboet¹⁾. Kort før deres Fratrædelse var der bleven bevist dem en anden ret stor Begunstigelse; under Krigsforholdene var Udgifterne paa Livsfornødenheder steget meget stærkt, bl. a. for Brændets Vedkommende, i hvilken Anledning de to Entreprenører havde tilsat tilsammen ialt c. 1900 Rdl.; dette Beløb blev dem ved kgl. Resolution af 16. August 1808 delvis godtgjort, idet der blev tildelt hver af dem et Beløb af 500 Rdl.²⁾.

De nye Entreprenører, Overkrigskommissær Sommer og Grosserer v. d. Pahlen, overtog d. 10. August 1809 ved Ingeniørkorpsets Foranstaltning alt, hvad der henhørte til Bageriet, samtlige Magasinlejligheder, Bagerovne og Bagerredskaber tilligemed Vind- og Hestemøllen samt den Hofbager Hinrichsen tildelte Fribolig i Kastellet³⁾. Af andre Personer, der i dette Tidsrum var knyttet til Bageriet, skal nævnes Peter Berendt Kópke, der i 1804 blev ansat som Bestyrer, for senere, da Sommer og Pahlen fratraadte d. 30. Oktober 1818, at overtage Stillingen som Entreprenør⁴⁾, hvilken han først atter fratraadte i 1833⁵⁾.

Da der d. 19. December 1807 ventedes store Beholdninger af Rug og Havre til Kastellet, blev Kommandanten opfordret til ufortøvet at afgive en nøjagtig Beretning om, hvormeget der af begge Kornsorter ialt kunde rummes derude. Ingeniørkaptajn Ohlrogge fik det Hverv at foretage de fornødne Undersøgelser, og hans Svar var, at Korn overhovedet kun kunde henlægges i de to Magasinbygninger, hvis Lofter var fordelt

¹⁾, ²⁾ og ³⁾ Hedegaard, henholdsvis 1809—10, 75, 1807—08, 477 og 1809—10, 158. ⁴⁾ Kast. Kmdtsk. Indk. Skr. ⁵⁾ Museum I. 177.

mellem Madam Bugge og Hofbager Hinrichsen. Paa disse Lofter kunde der ialt være 11,000 Tdr., men da der i Forvejen var 3,000, og man ventede 1,000 i en meget nær Fremtid, vilde der altsaa endnu være Plads til 7,000 Tdr.¹⁾

Under Krigsforholdene efter 1807 viste det sig, at Bageriet ikke var i Stand til at vedligeholde Brødforsyningen til Hæren, og der blev da i April 1808 opført 3 Feltbagerovne paa Kirkepladsen. Over disse Ovne opførtes der et Træskur, der tillige skulde tjene til Magasinerung af Brød²⁾; herved udstilledes der en Skildvagt hver Nat fra Kl. 7¹/₂ Eft. Ovnene gjorde dog kun Tjeneste i noget over et Aar, thi i Juni 1809 blev de afleverede til Ingeniørkorpset, og Skuret blev flyttet til Færøs Kontregarde.

Ved Bageriets sædvanlige 4 Bagerovne blev der i 1810 foretaget en større Reparation, der kostede 2,947 Rdl. 44 Sk.³⁾, men de blev ogsaa flittigt benyttet, og det ses, at det i April 1812 endog blev tilladt den Kommission, der skulde sørge for Sjællands, Lollands og flere andre Øers Forsyning med Brød, at lade disse Brød bage i Kastellet ved de derværende Entreprenører, men saaledes at denne Bagning ganske afsondredes fra den militære Brødbagning⁴⁾. Den stærke Benyttelse af disse 4 Ovne er mulig Anledning til, at der d. 16. Maj s. A. blev givet Entreprenørerne Bevilling til at maatte lade opføre endnu 2—3 Ovne ved Hjælp af dertil afgivet Mandskab⁵⁾.

Til Hjælp ved de i Bageriet og dets Magasiner forefaldende Arbejder blev der stadig afgivet et vist Antal Slaver, til hvis Bevogtning der alter maatte afgives 1 Slavegevaldiger samt 2 med skarpladte Geværer bevæb-

---

¹⁾ Kast. Kmdtsk. Kgl. Res. og Kollbr. ²⁾ og ³⁾ Krabbe. ⁴⁾ Hede-
gaard 1811—12. 337. ⁵⁾ Kast. Kmdtsk. Korresplb.

nede Soldater¹⁾. I Anledning af en Sag om en fra Bageriet i 1815 undveget Slave blev det fastslaaet, at Slaverne ikke henhørte under Kastelets Jurisdiktion, men derimod var at betragte som staaende i privat Tjenesteforhold til Entreprenøren²⁾. To Aar senere blev der udbetalt hver Slave, der arbejdede i Bageriet, 6 Sk. daglig³⁾.

Af en Vagtinstruktion fra Aar 1809 hører vi, at Bageriet nu endelig havde faaet sin Skildvagt, der blev udstillet fra Kastelets Hovedvagt (ved Norgesporten); han findes der endnu i 1812; men i en Skrivelse, dateret Østerbro d. 30. September 1810, fremsætter Entreprenørerne yderligere det Ønske, at der maatte afgives en hel Vagt for at holde Opsigt, naar Bønderne leverede Rug til Magasinerne. Det hedder ved en saadan Lejlighed, at der i de to Modtagelsesdage mødte over 400 Vogne pr. Dag, og da Bønderne nægtede at holde i Række, men kørte deres Vogne saa tæt sammen, at de ganske spærrede Passagen og derved i høj Grad lagde Hindringer i Vejen for Afleveringen, blev der⁴⁾ udkommanderet Underofficerer for at holde Orden i Vognkolonnen. Rent galt var det, naar en af Broerne var under Reparation, idet Vognkolonnen da maatte dirigeres rundt ad Langelinie og ind ad Norgesporten; ved saadanne Lejligheder var der ofte udkommanderet indtil 6 Underofficerer⁵⁾.

Af en Parolbefaling af 12. August 1810 fremgaar det, at »det ofte indtræffer, at Brødbagningsentreprenørerne levere slet og uspiseligt Brød«, og idet der henvises til en Resolution af 3. Juni, paalægges det Regimentschefen nøje at vaage over, at der bliver leveret

---

¹⁾ og ²⁾ Kast. Kmdtsk. Korrespb. ³⁾ Sammes Regnskbsb. ⁴⁾ Sammes Kgl. Res. og Kollbr. ⁵⁾ Sammes Korrespdb. og Paroljournal.

Soldaterne sundt og forsvarligt Brød, samt at dette holder den befalede Vægt¹⁾). Da der d. 26. Oktober 1818 blev oprettet en ny Kontrakt paa 15 Aar om den militære Brødbagning, blev der opsat den Bestemmelse, at Klager over Brødet straks og uden Appel skulde afgøres af en Kommission, der kom til at bestaa af 2 dertil kommanderede Stabsofficerer, samt af 2 af Byens Bagermestre, der dertil skulde beskikkes af Magistraten og tages i Ed. Hver 3. Maaned skulde saavel Officererne som Bagermestrene ombyttes med andre²⁾). For Bagermestrenes Vedkommende findes der i Arkivet talrige Skrivelser fra Magistraten med Navnene paa dem, der var udpegede³⁾).

Frygten for en Overtumpling eller Belejring af Kastellet var paa den Tid ret stor. Efter Ordre indberetter Würtzen d. 14. Januar 1814 om, hvilke Foranstaltninger der vilde være at foretage i Tilfælde af en Belejring, og efter at have opgivet den aktive Styrke til ialt 1,528 Personer, foreslaar han, at alt, som intet har med Forsvaret at gøre, forlægges til Byen, »saaledes«, skriver han, »henvend 245 Soldaterkoner og Børn, som jeg ret meget maa ønske at blive af med; ikke at tale om Kapt. Hagen, som bor her efter kgl. Tilladelse, samt Præsten, Kantoren og Organisten . . .«. Indberetningen slutter med en Beregning af, hvor lang Tid og til hvor stor Styrke, der er Fødemidler i Kastellet, og han kommer for Bageriets Vedkommende til det Resultat, at der, naar der beregnes 2 Tdr. Rug aarlig pr. Mand, vilde være Rug i Behold for 6 Maaneder for 3000 Mand foruden det, som behøvedes til den militære Styrke i Byen⁴⁾).

Af et ekstraordinært Bygningsprojekt fra 1820 ses

---

¹⁾ Kjerulff 1810. 76. ²⁾ Hedegaard 1819. 19. ³⁾ Kast. Kmdtsk. Kgl. Res. og Kollbr. ⁴⁾ Sammes Korrespdb.

det, at der endnu paa denne Tid fandtes 2 Bagerovne i Nordre Magasinbygning¹⁾).

Med Hensyn til Møllen kunde ej heller denne præstere tilstrækkeligt Mel i de bevægede Aar efter 1807, og i Henhold til en Skrivelse fra General Peymann af 1. September, ifølge hvilken det af Oldermænden for Møllerlavet var blevet oplyst, at der i København fandtes ialt 14 andre Voldmøller, fik disse nu af Feltkommissariatet Ordre til hver Uge, saafremt Vinden gjorde det muligt, at levere 200 Tdr. formalet Rug til det militære Brødbagningsetablisement i Kastellet²⁾).

Som et Led i den forcerede Brødbagning foreligger der d. 2. Marts 1808 en Forespørgsel fra Generalitets- og Kommissariatskollegiet til Kommandanten, hvorvidt der i Kastellet er Plads til en Hestemølle. Kommandanten svarer under 11. s. M., at det eneste Sted, hvor der er Plads til en saadan, er paa Kastelets Plantage; men da en saadan ikke kan undværes i Fæstningen, foreslaar han, at Garnisonens Blegeplads afgives; denne havde tidligere været oppe paa Kongens Bastion, men var bleven flyttet ned imellem Stokkene. Dagen efter blev Kommandanten beordret til at afgive denne Plads³⁾. Hermed falder det i Traad, at det kgl. Generalitets- og Kommissariats-Kollegium havde købt en paa Vesterbro staaende Vauxhalsbygning for at benytte den som Overbygning over en i Kastellet opført Hestemølle, der laa paa den aabne Plads mellem de nordligste Halvdele af Generalstok og Svanestok, nærmest den sidste⁴⁾. Den nævnte Bygning blev nedbrudt og transporteret ud i Kastellet, hvor den atter genopførtes over Hestemøllen⁵⁾. Endnu den Dag i Dag genfinder vi den i det nu til Mun-deringskamre benyttede gamle Eksercerhus, hvis nom de

¹⁾ Krabbe. ²⁾ Hist. Medd. om Køb. I. 99. (Villads Christensen: Køb. under Belejringen 1807.) ³⁾ Kast. Kmdtsk. Kgl. Res. og Kollbr. ⁴⁾ Krabbe. ⁵⁾ Kast. Kmdtsk. Korrespdb.

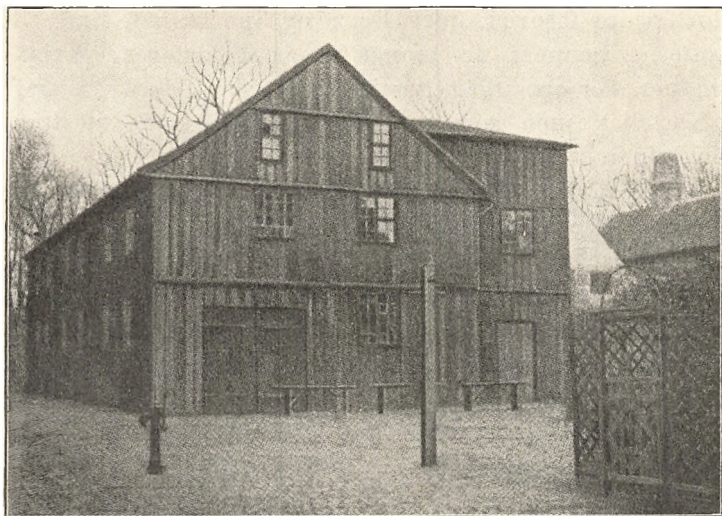

Fig. 3. Det saakaldte »Loppe-teater«.

guerre, kendt af hver Soldat, der har aftjent sin Værnepligt i Kastelet, karakteristisk nok er blevet: »Loppe-teatret«.

Allerede i flere Aar havde der jævnlig lydt Klager over den store Fugtighed i det søndre Magasins nederste Etage; vel fandtes der Pumper, men de nyttede intet. Gulvhøjden laa betydeligt under Kastelets Terreplain, og da man mente, at Voldene virkede som en Art Trykværk, idet de sugede Vandet op fra Gravene og atter pressede det op i Grunden, var det ikke saa mærkeligt, at Grundvandet ofte stod flere Tommer over Gulvet. Man havde forsøgt at hæve dette ved Paafyldning af Jord, men Følgen heraf blev kun, at Loftshøjden blev for ringe; man havde ogsaa forsøgt at hæve det nederste Bjælkelag en Fod, men lige galt var det, og naar det var galt med Fugtigheden forneden, var det ikke

stort bedre foroven, idet Regn og Sne trængte ind til Lofterne gennem de mange smaa spidstagede Kvistvinduer, der oprindelig havde præget samtlige Bygninger i Kastellet, men som nu kun fandtes paa de to store Magasiner.

I 1822 var der bleven nedsat en Kommission til Undersøgelse af en forbedret Korntørringsindretning ved Anbringelse af Korntørrings-Cylindre. Forsøget skulde foretages ved de Ovne, der endnu fandtes i Nordre Magasinbygning, fordi disse fortrinsvis benyttedes om Vinteren, paa hvilket Tidspunkt Korntørringen plejede at gaa for sig¹⁾.

I 1829 tog Kontrolløren ved Bageriet Sagen op paany, og da alt Lapperi viste sig uden Nytte, blev man tilsidst nødt til at gaa grundigt tilværks for at komme Ondet tillivs, hvad der var saa meget mere Grund til, som Murene endog blev erklærede for at være faldefærdige. Resultatet blev, at man i Aarene 1834—40 foretog en gennemgribende Ombygning, i hvert Fald for Søndre Magasinbygningens Vedkommende, idet saa godt som hele Bygningen blev nedrevet til Grunden og genopført paany.

Efter Ombygningen tog Bageriet hele den underste Etage i Brug.

Den 24. September 1831 blev det bestemt, at de Brød, der udleveredes til Underofficerer og menige m. fl., fra den første Brøddag i Oktober skulde være udbagte til en Vægt af 7¹/₂ Pund imod tidligere 6¹/₂ Pund; samtidig blev det imidlertid bestemt, at alt, hvad der hidtil var kommet ind under Betegnelsen »Tillægsbrød«, og som var blevet tilstaaet det i Opvæksten værende Mandskab, samt de gifte Underofficerer med 2 Børn og derover, for Fremtiden skulde falde bort; de enkelte Enker

---

¹⁾ Kast. Kmdtsk. Indk. Skr.

efter Underofficerer, hvem der var tilstaaet Brød, skulde dog vedblivende have disse udleverede efter den gamle Vægt¹).

Med Hensyn til det personelle er Kópke allerede nævnt; han betegnes som Entreprenør og havde sin Bolig i »Bagergaarden paa Torvet«. Nogle Aar før han træder tilbage, finder vi ham i Forbindelse med en anden Entreprenør, Justitsraad Feldman, idet de begge d. 5. August 1827 fritages for at betale de 18²/₅ Sk., der paa den Tid var bestemt pr. Dag for hver Slave, der var afgivet til Arbejde i Bageriet²). Samme Aar omtales en Major J. J. Krohn som Kontrollør ved det militære Bageri, og i 1831 finder vi en Fuldmægtig C. F. Kópke, formodentlig en Søn af Entreprenøren, samt en Fuldmægtig Bølle (Bølling). Da Kópke i Oktober 1833 frattraadte Stillingen som Entreprenør, blev denne Post fra d. 26. s. M. overtaget af Carl August Sandberg, der var Korn- og Melhandler og havde Forretning paa Købmagergade.

For Aarene 1834—67 findes der i Hærens Arkiv en »Forhandlingsprotokol for Kommissionen for Brødbagningsetablisementet i Kastellet«; denne Protokol indeholder foruden Afgørelsen af flere interessante Sager vedrørende de mange mere eller mindre berettigede Klager over det udleverede Brød, tillige Ordlyden af den Kontrakt, der ved Sandbergs Overtagelse af Stillingen blev oprettet. Den er paa 24 Punkter, der giver en Del gode Oplysninger:

1. Sandberg paatager sig den militære Brødbagning for Garnisonen i København, Kastellet Frederikshavn og Omegn samt paa Kronborg, imod at de militære Afdelinger selv lade Brødene afhente.

2a. Han har fri Bolig for sig og Familie mod selv at vedligeholde den.

¹) Kast. Kmdtsk. Indk. Skr. ²) Hedegaard 79.

b. Han afholder alle mindre Reparationer ved Magasinerne, dog ikke ud over 600 Rdl. aarlig.

c. Han vedligeholder Bagerovnene.

d. Han disponerer over den paa Kastelets Vold staaende Stubmølle, imod deraf at svare i aarlig Leje 120 Rdl. og selv vedligeholde den.

3. Han tilstaas det fornødne Antal Slaver imod at erlægge $18\frac{2}{3}$ Skilling daglig pr. Slave.

4. Han tilstaas Konsumtionsfrihed for den Rug, der forbruges, eller ogsaa den af ham udlagte Konsumtion maanedlig godtgjort tilligemed Bagerlønnen for det Kvantum Rug, der er forbagt og indleveret.

5. Rugen skal være i det mindste 12 Lpund Nettovægt pr. Td. god, sund, frisk og vel rensat.

6. Rugen leveres frit direkte landværts eller ved nærmeste Udlosningssted søværts.

7. Han svarer af hver Td. Rug 246 Pund Brød, hvilken Vægt skal have 24 Timer efter, at det er udtaget af Ovnene, og før maa de ej heller udleveres.

8. Brødene skal være ligesaa gode og forsvarlige som Husbagerbrød i Almindelighed.

9. Klager afgøres straks og endelig og uden Appel af en Kommission bestaaende af 2 Stabsofficerer og 2 af Magistraten udnævnte Bagermestre. Medlemmerne skifte hver 3. Maaned.

11. For hver Td. forbaget Rug godtgøres der ham 1 Rdl. 16 Sk. r. S.

12. Han skal til enhver Tid være forsynet med Mel for 1 Maaned.

13. Melet skal være fint malet og anvendes uden Frasing af Mel til andet Brug.

15. Efter Modtagelsen af Rugen bærer han selv Risikoen for denne, undtagen i Tilfælde af Ildsvaade eller andre ulykkelige Tilfælde, og skal han have Beholdningen assureret for et Beløb af 20.000 Rdl.

16. Som Sikkerhed for den Rug, der betros ham, stiller han et Beløb af 20.000 Rdl. enten i Selvskyldnerkaution eller i 4% kgl. Obligationer.

17. Leveres der slet og uforsvarligt Brød, der kasseres af Kommissionen, skal han tage dette tilbage og uopholdelig levere godt og forsvarligt Brød i Stedet, eventuelt efter Omstændighederne erlægge Mulkt 10—25 Rdl. til Krigshospitalskassen. Kan han ikke selv levere Brød i saa Tilfælde, anskaffes

dette for hans Regning og til den Pris, det kan faas. Sker der Klager 4 Gange i Løbet af et Aar, er Kontrakten forbrudt.

18. Han skal underkaste sig en hvilkensomhelst af Generalkvartermesteren bestemt Undersøgelse; Omkostningen hermed skal han ikke afholde, med mindre der findes Misligheder.

19. Ved Brødbagningen er ansat en kgl. Kontrollør; dennes Instruks skal i Genpart tilstilles Entreprenøren.

21. Antallet af de Folk, han har, maa ikke overstige 16 foruden Lavssvenden.

22. Han er underkastet det militære Forum.

...

Agent Sandberg synes at have været en ret vanskelig Mand at samarbejde med; han nægter at betale Offer til Præst og Kantor; han staar stadig i Restance for Skat, og der maa flere Gange foretages Eksekution hos ham til Inddrivelse af denne; Ingeniørkorpset paalægger ham at lade foretage Istandsættelser efter hans Kontrakt, men Ordren maa gentages Gang paa Gang, uden at han dog lyrer o. s. v.

Fra 1829 findes der et Blyantsrids af den daværende Mølle. Den minder om en mindre Udgave af den gamle Luciemølle ved Vesterport, idet Bjælkeunderbygningen, ligesom ved denne er beklædt med Brædder og saaledes danner et rundt Træhus med et spidst Tag, nedover hvilket det firkantede drejelige Møllehus sænker sig; denne Mølle havde nær endt sin Tilværelse d. 29. Januar 1832, idet der gik Ild i den om Natten, og kun ved energisk Assistance — særlig fra Mandskabet af sjællandske Jægerkorps (18. Batl.) — lykkedes det at frelse den.

I 1844 nævnes en Fuldmægtig A. J. Sandberg, formentlig en Slægtning af Entreprenøren, som ansat ved det militære Bageri; han boede dog ikke i Kastellet,

men paa Ahlefeldts Mølle udfor Nørregade¹⁾). Fremdeles nævnes paa denne Tid en Mestersvend Teudt²⁾). Allerede fra Aaret 1845 havde fhv. Dessinatør ved Generalstaben, Krigsassessor Jens Christian Frederik Høyer været ansat som Kontrollør ved Bageriet; han boede dog fra 1845—48 i Byen³⁾). Høyer, der var født d. 14. November 1791, beklædte Stillingen til sin Død, d. 19. Januar 1866. Fra 1849 findes der en Magasinforvalter H. P. Frederiksen, der i 1851 flytter ind i Kastellet. Fra 1851—57 hedder Bagermesteren J. E. Nielsen og fra 1858—59 I. Enevoldsen⁴⁾).

Som tidligere nævnt var det i sin Tid bleven bestemt, at der fra det militære Bageri i Kastellet skulde udleveres Brød til Christians Plejehus for en moderat Betaling. Da dette imidlertid var til stort Tab for Militæretaten, og da General-Kommissariats-Kollegiet maatte gaa ud fra, at denne Foranstaltning hverken var hjemlet ved en kgl. Resolution eller ved nogen anden afsluttet Konvention, men ikkun skyldtes en Hensynsfuldhed fra Landmilitæretatens Side overfor Fattigvæsenet paa en Tid, hvor det var meget vanskeligt for en rimelig Pris at skaffe forsvarligt Brød ad anden Vej, blev det ved Skrivelse af 2. Marts 1844 anset for nødvendigt, at en saadan Udlevering nu ophørte, medmindre Direktionen for Fattigvæsenet var i Stand til at fremlægge en allerhøjeste Resolution eller en Overenskomst, der hjemlede denne Ret. Direktionen kunde alene fremhæve, at Forholdet havde taget sin Begyndelse i 1799 og skyldtes den da stedfundne intime Forbindelse mellem de to Myndigheder; men paa den anden Side saa den ingen Grund til, at det skulde ophøre. Hertil svarede Kollegiet meget høfligt, at man ej heller for Fremtiden vilde

¹⁾ Vejviseren. ²⁾ Kast. Kmdtsk. Forhandlingspr. f. Bageriet.

³⁾ Meddelt af hans Sønneson, afdøde cand. theol. J. Høyer, i Raadstuearkivet. ⁴⁾ Vejviseren.

vægre sig ved en saadan Udlevering af Brød, men at Fattigvæsenet i saa Tilfælde i Stedet for 1 Rdl. 48 Sk. pr. Td. Rug, maatte betale 4 Rdl. 48 Sk., saaledes at hvert Brød, naar andre nødvendige Udgifter blev medregnet, vilde komme til at koste 16 Sk.

Efter Modtagelsen af denne Skrivelse frafaldt Fattigdirektionen sit Krav og anmodede kun om, at Forholdet maatte blive fortsat indtil Udgangen af August Maaned, hvilket Kollegiet gik ind paa¹⁾.

Under Sandbergs Regime fremkommer der uafbrudt Klager over Brødet; saaledes hedder det d. 24. September 1846, at da det flere Gange er sket, at der i Brødet er fundet Uhumskheder (sidst en Cigarstump), ikendes Entreprenør Sandberg en Mulkt af 10 Rdl.; d. 10. Maj det følgende Aar er det atter galt, og denne Gang ikendes han hele to Mulkter paa henholdsvis 20 og 25 Rdl.²⁾.

Fra d. 14. April 1848 leverede Bageriet Brød til de paa de to Linieskibe »Valdemar« og »Dronning Marie« indkvarterede slesvig-holstenske Krigsfanger³⁾.

I Efteraaret 1848 forberedtes der et Forsøg paa at lade det militære Bageri med alt, hvad dertil hørte — altsaa ogsaa Møllen — fra den 1. Januar 1849 overgaa fra privat Entreprise for at henlægges under Forplejningsvæsenet, hvorfor Krigsministeriet paalægger Generalkommandoen Ordre til at lade den nuværende Kontrakt forlænge til Aarets Udgang, dog saaledes at Entreprenøren skulde give de Personer, hvem Ministeriet fremtidig agtede at anvende ved Driften, fri Adgang til at sætte sig ind i denne, hvorhos det forsigtigt udtales, at det hele kun skal betragtes som en Prøve, hvorfor de, der vil blive udpeget, kun vil blive antaget paa Opsigelse⁴⁾.

¹⁾ Rehder 98 og 185. ²⁾ Køb. Kmdtsk. Udg. Br. ³⁾ Rehder 129. ⁴⁾ Rehder 253.

Ved Cirkulære af 23. December s. A. til samtlige Afdelinger i København meddeltes det imidlertid, at det militære Brødbagningsetablisement senest fra 1. Januar 1849 vilde blive overtaget under Bestyrelse for kgl. Regning. Kort forinden var Høyer flyttet ind i den tidligere Entreprenørs Lejlighed, og det bestemtes nu, at Rekvisitionerne paa Brød fra den første Brøddag i Aaret 1849 fremtidig, som Regel 5 Dage forud, skulde indsendes til Høyers Kontor, hvorhos Afdelingerne beordredes til selv paa Udleveringsdagene at medføre det fornødne Mandskab til Brødernes Afhentning¹⁾.

I en længere Skrivelse af 7. Oktober 1850 fra Oberst Lunding²⁾ udtaler denne sig om forskellige Emner vedrørende Kastellet, og om Bageriet skriver han saaledes, at der nu efter Krigen sikkert vil ske betydelige Forandringer ved dette, hvis det da, efter hans Formening, ikke aldeles bør nedlægges, saaledes at man atter gaar over til at gøre Leverancen af Brød til en privat Entreprise, bortlicitere den til Københavns Bagere eller ganske ophøre med at levere Brød in natura til Mandskabet.

I Juni 1853 fuldbyrdedes endelig Bageriets fuldstændige Overgang til Søndre Magasinbygning, dog med Undtagelse af Beboelseslejlighederne. Gennem en Skrivelse af 4. December 1854 fra Armeens Intendantur til Brødbagningsetablisementet i Kastellet³⁾ foreligger der en Række nye Bestemmelser for Etablisementet samt et Reglement for Lønningen for de ved dette ansatte Personer. For Bestyrerens, Bagerens og Assistentens Vedkommende var hermed angivet en fast fremtidig Norm, medens Lønningen for Bager- og Møllersvendene m. fl.s Vedkommende skulde være underkastet de Svingninger,

---

¹⁾ Kast. Kmdtsk. Indlæg i Forhandlingspr. f. Bageriet. ²⁾ Krabbe. ³⁾ Rehder 221.

der maatte være en Følge af Tidsforhold, Arbejdspriser o. s. v.

Bestemmelserne lyder i sammentrængt Uddrag som følger:

1. Tilladelsen for Bageren til efter Slutningen af Udbagningen hver 6. Brøddag at maatte udtage et Prøvebrød af hvilkenksomhelst Bagning imod at erlægge 2 Sk. pr. Pund blev ophævet fra 1. Januar 1855.

3. Den Bestyreren, Bageren og Assistenten tilstaaede aarlige Brændselsgodtgørelse skulde fremtidig udbetales dem med $\frac{1}{12}$ maanedlig forud.

4. Skønt man hidtil havde betragtet det som en Selvfølge, at Personalet stod under militær Jurisdiktion, skulde dette dog nu udtrykkeligt fremhæves for de paagældende, og der vilde snarest fra dem være at indsende en skriftlig Erklæring om, at de var indforstaaet hermed, ligesom ogsaa alle ny ansatte Personer skulde underskrive en saadan Erklæring forinden Tiltrædelsen.

Lønningsreglementet lød som følger:

A. Gage og Lønning.

1. Bestyreren: 600 Rdl. aarlig med et Gagetillæg for den nuværende Bestyrer paa 200 Rdl., ialt 800 Rdl.

2. Bageren: 500 Rdl. aarlig med et Gagetillæg for den nuværende Bager paa 300 Rdl., ialt 800 Rdl.

3. Assistenten: 300 Rdl. aarlig med et Gagetillæg for den nuværende Assistent paa 200 Rdl., ialt 500 Rdl.

4. Bagersvendene:

a. En Mestersvend: 9 Rdl. pr. Uge.

b. De andre Svende hver: 7 Rdl. pr. Uge.

5. Møllersvendene:

a. En Mestersvend: $\frac{3}{7}$ af $9\frac{1}{2}$ Sk. pr. Td. à 13 Lpund Rug, der formales paa Kastellets Mølle.

b. De andre Svende: $\frac{2}{7}$ af do.

6. Magasinfoolkene:

a. Formanden: 80 Sk. daglig.

b. Hver af de andre faste Arbejdere: 72 Sk. daglig.

B. Andre Emolumenter.

1. Bestyreren: fri Bolig, 36 Rdl. aarlig til Brændsel, 1 Brød à $7\frac{1}{2}$ Pund hver 5. Dag, 70 Rdl. aarlig til en Skriver, $1\frac{1}{2}$ Favn Brænde aarlig til Kontoret af Magasinets Beholdning.

2. Bageren: fri Bolig, 36 Rdl. aarlig til Brændsel, 1 Brød à 7½ Pund hver 5. Dag.

3. Assistenten: 30 Rdl. aarlig til Brændsel (personlig for den nuværende Assistent), 1 Brød à 7½ Pund hver 5. Dag, 1 »Talbrød« hver 5. Dag i Henhold til Arméintendanturens Skrivelse af 29. Marts 1849. (Dette »Talbrød« var bleven bevilget Assistenten, for at han skulde ordne Udleveringen hver Brøddag saaledes, at ingen gamle Rester blev overliggende til næste Brøddag.)

4. Bagervendene og Møllersvendene: Fælles Værelse for deres Personer, respektive ved Bageriet og paa Møllen, med Seng og Tilbehør, hver 1 Brød à 7½ Pund hver 5. Dag, imod derfor at erlægge ⅔ af de til enhver Tid reglementerede Brøddenge i Stedet for Brød in natura.

5. Formanden for Magasinfolkene: Logis for sin Person med Seng og Tilbehør paa Etablissementet.

Med Hensyn til Møllen skete der det bemærkelsesværdige, at den d. 26. Januar 1846 om Aftenen i en forrygende Storm blæste om med knækket Akse og saaledes afsluttede sin over 60-aarige Levetid¹⁾. I Løbet af Sommeren blev de kassable Rester solgt ved Auktion²⁾. Man tænkte selvfølgelig straks paa at faa en ny Mølle opført, og d. 11. Januar 1848 forelaa der en kgl. Resolution for Opførelsen af en saadan. Projektet til en ny Mølle var affattet af Møllebygger Balslev³⁾. Det skulde være en hollandsk Vejrmølle, og dens Plads skulde være noget længere ude mod Bastionens Spids. Samtidig tænkte man at lade opføre en Bolig for Kontrolløren i Forbindelse med den nye Mølle, men denne Tanke blev stillet i Bero og kom ikke senere til Udførelse. Paa en lille Plade over Indkørselsporten bærer Møllen Christian VIII's Navnetræk og Aarstallet 1847; i 1848 blev den taget i Brug og d. 28. Juli 1854 blev den underlagt Kontrollør Høyer⁴⁾.

---

¹⁾ Kast. Kmdtsk. Bijournal. ²⁾ Rehder 64. ³⁾ Kast. Kmdtsk. Indk. Skr. Jan. 1847. ⁴⁾ Rehder 232.

Da den var bleven rejst, ønskede man at assurere den, men herved opstod uventet en hel Del Vanskeligheder, idet Direktionen for Københavns Brandforsikring

Fig. 4. Kuppet's nuværende Mølle i Kongens Bastion.

og Bestyrelsen for Landbygningernes Brandforsikring ikke kunde blive enige om, under hvilken af disse Forsikringsanstalter Møllen henhørte. Justitsministeriet lod d. 12. September 1850 Krigsministeriet forespørge om, hvor vidt Kuppet's Volde kunde betragtes som en Del af Københavns Fæstningsværker og om, hvor vidt de kunde anses indbefattet under Begrebet »Københavns

Volde«. Fra Krigsministeriet gik Forespørgslen videre til Ingeniørkorpset, der d. 11. December s. A. indsendte en detailleret Betænkning, af hvilken det fremgik, at det efter Konditionerne for Genopførelsen af nævnte Mølle tilkom Entreprenøren for samme at lade den assurere, medens den stod under Bygning, hvilket ogsaa efter mange Vidtløftigheder og Vanskeligheder var sket gennem Landets Brandkasse, hvortil der fremdeles blev betalt Kontingent. Korpset udtalte samtidigt, at der formentlig ingen Tvivl kunde være om, at Kastelsvolden i Lighed med f. Eks. Christianshavns Vold maatte komme ind under Begrebet »Københavns Volde«, hvilket derefter blev meddelt Justitsministeriet. Resultatet heraf blev, at Møllen blev udslettet af Landbygningernes Assurance; men da man vilde have den optaget i Københavns Brandforsikring, nægtede dennes Interessenter dette, idet der bl. a. blev henvist til Post 1 i Plakat af 8. Juni 1733, der udtalte, at Københavns Brandforsikring kun kunde optage Huse, der laa indenfor Stadens Volde. Sagen blev derefter d. 5. Juli 1851 overgivet til Rettergang. Den 6. December 1852 faldt Landsover- samt Hof- og Stadsrettens Dom, der gav Københavns Brandforsikring Ret, og d. 2. Juni 1854 stadfæstede Højesteret denne Dom¹⁾.

For Tidsrummet 1861—1914²⁾ skal kun ganske fragmentarisk nævnes følgende:

Der er foran talt om en Assistent Bølle (Bølling) ved Bageriet; han boede i Nyhavn, og først paa hans gamle Dage blev der indrettet en Lejlighed til ham i Kastellet, i den Fløj af Nordre Magasinbygning, der ven-

¹⁾ Rehder 63. ²⁾ Mine hist. Studier om Kast. føres kun til Aaret 1914.

der ud imod Svanestokken. Han naaede dog ikke at komme til at flytte ind, thi kort før Indflytningen afgik han ved Døden, og hans Eftermand, I. R. W. Høyrup, senere Krigsraad, rykkede da i 1860 eller 1861 ind i den nye Lejlighed¹⁾. I en meget lang Aarrække, fra 1861—1908, var Høyrup knyttet til Kastellet som Assistent ved Bageriet, og den lille venlige og elskværdige

Fig. 5. Det Indre af Bageriet før Moderniseringen.

Mand, der altid gik med den guldtressede Hue bag i Nakken, blev i Løbet af de mange Aar kendt af Tusinder og atter Tusinder af Soldater, naar han paa Lønningsdagene personlig var tilstede ved Brødudleveringen ovre fra den lille Luge i Bageriet.

Fra 1867—1900 var Krigsassessor C. J. Hornbech ansat ved Bageriet og betegnedes fra 1891 som Intendant²⁾. Ved Skrivelse af 27. September 1868³⁾ henlagdes

¹⁾ Meddelt af cand. theol. J. Høyer. ²⁾ Vejviseren. ³⁾ Love og Best. f. Hæren.

Bageriet fra d. 1. Oktober s. A. under den samme Dato oprettede 1. Generalkommando-Intendantur. Fra 1871 ansattes Bagermester C. Holm ved Bageriet; han afløstes i 1888 af V. F. C. K. Asmussen, der atter i 1893 afløstes af O. A. Bruun. I 1893 havde følgende Ansættelse ved Bageriet og Møllen: Assistent Høyrup, Bestyrer Hornbeck, Bagermester Bruun og Mestersvendene Kampmann-Hansen og Peder Olsen samt paa Magasinet: Formand Haarløv. Desuden var der om Sommeren ansat 10 og om Vinteren 5 faste Svende. Samtidig var der 3 Mand ved Magasinerne og 2 Mand paa Møllen. Paa denne sidste havde der tidligere været ansat 4 Mand, i hvert Fald om Sommeren; thi det var den Gang Skik, at Møllen altid paa denne Aarstid, Dag som Nat, skulde have sine Sejl oppe, og de 4 Mand maatte da skiftes til at holde Vagt om Natten for at holde Øje med Vindens Retning og Styrke¹).

I Aaret 1903 opførtes det nuværende Maskinhus, og fra samme Tid indstillede den gamle Mølle sin Virksomhed. Man har dog siden da stadig holdt en beskyttende Haand over den; det er jo ogsaa den sidste af Byens mange Voldmøller; den bliver fremdeles holdt i god Stand for det Tilfælde, at der skulde blive Anvendelse for den, og denne Mulighed kan Københavnerne takke for, at et af Kastellets allerkønneste Partier endnu bibeholdes. Det vilde ogsaa være et føleligt Savn, om denne Mølle skulde følge samme Vej som alle sine mange Forgængere.

Ved Kundgørelse for Hæren Nr. 16/1912, Pkt. 12, skiftede det gamle Bageri endelig Navn, idet Betegnelsen »Det militære Brødbagningsetablisement« forandredes til det kortere: »Hærens Brødfabrik«.

---

¹) Meddelt af Bagermester C. Dannerfjord, fra hvem ogsaa enkelte andre Oplysninger fra den senere Tid stammer.

Mange Munde er i de forløbne 250 Aar blevet mættede af Brødet fra Kastellets gamle Bageri; stor har Efterspørgslen til alle Tider været efter det velmagende og nærende Brød, ikke mindst efter at Staten fra d. 1. Januar 1849 selv havde taget hele Sagen i sin Haand, og overalt, hvor det gennem Soldaterne fandt Vej til de mange Hjem, forstod man at værdsætte det. Ja, om det saa var ved Hoffet, stod Brødet fra Kastelsbageriet i høj Kurs, og i 80-erne og 90-erne afsendtes der endog herfra hver 5. Dag friske og varme Brød til Ruslands daværende Kejserpar.

I den allernyeste Tid har det gamle Bageri gennemgaaet saa store og omfattende Forbedringer, at det nu staar som et Mønsterbageri, der med rette vækker de sagkyndiges højeste Beundring.

J. F. CLEMENS' BERETNINGER OM 1801 OG 1807 I BREVE TIL JOHAN BÜLOW.

Meddelt af OLAF CARLSEN.

I Manuskriptsamlingen i Sorø Akademis Bibliotek findes to Breve fra Kobberstikkeren J. F. Clemens til Johan Bülow¹⁾. Det første fortæller om Slaget paa Reden og det sidste om Københavns Bombardement.

I disse Breve giver Clemens, der boede paa Charlottenborg, nogle livfulde Skildringer af de bevægede Dages betydningsfulde Begivenheder. Hans Beretninger stemmer i det hele godt med, hvad vi ellers ved; men som skrevne samtidig med Begivenhederne bliver de tillige interessante Vidnesbyrd om en Tilskuers Indtryk og Stemninger; desuden fortæller de ogsaa et og andet om Kunstnerkolonien paa Charlottenborg og om Krigens Virkninger inden for Byens Kunstnerkreds.

De Navne, der forekommer i Brevene, er saa kendte, at Oplysninger herom vist turde være overflodige.

Da Clemens er meget vilkaarlig og inkonsekvent i sin Tegnsætning og i Brugen af store og smaa Bogstaver, er der her foretaget en Endring efter de nugældende Regler; men iøvrigt er hans ofte pudsige Retskrivning bibeholdt.

Kiøbenhavn d. 4. April 1801.

Min bedste Ven har vel faaet mit forrige af 21. Martz.

Jeg iiler nu blodt for at sige Dem i Hast det lidet, jeg veed om den Catastrophe, vi har erfaret: — Den 30. f. M. var ieg her paa Toldboden og horte en heftig Canonade fra Helsingør; det var den engelske Flaade, som slog sig der igiennem. Briggen *Sarpen*, som min Søn er paa,

¹⁾ Pakken Nr. 67.

kom hertilbage samme Dag; næste Dagen havde vi den eng. Flaade i Sigte, som lagde sig over ved Skaane. D. 1 April nærmede den sig, og *Nelsons* Division posterte sig bag ved Nyeholm; vore Blokskibe laa uden for vore yderste Batterier. *Parker's* Division holdte sig tilbage, siden hans fleste Skibe vare læk. Dagen derpaa begyndte Batalien; den var heftig og varede fra Klokken henimod 11 om Formiddagen til henimod Eftermiddagen Klokken 4¹/₂. Aldrig har ieg hørt en Canonade liig den; den har kostet blodige Pander; 3 af vore Blokskibe og nogle Canonerbaade ere opoffrede, men de har og brugt dem med en Tapperhed uden lige; enhver af dem havde 3 fiendtlige imod dem, og disse bleve afløste af 3 friske i 3 forskellige Gange. De andre 2 Blokskibe, som laae op mod Kastellet og inte kunde virke meget, bleve heller inte angrebene, saasom de kunde forsvares af Batterierne; disse vil Fjenden nok holde sin Næse fra. — Straks efter Bataillen kom en Parlementaire med vidt Flag for at accordere; den er ikke bleven anhørt, i det mindste ikke faaet Svar efter Ønske; dog blev Vaabenstilstand dem accorderet, men ikke saa lang, som de har ønsket. I Gaar var Adm. Nelson selv her i Land; man siger, for at søge Tilladelse om at faa sine syge i Land, med videre Underhandling. Han skal have mistet en Mængde Mennesker; paa hans Skib, som og er bleven læk, skal der allene være over 200 døde. Han skal selv have tilstaaet, at han har faaet mere her end ved *Abokir*, og mindst ventet saadan Modstand; hans Tanker var at faa vores Havn og Flaade, som ligger indenfor, tiltaklet og venter paa den russiskes Komme; men det var *un coup de désespoir*, som inte lykkedes ham; og var der kun kommet 12 à 13 russiske Skibe i det samme, eller vi havde kiendt vores Moed som nu og havde ladet vores Flaade løbe ud, saa troer ieg, vi havde havt den brillianteste Seyer af Værden. — I Dag er endnu alting roelig, og ventelig vil de inte eller kan de inte

tage dem andet for end at kaste nogle Bomber, som deels vil falde i Vandet og deels bridste i Luften.

Nelson har ved hans Parlamentair ladet hilse de tapere Danske fra de brave Engelske.

Naar jeg inte var Øyenvidne til den almindelige Iver, hvormed enhver iler til Vaaben her, vilde jeg troe, det var en opdigtet Historie; man synes at læse paa hvert Ansigt den Glæde at trykke Sejlet paa den almindelige Fred, — den stride vi for, Gud give os den!

Kun Muserne krybe i Skiul; alle flytte fra Charlottenborg undtagen ieg; *Abildgaard* begyndte at pakke sammen Dagen før Canonaden, dernæst fulgte *Hoyer*, *Juel* etc.; nu er ieg i Sælskab her med Vægtere og Brandfolk, som ieg nu gaar og underretter om, hvordan de kan bedst slukke en Brandkugle og rive Proppen eller Brandrøret ud af en Bombe, i Fald der skulde ramme os nogle her, som ieg efter min Beregning inte kan troe vil skee; thi da maatte Fienden først erobre vores hele Deffention for at komme saa nær, og saa kloge ere Engelskmændene vel, at de giemmer lit Kræfter for at kunde naae hiem med.

Lieutenant Hoppe skal have mistet et lille Stykke af sin Næse¹). —

d. 8de. Dette fik ieg inte bort forrige Postdag, da ieg fik travlt med at pakke nogle af mine bedste Ting i Kofferter for at stille min Kone tilfreds, i det mindste for at have det staaende paa rede Haand, saasom Rygtet gik, at Byen skulde bombarderes samme Nat; men der blev intet af og til i Dag er alting roelig endnu. — *Nielson* har spist paa Amalienborg paa Kronprindsens Palads i Dag.

Rygtet gaar, at Kaiser *Paul* skal være død; — Gud veed, om det vil blive for det værre eller bedre for os; imidlertid er enhver paa sin Post Nat og Dag. — Admiral *Parker*

¹) »Fra Hoffet og Byen«. (Memoirer og Breve III) S. 64.

skal være død; somme sige af Ærgelse over *Nelson*, at denne er gaaet videre end hans Ordre lød og derved tilføjet den engelske Flaade megen Skade paa Mennesker og Skibe; *Nelsons* Skib blev læk; andre sige, det er sunket; efter hans egen Tilstaaelse skal han paa sit allene have havt 273 døde uden blesserede og har 2de Gange maatte tage friske Folk fra de andre Skibe. Andre sige, at *Parker* har taget sig hans Søns Død saa nær, at det skal have giort Ende paa ham selv; hans Søn veed man er dræbt ved een af vore Kanoner.

Min Søn er heel og holden, uagtet Kuglene have regnet runt om ham. Briggen, som han er paa, ligger med flere paa vester eller norder Fløyen ved Kastellet; han har ærgert sig over, at de inte blev comenderet til at nærme dem Actionen; hans Kamerat og gode Ven, Lieut: Wolf, blev comenderet fra Briggen Dagen tilforn og fandt sin Død paa Skibet Prøvestenen. — Nu har Com: *Sten Bille* Comandoet paa Rheden. — Capt: *Schrøderse*, som længe har været fra Søetaten, faar nyt Liv for sin Etat, gaaer om Borde mit un[der] Bataillen, og i det han sætter sin første Foed paa Skibet, kommer en Kugle og tager hans Hovede med, og Kroppen trille bagefter¹⁾.

d. 10. — Vaabenstilstanden er sluttet paa 14 Uger; Land-værnet gaaer hiem; Borgerskabet er ved Militæren afløst igien; Amalienborgs lige indtil Charlottenborgs Indbyggere flytter nu tilbage igien; dette er ieg fri for. — Det 4de Blokskib er fløyet i Luften, dog uden Folk; endnu

¹⁾ Paa det Sted paa Batteriet Sixtus, hvorfra Kaptajn Schrødersee gik om Bord, rejstes senere en c. 10 Fod høj afbrudt Stenmast med følgende Indskrift:

»Afkræftet paa lange Sengeleye, opflammet ved et Blik af Danmarks Frederik, med Fyrstens Bifalds Raab indviet, foer J. C. Schrødersee fra dette Sted, bekjendt med Krigers Død, den skjønneste for eget Fædreland, imøde, den 2. April 1801.

P. C. Bundesen: Slaget paa Reden 2. April 1801. Tidsskrift for Søvæsen. 72. Aarg. 1901. S. 228.

ligger der paa Rheden 2 Blokskibe, foruden *Billes* Esquadre. Havde disse faaet Lov at bruge dem, saa var den engelske Flaade vist bleven total læmlæstet. — *Parker* skal inte være død, men nok hans Søn. *Nelson* kunde ieg selv med kold Blod have dræbt.

Com: Fisker's Rapport har min Ven vel alt læst i Aviserne.

Nu samles her frivillige Gaver for de dræbtes Koner og Børn; de Conink brilierer herved medst; han giver 10,000 rd.; nu sættes Stængerne paa vore 10 Orlogsskibe, som ligger inden for Bommen. —

d. 11. — I Aftes fik ieg min bedste gode Vens Brev af 8de, hvorføre ieg takker Dem af gandske Hierte. Deres Deeltagelse for mig og mine var mig inte uventende; ieg føler fuldkommen, hvorledes ieg vilde have været tilmode, i Fald Dc, min Ven, havde været her og ieg fraværende, heldst siden Ilden altid seer større ud langt fra end nær ved; en Landing havde vi aldeles inte at frygte for. — Ieg ventede paa Udfaldet af Bombarderingen for at gjøre et Tillæg; men det kom ikke dertil; ieg vilde slutte mit Brev for at sende Dem det, men i samme Øyeblik gik Allarmtrommen, og alle Brandfolkene med Heste og Sprøyter forsamlede dem paa Kongens Nyetorv. Ieg lagde Pennen atter bort, og da begyndte ieg at pakke mit Linet og Klæder i Kofferten for at bringe det nedi Kielderen, i Fald ieg havde seet den første Bombe; det var den 3die blinde Allarm; — og nu alting er roelig, sender ieg min Ven dette med Forsikring, at ieg fra Begyndelsen til nu har været i den fuldkomneste Sindsroelighed. Ieg saa paa Canonaden, saae Parlemtairen komme, endnu i mens der blev skudt fra vor Side; der var intet uden min Kone og Børn, der holdt mig fra at tage Deel i Actionen. — Det, ieg ærgrede mig medst over, var, at en Deel af vore saa kaldte Helte viste for meget deres utidige Frygt, som nær kunde have forvoldt en stor Confusion. —

Det fornøyer mig, at vore fyenske Brødre tænke som vi og ikke lade dem forbløffe af Englændernes Overmoed. Nu er der ellers, ved Paul's Død, kommet en Taage over den politiske Horizont; man maa nu bie og see, hvad Vind der vil fordrive den. —

Min bedste Respect til Geheimeraadinden, og mange Hilsener til Deres gode Hr. Broder fra Deres hiertelig hengivne

Ven og Tiener

J. F. Clemens.

Kiøb: d. 12. Sept: 1807.

Min bedste Ven.

Uden Tvivl er De alt underrettet om det arme Kiøbenhavn's og vor Krigsflaades ulykkelige Skiebne. Deres Bekymring for Deres Venner her er vist ikke liden, derfor iiler ieg, siden Postens Gang er aabnet, at sige Dem, at ieg med min liden Familie er iblandt de faa frelste, der have behold Liv, hele Lemmer og Boepæl, uagtet vi, fra den 2. denne Maaned, i 3 Gange 24 Timer vare hiemsøgte af det grusomste Bombardement og Ildregn. — O Gud! hvilken Ødelæggelse! hvilken Nød, hvilken Jammer og Elendighed! — Alle Hospitaler og Lazaretter ere ikke tilstrækkelige at rumme de qvetsede, og som bestaae medst i Fruentimre og Børen. Hvad Ilden ikke har fortæret er for det medste ødelagt af Bomber. — Fra Søesiden blev Fienden flere Gange dreven tilbage af vor fortreffelige Defension med betydelig Tab paa hans Side; men da Landningen blev sadt i Værk paa flere Puncter med over 30,000 Mand, da blev snart vor Skiebne bestemt. Vi vare ikke istand til at holde Fienden saa lang fra Byen, at hans Bomber jo kunne naae over os til Christianshavn. — De som kunne, flygtede til Amagør. Charlottenborg og flere offentlige Bygninger, der have lidt mindst, ere opfyldte med brandlidte Familier; mine

Værelser ere endnu fuldt af Flyttegods. — *Pløtze's* Værksteder ere ødelagte¹⁾. — *Eckersberg* slap med et Hul i Hovedet, som dog ikke er farligt. *Bagge* blev husvild den første Nat, fik blot en liden Coffre bragt til mig og i den øvrige Tiid hialp at redde ulykkelige. — Tømmermagacinet uden for vester Port er forvandlet til en Askebunke. Frue Kirke og en stor Deel af Byen ere sørgelige Ruiner. Vor Søetat og Muserne bærer Sorg, og Følgerne ere uberegnelige.

Ieg formaaer ikke mere for denne Gang, min bedste Ven, men længes inderlig efter at omfavne Dem; og skulde der forestaae os flere Ulykker, og man tør forlade Siælland, saa tager ieg min Tilflugt til Dem, ifald De ikke allerede eller Deres Bønder ere opfyldte med Indkvartering; men et lidet Rum under Tag er tilstrækkelig for mig og mine — som ere nøysomme.

Deres endnu levende troefaste Ven

J. F. Clemens.

P. S.

Min Sygdom standsede med eet, og underfulde Kræfter ledsagede mig i alle de rædsonne Nætter og Dage.

Abildgaard har hele Tiden været paa Landet; man loed ham vide, hvad der forestod; han svarte, at han vidste alting; han havde det fra første Haand og blev, hvor han var. —

Vi betaler nu 18 à 20 Skl. for et Pund Oxe eller Koe-kød og al Fødevarer i Forhold til dette. — Gud bevare Dem, min Ven. Min og mines Hengivelse til Dem alle.

Man venter, at Fienden forlader os inden 5 Uger, lange 5 Uger! —

¹⁾ Henrik Pløtz, Maler, Mekaniker og Instrumentmager.

REGISTER

(Marknavnene etc. S. 197 er ikke medtaget)

- Aachen, 232.
Aagerup, 314.
Aagesen, Niels (1649), 273, 327.
Aalborg, 106. -- Skomagerlavet, 84.
Aalekistehuset, 361, 363. — Slusen (Damhussøen), 315, 316—320.
Aalsbo, 457, 459, 462, 466, 467.
Aarhus, 106.
Aastrup, Cancelliraad, 158.
Abelsten, Bevert, Instrumentist, 332.
Abildgaard, Nicolai Abraham, Billedhugger. Maler, 545, 592, 596.
Abrahams. Arthur, Forfatter, 436—37.
Absalon, 301—05, 415, 471.
Accise, 162—63.
Achtzenicht, Jochum, kgl. Kobbersmed, 265, 266.
Adalbert der Bär, Markgreve, 45.
Adela, g. m. Knud d. Hellige, 241.
Adeler, Fr., Baron, Overpræsident, 451.
Admiralgade, 259.
Admiralitetsbygningen, 375—77, 380.
Admiralitetets Rende, 372.
Admiralsgaarden, 259.
Adolf II, Greve af Schauenburg, 44.
Adressekontoret, 68—69.
Adersen, Oluf, Borgmester, 329.
Ahlefeldt, Conrad Wilhelm, Overkrissesekretær, 282, 512—14.
Ahnemüller, Hans, Tømrermester, 353.
Akershus, 380.
Albrechtsen, Chr., Borgmester, 255, 267.
Algreen-Ussing, Tage, Generalprokurør, 405—06.
Allénberg, 167.
Allégade, 165, 166, 172.
Alpert, Munk, 241.
Amager Bælt, 187—89, 325—46 passim. — Gade (paa Vesterbro), 187, 188. — Ladegaard, 180. — Torv, 259—64, 269—71 passim, 280.
Amalienborg, 143, 298, 372, 434, 437—38, 442, 522, 529, 542. — Have, 552.
Amerika Mølle, 498, 501, 504, 505.
Amicivej, 164, 166, 321.
Ammeengen, 411.
And, Søren Christen, Byskriver, 365.
Anders Blegmand, 308, 309.
Andersdatter, Kirstine, g. m. Hans Nielsen Lerche, 497.
Andersen, Madam, Skuespillerinde, 293. — Major, 69. — Anders

- (1693), 362. — Chr. (1640), Fuglefænger, 495—96. — Chr., Murmester, 337. — Chr., Stenhugger, 351. — Hans, Kroejer, 196. — Ivar, Overkammertjener, 190. — Jakob, Kæmner, 277. — Lars, Artillerismed, 212—14. — Morten, Damvogter, 480. — Niels, Damvogter, 480. — Niels, Møller, 552. — P., Degn, 188, 198. Angelholm, 314. Angleterre, Hotel d', 432. Ansgar, 236. Anthon, G. D., Hofbygmester, 509—10. Antonistræde, 428. Arbejdernes Forsamlingsbygning, 505. Arbejdsløn, 110—11, 120—21, 131. Årdres, By i det nordøstlige Frankrig, 234. Arendrup, Rasmus, Kaptajnløjtnant, 507, 513, 514, 515. Arkelihuset, se Falsters Kontregarde. Arkivkassationer, 70—72, 446—47. Arnold af Ballenstedt, Abbed, 45. — G. F., Ingeniør, 535. Arras, 235, 241, 242. Artilleristok i Kastellet, 50—55. Asiatiske Kompagnis Palais, 375. Asmussen, V. F. C. K., Bagermester, 588. Asser Rig, 303. Assistenthuset, 402, 403. Auzoni, Antonio, Stukkator, 26, 32, 34, 35. Axelsen, Hans, Underfoged, 195.
- B**adstuestræde, 271. Bagerlavet, 98, 549. Bagge, Oluf Olufsen, Kobberstikker, 596. Bagsværd, 312. — Sø, 312. Bakkehuset, 171—72, 196, 361—62. Bali, 154. Ballerup, 314. Ballerup—Københavnsvejen, 312. Balslev, Møllebygger, 584. Banner, Niels, 374. Bapaume, fransk By i Arondissement Arras, 242. Barberlavet, 444—45. Barritskov, 528. Bastian, Krigsraad, 217, 218. Baumann, Gabriel, Skydebaneejer, 188, 348. Bech, Morten Henriksen, 362. Becher, Johan (1613), 271. Beck, Joachim, Rentemester, 471. Bendix, Slægten, 63. — Anton, Arkitekt, 63. Bendtsen, Hans, Fæster, 358. Bennevitz, Øllegaard, 534. Benzonseje, 531. Berends, Lefars, Graver, 311. Berendtsdatter, Maren, g. m. Hans Sanger, Murmester, 325. Berg, Axel, Arkitekt, 39. — Gunder Jensen, Bøsemager, 211—14. Berger, Livmedikus, 545. Berner, Jacob, Murmester, 337. Bernstorff, 491. Bianco Lunos Allé, 321. Bibliothekshaven, 254, 307, 334. Biehl, Charlotte Dorothea, Forfatterinde, 290. Bierager, Johan Nicolaj, 497. Bilde, Birgitte, 331. Bille, Viceadmiral (1731), 381. — Sten, Kommandør (1801), 593, 594.

- Bindsbøll, Thorvald, ^{arkitekt} ~~Billedhug-~~
 ger, 20.
- Birca, By i Sverige, 40, 41, 42,
 237, 238, 248.
- Birkeret, Bierck eller Uicbelle, 40
 —49, 239, 248.
- Bispebjerg, 163.
- Bispeengen, 163.
- Bistrup, 62, 456.
- Bjørkø, 41, 43.
- Bjørn, Andreas, Købmand, 388.
- Bjørnsdal, 348.
- Bjørns Plads, 400.
- Bjørnsen, Jens (c. 1650), 188.
- Blaagaard, 357.
- Blaa Post, 370, 371.
- Blaataarn, 323.
- Blegdammen udenfor Vesterport,
 174.
- Blegdamshuset, 322—23, 348.
- Blegdamsskolen, 224, 455.
- Bleghaven (ved Jermers Skanse),
 267.
- Bleghusets Sluse, 355.
- Blidebro, se Højbro.
- Blom, Oberst, 149.
- Boerskovvad, 491.
- Bojesen, Ernst, Direktør, 39.
- Bolbroen, 321.
- Bombardementet 1807, 595—96.
- Bomslutterpladsen ved St. Jørgen,
 348.
- Bonifatius, Missionær, 236.
- Bonnier, G., Forlægger, 433—34.
 — K., Forlægger, 434.
- Borch, Leuning, Arkitekt, 20, 39.
- Borgergade, 437.
- Borgerlig Vielse, 404—09.
- Borgerskaber, 73—74, 451.
- Borgervæbningen, 119, 123.
- Borgmesterbægre, se Wibes, Mik-
 kel, Bægre.
- Borgmesters Blegdam, 255, 267,
 269, 323.
- Borgmesters Fiskepark (ved Jer-
 mers Skanse), 268.
- Borgmester- og Raads Vang, 493.
- Boysen, Jens, Toldskriver, 366.
- Braem, Chr., Justitiarius, 22. —
 Godthard, 187.
- Brahe, Tyge, 336.
- Brandt, Enevold, 498, 505.
- Brandtvænget, 191.
- Brattingsborg, Gods, 11.
- Bredegade, 172.
- Brede Klædefabrik, 126.
- Bredgade, 522.
- Bregendahl, Rigsdagsmand, 132.
- Bremen, 44.
- Bremer, Johs., Hofpræst, 487.
- Bremerholm, 18, 336, 340, 364,
 368.
- Brenno, Carl Henrik, Stukkator,
 26, 34.
- Brixø, Niels, Tømrermester, 318.
- Brockenhuus, Oluf, 204.
- Broderskabet, Svendenes Organi-
 sation, 107—08.
- Brogade, 18.
- Brown, Anna, f. Fenwick, g. m.
 Agent David B., 531. — David,
 russisk Agent, 531—32. —
 Mary, f. Forbes, g. m. Agent
 David B., 531—32.
- Bruchdistriktet, 44.
- Bruun, O. A., Bagermester, 588.
- Brügge, 234, 235, 240, 241.
- Bryggerlavet, 98.
- Brødskoven, 491—92.
- Brøndbyøster, 179.
- Brønshøj, 474, 481—82. — Kirke,
 304. — Sogn, 472.
- Buddinge, 163, 482. — Søbjerg-
 vang, 477.

- Bugge, Christiane Caroline Amalie, Brødbagnings-Entreprenørinde, 567—71. — Mathias, Proviantforvalter, 561, 566, 568. — Peder, Kammerraad, 561, 563, 566.
- Bundtmagerlavet, 113.
- Burennæus, Benedictus, Proviantforvalter, 550.
- Buysser, Anna, f. Falkers, g. m. Paules B., 310. — Paules, Voldmester, 174, 175, 181—85, 310, 470. — Peter, Ingeniør, 372, 489.
- Byens Rende, se Østergrav.
- Bülow, Frantz, Generalløjtnant, 434. — Johan, 545, 590—96.
- Bülowsvej, 162, 163, 164, 185. — Sluse, 348—56, 359.
- Bymuseet, 1, 10—18.
- Byssing (1721), 190.
- Bährens, I. H., Assessor, 451.
- Bærentz, Anders, Gartner, 190. — Christoffer, Gartner, 190.
- Böhme, Johan Christian, Murmester, 20, 26—27, 31, 36—37.
- Bøje, Peder Frandsen, Klejnsmed, 496.
- Bølle (Bølling), Fuldmægtig, 577, 586.
- Børnehuset, 259, 368.
- Børsen, 160.
- Cabot, Johan Herman. Maler, 25. — Paul, Juvelerer og Stads-kaptajn, 25. — Pierre, Gæstgiver, 22, 24—25.
- Callisen, Henrich, Læge, 79, 417—19.
- Calmette, de la. Hollandsk Minister, 294. — Chr. R. de la, 294.
- Cambrai, 235.
- Carl, Hertug af Glücksborg, 299. — Prins af Hessen, 543.
- Carlsen, Lauritz, Tømrermester, 505.
- Caroline, Prinsesse af Danmark, 299.
- Carsten, Adser, Møller, 553—54.
- »Centrum«, Hus paa Vestergade, 303.
- Centula, By i det nordøstlige Frankrig, nuv. St. Riquier, 237—38, 239.
- Charlotte Amalies Bastion, 399.
- Charlottenborg, 542, 590, 593, 595. — Rende, 372.
- Charlottenlund Dyrehave, 490—92.
- Choppe, Ditlev, kgl. Rejsekok, 535.
- Christen, Graver, Vejopsynsmand, 358.
- Christensdatter, Maren, g. m. ¹⁾ Fuglefænger Hans Jensen, ²⁾ David Jensen, 487. — Maren, g. m. Jens Pedersen, 495.
- Christensen, Bertel, Tømrermester, 490. — Chr., Brændevinsbrænder, 362. — Georg, Rustmester, 148. — Jørgen, Damvogter, 479—80. — Mads, 535. — Marie, Kontorassistent, 444. — Nicolai Wilhelm, Brændevinsbrænder, 505. — Villads, Raadstuearkivar, 62, 306.
- Christian I, 45. — II, 164. — III, 5, 252. — IV, 86, 88—93, 175, 177—79, 252, 259, 265, 275, 311, 312, 319, 323, 325, 327, 340, 357, 358, 360—61, 490. — V, 95. — VI, 146. — VII, 509. — VIII, 297—99. — IX, 143, 298, 465, 466. — Prins, Søn af Chr. IV, 179, 264, 275.
- Christians Plejehus, 568, 580.

- Christiansborg Slot, 137, 140, 142, 143, 297, 379, 529.
- Christiansen, Christen, Skrædersvend, 408. — Christine Marie, f. Bruun, g. m. Christen C., 408. — H., Forstander, 505. — Knud. Vognmand, 505.
- Christianshavn, 68, 160, 161, 272, 370, 371, 595. — Rende, 371.
- Christiansholms Arsenal, 376, 385—90. — Mastekran, 397—98.
- Cigarer, 417—42, 528—29.
- Clausen, Peder, Tingskriver, 370—71, 474.
- Clausson, Mads, Guldsmed, 2.
- Clausøn, Marcus, Guldsmed, 2.
- Clemens, I. I., Kobberstikker, 590—96.
- Cohn, Isak Lehman, Tobaksfabrikant, 424—27.
- Cold, Generalprokurør, 7.
- Collin, Jonas, Etatsraad, 291—96.
- Colsmann, Dr., Præst, 532.
- Coninck, Frederik de, 594.
- Cormailon, Charles Damas, Generaløjtnant, 57, 77, 554.
- Cornelius, Bøssesmed, 471.
- Cortegarde, Hus, 371.
- Coucheron, Anton Jacob, Fændrik og Toldkontrollør, 281—84. — Cathrine, f. Paus, g. m. Overkontrollør A. J. C., 284.
- Crone, Vilhelm Christoffer, Politidirektør, 145.
- Cronsmoor ved Breitenburg, 44—45.
- Cuny, Silkefabrikør, 403.
- Dagobert I, Konge**, 229, 231.
- Dahlberg, Andreas, Garnisonsmed, 210—11.
- Dallin, Mogens Bertelsen, Fysiker, 310—11.
- Damhuset, 363.
- Damhussøen, 167, 170, 255—57, 311, 314—20, 329, 349, 353, 365, 373, 470, 471, 488. — Sluse, 373.
- Damnitz, Hans, Damvogter, 478.
- Danielsen, Jørgen, Borgmester, 278.
- Danner, Louise, Grevinde, 137—59.
- Dannerfjord, C., Bagermester 588.
- Danneskiold - Laurvig, F. A., Greve, 380.
- Danneskiold-Samsøe, Aage, Lensgreve, 11, 14. — Chr., Lensgreve, 11. — Fr., Overkrigssekretær, 380, 385. 387—97 passim, 402.
- Dannevirke, 465.
- Dieszkau, Hans von, Ingeniør, Generalfelttøjmaster, 251—55, 258, 349.
- Dixmude, By i det vestlige Belgien, 242.
- Domprenik, Dibbrant, Karpemester, 477—78.
- Dorestad, 232, 236, 239, 240.
- Douillac, Silkefabrikør, 403.
- Driefer, Raadmand, 220, 224.
- Dronningens Dyrehave, 491—92.
- Dronningens Enghave, 186, 187, 190, 327, 328, 346. — Have, se Amalienborgs Have. — Mølle, 554. — Rende, 372.
- Dugmagerlavet, 120—21.
- Dumreicher, Kommandør, 402.
- Dupont (c. 1650), 188, 189.
- Dybensgade, 340.
- Dyrehuset, 485—87, 491, 492.
- Dæmningen for St. Jørgenssø, se Gamle Kongevej.

- Døtreskolen, 455.
- Eberth, T., Direktør, 68. — Viggo C., Direktør, 68.
- Eckersberg, C. V., Maler, 14—18, 596.
- Eddinger, Wilhelm, 533—34, 537.
- Edelberg, Arvid Mikkelsen, Brygger, 474.
- Eegberg, H. H., Maler, 383.
- Efterslægtens Gaard, 507, 512, 513, 521.
- Egby, 313.
- Eichel, Viceborgmester og Stadsfysikus, 77.
- Eigtved, Nicolai, Hofbygmester, 19, 375, 381, 392, 394, 403, 535, 537.
- Eilersen, Jacob, Slotsskriver, 188, 189, 190, 372.
- Eisen, Madam, kgl. Skuespillerinde, 294, 295.
- Eisenberg, Fr., Byfoged, 190, 193.
- Eliassen, P., Forfatter, Redaktør, 422.
- Emdrup, 162—63, 484, 487. — Gaard, 484. — Lund, 485—86, 488. — Sø, 250, 261, 262, 270, 275, 277, 278—79, 311, 319, 320, 358, 365, 369, 372, 373, 374, 470, 471, 481, 483, 484—89. — Søjbjergvang, 477.
- Endebod, 340, 341, 343.
- Enevoldsen, I., Bagermester, 580.
- Enghaven, 501. — Agrene, Store og Lille, 202. — Vej, 205, 206.
- Enkedronningens Rende, 372.
- Erichsen, B., Bibliotekar, 421. — J. F., Konsul, 17.
- Erik Emune, 48.
- Erik Lam, 48.
- Erlandsen, Jacob, Ærkebiskop, 234.
- Ernst, Johan Bartram, Politimester, 77. — I. C., Generalbygmester, 376, 378, 556.
- Esbensen, Lars (1727), 487, 497.
- Eskildsen, Laur., Raadmand, 192, 193, 194, 195.
- Etnografiske Musæum, 140, 148, 152, 153, 154.
- Elterup, 457, 461—62.
- Eutin, 44. —
- Ewald, Johannes, Digter, 223.
- Faalthus, se Kalthus.
- Fabritzius, Chr., Juvelerer, 512—14.
- Fadder Bøsestøber, 162, 203.
- Falk, Johan (c. 1650), 188.
- Falkenberg, Peter, Damvogter, 480.
- Falkoner Allé, 171, 172. — Gaarden, 162, 172, 173.
- Falsters Kontregarde, 207—19.
- Fangehuset (ved Ladegaarden), 323.
- Farimagsgade, 321. — Vejen, 267, 355.
- Farvergade, 263, 330, 333, 334, 367. — Rende, 371. — Vandkompagni, 274.
- Farveriet ved Kalvehaven, 321—22.
- Farvervænget, 191.
- Fasangaarden, 167, 172.
- Feignet, Major, 563.
- Feldman, Justitsraad, Entreprenør, 577.
- Femsølyng, 312—13.
- Fenger, Carl Emil, kgl. Livlæge, 299.
- Ferdinand, Prins, 299.
- Fich, Jacob, Stenhugger, 310. —
- Films, historiske, 62.

- Finsensvej, se Howitzvej.
Fischer, Hans, Murmester, 56.
Fisker, Kommandør, 594. — Johan Mathisen, Skomager, 189.
 — Mathias (c. 1670), 189.
Fladør, 413, 416.
Fleischer, Eseias, Apotheker, 188,
 189, 190, 260.
Flensborghus, 17.
Fleron, Bøsemager, 218.
Flinch, Politimester, 441.
Folskænk, Niels Hansen, Raad-
 mand, 177, 196.
Fontainens Springvandskompagni,
 274.
Fredensborg, Marskalshuset, 36.
 — Slot, 26, 32, 34—36, 137.
Fredericia, 464—65.
Frederik I, 85. — III, 94, 547.
 — IV, 166, 196, 475. — V, 146,
 535—36. — VI, 6, 216, 297—
 300, 434—35, 529, 593. — Arve-
 prins, 440, 520: — VII, 137—
 59, 299, 442, 464, 465, 466. —
 Landgreve af Hessen, 299. —
 Vilhelm Carl Ludvig af Hessen-
 Philipsthal-Barchfeldt, 439.
Frederiks Bastion, 399.
Frederiksberg, 75, 160—98 pas-
 sim, 354, 366. — Allé, 166, 170,
 172, 178—80. — Bakke, 275
 —78, 310. — Fælled, 165. —
 Gade, 345. — Have, 164, 165,
 167, 173, 420—21, 441—42. —
 Runddel, 165. — Slot, 165, 167,
 276, 362, 412.
Frederiksborg, 137, 138, 154, 265,
 266, 358. — Gade, 370. — Len,
 175, 352. — Vej (Nørrebrogade),
 160, 321, 356—58.
Frederiksdal, 487.
Frederiksen, Frederik, Ridefoged,
 373, 482. — H. P., Magasinfor-
 valter, 580.
Frederiksholm, se Kalleboe.
Frederiksholmsgade, 205, 206.
Frederiks Kirke, 401. —
Freiburg, 244. —
Frelser's Kirkeskole, 453.
Fri, Dirch, kgl. Bygmester, 308,
 336.
Friderich, Ærkebiskop af Bremen,
 44.
Friis, Chr., Kansler, 473.
Frimesterskab, 87, 104—06, 114,
 116—24, 130, 134.
Frue Kirke, 32, 179, 194, 195,
 278, 303, 331, 596. — Kirke-
 skole, 454. — Kirkespir, 68. —
 Sogn, 342.
Fuglefængerhuset, 486.
Fuglestangen, 356, 493.
Fuglevad, 358. — Hus, 495.
Funch, A. V., Pladsmajor, 218.
Furesøen, 251—52, 310, 470.
Fussing, A., Arkitekt, 68, 445,
 446. — Hans, Arkitekt og Mur-
 mester, 68.
Fyns Ravelin, 208, 209.
Fürst, Brødrene, Strømpefabri-
 kanter, 431.
Gaasebryggeriet, 331, 334.
Gaasebæksrenden, 202, 411.
Gaasegade, 331, 332, 333.
Gabel, Kammerherre, 543. — Chri-
 stoffer, 166, 357.
Gabels Gaard, se Efterslægtens
 Gaard.
Galgen paa Vester Fælled, 498—
 506.
Gamlebodehavn, 341, 342, 345.
Gamlebodyb, 340, 341, 343, 344.
Gamle lille Pumpevand, 371. —

- Gamle Raadhusstræde, se Studiestræde.
- Gamle store Pumpevand, 371.
- Gammelholm, 400. — Hovedmagasin, 381—85.
- Gammel Kongevej, 162, 164, 166, 173, 175—78, 180, 187, 191, 192, 193, 194, 197, 321, 328, 346.
- Gammelstrand, 335, 341, 345.
- Gammel Torv, 259—77 passim.
- Ganløse, 163:
- Gantzel, Chr., kgl. Kapelmusikus, 194. — Peder (1639), 194.
- Ganz, Jochum, Tømrermester, 319, 359.
- Garn, Morten, 323.
- Garnisons Kirke, 52.
- Gartnergade, 269, 352, 354, 357.
- Garvernes Rende, 372. — Pumpevandskompagni, 366, 369.
- Geertsen, Jens, Arsenalhaandværker, 214.
- Generalprokurør, 405.
- Generalstok i Kastellet, 50.
- Gent, 235, 244.
- Gentofte, 184, 358, 491. — Dyrehave, se Charlottenlund. — Sogn, 496. — Sø, 310, 311, 320, 470—71, 472, 481, 483.
- Georg Stjernekirger, 336.
- Gerbrand, Biskop, 413.
- Gertsen, Peter, 475.
- Gierdrum, Marchunel, Premierløjtnant, 569.
- Gieveholmen, 163.
- Gilder, 244—45.
- Gjordsen, Claus, Kansler, 410, 414.
- Glad, Grethe (Anna Margrethe), Skuespillerinde, 284—89. — Helvig, Skuespillerinde, 284.
- Gladsaxe, 312, 345.
- Glomsæsus, Niels, Præst, 320.
- Goldschmidt, M., Digter, 438—39, 441.
- Goldtbeke, Hans, Graver, 317, 349, 351, 353, 354, 356.
- Godthaabsvej, 164, 172.
- Gotfred, Konge, 237.
- Gothersgade, 260, 369.
- Graabrødretorv, 68.
- Gram, Mads Jørgensen, Købmand, 192.
- Gravbrønden, se Møllegården.
- Gravbrøndstræde, se Gaasegade.
- Gravelines, By i det nordlige Frankrig, 242.
- Grosskopff, And., Hofbedemand, 532.
- Grumme, Jens Chr. (c. 1550), 188, 190.
- Grundt, Georg, Etatsraad, 76.
- Grüne, J. P. M., Journalist, 438, 441.
- Grynmøllen, 400.
- Grønbeck, Knud, Damvogter, 480.
- Grøndal, 162, 165, 317, 350, 359, 363—65. — Aaen, 255—58.
- Grønnemosehuse, 461.
- Grønningen, 208, 219.
- Gulating, norsk Tingsted, 247.
- Gulbrand, Johan Vilhelm, Læge, 79.
- Guldberg, Fr. Høegh, Professor, 455. — Ove Høegh, 545.
- Guldhusets Rende, 372.
- Guldsmedelavet, 123.
- Gule Hest, Kro, 196.
- Gulland, 260.
- Gurrehus, 531.
- Gutfeldt, Otto Salomon, Proviantmester, 548.
- Gyldendal, Søren, 38.
- Gyldendalske Boghandels Ejendom i Klareboderne, 19—39.

- Gyldenløvesgade (Solljergvej), 160, 164, 166, 170, 184, 185, 190, 193, 323.
- Gyldenstjerne, Mogens, Statholder paa Københavns Slot, 252. — Øllegaard, g. m. Kansler Chr. Friis, 473.
- Günther, Anton, Fuglefænger, 486 —87, 492. — Hans, Fuglefænger, 486.
- Haaber, Joh., Klokker, 532.
- Haagensdatter, Nille, g. m. Bonden Mogens Petersen, 475.
- Haarløv, Formand, 588.
- Hage, H., Politiker, 132.
- Hagemann, Henrik, Arkitekt, 39, 521.
- Hagen, Kaptajn, 573.
- Hahn, Siegfried Jacob, Proviantforvalter, 555.
- Halck, Felix Valentin, Urtekræmmerlærling, 440—41.
- Hallager, Anders, 484.
- Halle, Caroline, Skuespillerinde, 289—90.
- »Halleluja«, Kapel, 361.
- Hallesen, Madam, Skuespillerinde, 290.
- Hals, Hans Jensen, 364.
- Haløre Marked, 43.
- Hammer, Henrik Jørgensen, Løjtnant, 179, 196.
- Hammerstrup, 199—206, 410—16. — Aas, 200, 201, 202, 412. — Eng, 201. — Stöckerne, 201.
- Hanning, Peder, Skoleholder, 223.
- Hans, Kong, 84. — Klejnsmed, 259.
- Hansen, A., Bøsemager, 219. — Anders, Hørkræmmer, 534. — Anders, Slotsbetjent, 316. — Anne, g. m. Voldmester Thomas Hansen, 356. — C. F., Arkitekt, 545. — Chr., Kroejer, 196. — Christoffer, Herredsfoged, 318—19. — Claus, Stensætter, 355. — Ditlev, Brygger, 273. — H. N., Borgmester, 8—9, 409. — Hans (1636), 492. — Hans, Vandkigger, 363, 364. — Helle, Tømrermester, 319, 338, 488. — Henning, Arkitekt, 39. — I. A., Politiker, 132—33. — Jens, Landmand, 462. — Jørgen, Tømrermester, 318, 354, 483. — Knud, Havemand, 481. — Lars (1748), 515. — Lars, Tømrermester, 191. — Laur. fra Avedøre, 177. — Mikkel, Damvogter, 480. — Niels (1631), 364. — Niels Christian (i Ribe), 421—22. — Ole (1628), 363, 364. — Peder, Tømrer, 371, 483. — Peter, Møller, 554. — Rasmus (i Valby), 170. — Reinholdt, Borgmester, 278, 279. — Thomas, Voldmester, 175, 312, 317, 323, 327, 328, 346, 349, 351, 352, 356.
- Hansen'ske Palais i Helsingør, 375.
- Hansen, Knudt, Birkefoged, 203.
- Harald Hén, 48.
- Harald Kesja, 48.
- Harrestrup, 313. — Aa, 313, 314.
- Harsdorff, Hofbygmester, 512—14, 516, 517, 520.
- Hassing, Joachim, Korttegner, 535.
- Haurestrup, C. L., Fuldmægtig ved Proviantvæsnet, 568.
- Haveselskabets Have, 165.
- Havneborg, se Københavns Slot.

- Hay, Abraham de la, Voldmester, 175, 183, 192, 349.
- Hedeby, se Slesvig.
- Hederiderhuset paa Valbybjerg, 361, 362—63.
- Hegel, Familien, 39. — Fr. V., Direktør, 39.
- Hegermann Lindenchrone, General, 467—68.
- Heide, Chr. v. d., 487.
- Heidenreich, Jørgen, 332.
- Heinemark, Jonas, Tolder, 368.
- Heldt, Jørgen, Proviantforvalter, 550.
- Helgesen, Hans, Oberst, 149.
- Hellekande, Rasmus Jensen, 323.
- Helleshus, 491.
- Hellig Geists Hospital, 195. — Kirke, 426—27. — Kirkeskole, 454.
- Helmers Skanse, se Jermers Skanse.
- Helmich, Nicolai, Raadmand i Tønsberg, 475.
- Helsingborg, 43, 48.
- Helsingør, 106, 258, 261, 265. — Hammermøllen, 265. — Vej (Østerbrogade), 160.
- Henrich Birkefoged, 203.
- Hendriksdatter, Sidse, g. m. Mads Sørensen, 171, 363.
- Henrichsen, Søren, Brandmajor, 401.
- Henriksen, Mikkel, Damvogter, 480.
- Herbach, Casper, 373.
- Herbst, Christian Frederik, Arkæolog, 144.
- Hericus, Abbed, 237.
- Herlev, 312.
- Hersleb, H. C., Borgmester, 4, 6—8, 66—67.
- Hes, Marcus, Borgmester, 178, 194, 195, 347, 348.
- Hestekilden, 261.
- Hestemøllestræde, 266.
- Hiller, Stadsbygmester, 378.
- Hinrichsen, Hofbager, 566—71. — Joh., Oldermænd, 445. *Barber*
- Hintze, Gartner, 191.
- Hjort, V. C., Provst, 451.
- Hjortholms Mølle, 362. — Sø, se Furesøen.
- Hiorthøy, Morten, Borgmester, 451.
- Hirschsprung, Abraham Markus, Tobaksfabrikant, 430—33.
- Hofman, Cathrine, g. m. Gefreiter H., 524. — David, Herredsfoged, 472. — Georg, Ingeniør, 355. — Godtfried, Ingeniør, 186, 489. — Gotfred, Generalkvartermester, 552. — Jens, Vangvogter, 309. — Peter, Brøndmager, 264, 265, 266.
- Hof- og Borgretten, 500.
- Hof- og Stadsretten, 507—21. — Gaard, 507—21.
- Holbæk, Gaard paa Vesterbro, 22.
- Holck, Agent, 69. — Frue, g. m. Agent H., 69.
- Holm, Barberlavets Oldermænd, 445. — C., Bagermester, 588.
- Holmen, 378, 379, 381. — Kirke, 52, 58. — Kirkeskole, 454. — Korsskole, 454.
- Holmsgade, 369.
- Holstehn, Friedrich Heinrich, Oberstløjtnant, 473.
- Holstein, Fr. Konr., Teaterchef, 292—93.
- Holtebro, se Hyltebro.
- Hoppe, Løjtnant, 592. — Hans, Møller, 186. — Mølle, 190.
- Horn, Frederik, Justitiarius, 290, 509, 511, 512, 515, 517.

- Hörnbech, C. J., Krigsassessor, 587—88.
- Horsted, Th., Arkitekt, 54.
- Hovedkassen, 456.
- Hovedvagten, 529—31.
- Howitzvej, 172.
- Hundesøen, se Ibstrup Sø.
- Husby Sogn, 457.
- Huslejenævnene, 447.
- Husum, 477, 481. — (Lolland), 477.
- Hvidøre Bæk, 310.
- Hyltebro ved Nørrebrogade, 163, 351, 357—58. — (paa Utterslev Mark), 357. — Slusen, 351, 359.
- Hysekebro, se Gamlebodehavn.
- Hyskenstræde, 260, 342.
- Hütten, Nicolai v., 20, 22, 24.
- Hæseker, Johan Jacob, Teaterdirektør, 290.
- Häusser, E. D., Oberst, Generalbygmester, 379, 403, 556.
- Højbro, 341, 345. — Plads, 402. — Stræde, 260, 271, 272.
- Højesteret, 143.
- Hørning, Kommerceraad, 77.
- Hørsholm, 358. — Rudevejen, 477.
- Høsterkøb, 313.
- Høyer, Christian Fædder, Maler, 592. — Jens Christian Frederik, Krigsassessor, 580, 582, 584.
- Høyrup, I. R. W., Krigsraad, 587—88.
- Ibsen, Carl, Tømremester, 350. — Hans, Skræder, 363. — Mads (i Valby), 170. — Søren, Kæmner, 263.
- Ibstrup, 310, 311, 358, 471, 474, 483, 491. — Sø, 310, 311, 491.
- Ille, Johannes, Fuglefænger, 486.
- Illum, A. C., Grosserer, 507, 521.
- Inge, g. m. Asser Rig, 303.
- Inkvisitionskommissionen i Stokhuset, 79—80.
- Ipsen, Harald Peter, Præst i Kastellet, 58. — Niels, Biskop, 330.
- Isachsen, Haagen, Møller, 553—54.
- Isenberg, Elsebe, g. m. Møller Herman Isenberg, 359. — Herman, Møller, 359.
- Islev, 312. — Overdrev, 312.
- Iversen, Thomas, Damvogter, Hjulmand, 480, 481.
- Iversenske Boghandel, 145.
- Jacobsen, Hans, Ligger, 493—94. — Carl, Brygger, 68. — Oluf, (1691), 487.
- Jacobæus, Holger, Læge, 493.
- Jansen, Frans, Murmester, Vejmand, 166.
- Jardin, Bygmester, 381, 399, 402, 403.
- Jens Boysens Vandkompagni, 366, 372.
- Jens Morder (Vibenshus), 494.
- Jensdatter, Dorthe, g. m. ¹⁾ Gartner Jochum Weis, ²⁾ Gartner Peder Pedersen [Kiembs], 189. — Marie, g. m. Løjtnant H. J. Hammer, 196. — Marie, g. m. Jens Nærmark Jensen (Borgmester J.'s Moder), 458—59, 463—64.
- Jensen, Møller, 554. — A. R., Malmester, 444. — Anders, Møller, 190. — Anders, Tømrer, 325. — Ane, 457. — Chr. (c. 1650), 188. — David (1678), 487. — Hans, Fuglefænger, 487. —

- Hans, Murmester, 334, 335.
 — Jacob (Snistaff), Præst, 534.
 — Jens, Borgmester, Overpræsident, 457—69. — Jens Nærmark (Borgmester J.'s Fader), 458, 461—65, 468—69. — Jørgen, Raadmand, 188, 189. — Kirsten, g. m. Vogn J., 492. — Lars (1627), 492. — Niels, 457. — Niels (Broder til Borgmester J.), 468. — Ole, Møller, 553. — Peder, Kræmmer, 188. — Søren, Tømrermester, 483, 488, 493. — Vogn (1635), 486, 492.
- Jermers Gabs Rende, 332. — Skanse, 255, 267, 268, 269, 309, 355.
- Jernmøllen eller Snidemøllen, 337.
- Jessen, Ole Christian, 497.
- Jochumsen, Jens (c. 1639), 189. — Simon, Tømrer, 363.
- Johansdatter, Kathrine, g. m. Morten Preus, Smed, 326.
- Johansen, Vibolt, Teltmager, 369.
- Johnsen, Axel, Kommissionær, 69.
- Jonsen, Baltzer, Tømrermester, 350, 353.
- Jonstrup, 472.
- Josephsen, Erik, Murmester, 336.
- Josty, Konditor, 421, 441.
- Judichær, Olaus, Schoutbynacht, 77.
- Juel, Jens, Diplomat, 362, 365. — Jens, Maler, 592. — Niels, Generaladmiral, 365.
- Juliane Sophie, Prinsesse, 439, 440.
- Junge, Severin, Konferensraad, 515.
- Jægersborg, se Ibstrup. — Allé, 492. — Dyrehave, 491.
- Jægerspris, 141, 144.
- Jøder, 100, 120.
- Jørgensen, Hoffurér, 144, 145, 147, 149. — A. D., Rigsarkivar, 341, 343. — Anders, 465, 467. — Jens Jørgen, 467—68. — Jeppe, 464—65, 467, 468. — Knud, Ladefoged, 183, 364—65. — Lars, Furageforvalter, 361. — Laurids, Skovfoged, 358. — Laur., Sognefoged, Brygger, 474. — Niels, Bødker, 487. — Niels, Fyrhøder, 535. — Peder, 467—68.
- Kaas, Christen, Kornmaaler, 548.
- Kagsaaen, 311, 312, 313.
- Kall, I. C., Bibliotekar, 68—69.
- Kallebo (Kalveboderne), 186, 188, 303, 325—346 passim, 410. — Sluse, 327, 328, 329. — Strand, 184, 346, 412. — Sund, 339—41, 344.
- Kallundborg, Hans Pedersen, Brygger, 190.
- Kalmar, 41.
- Kalthaven (Bremerholm), 364.
- Kalthof, Peter, Generalfelttøjmester, 360.
- Kalthus, se Grøndal. — Slusen, 359—60, 364.
- Kaltmand, Hans, se Hals, Hans Jensen. — Knud, se Jørgensen, Knud.
- Kalveboderne, se Kallebo.
- Kalvehaven, 162, 173, 181, 183, 184—94, 197, 201, 255, 269, 307—10, 321, 322, 339, 346, 349, 353, 367. — Dæmning, 308, 321, 322, 349, 353. — Sluse, 309, 322—23.
- Kampmann-Hansen, Mestersvend, 588.

- Kaper, Ernst, Borgmester, Dr. phil.,
1, 409.
- Karantænehuset paa Langelinie,
217.
- Karl X Gustav, 473. — d. Skallede,
229. — d. Store, 232, 245.
- Karlebo, 341.
- Karlebosund, se Kallebosund.
- Kastellet Frederikshavn, 50—60,
63, 217—19, 372, 547—89. —
Bageri, 547—89. — Kirken, 50
—60. — Mølle, 547—89.
- Kattesundet. 187, 343—44, 345,
346.
- Kehdingen, 44.
- Kibbenæs. 160.
- Kiembs, Peder Pedersen, Gartner,
(c. 1650), 188, 189.
- Kilian, Damvogter, 480.
- Klage, David (c. 1650), 188.
- Klammerivej, se Peder Bangsvej.
- Klauman, Peder, Bryghusskriver,
365.
- Klausdals Bro, 313.
- Klemmensen, Arild, Degn i Lin-
køping, 194.
- Klinge, Kay, Raadmand, 77.
- Klosterstræde, 271.
- Klædeboderne, se Skindergade.
- Knabrostræde, 271, 343.
- Knagerygstæde, se Knabrostræde.
- Knippelsbro, 10—18, 160, 367.
- Knoch, Johan, Vandmester, 278.
- Knud d. Hellige, 48, 241. — La-
vard, 303.
- Knudsen, Bent, Vandmester, 278.
319, 320, 355—56, 371. — Pe-
ter, Underfoged, 360.
- Koch, Erhardt, Natmester. 193. —
Jacob Quirinsen, 357. — Johan
Sørensen, 492. — Oluf, Snek-
kermester, 364.
- Kock, Hammer, 414.
- Kofoed, Jurist, Etatsraad, 298.
- Kolding, Rasmus Jørgensen, Hof-
tømremester, 317, 353.
- Koldinghus, 252.
- Koldthus, se Kalthus.
- Kolerahuset, se Falsters Kontre-
garde.
- Kompagni (Vand) bag Børsen, 371.
- Kompagnistræde, 263, 271.
- Kongeallé, se Pileallé.
- Kongelige Hofskyttetjenestes Eng
(Kongens Enghave), 200, 205.
- Kongelige Teater, 281—96 passim.
- Kongens Bastion, 547, 565. —
Blegdam, 323. — Bryghus, 337,
338, 367—68, 371, 379. — Eng-
have, 199—206, 310, 410—14.
— Gæstegaard, 271, 272. —
Port, se Sjællandsporten. —
Rende, 271, 372.
- Kopulationsprotokollen, 74—76. —
- Kornerup, kgl. Bygningsinspektør,
145.
- Korsør, 413.
- Krag, Jfr., Skuespillerinde, 288.
- Krempe, Marcus v. d., Guldsmid, 2.
- Krempe Marsk, 45.
- Krieger, Johan Cornelius, Over-
landbygmester, 26—27, 37.
- Krock, Hendrik, Maler, 35.
- Kroggh, General, 545. — Peder
Hansen, Cigarfabrikant, 423—
25.
- Krohn, J. J., Major, 577. — Vic-
tor, Oversergent, 63.
- Kronborg, 251, 258, 261, 265, 266,
358, 577.
- Krudttaarnet ved Vandkunsten.
333—35.
- Krug, Abraham, Møller, 175, 356.
- Kuhla, Arent v. d., 374.

- Kunstakademiet, 122.
 Kunstmusæet, 146.
 Kvæsthuset, 403.
 Kæmnerkassen, 455—56.
 Københavns Brandforsikring, 449,
 585—86. — Slot, 34, 35, 161,
 162, 167, 170, 203—04, 251—
 54, 259, 275, 305, 334, 344, 352,
 371, 372.
 Købmagergade, 259, 260, 261, 263,
 271, 272.
 Købstadret, se Birkeret.
 Køgevejen, 167, 170, 171, 172, 178,
 180.
 Køhler, Anton Rasmus Florian.
 Tømmerpolerer, 505.
 Kølbel, Johan, Skoleholder, 223.
 Köln, 44, 244.
 Kópke, C. F., Fuldmægtig, 577. —
 Peter Berendt, Entreprenør,
 570, 577.
- Lachendorph, Major, 421—22.
 Ladbrogade, 340, 342, 343, 345. —
 Stræde, 344.
 Ladegaard, 204, 256, 268, 269,
 319, 347, 348—53, 359—60, 361.
 — Aaen, 163, 164, 165, 172,
 249, 348—56, 359, 360, 411,
 489. — Dæmningen, se Peblinge-
 søens Dæmning. — Slusen, 352.
 — Vejen, se Gyldenløvesgade.
 Lampevejen, se Howitzvej.
 Landbygningernes Brandforsik-
 ring, 585—86.
 Landskrona, 252.
 Lange, Mads, til Bali, 154. — Mi-
 chael, Overpræsident, 408. —
 Philip de, Bygmester, 375—403.
 Langvaddam, se Damhussøen.
 Lars Bomslutter, 347. — Vinne-
 res Stræde, se Hyskenstræde.
- Larsen, Lærer, 468—69. — An-
 ders (1694), 363. — Anders.
 Matros, 361. — Knud (1718),
 487.
 Lassen, Jens, Vejmand, 171. —
 Niels (1641), 363.
 Laurentius, Fru, f. Haverbæk, g.
 m. Th. L.; 289. — Mette Marie,
 g. m. Præsten Hans Arentzen
 Steenstrup, Skuespillerinde, 286
 —89. — Thomas, Student, 289.
 Lauridsen, Anders, Vandkigger,
 269. — Jens (1651), 363. —
 Jens, Herredsfoged, 472. — Niels,
 Vejopsynsmand, 358. — Poul
 (Krøbling), 198.
 Laursen, Christoffer, Kroejer, 196.
 — Eskild, Magister, 193. — Pe-
 der, Ligger, 493—94. — Søren,
 Rustvognskusk, 494.
 Lausitz, 45.
 Lav, 81—136.
 Lavsarkiver, 444—46.
 Lavskommissionen af 1790, 112
 —13. — af 1794, 113—19, 121,
 125.
 Ledøje, 313, 314.
 Lehn, Abraham, til Højbygaard
 og Berridsgaard, Godsejer, 23.
 — Abraham, Vinhandler og
 Skibsreder, 23—24. — Johan,
 til Hvidkilde, Godsejer, 22, 23,
 190, 273.
 Leipzig, 45.
 Lem, Madam, 223.
 Lemming, Hans Sørensen, Præst.
 532.
 Le Nôtre, fransk Havearkitekt,
 538.
 Lenz, Christoffer, Tømremester.
 479.
 Lerche, Hans Nielsen (1712), 497.

- Lersø, 161, 249—50, 256, 311, 351, 470, 471, 481, 484.
- Leyers Mark, 490.
- Lille Helligøjststræde, 426. — Kongens Mølle, 554. — Vandkompagni, 274.
- Lind, J. A., Tobaksspindermester, 431.
- Lindgren, Instruktør, 291—93.
- Linnedvæverlavet, 101, 103.
- Lippe, Jochum v. d., Fiskemester, 477—78.
- List, Hans Michel, Musketer, 522—27.
- Livjægerkorpset, 123.
- Lollands Kontregarde, 215.
- Lomma, By i Skaane, 43, 48.
- »Loppeteatret« (i Kastellet), 574—75.
- Lorch, Thomas, Raadmand, 322.
- Lorenz, Skarpretter, 494. — Diderich Carl, Generalmajor, 211—12.
- Louise, Dronning, g. m. Frederik V, 535.
- Louvain, 243.
- Luciemøllen, 579.
- Ludvig d. Fromme, 245.
- Lund, 43, 48. — Domkirken i, 48.
- Lundegaard, 531.
- Lundehuset, 470—97.
- Lunding, Oberst, 582.
- Luxdorph, Bolle, Oversekretær, 193.
- Lübeck, 45, 48.
- Lübschütz, Josef, Tobaksfabrikant, 431.
- Lüders, Livlæge, 543.
- Iydke, Leder af Vandkunsten, 253, 255.
- Lühe, Valrad August v. d., Overpræsident, 285, 509, 512, 517. — Gaard, se Marskalsgaarden.
- Lyngby, 358. — Sø, 310, 311.
- Læderstræde, 263, 271, 344.
- Læg, Mads Sørensen, Sognefoged, 474.
- Løbnitz, Nicolai Johan, Bøsse-
mager, 215—17.
- Løngangen, 325—26, 328, 333, 336, 337, 338, 339, 341, 367.
- Løngangsstræde, 251, 325, 332, 333.
- Lønporten, 260.
- Lønslusen, 324.
- Løvstræde, 263, 264, 271.
- Maaløe, Byfogedfuldmægtig 466.
- Mackeprang, Præst, Konsistorial-
raad, 294.
- Mads, Rendemester, 255, 259.
- Madsen, Anders (1698), 487. — Christoffer, Damvogter, 480. — David, Brygger, 188, 190. — Jens, Murmester, 178, 196. — Niels (c. 1650), 188, 347. — Poul (1617), 271, 272.
- Madvig, Johan Nicolai. Professor, 407—08.
- Magasinet, 101.
- Magdeburg, 44, 45.
- Magistraten, 4—9.
- Maglemose, 491.
- Magstræde, 271, 325, 333, 342.
- Mainz, 44, 231.
- Malling, Holger, Personalhistoriker, 75—76. — Ove, 451.
- Malmøhus, 252.
- Mandstrup, Christen Jochumsen, Grenader, 440—41.
- Mandixen, Hans, Proviantforvalter, 176, 187, 191, 192, 193.
- Mangor, Elovius, Stadskonduktør, 320.
- Manthey, Ludvig, Apoteker, 69.

- Marie Sofie Frederikke, Dronning, g. m. Fr. VI, 299.
- Marienburg, Gods paa Møen, 294.
- Markussen, Harmiken, g. m. Kandestøber Jørgen M., 368. — Jørgen, Kandestøber. 276, 367, 368, 370. — Knud, Vandmester, 261, 263, 275, 278, 366, 368—70, 372. — Poul, Vandmester, 261, 271, 278.
- Marr, Valentin, Bøsemager, 146.
- Mars, Hans, Glarmester, 272.
- Marskalsgaarden, 375, 380, 509—13 passim, 517, 520.
- Marstrand, Vilh., Maler, 545.
- Mathias, Vandmester, 252.
- Mathiassen, Albertus, kgl. Bygmester, 372, 373.
- Matthiessen, Nicolai Banner, Bygmester, 376, 378—80.
- Meisse, Hans, Ingeniør. 258, 259, 261.
- Meldahls Jærnstøberi, 194.
- Meldal, Ellen, Assistent, 502.
- Meldola, G. I., Bogtrykker, 433.
- Meller, I. C., Borgmester, 77.
- Merfeldt, Gert v., Bøsestøber, 259.
- Merkel, Karen Valentinsdatter, g. m. ¹⁾ Chr. Andersen, ²⁾ Skovfoged Mathias Nielsen, Sørby, ³⁾ Sognefoged Bent Poulsen, 496.
- Merseburg, 44.
- Messinglysekroner. Skydeselskabets, 6—7.
- Metropolitanskolen, 453, 532.
- Mette, g. m. Rasmus Islænder, 191.
- Meyer, Ove, Proviantforvalter, 550—51, 555.
- Meyscher, Hans, se Meisse, Hans.
- Meza, de, General, 465.
- Michelbecher, Anne, g. m. Wigandt M., 534. — Wigandt, 533—34.
- Mikkel Bødker, Møller, 194. — Vibes Kro, 176, 177—78, 179, 195, 196, 197.
- Mikkelsen, Jens, Bonde i Utterslev, 474.
- Millet, Professor, Arkitekt, 157.
- Modeweg, Fabrikant, 126.
- Moltke, A. G., Geheimeraad, 401—02. — C. F., Direktør for det kongelige Teater, 285. — Otto, Geheimestatsminister, 298.
- Moltke'ske Palais, 380.
- Monies, Salomon, Tobaksfabrikant, 425—26.
- Monrad, David, Generalpostdirektør, 69. — D. G., Biskop, 153.
- Mortensen, Oluf, Borgmester, 255. — Peder, Kæmner, 263.
- Motsfeld, Eva, g. m. Borgmester Herman Schrøder, 327.
- Motzmans Plads, 385.
- Muhle, Barbara Dinesdatter, g. m. Borgmester Ivar Poulsen, 474—75. — Hans, Læge, Professor, 77.
- Mulvad, Søren, Urtekræmmer, 418.
- Munk, Peder Nielsen, Brygger, 474. — Rasmus Hansen, Brygger, 196—97.
- Munkegaarden, 474.
- Murerlavet, 108, 120.
- Müller, Raadstuearkivar, 67. — Henrik, Rentemester, 507. — Otto, 132.
- Münter, Biskop, 451.
- Møens Kontregarde, 208.
- Møllegaarden, 266—67.
- Møllegade, 357.
- Møllegraven, 272, 329, 332, 337, 339.

- Møller, Gudmund Jensen, Klejnsmedesvend, 215. — H. C. V., Havnedirektør, 10. — Henrik, Tolder, 373, 374. — Viggo Sten, Arkitekt, 376, 389, 398.
- Møllerlavet, 549, 565.
- Mønniken, Heinrich v., Justitsraad, 534.
- Mønster, Skovrider, 205.
- Mønten i Møntergade, 260.
- Møsting, Johan Sigismund, Geheimestatsminister, 298.
- Nagel, Carl Friderich, Musketer, 225—27.
- Nationalmusæet, 140, 143, 152, 155, 157.
- Naturhistoriske Musæum, 151.
- Nelson, engelsk Admiral, 591—94.
- Neukirch, Simon Herz, 530—31.
- Neuman, Christian, kgl. Kok, 535.
- Neumünster, 45.
- Niels, Konge, 48.
- Nielsdatter, Elene, g. m. Hans Andersen Vive, 494—95. — Maren, g. m. Jens Pedersen, 495.
- Nielsen, Adam, Fuglefænger, 485—86. — Anders (1693), 362. — Anders, Kroejer, 196. — Anders, Underskriver, 364. — Bertel (1655), 171, 362. — Chr. (c. 1650), 188. — Chr., Kromand, 362. — Gødert (1674), 197. — Hans, Fuglefænger, 487. — Hans, Sognefoged i Valby, 170, 362. — I. E., Bagermester, 580. — Iver (1640), 362. — Knud, Murmester, 336. — Markus, Markmand, 361. — Mikkell, Bonde i Utterslev, 474. — Mikkell, Rendemester, 254—55, 263, 267, 269, 275, 277, 278, 313, 314, 366, 367, 368, 491. — Niels (1622), 332. — Niels (1717), 362. — Oluf, Raadstuearkivar, 374, 501, 504, 505. — Rasmus, Skoleholder, 272. — Søren, Hjulmand, 347, 348.
- Nienburg, Kloster ved Saale, 45.
- Nikolaj Kirke, 76. — Kirkeskole, 454. — Kirkespir, 68. — Sogn, 342.
- Nissen, A. K., Fiskebløder, 68. — Frøderikke, g. Schlüter, kgl. Skuespillerinde, 290—96.
- Norgesporten, 572.
- Normann, E. V., Søofficer, 17.
- Nyboder, 356, 378, 401. — Rende, 372.
- Nyby Ladegaard, 160—98 passim, 203, 204, 309, 322, 328, 349—51, 364, 365, 414. — Sluse, se Bülowsvejens Sluse.
- Nybølle, se Nørbølle. — Aa, 313—14.
- Nybørs, 18.
- Nyholms Hovedvagt, 376, 380. — Mastekran, 376, 391—94, 398.
- Nyrop, Camillus, Industrihistoriker, 97.
- Nytorv, 266, 271, 345.
- Ny Vestergade, 12.
- Nærum, 358.
- Næstved, 48.
- Nørbølle, 313.
- Nørrebrogade, 351, 357.
- Nørregade, 273.
- Nørreport, 104, 172, 261, 263, 269, 308, 340. — Kompagni, 273, 274, 365, 372.
- Nørrevoldgade, 249.
- Oberkampf, Peter Abraham, Hederrider, 361.

- Odense, 43, 47, 93, 106. — Slot, 33, 35.
- Ohlrogge, Ingeniørkaptajn, 570.
- Oldsagssamling, Frederik VII's, 137.
- Olfert Fischersgade, 523.
- Olsen, Etatsraad, 291—93. — Bertel, Billedskærer, 14. — Jens, Herredsfoged, 472. — Niels, Øltapper, 177, 196. — Ole (c. 1650), 189. — Peder, Mestersvend, 588.
- Ordrup, 491, 492. — Skov, 491—92. — Sø, 161, 308.
- Osterstade, 44.
- Otto. Stachius, Billedskærer, 265.
- Oudenarde, By i Belgien, 244.
- Overgaden n. Vandet, 444.
- Ovre, 310. — Aa, 314, 345. — Dam, se Damhussøen.
- Pahlen, v. d., Grosserer, 570.
- Paludan, Johan, Præst paa Møen, 292.
- Parcelbroen, 269.
- Parker, engelsk Admiral, 591—94.
- Parsberg, Holger, Landsdommer, 475.
- Paslick, Caspar, Sekretær i Tyske Kancelli, 472.
- Pauli, Ebenezer, 497.
- Peblingsø, 161, 164, 165, 167, 173, 174, 185, 249, 258, 261, 263, 267, 269, 307—10, 312, 321—25, 348—56, 357, 367, 369, 370, 372. — Dæmning, 248, 255, 309, 321—25, 354—55. — Sluse, 308, 309, 322, 323, 355.
- Peder Bangsvej, 172.
- Pedersdatter, Ane, g. m. Chr. Andersen, 496.
- Pedersen, Anders (1693), 496. — Augustinus (c. 1650), 188, 189. — Chr. (c. 1630), 362. — Hans (c. 1650), 188, 491. — Hans, Damvogter, Vandkigger, 480. — Hans, Tingskriver, 371. — Jens (1660), 495. — Jeppe, Tømrer, 462. — Johanne, g. m. Møller Niels P., 552—53. — Jørgen, Borgmester, 255. — Niels, Møller, 552. — Peder (1639), 495. — Peder, Brygger, 195.
- Penz, Adam Heinrich, Jægermester, 486.
- Per Kæmpe, Borgmesters Boder, 331.
- Perlenberg, Joachim, Stenhugger, 334.
- Petersen, I. C. A., 505. — Jacob, Damvogter, 480. — Jacob, Kammer tjener, 492. — Jakob, Skibsfører og Sømaler, 16—18. — Mogens, Bonde, 475. — Wilhelm, Landskabsmaler, 501. — Paul, Grovsmesdsvend, 215.
- Petri Kirke, 76.
- Peymann, General, 574.
- Philippe, Greve, 243.
- Pileallé, 172.
- Pilestræde, 263.
- Pinneberg Reduit, 217—18.
- Pipin den Lille, 232, 233.
- Pitzler, Herman Andreas, Justitsraad, Inkvisitor, 79—80.
- Platen, Vilh. Frederik v., Generalbygmester, 378.
- Platz, E., Murmester, 510. —
- Plessen, Samuel Christoffer, General, 474. — Victor Christian v., Geheimeraad og Overceremonimester, 20, 37, 38.
- Plum, Fr., Provst, 451. — Povl August, Maler, 142.

- Pløtz, Henrik, Maler, Instrumentmager, 596.
 Poleck, Hans, Damvogter, 478.
 Poleremøllen ved Vesterport, 307, 308, 324—25.
 Pont, du (1652), 347.
 Poort van Gent, By i Belgien, 235.
 Poul Sejgermager, 259.
 Poulsen, Bent, Sognefoged, 496.
   — Ivar, Borgmester, 474. — Oluf, Damvogter, 480, 481—82. — Peter (c, 1699), 189.
 Povisk, Otto, 374.
 Preus, Morten, Smed, 326.
 Prinsens Palæ, 143, 153, 341, 511, 533—46. — Have, 533—46.
 Prinsessegades Skole, 275.
 Prinsessernes Gaard, (Frederiksberg), 166.
 Probst, Gerhard, Musketer, 523, 524, 526—27.
 Proviantgaarden, 254, 337, 338, 367, 371.
 Præsteholmen, 471.
 Pødenphanth, W. S., 528.

Quedlinburg, 44.
 Quentovicus, By, 236, 239.

Raadhuset, 266, 302, 507.
 Raadhus Pladsen, 324. — Stræde, 263, 271, 272, 330, 331, 332.
 Raadmandsbægre, 9.
 Raadstuearkivet, 2, 6, 61—78, 443—56.
 Raadstuens Fattigbøsse, 220—24, 455.
 Raadstueretten, 63.
 Råsløf, Harald Iver Andreas, Minister, 152.
 Raben, Geheimeraad, 540.

 Rach, Johannes, Maler, 383.
 Radekop, C. Adolph, Tobaksfabrikant, 428—30.
 Rahbek, Knud Lyhne, 286—89, 292, 293, 427. — Allé, 176.
 Ramsing, H. U., Oberst, 306—07, 339, 343, 350, 410.
 Rantzau, Breide, Statholder, 309.
 Rasmus, Graver, Damvogter, 480, 481—82.
 Rasmussen, Clemmen (1703), 487. — Erik, Vandmester, 254. — Hans (1680), 362. — Henrik, Skovrider, 358. — Jens, Kaptajn, 347. — Jørgen, Tømrermester, 348, 483, 488. — Leopold, Tegner, 155.
 Ravn, Degn og Lærer, 468—69. — Wulf, Ridefoged, 204, 205, 494.
 Ravnsborg, 160.
 Ravnstrup Have, 68.
 Rawert, kgl. Fabrikdirektør, 130.
 Reberbanerne, 174, 188, 189, 347, 348.
 Recke, v. d., Oberst, 146.
 Reden, Slaget paa, 590—95.
 Reffling, Stabssergent, 218.
 Reformerte, 106.
 Reformert Kirke, 76.
 Reiersen, Fabrikskommisær, 114.
 Reimand, Hans, 368.
 Reinholdtsen, Reinholdt, Sejlægger, 332.
 Reitzer, Jørgen, Sekretær, 473—75. — Maren, g. m. Kancellisekretær Ernst R., 473, 474.
 Rendsborg, Kristkirken, 58.
 Reric, 237.
 Resen, Peter Hansen, Præsident, 2, 258—80 passim, 359—60, 367, 372, 374. — R., Præsident, 193.

- Reventlowsgade (Tværgaden), 186, 191, 192, 193—94.
- Reyman, Adam, Ingeniør, 261.
- Ribe, 41, 42, 48, 248, 421—22.
- Ridderstien, 461—62.
- Rigensgade, 372.
- Risby, 313, 314.
- Robert, Greve af Flandern, 241.
- Rodsteen, Jens, 366. — Marquard, Admiral, 366.
- Rolighedsvej, 353—54.
- Rosbæk, 249, 250. — Mølle, se Vartou.
- Rosenaen, 191, 194, 347, 348.
- Rosenberg, G. E., Kobberstikker, 399.
- Rosenborg 180, 265, 267, 275, 311, 324, 365, 369, 372, 490. — Dyrehave, 490. — Have, 366, 542. — Samlingen paa, 140, 146, 149, 152.
- Rosengaard, Christoffer, Lensmand, 477.
- Rosengaardens Springvandskompagni, 272, 366.
- Rosenhoff, Claudius, Redaktør, 441.
- Rosenkjær, Lærer, 307, 327, 333.
- Rosenkrantz' Bastion, 554.
- Rosenkrantz, Oberst, 355. — Birgitte v., 543. — Holger, 271, 272. — Iver Holger, Baron, 436—37. — Palle, Baron, Forfatter, 436.
- Rosenstand Goiske, P., Direktør for det kongelige Teater, 286—88.
- Rosing, Johanne Cathrine, Skuespillerinde, 291.
- Roskilde, 48, 415, 430. — Domkirke, 34, 179, 241. — Gade, se Vesterbrogade. — Len, 167, 170. — Landevej, 167, 170, 176, 178—80, 309, 314, 321, 347, 358.
- Rude Gaard, 358. — Hørsholmvejen, 477.
- Rudersdal, 358.
- Ruse, Heinrich, Baron af Rysenstein, Generalmajor, 50—51, 492.
- Ryberg, Niels, Konferensraad, 418, 440.
- Ryvangen (Gentofte Mark), 181, 182, 183, 184.
- Rævshaleddyb, se Gamlebodedydb.
- »Røde Hus« el. »Sides Hus«, 170—71, 363, 364.
- Rødovre Sogn, 312.
- Rørbye, Brødbagningsentreprenør, 568.
- Rørup Sogn, 457.
- Røssel, A. L. V., Bøssesmager, 219.
- Sabbath, Jürgen, Musketer, 525.
- Saint Denis, 229.
- Saint Omer, By i Nordfrankrig, 234, 242—43, 246.
- Saint Riquier, Kloster i Nordfrankrig, grundl. 625, 237—38.
- Sames, Oberst, 564.
- Samsing, Jørgen, 363. —
- Sandberg, A. J., Fuldmægtig, 579—81. — Carl August, Entreprenør, Korn- og Melhandler, 577—79, 581.
- Sandersen, Anders, Gaardejer, 481.
- Sanger, Chr. Pedersen, 177, 178, 179, 196. — Hans, Murmester, 325, 337.
- Sankt Anna Rotunda, ufuldført Kirke, 51.
- Sankt Annæ Bro (Amalienborg), 310, 311.
- Sankt Annægade, 444.

- Sankt Clemens Kirke, 303, 344, 411, 413. — Rende, 332.
- Sankt Jørgens Aa, se Ladegaards-
aaen. — Gaard (Hospital), 160
—98 passim, 307, 309, 310,
347, 348, 359, 370, 411, 415. —
Stenbro (jvnf. Vesterbrogade),
191, 194. — Sø, 161, 162, 165,
166, 173, 174, 178, 181, 182,
184, 185, 186, 187, 189, 191,
194—97, 204, 249, 255, 257,
258, 268, 277, 307—10, 321—
23, 328, 339, 346—48, 349, 411.
— Sluse, 309, 346, 347. — Vang,
361. — Vejrølle, 194.
- Sars, Ernst Henriksen, 496.
- Saxo, 305.
- Scavenius, Morten Lauridsen,
Landsdommer, 320, 475.
- Schack, Generalmajor, 526. —
Hans, 205.
- Scheel, Chr., Stiftamtmand, 474.
— Jørgen, 474.
- Scheelens Gaard (Utterslev), 474.
- Schierrebeck, Jes Olufsen, 497.
- Schimmelmann, H. C., 520.
- Schiøtt, Fr., Arkitekturhistoriker,
375.
- Schiøtz, Johan Wilhelm, Tobaks-
fabrikant, 433. — Johs., To-
baksfabrikant, 433.
- Schlegels Mølle, 186.
- Schlüter, F. M., Kopist, 296.
- Schousboe, I. C., Regimentskvar-
termester, 567.
- Schreiber, Bartholomæus Philip,
Stadsmusikant, 532.
- Schrøder, Elisabeth, g. m. ¹⁾ Ene-
vold S., ²⁾ Pierre Cabot, 20, 22.
— Frederik, Major, 475. —
Herman, Borgmester, 327.
- Schrødersee, I. C., Kaptajn, 593.
- Schubert, P. G., Sergent, 215.
- Schultz, Frøken, 141—42. — Pre-
mierløjtnant, 142, 146. — Jo-
han, Musketer, 523, 526—27.
— Mikkell, Møller, 194.
- Schurmand, Gabriel Christensen,
Byfoged i Frederikshald, 475.
- Schwarz, Fr., Instruktør, 287. —
Peter, 487.
- Schwendi, Sebastian, Sekretær,
472.
- Schytte, H., Oldemand, 445.
- Schøller, Caspar, 476. — Chr.
Caspersen, Assessor i Højeste-
ret, 475. — Rasmus, 476.
- Scultus, Lensmand, 354.
- Seehusen, 45.
- Segeberg Slot, 44.
- Sehested, Chr. Thomsen, Kansler,
193. — Hannibal, 186—87.
- Serritslev, 250.
- Siegfried, Ærkebiskop af Bremen,
44.
- Sigbrit, Mor, 164.
- Sigtuna, 42.
- Sigvardsen, Sigvard (1675), 492.
- Silke-, Uld- og Lærredskræmmer-
lavet, 102.
- Silkevæverlavet, 101, 102.
- Simensen, Niels, Proviantmester,
548, 550.
- Sinclair, Anders, Landsdommer,
475. — Kirsten, g. m. Sekretær
Jørgen Reitzer, 475—76.
- Sjællandsporten, 552.
- Sjælør, 201, 410—16.
- Skagens Fyrtaarn, 390—91.
- Skanør Marked, 241.
- Skarnagerlavet, 338.
- Skarnholmen, 325, 333, 337,
338.
- Skibsfartssager, 449—51.

- Skibshavn, den nye, 333—36.
 Skindergade, 264, 273.
 Skipperboderne, 369.
 Skoboderne, 279.
 Skodsborg, 141.
 Skolevæsenet, 451—55.
 Skomagerlavet, 84, 87, 109, 357.
 Skotte, Anders Hansen, Damvogter, 480, 485. — Hans. Væver, 492.
 Skovshoved, 345, 361.
 Skrædderlavet, 87.
 Skydeselskabet, det kongelige danske, og danske Broderskab, 1—9, 63—67. — Broderbog, 63—67.
 Skyttehuset (Frederiksberg), 362.
 Skæremøllen, 254, 326, 338.
 Skøfel, Jokum, Rendemester, 278.
 Slagterlavet, 98.
 Slagtervænget, 500.
 Slaver, 560, 566, 571—72.
 Slesvig (Hedeby), 40, 41, 42, 234, 237, 238, 246, 248.
 Slotman, Murmester, 397.
 Slotsholmen, 336, 337, 344.
 Smallegade, 165, 172.
 Smedehuset, se Falsters Kontregarde.
 Smedelinien, 207—10, 217.
 Smørum Herred, 318.
 Snarens Kvarter, 342.
 Snedkerlavet, 109, 116.
 Soest, 44, 45.
 Sofie Amalie, Dronning. g. m. Fr. III, 166, 186, 491. — Caroline, Enkefyrstinde af Ostfriesland, 543. — Magdalene, Dronning. g. m. Chr. VI, 38, 146.
 Sofie Podebusks Gaard, 259.
 Sokkelund Herred, 161, 163, 203, 482.
 Solbjerg, 160—98 passim, 310, 362—63, 412—15. — Bakke, se Valby B. — Ballerupvej, 185. — Kirkegaard, 167. — Vang, 361. — Vej, se Gyldenløvesgade.
 Soldin, Michael, Tobaksfabrikant, 425—26.
 Solitudevej, 357.
 Sommer, Overkrigskommissær, 570.
 Sortedamssøen, 161, 173, 310, 311, 321, 324, 372.
 Spantehuskomplekset paa Nyholm, 381, 398—99.
 Speier, 44.
 Sponneck, Kommandant, 526.
 Spormand, Chr., Borgmester, 371.
 Springgade, 424.
 Springvandet paa Gammeltorv, 264, 265, 266, 271, 275, 279, 365.
 Stadens Værtshus, 259, 260.
 Staldgården, 254.
 Stampe, Hans Jensen, Kæmner, 274.
 Steenstrup, Christian, Ingeniør-officer, 213, 214. — Hans Arentzen, Præst i Ebeltoft, 289. — Japetus, Professor, 150—51.
 Steinhauer, C. L., Justitsraad, 154.
 Stendal, 45.
 Stenfeld, Stænderdeputeret, 128—29.
 Stenhuggerlavet, 108—09.
 Stenosgade, 173, 174, 194, 195, 348.
 Sternberg, Ungern, Drabant, 156.
 Steuben, B. O., Korttegner, 200.
 Stigsen, Oluf, Damvogter, 480.
 Stockholm, 49.
 Stokkerup, 474, 491.

- Stolberg, C. G. v., Greve, 545.
- Storch, Lyder, Pottemager, 485.
- Store Færgestræde, 402. — Grøn-
negade, 428. — Kirkestræde,
402. — Kongensgade, 522. —
Magleby, 412—13. — Ravns-
borg, 190. — Strandstræde,
366. — Vibenshus, 470—97.
- Storm, Jacob, Rendemester, 277,
478, 480.
- Stormbroen, 339.
- Stormgade, 540.
- Stoy, Abraham, Stukkator og Mur-
mester, 20, 22, 25—27, 30—
36. — Margarethe, f. Poulsdat-
ter, g. m. Murmester Abraham
Stoy, 26, 27.
- Strandgade, se Reventlowgade.
- Strandgade, 370.
- Strange Trøner, 273.
- Strejkeret, 132.
- Struck, Kammerraad, 144.
- Struensee, Joh. Fr., 498, 505, 507,
508, 510, 511.
- Strømpevæverlavet, 103.
- Studiestræde, 342.
- Sturmberg, Johan Adam, Stukka-
tør, 26, 34. — Johan Christoph.
Stukkator, 26, 34—35.
- Stuve, Hans, Købmand, 534.
- Støcken, General, 556.
- Størestræde, 381.
- Støvnæs Ting, 163.
- Suckow, C. S. v., Oberstløjtnant,
422.
- Suhm, Ulrik Frederik, Admiral.
388, 392, 394, 398. — Valentin,
Magister, Notarius Publicus,
472—73.
- Sundbyøster, 68.
- Sundhedskommissionen 1711—12,
76—77.
- Sundholm, se Slotsholmen.
- Surbæk, Simon, Borgmester, 195,
278.
- Swane, Leo, Musæumsinspektør.
376.
- Svanehaven, 350, 351, 353. — Mo-
sen, 185, 350—51.
- Svaning, Hans, Historiker, 164.
- Svejtserhuset i Søndermarken,
276.
- Svendsen, Jens, Brygger, 496. —
Jens, Stensætter, 354. — Lau-
rids, Bonde i Emdrup, 485. —
Svend, Møller, 553, 554.
- Svenskeholm, 413.
- Sverthuset, 322.
- Svinehaven, 185, 353.
- Svovlhuset, se Kongens Bryg-
hus.
- Symensen, Valter, 471.
- Sælhundestenen, 416.
- Søborg, 477. — Hus, 277, 470—
97. — Sluse, 373. — Sø, se Ut-
terslev Sø.
- Søborg, Jens, Skoleholder, 523—
27.
- Søbækshuset, 223.
- Sødertelje, By i Sverige, 42.
- Søholmen, se Præsteholmen.
- Søløse, 491.
- Søndergade, se Farvergade.
- Søndermarken, 412.
- Sørby, Mathias Nielsen, Skovfo-
ged, 496.
- Søren Fisker, 256.
- Sørensdatte, Ane, g. m. David
Jensen, 487. — Cathrine, g. m.
1) Anders Pedersen, 2) Peder
Frandsen Bøje, 3) Ernst Hen-
riksen Sars, 496.
- Sørensen, Hans, Klejnsmedemc-
ster, 213—15. — Jacob, Borg-

- mester, 255. — Jens, Cigarfabrikant, 422—23, 427—28. — Mads, Vejmand, 171, 363. — Morten, Murmester, 334, 335, 336.
- Taarnby, 180, 412—13, 415.
 Tagenshus, 357, 493.
 Takkelagehusene paa Langøen, 394—97.
 Tange, 358. — Hus, 492.
 Tangermünde, 45.
 Tanner, C. D., Vaabenfabrikant, 149.
 Teglgarden (i Smallegade), 165, 172. — (Nørrebro), 310, 356—57.
 Tekstilindustrien, 100—03.
 Teudt, Mestersvend, 580.
 Theatrum anatomico-chirurgicum, 444.
 Therkelsen, Hans (c. 1650), 188.
 Thomsen, C. J., Conferensraad, 137—59. — Ingeborg, g. m. Herredsfoged Poul T., 474. — Poul, Herredsfoged, 474.
 Thorvaldsen, Bertel, Billedhugger, 12, 298. — Gotskalk, Billedskærer, 12. — Musæum, 12.
 Thurah, Hofbygmester, 19, 35, 381, 385, 390—91, 392, 402, 403, 535—36.
 Thyde, Mikkel Nielsen (c. 1650), 188, 347.
 Tidepenge, 113, 119.
 Tiel, By i Holland, 240—41, 245.
 Tiesen, Karl, Silkevæver, 192.
 Tietgensgade, 173.
 Tobaksmagerlavet, 103, 425.
 Tobaksrygning, 417—42.
 Tode, Johan Clemens, Læge, 79, 288.
 Toldbodvej, 522, 552, 553.
 Tolle Sø, se Furesøen.
 Tordenskjold, 141.
 Torvegade, 370.
 Tournai, 241.
 Trier, 244.
 Trinitatis Kirke, 140. — Kirkeskole, 454—55.
 Troels, Balne, Tømremester, 325.
 Trolle, Herluf, Statholder paa København Slot, 253.
 Trommesalen, 175, 176, 191, 193.
 Tryggvælde Len, 167, 170.
 Trøstrup, Jens Ibsen, Giethus-skriver, 190.
 Tugthusets Vandkompagni, 366, 372.
 Tujon, Matthieu, Vinhandler, 515.
 Tuleshøj, 345.
 Tværgaden (Reventlowsgade), 187—88, 192.
 Tyske Kirke, 76.
 Tøpperup, 312, 313. — Mose, 311—12.
 Tøjhuset, 264, 265, 337, 338, 371, 379.
 Tøjmagelavet, 101.
 Tømrelavet, 109—10, 115, 119, 120.
 Tømrestrejken 1794, 109, 113.
 Tønder, 48.
 Tønnenes, Chr., Murmester, 322. — Jørgen (c. 1675), 197.
 Tøpling, Tømremester, 397.
- Ucke, Friedrich, 476.
 Ulfstand, Ingeborg, g. m. Rentemester Jørgen Vind, 473.
 Ulrichsen, Simon, Murmester, 505.
 Universitetet, 256, 257, 262, 277, 314—17, 319, 320, 365, 470. — Springvandskompagni, 261.

- Upsala, 42.
 Urup, Axel, Lensmand, 372, 373, 374, 479.
 Utterdahl, Murmester, 397.
 Uttermark, Hans, Møller, 356.
 Utterslev, 163, 250, 357—58, 359, 473, 474, 475, 477. — Gaard, 471—76. — Høj, 477. — Sø, 250, 316, 320, 470—73 passim, 477—83.
 Utterslev (Lolland), 477.
- Vaabensamling.** Frederik VII's, 137—59. — historiske, paa Tøjhuset, 140, 142, 143, 147—49, 152, 154, 157, 158.
- Waademark, Hans Jacobsen, Grenader, 440—41.
 Wagener, Reinholt, Læge, 77.
 Vagthuse, se Vangehuse.
 Valby, 162, 165, 167, 170, 171, 172, 173, 176, 178, 184, 191, 199—202, 204, 359, 362, 411, 412, 413, 415. — Bakke (Bjerg), 164, 165, 167, 171, 172, 176, 177, 361, 362. — Enge, 310. — Fællad, 177, 202, 205. — Langgade, 412. — Mose, 276. — Overdrev, 202.
 Walchern, Ø i Holland ml. Scheldemundingen og Nordsøen, 239.
 Valdemar Atterdag, 342. — d. Store, 303.
 Valenciennes, 233.
 Valkemølle (Byens), 271, 326.
 Walkendorf, Christoffer, Statholder paa Københavns Slot, 258, 260, 324, 367, 477, 479.
 Walkendorffsgade, 260.
 Valtersen, Luth, Hederider, 362.
 Vandforsyningsanlæg, 249—80.
- Vandkommissionen (1679), 371, 374.
 Vandkrogen, 171.
 Vandkunsten (gl. og ny), 251—55, 258—61, 272, 275, 276, 279, 307, 325—46, 366, 367. — Mølle, 326—34 passim.
 VandmølleSkansen, 329. — Stræde, se Farvergade og Raadhusstræde. — Taarnet, 328, 329, 336.
 Wandrup, C. W., Fyrbøder, 217.
 Vandtsniderne, 87, 100.
 Vandvæsen, 306—74.
 Vangede-Søbjergvang, 477.
 Vangehuse, 360—65.
 Vanløse, 171, 310, 317, 319. Sluse, 320, 373.
 Vartov (gl. og ny), 160, 161, 181, 182, 204, 250, 277, 303, 310, 312, 326, 329, 330, 373, 478, 484. — Fiskedamme, 161, 308, 478.
 Waterskout, 62.
 Wedelsborg, Grevskab, 459.
 Wegener, Hofintendant, 511.
 Wegersløf, Frederik, Kaptajn, 384.
 Vejerboden, 342.
 Weilbach, Fr., Arkitekturhistoriker, 375—76, 380, 390—91.
 Weiner, Kristian, Sekretær i tyske Kancelli, 322.
 Weis, Jochum, Gartner, 188, 189.
 Weiskopf, Lorenz, Inspektør, 374.
 Wendel, Ingeniørkaptajn, 390.
 Werlauff, E. C., Historiker, 417, 529.
 Wessely, Joseph Bernard, Hofkommissionær, 38.
 Westengaard, Kancelliraad, Brygger, 568. — Sognepræst, 568. — Barthold, Møller, 563—65.

- C., Kancelliraad, Møller, 565.
 — H., Proviantkommissær, 555
 —58, 563.
- Vestenou, Mads, Vandmester, 331.
- Vesterbro, 166, 173—74, 177, 178, 184—94, 501. — Gade, 171, 173, 174, 175—78, 179, 180, 187, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 347. — Torv, 411.
- Vester Fælled, 162, 167, 173, 177, 184—94, 199—200, 205, 411, 412, 415, 498—506.
- Westergaard, Haagen, Brændevinsbrænder, 504.
- Vestergade, 187, 263, 264, 266, 267, 271, 303, 324, 344.
- Vestergarn, Stednavn paa Gotland, 40.
- Vestergrav, 263, 268—72, 280, 325, 328, 329, 330, 344, 356, 367.
- Vesterport, 170, 171, 172, 173, 176, 178, 251, 261, 263, 264, 268, 269, 272, 276, 280, 322, 324, 325. — Mølle, 324, 330, 356, 373, 374.
- Vestre Kirkegaard, 412. — Springvandskompagni, 274. — Vandmølles Grav, se Vestergrav.
- Wihe, Mikkel, Raadmand og Borgmester, 1, 6. — Sølvbægre, 1—9, 67.
- Vibenshus, 356, 358.
- Viborg, Smedelav, 87. — Snedkerlav, 87.
- Victoria, Dronning af England, 298.
- Wiedewelt, Johannes, Billedhuger, 12.
- Vigerslev, 162, 170, 172, 362—63.
- Viktoriagade, 498.
- Wilchen, Andr. (c. 1650), 188.
- Vilhelm, Greve, 242. — af Hessen-Kassel, Landgreve, 435.
- Vilhelmine, Hertuginde af Glücksborg; Fr. II's Datter, 298, 299.
- Villadsen, Peder, Raadmand, 484.
- Willerup, F. C., Billedhuger, 10, 12—14.
- Wilster Marsk, 45.
- Vimmelskafte, 273.
- Vind, Jørgen, Rentemester, 472, 473.
- Vinding, Peder, Assessor, 320.
- Vindmølle, hollandske, 328.
- Windsløw, Madam, kgl. Skuespillerinde, 294.
- Wisborg, Jens Pedersen, Tømrermester, 394.
- Visby, 41.
- Witt, Ditlev, Kæmner, 271.
- Vitte, Tømmermand fra Krempe, 356.
- Vive, By, 493.
- Vive, Hans Andersen, Vejmand, 493. — Niels, 495. — Susanne, 494—95.
- Vodrofej, 162.
- Wolf, Cigarhandler, 424—26. — Løjtnant, 593. — Slotsgartner, 421.
- Volmeister, G., Tømrermester, 510.
- Worm, Christen, Biskop, 77.
- Worms, 44.
- Worsaae, J. J. A., Professor, 146.
- Wulfric Rabel, Borggreve, 242.
- Vurderingsforretninger, 448—49.
- Wührden, 44.
- Württemberg, Frederik, Brødbagningsejendomsentreprenør, 566, 568, 573. — Henrik, Overkrigskommissær, 558—68.
- Værebros Mølle (ny), 357.

Værnedamsvej, 177, 180, 196.
Væverne, 122.

Yachtklubbens Pavillon, 218.

Zacharias, Smed, 277.

Zahrtmann, C. C., Orlogskaptajn,
senere Marineminister, 297—
300. — Fru, f. Tetens, Provst-
inde, 297—300.

Zeiptius, Lærredshandlerske, 427.

Zunften, 107—08, 111, 117.

Ørsted, A. S., 407.

Østerbro, 310. — Gade, se Hel-
singørsvej.

Østergade, 259, 271, 272.

Østergrav, 330, 331, 332, 344,
345, 346.

Østerport, 279, 369.

Østre Springvandskompani, 279,
365, 368—69. — Vandmølle-
grav, se Østergrav.

Ötken, Christian Eberhard Detlef,
Oberst, 399.

Øvre Værebros Mølle, 357.